İsmet Zeki Eyuboğlu

BİLGELERİN DİLİNDEN

İsmet Zeki Eyuboğlu
Bilgelerin Dilinden

Birinci Baskı: Mayıs 2002
Kapak:ve İç Baskı: Ceren Matbaası
Montaj: Bahri Çakır
Cilt: Ceren Matbaası
Yayın Yönetmeni: Muzaffer Erdoğdu

ISBN 975-7614-39-0

PENCERE YAYINLARI: 154

Pavlonya Sok. No. 10/6 Nuhoğlu İşhanı Giriş Kat
Kadıköy / İSTANBUL
Tel ve Faks: (0216) 414 64 41

İsmet Zeki Eyuboğlu

Bilgelerin Dilinden

İÇİNDEKİLER

Ne saçmadır elinden geleni tanrıdan istemek
EPİKUROS

SUNUŞ

Okuyucuya, ilk bakışta, biraz karışık gibi gelecek bu uzun çalışmanın ereği geçmişin derinliklerinde çiçeklenen yeryüzü uygarlığının belli bir kesitini vermek, o kesitin sınırları içinde Anadolu düşüncesinin yerini, özelliğini, niteliğini göstermektir. Bu yüzden, doğrudan doğruya Anadolu düşüncesine girmeyi değil de, Anadolu düşüncesini daha kolay kavrayabilmek için, onunla çağdaş uygarlık ürünlerinin bir özetini vermeyi, konuya Çin, Hind, Mısır, İran, Mezopotamya bg. eski ulusların başarılarıyla yaklaşmayı yararlı bulduk. Anadolu düşüncesi, kendi sınırları içinde, varlık ortamında bir bütün olmakla birlikte, komşu uygarlıklardan da elden geldiğince, eski çağların olanakları oranında yararlanmış, esinlenmiştir.

Anadolu düşüncesini, geçmiş uygarlıkların varlık ortamında, yeterince anlayabilmek için kaynaklarını, komşu uluslarla olan düşünce alışverişlerini, karşılıklı etkilenmeleri bilmek gerekir. Çağlar boyunca Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya göçen büyük insan topluluklarının uğrağı, konağı, durağı olan Anadolu yalnız kendi kabuğuna çekilmiş bir ülke diye görülemez. Düşünce bakımından aldığının karşılığını vermiş, verdiğinin yerine gerekeni almıştır. Bir ulusun uygarlık alanında başarılı olmasının başka bir yolu, başka bir koşulu yoktur. İnsan denen varlık, yazmayı çizmeyi öğrenmeden önce de soydaşlarından etkilenmiş, onları etkilemiş, yaşama olanaklarının, koşullarının sağladığı bütünlük içinde komşularıyla bağlantı kurmuştur. Başka türlü düşünmenin, yaratmanın yolu yoktur. Düşünmek etkilemek, etkilenmektir bir bakıma.

Anadolu insanı, Anadolu'nun doğal konumu nedeniyle, çok değişik düşünce akımlarını beslemiş, geliştirmiş, özümlemiştir. Bu çalışma sonuna değin okunduğunda, Anadolu düşüncesinde yer alan uygarlık ürünlerinin ne denli değişik kökenli olduğu, bunlara Anadolu insanının kendi anlayış ölçülerine göre ne biçim bir yorum getirdiği kolayca anlaşılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde Mısır, sonra Mezopotamya, daha sonra Hind, İran düşüncelerini ele alışımız gelişigüzel bir olay değil, geliştirici düşüncenin komşu ülkelere yürüdüğü çizgiyi görüp göstermek, hangi sorunlar üzerinde duruldugunu örneklerle anlatmaktır. Konuyla ilkin karşılaşan, felsefe denince yalnız ilkçağ Anadolusu ile Yunanistan'ında, sonra Roma'sında ortaya konan düşünce ürünlerini anlayan bir okuyucunun yadırgayıcı bir tutum göstermesi doğaldır. Çağlar boyunca okunan, öğrenilen, "felsefe" kavramı altında toplanan başarı ürünleri belli bir topluluğun adıyla yan yana yürütülmüş, onunla varlık alanına çıkmış gibi gösterilmiştir. Adına "Anadolu düşüncesi" bile denmek istenmeyen, gökten düşmüşcesine bir topluluğun egemenliği altına sokulan felsefenin, başka uluslarda da sevilir sayılır olduğunu bilmek yalnız uygarlığın değil, insan olmanın da bir gerekçesidir.

Felsefe, bir düşünce ürünü olarak, en ilkelinden en gelişmişine değin bütün insan topluluklarında vardır, adına "felsefe" denmese bile, bir yaşama biçimi, bir inanç düzeni, bir davranış ortamı olarak vardır. Bilgeler "felsefe"den ölçülü, kurallı, eleştirici, neden-sonuç bağlantısını araştırıcı, soru sorucu, us ilkelerine dayanıcı bir başarıyı anlarlar. Bu çalışmada, söz yalnız "felsefe" alanına gelince, öyle yapılmış, bilim geleneğine uyulmuş, yalın inançla usa, deneye dayanan düşünce ürünü, "felsefe" birbirinden ayrı yere konmuştur. Burada söylenmek istenen felsefenin ne olduğu, ne olması gerektiği değil, felsefeyi besleyen düşünce ürünlerinin bütün topluluklarda, ilkel bir biçimde de olsa, bulunduğudur. Felsefeyi Anadolu'dan sürmek, Batı yaylımlarında dolaşan sevimli bir kuzu diye göstermek, kimi aydınların, bilginlerin yıpranmış bir alışkanlığıdır. Onların gözünde Anadolu'da felsefe doğmamış, doğurmamıştır. İşte bu kanının ne denli boş olduğunu, tutarsızlığını gösterme kaygısıyla Çin'den başlayarak, ilkçağın bütün büyük uluslarından, uygarlık yaratıcılarından dü-

şünce ürünlerinin niteliğini yansıtacak örnekler vermekle, Anadolu düşüncesine gelmeden önce, onların düşünme ortamlarında şöyle bir gezinmekle işe koyulduk. Okuyucu, bu çalışmayı okudukça, işlenen konuların değil, yalnız onlarla ilgili yorumların değiştiğini görecek, sorunların çağlar boyunca yeniden ele alındığını, çağın uygarlık aşamasına göre çözümler arandığını anlayacaktır.

Anadolu düşüncesi, bu çalışmanın aşağı yukarı yarısını kaplar, başlıklar değişiktir, ulusların adları değiştikçe sorunların da değiştiği, yoktan var edildiği sanılmasın. Çağlar birbirini izlerken sorunları da aktarırlar, bu aktarılan sorunlara kendi yorumlarıyla yeni sorunları gerektirecek buluşlar katarlar. İşte uygarlık alanında başarı, bu alınan sorunlara, yenilerini gerektirecek karşılıklar bulmakla orantılıdır. Soru sormayı beceremeyen bir topluluk uygar değildir. Çağdaş düşünce anlayışına göre, felsefe, İ.Ö. VI. yüzyılda Anadolu'da başlamış, sonra Yunan, Roma ülkelerine göçmüş, bir daha doğduğu yere dönmemiştir. Ancak bu güzel doğumu sağlayan, gerektiren olanaklar, nedenler, öğeler nelerdir diye düşünen, ilgilenen olmamıştır. Felsefe neden Anadolu'da doğmuş, neden Doğu'ya değil de Batı'ya göçmüş sorusu bugün bile karşılıksızdır. Perslerin Anadolu'yu egemenlikleri altına almaları, felsefenin Batı'ya göçmesi için yeterli neden değildir. Persler, bir süre felsefenin göçtüğü yeri de buyrukları altına almışlar, felsefe neden daha uzaklara, sözgelişi İspanya'ya göçmemiş? Bu konuda bambaşka bir yöntemle çalışma, araştırma gereği vardır.

Bu çalışmada, yalnız İ.Ö. VI. yüzyılda, Anadolu'da doğduğu ileri sürülen felsefe değil, ondan önceki dönemlerin düşünce ürünleri de ele alınmış, inanç ürünleriyle felsefe arasındaki ayrılık örnekler verilerek gösterilmiş, felsefe düşüncesinin gelişim çizgisi izlenmiştir. Böylece Anadolu-Yunan-Hellen (İskender'le başlayan evre) Roma dönemleri art arda gözden geçirilmiştir. Okuyucu, büyük bir yenilikle karşılaşmayacak, Anadolu'dan Batı'ya gittikçe, felsefenin göğe çıktığını, yere indiğini görecektir. Felsefe sorunlarının gelişim çizgisini izleyebilmek için daha gerilere, Hind'e, Çin'e, Mısır'a, Mezopotamya'ya gitme gereği

vardır. Bu gereği düşünerek çalışmamıza adı geçen uluslarla başladık, Anadolu'ya geldik, sonra Batı ülkelerine vardık.

Kimi okuyucu, Mısır, Hind, Mezopotamya, Çin, İran gibi ilkçağ uluslarından düşünce ürünlerinden örnekler almayı, Anadolu'dan, Yunan-Roma'dan önce onlar üzerinde durmayı gereksiz de sayabilir. Ancak, çalışmayı okuyup bitirdikten sonra, ortaya konan sorunlar nedeniyle, başladığı yere geldiğini, o gereksiz saydığı örneklere döndüğünü anlamada da güçlük çekmeyecek sanırız. Başka bir durum var ortada: okuyucu Anadolu dışında kalan eski ulusların ne düşündüklerini, hangi çözümleri getirdiklerini, olaylara, insan sorunlarına hangi açıdan baktıklarını, yaşama anlayışlarını, sözün kısası, "felsefenin doğuşundan önce" felsefeden ne anladıklarını kolayca kavrayacaktır. Çağımızda, felsefeyle ilgili çalışmaların kiminde "felsefeden önce, felsefeden sonra" gibi başlıklarla, düşünce dönemlerinin ayrıldığını bildiren bölümler görmek bir gelenek niteliği kazanmıştır. Bu, felsefenin dışında kalan düşünce ürünlerini küçümseme, önemsiz sayma anlamına gelmez, bir düşünce çığırının sınırlarını, elden geldiğince açık, kolay çizgilerle gösterme eğilimini bildirir. Bu nedenle, düşünce dönemlerini birbirinden ayırırken, felsefeyi sınırtaşı yapmaya olumsuz bir anlam verilmemeli. İnsan varlığının değerini bilen, önemini kavrayan bir kimsenin felsefeye, öteki düşünce ürünlerine saygısızlığı söz konusu değildir. İnsan, kendinin, bir saygı varlığı olduğunu bildiği sürece bunu yapamaz, yapana da diyecek söz bulunmaz.

Anadolu düşüncesini komşu uygarlıklarla senli benli bulmak onun değerini azaltmaz, beslendiği kaynakların öğrenilmesini gerektirir. Felsefede tutuculuk, *işine geldiği gibi davranma* geçerli değildir, tek geçerli olan doğruyu söylemek, gerçeğe inanmaktır. Anadolu düşüncesini, ondan kaynaklanan Batı düşüncesini yoktan yaratılmış göstermek, gökten indirmek sorunlara çözüm getirmediği gibi, gerçekleri örtbas etmeye de yetmez. *Biz görmesek bile gerçeğin ışığı yanar.* Bu nedenle okuyucu, çalışmamızın sonuna geldiğinde, yazarı karşısına alarak, ona duyamayacağı bir sessizliğin diliyle: Anadolu dışında yaratıcı düşünce, felsefe, uygarlık yok mu? Bütün evrenin uygarlığı, felsefesi Anadolu'dan mı kaynaklandı? diye sorabilir. Bu soruların karşı-

lığını bulamazsa bile sorması doğrudur, bir okuyucu için, iyi bir okuyucu için gereklidir de. Böyle saygıdeğer bir okuyucunun sorularına, kısa bir karşılık vermeye çalışalım: Anadolu uygarlığı dışında, büyük uygarlıklar vardır, Anadolu düşüncesi dışında yaratıcı düşünce kaynakları vardır. Ancak, çağdaş "Batı uygarlığı"nın, us ilkelerine dayanan düşüncenin, felsefenin kaynağı Anadolu'dur. Bütün Batı uygarlığı, Anadolu'dan doğan düşüncenin en yüksek başarı aşamalarına ulaşmış bir uzantısıdır. Anadolu'nun kaynak olmasına karşılık, neden, Batı uluslarında olduğu gibi büyük bilgeleri, bilginleri, uygarlığa aydınlık getiren büyük yaratıcıları yoktur, diyenler çıkarsa, onlara verilecek karşılık da şudur: felsefenin, Batı uygarlığının yaratıcısı sayılan komşu ülkede iki bin yıldan beri atalarının ününe sanına yaraşır kaç başarılı insan yetişti? Bu sorular da, karşılıkları da acıdır, üzücüdür, bir bakıma gereksizdir, ancak gerçek olduklarını da unutmayalım. Başarı, geçmişle övünmede değil, geçmişin yaktığı ocağı tüttürmededir.

BAŞLARKEN

Çok söz söylenmiş, yargılar verilmiş felsefe üstüne. Bütün bunlar, belli bir yerde, çağın görüşünü yansıtan, düşüncelerini dile getiren özel açıklamalar niteliğindedir. Felsefeye *titanlar savaşı* demiş eskiler. Düşünceleri yaratan, çığırları düzenleyen bilgeleri *titan*'a benzetmişler de ondan. Övgü değil yergi vardır bu sözde örtülü olarak. Neden savaşmış felsefe, neden titanmış bilge belli değil, açıklık yok bu yargıda. Savaş iyi değil, güzel değil insanlar için, bir düşünme ortamında kalsa bile. Öğretilerin birbiriyle çatışması, tartışması sonucu doğan düşünce gerginliklerini savaşa, bunları yaratan bilgeleri de titana benzetiş bu sorunu açıklamaktan çok bulandırır. Savaşta kazananla yenilen bellidir. Oysa felsefede böyle bir durum yoktur. Yenilmiş sayılanın da kazanan ölçüsünde çıkarı var tartışmada. Öyle ya bir düşüncenin yetersizliğini, geçersizliğini ortaya koymak, onun yaratıcısının yanıldığı, görmediği yerleri göstermek iki yan için de bir kazanç, bir güzel çıkar değil midir? Sonra en azından 2500 yıllık bir geçmişi olan bu *titanlar savaşı*'nda kimin kazandığı, kimin yenildiği belli mi? Bir yol bakalım hangi felsefe çığırı bu savaşı kazanmış? Kim söyleyebilir bir yığın felsefe çığırı içinde kimin yendiğini, kimin yenildiğini, açıkça, inandırıcı bir nitelikte? Canım çok da üstüne varılmaz bunun, dilin kemiği yok ya, söz olsun diye söylemişler işte. Böyle diyenlere, dilin kemiği yok da usun kuralları vardır, düşünme gücünün kemiği vardır, denebilir. Öyle gelişigüzel konuşmak, söz olsun diye çene yormak yok felsefe alanında. Orada yalnız *sorumluluk, tutarlılık, kendi kendini yargılamak* vardır. Bundan dolayı bilge bir titan değil, bir yüce yar-

gıçtır. Onun önünde insan yaratmalarının en güzeli, en değerlisi olan *düşünceler* yargılanır. Düşüncelerinin yargılanmasından korkan, kaçınan kimsenin işi yoktur felsefe konağında. Orası *kaçak konuklar barınağı, korkak yolcular sığınağı* değildir.

Bir ışıktır felsefe, gönülleri aydınlatan, düşünme gücüne parlaklık veren, geleceği güneşlendiren yüce bir ışık, som bir kaynak. Bundan dolayı içi dışı pırıl pırıl olan, günü güneşi seven erlerin işidir felsefe. Yanıldığını yiğitçe söyleyen, doğruya doğru, eğriye eğri demeyi bir erdem bilenlerin çalıştığı, didindiği ortamdır. Bu ortamda akar geçmişten geleceğe doğru felsefe ırmağı. Onun derinliği de pırıl pırıldır, sığlığı da. Bulanmaz o güzelim sular. Orada yıkanır, arınır bütün düşünceler, bütün görüşler.

Bir yargıçtır, dedik, bilge. Bütün sorunları yargıya çeker, tanıkları dinler, gereğinde araştırmaları genişletir, kanıtları karşılaştırır, belgeleri değerlendirir, *gerçek*'i ortaya çıkarmaya, ışığa sermeye çalışır. Işıktan korkanların, aydınlıktan kaçanların yeri yoktur bu yüce yargıcın önünde. Onların yeri eski inançların, *değişmez sanılan buyrukların* yoğunlaştığı, yığınlaştığı gözden gönülden uzak mağaralardır boyuna. Bir bakıma tanrıdır bilge. Yaratan değil, gerçeği arayan, buyuran değil soran, korkutan değil seven bir tanrı. O tanrının ancak yaşadığı dünyası vardır. Düşüncelerin kökleri, özsuyu bu yaşanan dünyanın derinliklerinde, toprağın yüreğindedir. O tanrının uyrukları olaylardır. Onlarla görür işini, onlarla bağdaşır, onlarla bağlaşır için için.

Felsefenin konusu insandır. Dünyada yaşayan insan. Sevinen, ağlayan, gülen, üzülen, acıyan, seven, sevilen, kızan, düşlere dalan, evrene açılan, düşünen insan, sözün kısası *davranan insan.* Felsefe insanla başladı insanla sürer gider. Yalnız insanın olduğu yerde vardır felsefe, inanan, düşünen insanın. Bilge, bu insan denen kilimin dokunduğu ipliklerin niceliğini, niteliğini araştıran, onun düğümlerini çözen, gereğinde bağlayan başarılı bir örücüdür. Onun işyerinde yalnız *varlık* dokunur, örülür. Orada gerçeğin dışında kalan bir kuruntunun yeri yoktur. Oysa böyle anlamamışlar felsefeyi yüzyıllar boyunca. Kimi yermiş, kimi küçümsemiş onu. Sonra da onun ışığında aydınlanmak, karanlıklardan kurtulmak istemişler çekinmeden. Matematikten yerbilime, fizikten tarihe değin bütün bilimler onun sütünü içmiş, ekmeğini yemiş, yatağında

yatmış, gölgesinde serinlemiştir. Başka yolu, başka bir açıklanışı yok bunun. Düşünmek şöyle dursun, gerçeğe, doğaya gönül vermiş bir insan severken de bilgedir. Bu sevgi evrenin özüne, güneşin gözüne yönelen bir atılım, bir kendini kaptırma olmamalı.

Canımda buldum çün seni
Candan beri geldim bugün

diyen ozan bilge olmaz da ne olur? Dalında olgunluğun sonuna varmış, kızarmış, bir elma gibi güler güneşe karşı bu dizelerde insan sorunu. Canda bulunan ister tanrı, ister sevilen bir kişi olsun tutum değişmez. İnsan inandığı bütün varlıkları gene kendi yüreğinin sıcaklığından yaratmadı mı? Bütün insan yaratmaları can kokuşlu, ışık sekişli değil mi? İnsan eli değmiş, insan emeği geçmiş bütün yaratmalarda gülen can değil mi? Bütün uygarlıklar, bütün ürünler can sıcaklığı taşımıyor mu?

Can gülmedikçe düşünce de gülmez, can oynamadıkça düşünme gücü de kımıldamaz bir türlü. *Protagoras* bir gün, *insan her şeyin ölçüsüdür*, dedi. O derin yüreğinin sıcaklığında ısındıktan sonra, *insan her şeyin yaratıcısıdır,* demek saygısızlık olmaz ona karşı sanırım. İşte felsefe bu canın toprağında yeşeren, dalları can, yaprakları can, çiçekleri can diye ışıyan bir insan yaratmasıdır, gönül ürünüdür. Bu nedenle felsefenin özü *sevgi*'dir. Bilmeye, öğrenmeye, anlamaya, gerçeği kavramaya yönelen, durmak nedir, doymak nedir, bitmek nedir bilmeyen, derinlemesine, genişlemesine bir sevgi. Bu sevgidir *Sokrates*'e baldıran ağusunu içirten, *Platon*'u, kanatlar takıp, *ideler ülkesi*'ne uçurtan, *Demokritos*'a varlık'ın en küçük öğelerini aratan, *Herakleitos*'u ateşle gönüldeş kılan.

Bilginin başı tanrı korkusudur, der *Tevrat*. Olmaz öyle iş. Korkan bilemez bilgece. Korku yalnız inancı doğurur. Sonra hangi yolla tanrıyı yaratan, önce onun bilgisine, bilincine varan insan *korku*'dan bilgiye varır (burada söz konusu olan doğa olayları karşısında duyulan korku sonucu oluşan *inancın bilgisi* değildir, bilinçli bilgidir). Bilginin de kaynağı sevgidir, doğaya, insana duyulan sevgi. Felsefe *(philosophos*-bilgi seven) sözünün kökünde saklı sevgi bu türden bir sevgidir işte. Ancak bu sevgi-

nin yorumu değişmiştir: Kimi bilgeler bunu yalnız *bilme* ile bağlantılı saymışlar, sınırlarını daraltmışlar böylece.

Dinler, başlangıçta, insanı bir *korkması gereken varlık* diye nitelemişler. Korkunun nedeni de tanrı olmuş. İnsan, bir *yaratık* olarak alındığından, tanrıya karşı sorumludur. Tanrı onu *yoktan yarattığı* için insan daha *baştan* elinde olmadan *borçlanmıştır*. Bu *borcun ödenmesi* birtakım görevlerle, ödevlerle belirlenmiştir. İnsan bunları eksiksiz yapmalıdır. Ancak bu *eksiksizlik*'in ölçüsü, sınırı nedir bunu bilmiyor, bilemiyor. İnsan bu eksikliği ne ile ölçebilir, onun bilincine varır, bunu kestirmek kolay değil. Tanrı insana bir *görev* veriyor. Bu görev birtakım tapınma eylemleriyle belirlenmiştir. İnsan bu eylemleri yapmakla yükümlüdür, onlardan sorumludur. Peki eylemleri yerinde bilmesi için tanrının ona verdiği bir ölçü var mıdır, yoktur. Bu görevin eksik olup olmadığını da yalnız tanrı bilir. Görevi veren tanrı, insanı, kendi kendini denetleme olanağından yoksun kılmıştır. Bu durumda, insan, sürekli bir kuşku, bir korku içindedir. Yaptığı görevin eksik olup olmadığını bilmemenin verdiği köklü, giderilmesi çok güç bir korku.

Din, insana, dıştan bakıyor. Onu sınırlandırmakla, birtakım bağlara vurmakla işinin bittiğini sanıyor. Oysa insan bu işin nerede başlayıp nerede bittiğini bile bilmiyor. Daha doğrusu insan görevinin ne olduğunu da bilmiyor. Tanrı insanı yarattığı için insan tanrıya karşı *borçlu* oluyor. Peki bu *yaratma* işinde insanın bir etkisi olmuş mudur? Bunu insan soramaz, sormak istese bile kime soracak, karşısında kim var? İnsan *"beni yarat"* diye tanrıdan bir dilekte bulunmuş mudur? Tanrı, "ben canım istedi de insanları, evreni yarattım" diyor. İnsana sorulmadan, insanın gücü, isteği dışında yapılan bir işten dolayı insan neden sorumludur? Dinler için bunların karşılığını verecek ne bir inanç düzeni var, ne de bir görevli. İşte *Tevrat*'ın dediği *"bilginin başı tanrı korkusudur"* sözleri bundan dolayı anlamsızdır. Burada sözü geçen *korku* insanın sorumluluğunun, görevlerinin, kendisine verilen işlerin neden dolayı olduğunu soramayışından, bilemeyişinden doğan korkudur. Bu korku insanı yalnız tanrının buyruklarını, verdiği görevleri yerine getirmek için gereken uygulayıcı bilgiyi sağlayan korkudur. Bu korku insana tapınma kurallarını öğreten bilgiyi edinme baskısıdır. İnsan tanrıdan korktuğu için görevleri-

nin neler olduğunu, ne yolla tapınılacağını öğrenir, öğrendiğini uygular. Bu gerçekten insanı geliştirici, düşünme gücünü ilerletici bir bilgi değildir. Bilginin özünde araştırma, inceleme, sorup soruşturma, yargılama, ölçüp biçme, karşılaştırma vardır. İşin biraz daha üstüne düşülürse bu korkunun *tanrı korkusu* değil, bal gibi bir *can korkusu* olduğu anlaşılır. İnsanı bu *can korkusu*'ndan kurtarıp *can sevgisi*'ne kavuşturan da felsefedir işte.

Can sevgisi insanı yaratmaya, yeniye, geleceğe iten bir özlü güçtür. Ne insan ondan ayrılabilir, ne o insandan. Birbirini gerekli kılar ikisi. Nitekim İslam tasavvufuna göre tanrı evreni kendi özüne duyduğu derin sevgiden dolayı yaratmış. Felsefede bu sevginin de ayrı bir yeri, ayrı bir önemi vardır. Sevgi bir insan eğilimidir, kendinde başkasını, başkasında kendini bulmanın doğurduğu bir sevinçtir, bir gönül açıklığı, yürek ışıldayışıdır. Bir bakın bilgelere, içlerinde sevgiden yana olmayan, insanı sevmeyen var mıdır? Düşüncesinin özünde can sevgisinde can korkusu bulunmayan bir kimsede bilim eğilimi de, gerçek saygısı da yoktur. Ancak seven bilmek ister, öğrenmek ister. İnsan özünde yeşeren, düşüncesinde tomurcuklaşan sevginin sınırı olmaz. Felsefe ortamında sevgi bir yaratıcı akıştır, geçmişten geleceğe, gönülden gönüle, gözden göze, çevreden çevreye ulaşan bir akıştır.

Felsefe insana yönelen düşünmeyle başladı, insandan kopan, yalnız kavramlar ortamında kalan bir tutumu benimsemekle de kendi özünden uzaklaştı, önünde duran insana *yabancılaştı.* Bu tutum gerçek varlık evreni dışında, yalnız düşünen insanın bilebileceği, bir evrenin bulunduğu inancını doğurdu. Böyle bir evren var mıdır, varsa bunun ilkeleri, özü, sınırları nedir, bunu insan hangi yolla bilebilir? Felsefe kendi ürünü olan bu düşünce evrenini gerçek bir varlıkmış gibi benimsedi. Bu konuda öylesine ileri gitti ki, içinde yaşadığımız evrenin bile bir *gölge* olduğu görüşünü savundu. Bunu kimin yaptığını daha önce gördük. Ancak bu etki çok kısa bir süre içinde gelişti, yayıldı. Dinlerden, eski çağ inançlarından esinlenen bu görüş, sonra, kendi ardından gelen dinleri de etkiledi.[1]

1. Bunun en açık örneğini Hıristiyanlıkta, ondan sonra gelen İslam dininde buluyoruz. İslam dininin tektanrı anlayışı, evren görüşü, tinle ilgili düşünceleri *Platon*'un düşüncelerini yeniden yorumlamakla işe başlayan *Yeni Platoncu* görüşün birer aktarmasıdır. Nitekim Kuran'da geçen Arapça olmayan, yabancı kaynaklı sözler de bunu gösteriyor açıkça.

Felsefe, kendi sınırları içinde, büsbütün dinden sıyrılamadı, belli bir yerde onun işlediği konuları ele alarak, kendi açısından, yorumladı. Felsefede dinden iyice sıyrılmış olan yalnız *atomcu düşünce akımı*'dır. Bu akım da pek uzun boylu yaşamadı. İ. Ö. V. yüzyılda gelişen *Sokratesçi düşünce* bu köklü doğacı görüşün alanını daralttı. İnsanlar daha kolay ısındılar gerçek-ötesi evrenin suyunda, yerden kesilmeyi, yalnızca düşüncede yaşayanı daha kolay düşünür oldular. Doğadan kaçmaya, karanlıklarda barınmaya koyuldular.

Ne denli somut olursa olsun bir yerde *düş varlığı*'dır insan. Kurtulamaz düşlerden, kuruntulardan. Doğanın katı gerçekleri bıktırır, usandırır, ürkütür, yorar sığ insanı. Düşlere dalmak, kuruntulara kapılmak dinlendirir onu, uykulara sürükler, kendinden uzaklaştırır. Bu insan özünün dinlenmesidir işte. Bir düşünün, ne denli çetin, ne denli uzun olsa da uyurken, düşlere dalarken yorulmaz insan. Sıcaktan bunalır, sırılsıklam olur da gene bir gövde yorgunluğu duymaz uyanınca.[2] Oysa öyle değildir derin bir felsefe sorunu üzerinde durmak, onu çözümlemeye, aydınlatmaya çalışmak. Güçlü bir öz, çelikten bir kol ister felsefe. Ne demiş Türk ozanı geçmişte:

Çevik bahri olmak gerek bir denize dalmak gerek
Bir gevher çıkarmak gerek hiç sarraflar bilmez ola

Hangi duyuyla, hangi düşünceyle söylenirse söylensin bu dizelerinde özlü bir bilgedir *Yunus Emre*. Kimsenin bilmediği, özlü, yüklü bir varlık istiyor, öyle önüne gelenin kolay kolay anlayamayacağı, kavrayamayacağı köklü bir varlık. Kişi olmanın, bilinmeyeni bilmenin, gizliyi kavramaya, bulmaya çalışmanın ışığı dile geliyor bu dizelerde. İnsan, arayan, özleyen insan, budur işte.

Bir güli yaylamak gerek hergiz ol gül solmaz ola

Bu gül *gerçek*'in kendidir. Solmadan, evren durdukça, duran, pırıl pırıl ışıyan, kokular saçan, dökülmeden açan bir gül.

Özün gibi bir er getür hiç cihana gelmez ola

2. Sayrılıktan doğan düşler başka

Bu er bilgedir bir anlamda. *Yunus Emre* seven, bütün varlığını sevmekte sürdüren bir ozandır. Ancak bir yerde, ne denli tanrıya bağlı olursa olsun, bilgedir gene. Gerçeği, ölümsüzü arayan, onun yollarına dökülen bir bilge. İnsan kokuşlu bir evreni seven, ağacı, çiçeği, yaprağı, toprağı, suyu, yeli insan kokan bir evren. İnsana evrenden, evrene insandan açılmanın yolu budur. İnsan bir köprüdür burada. Gerçeğe giden yol üzerinde kurulu yüce bir köprü. Kolay kolay geçilmez o köprüden. Bilginin kanatları, sevginin gücü gerek. Bu sevgi de insan sevgisidir. Tanrıya yönelmek insan olmayı, insanı bilmeyi gerektirir bir yerde.

Yunus Emre'yi bir din insanı, onun düşüncelerini İslam görüşü olarak yorumlama, anlama olanağı yoktur. Onun şiirlerini okuyanların, düşüncelerini benimseyenlerin öldürülmesi gerektiğini söyler ortaçağın büyük islam bilginlerinden sayılan bir yetkili; *Şeyhulislam Ebussuud Efendi* (1490-1573). *Yunus*'un düşünceleri, inançları İslam dinine, şeriata aykırı sayılır. *Yunus Emre*'de dile gelen düşüncenin özünde insan sevgisi vardır. Bu sevgi insanla tanrıyı birleştirir, kaynaştırır. Arada bir ayrılık, bir kopukluk bırakmaz. İnsan yalnız tanrıyla birleşmez, evrenle de bir *bütünlük* kurar. Böylece *insan-tanrı-evren* üçüzlü *Birlik*'i çıkar ortaya. Bu *Birlik* eskiçağda da, ilkçağda da vardı. Anadolu'nun doğacı bilgeleri bu görüşü başka bir açıdan, doğa varlıklarından kalkarak ortaya atmışlardı. Doğa-tanrı-insan öz bakımından *Bir*'di, onların üçünü de kuran ilke tekti. Üçünün de özünde özdeş ilke, özdeş doğa varlığı vardı. Bu nedenle Anadolulu Türkmen *Yunus Emre* belli bir konuda eski yurttaşları ile birleşiyor, eş doğrultuda yürüyor onların düşünceleriyle. Anadolu düşüncesinin bir özelliğidir bu. Gerek felsefenin, gerekse şiir'in konuları, belli bir yerde, birleşir. Anadolu'nun eskiçağından ortaçağına, bir bakıma günümüze değin gelen düşünme konularının değişmediği, ancak yeniden ele alınıp işlendiği görülür. Özellikle *tasavvuf* alanında ilkçağla ortaçağ arasında bir ayrılık, bir kopuş yoktur. Eskiçağ dillerinde görülen *insan-evren-tanrı* bağlantısı, *birlik*'i tasavvuf akışı içinde olduğu gibi sürer gider.

Kişiyi konu edinmesi bakımından *tasavvuf* bütün tektanrıcı dinlerden daha ilerdedir. Onun bu özelliği felsefe ürünlerinden yararlanması, felsefe konularını daha değişik bir açıdan yorum-

laması yüzündendir. *Tasavvuf* düşüncesinde insanla tanrı ayrılığı yoktur. İnsan ne ise tanrı da odur, evren de odur. Tanrı insanda *görünüş alanına* çıkar, insanda dillenir. İnsan belli bir anlamda konuşan tanrı'dır. İnsanı kuran özle tanrıyı oluşturan öz arasında özdeşlik vardır. İnsanın özü *tin*'dir, (ruh) tanrı ise *tinlerin tini*'dir. Tin insanda, gövdede bulunduğu sürece, geldiği yeri, *tinlerin tini, ışıkların ışığı* olan tanrıyı özler, ona ulaşmak, kavuşmak ister. Bu eğilime sevgi denir. *Sevgi* insanı geldiği tanrısal kaynağa yönelten bir eğilimdir derken, insanın tanrıya ulaştıktan sonra bu eğilimin durduğu, sevginin son bulduğu anlamı düşünülmez. Tanrı da kendi özüne karşı özlem duyar, kendi kendini sever, insanı sever. Böyle *sevgi* sürekli bir dönüştür, başladığı yerle bittiği yer belli değildir.

Bu tanrısal sevgiyi Hitit inançlarında, Anadolu dinlerinde, doğacı Anadolu felsefesinde buluyoruz. Bunu ilkin biçimlendiren, varlık özlerinin *birleşmesini* sağlayan bir güç diye yorumlayan *Empedokles* olmuştur. İ.Ö. 2000 yıllarından da eskiye giden bu sevgi sorunu çağların akışında değişik biçimlere girerek ortaya çıkıyor boyuna. *Sevgi* bir yerde yaratılış olayının nedeni, bir yerde ereği, bir yerde kaynağı oluveriyor. Bu değişme görünüştedir, özde değil.

Eskiçağ insanı, ister korktuğundan, ister sevdiğinden olsun, tanrı ile kendi varlığı arasında bir uçurum bilmiyor, bir sınır tanımıyordu. Tanrıyı da kendi *biçiminde* düşünüyordu. Bu yüzden eskiçağ, ilkçağ yontuları *insanlaşan* tanrıları, *tanrılaşan* insanları yansıtıyor boyuna. Bir bakıyorsunuz bir yerde insan tanrıdır, başka bir yerde tanrı insandır. Bu düşüncenin kaynağı ne olursa olsun, insanla tanrı birliğini, arada oluşan öz bütünlüğünü ortadan kaldırmaz. Önemli olan bu insanla tanrı bağlantısı görüşünden, inancından kalkarak günümüzde sürüp giden izlerini aydınlatmaktır. Bu konuda en belirgin örnek de tasavvuftur elimizde. Tasavvuf (yukarda da söylendiği gibi) bütün doğa olaylarının arkasında insanla özdeş olan bir tanrının varlığını görür. İnsanda hangi yetenekler varsa tanrıda da vardır. Tanrı sever, tanrı kızar, tanrı gücenir, cezalandırır, bağışlar, acır, görünüş alanına çıkar, görünmezlere karışır, iyiyi ister, kötüyü kovar, aydınlığa (*nur*'a) yönelir, karanlıktan tiksinir. Bütün bunlar insanda görünen, bir-

bakıma insanı *insan* yapan, davranışlar, eylemlerdir. Tanrı sevdiğinden dolayı *yaratmış*, insan da sevdiğinden dolayı *iyi* iş görür, yaratır, yapar. İnsan *bilir*, tanrı da sonsuzca bilir. İnsan bilgisi, bilme gücü *sınırlıdır*, tanrının ise *sınırsızdır*. İnsan *bir yerdedir*, buna karşılık tanrı *her yerdedir*. Hangi yöne dönerse dönsün, nereye giderse gitsin, insan tanrısını *yanında* taşıyor. Değişen yalnız tanrı ile, insanla ilgili yorumlardır, açıklamalardır, bunlar da çağların bilgi ortamına, gelişimine göredir.

Durum evren konusunda da böyledir işte. Tasavvuf anlayışına göre ne evreni insansız, tanrısız, ne de onları evrensiz düşünme olanağı vardır. Bu neden böyledir? Güç değil mi bunu anlamak. Evren, insanı kuşatan olayların, insanı aşan oluşların büyük ortamıdır. Bütün oluşlar onun içinde gerçekleşiyor. İnsana ne görünürse, ne verilirse evrenin sınırları içinde görünür, verilir. Bundan dolayı insan, düşüncesi ne denli *soyut* olursa olsun evrenin *dışına çıkarmaz*; evrenle *sınırlıdır* insan. Bu evren sınırları içinde insan *soyutlaşır* kendince, ancak gene de belli bir yerde *somut* olarak kalır, başka türlü edemez. Bu *soyutlama*, çağına göre, insan için bir *yaratma eylemi* niteliğindedir; insan *soyutlarsa yaratır*. Ondan dolayı *soyutlama yaratma*'dır insanda. *Soyutlama*, gene belli bir yerde, *somutlama*'ya dönüşüyor. Bu da kavrayış gücünün *somut*'u daha kolay yakalamasından, anlamasından ileri gelir. Bu yüzden *düşünme* olayı *soyut* ile *somut* arasında sürekli bir *gidiş-geliş*'tir.

Türkçede çok yaygın olan *gönül* sözünden kalkarak daha kolay bir sonuca varılır bu konuda. *Gönül* sözcüğünün kökü *deri* anlamına gelen *gön*'dür. *Gön* ise insan gövdesini örten, kaplayan bir gömlektir (*gömlek* de *gön*'den gelir. Doğrusu *gön-lek*'tir. *Gönün üstünde olan* demektir). Bu gömleğin, bu *gön* örtüsünün içinde olana *gönül* (eski Türkçede *köngül, göngü)* denir. Sonda görülen *ül* (eski Türkçede *gül, kül*) sözleri ektir. İşte bu *gönül*, başlangıçta çok somut bir varlıkken (*yürek*), sonradan öyle hızla soyutlaştırıldı ki yalnız düşüncede yaşayan bir nesne olup çıktı. Tasavvufta *gönül* tanrının yeri, tanrının evi anlamında söylenir. Gönül tanrının göründüğü, *ışıklandığı* yerdir. Bu yüzden:

Gönül çalabın tahtı

Çalap gönüle bahtı
İki cihan bedbahtı
Kim gönül yıkar ise

diyor Türk ozanı. Gönül tanrının oturduğu yerdir/Tanrı gönüle bakmıştır/İki dünyada da mutsuzdur/Gönül yıkan kimse. Nerde tanrı, nerde gönül ayrılığı. Bu dizeler somut olandan soyut olana geçişin hangi yolla uygulandığını gösteriyor açıkça. Bugün Türkçede *gönül* sözcüğünden çıkan anlamda *gön* (kön) kaynağı arasında en ufak bir bağlantı yoktur. Gerek eski, gerekse günümüz Türk yazınında *gönül* çok değişik anlamlarda kullanılmaktadır. *Yürek* karşılığında da kullanılan *gönül* daha çok *soyut* varlığı yansıtıyor artık.

Tanrının yeri olarak *gönül*'ü gösteren ozan bir yandan *soyutlama*, bir yandan da *somutlama* eylemi içindedir. Tanrı bir bakıma somut bir varlık niteliğine bürünerek kişinin içine giriyor, gönlünde yerediyor. Öte yandan somut bir varlık olan *gönül* tanrının yeri olurken soyutlaşıyor, gerçeğinden uzaklaşıyor. Birinci durumda *gönül* ile *tanrı* eskiçağ düşüncesine, ikinci evrede ise ilkçağ ile ortaçağ düşüncesine dönüşme vardır.

Anadolu düşüncesinde bu tür *soyutlama-somutlama* işleri önceki çağda, özellikle Hitit ulusunda; onlardan sonra gelen Anadolu uluslarında, komşu uluslarda vardı. Doğa olaylarını tanrılaştırma, sonra tanrıyı doğa varlıkları biçimine sokma, öyle bir kılıkta görme inancı bunun açık örneğidir. Yalnızca ilkçağda, özellikle Batı Anadolu bölgesinde yetişen bilgelerin izinden giden, sonra İ.Ö. V. yüzyılda onlardan iyice ayrılan, düşünce akımlarında bu sürekli bütünlük görülmez artık. *Soyutlama*, doğa varlıklarını kimliklerinden sıyırıp düşüncede yaşayan bir nesne olarak görme, eğilimi ağır basar. İşte ortaçağın başlarında gelişmeye başlayan, ortaçağda bütün islam evrenini kaplayan *tasavvuf* akımı bu İ.Ö. V. yüzyıl soyutlamasının bir kesimi, yeniden başvermesidir. Anadolu düşüncesi (ortaçağda) bu akımın, aşırı ölçüde, etkisi altında kalmıştır. Bu eskimiş ilkçağ görüşünü Anadolu'da sürdürenlerden biri de *Mevlânâ Celâleddin*'dir. İran'ın Belh ilinden göçmüş bir soydan gelen, bu kişi etkisi altında kaldığı iki İranlı ozanın, *Senai* ve *Attar*'ın aracılığı ile *Yeni*

Platoncu düşünceyi, eski Grek sevgisini (doğa-dışı sevgiyi) bir yandan tasavvufla, bir yandan da şiir diliyle karıştırıp yoğurmuştur. Anadolu tasavvuf düşüncesinde yaygın bir etkisi olan *Mevlânâ* bu *soyut* ile *somut* kaynaşmasını daha da geliştirmiştir. Bir olmuş tanrıyı insanlaştırmış, bir olmuş insanı tanrılaştırmış, bir olmuş evreni ikiye bölmüş, *Yeni Platoncu* düşüncenin doğrultusunda *yaşanan evren*, bir de ulaşılmak istenen doğa-üstü *tanrısal evren* diye ortadan kesmiştir. Bu görüş yeni değildir üstelik. *İnsan sevgisi*'nin sınırları onun yazılarında çok daralır. Tasavvufta insanın bütününe, bütün insan soyuna, insan varlığına yönelen sevgi onda belli bir insan türüne, eski Greklerde yaygın olan, soydaş-sevgisi'ne çevrilir. Felsefeye, felsefenin dayandığı *us ilkelerine,* somut düşünceye karşı çıkan ozan bütün görüşünü *sevilen kişi* üzerinde topladı. Böylece tasavvuf belli bir çevrede, özellikle *Mevlevi tarikatı*'nda, *Yeni Platoncu* görüşü bile, ona aykırı bir tutumla, yorumladı. Anadolu toprağında doğan deneyci düşünce Batı'ya göçüp kaynağından uzaklaştırılırken, Anadolu'ya Doğu'dan gelen bir topluluğun etkisiyle de Anadolu'dan kovulmak istendi.

Oysa Anadolu'da, gene bu dönemlerde, gelişen bir açık düşünce vardı, felsefe kokuşlu, pırıl pırıl bir düşünceydi. Eskiçağdan, ilkçağdan oluşagelen insan sevgisine, *Ben* bilincine dayanıyordu.

İlim ilim bilmekdür ilim kendün bilmekdür
Sen kendünü bilmezsün ya nice okumakdur

Bu dizelerde sergilenen düşünce oldukça derindir, çağına göre, o dönemin anlayış ortamını aşar. *Yunus Emre* bu dizelerde *insan ben*'ini işliyor, bilmenin, bilgi edinmenin, bilimin insana yönelmesi, insanın bilinmesi gereğini seriyor gözler önüne. Bu insan *Ben*'inin *bilinmesi* sorunu ilkçağda Hindistan'da, İran'da, Mısır'da, Anadolu'da yaygındı bir inanç olarak.[3] İ.Ö. V. yüzyıl Yunanistan'ında bu *kendini bil* sözlerinin bir tanrı buyruğu olarak tapınağın kapısı üstüne yazıldığını biliyoruz. *Yunus Emre*'de, onun izinden yürüyen öteki tasavvuf erlerinde Anadolu ozanlarında bu *kendini bil* sözlerinin daha bilinçli olduğu, bir düşünce

3. Adı geçen ulusların düşünceleriyle ilgili bölümlerde bu konuda geniş açıklamalar vardır.

kuralı diye alındığı görülüyor. Bundan da, felsefeye yaraşır, bir düşünce ışığının için için parıldadığı anlaşılıyor. Bu *bilmenin* ereği tanrıdır, ancak tanrı insandan ayrı bir varlık değildir:

İstedüğümi buldum eşkere can içinde
Taşra isteyen kendü kendüsi ten içinde

Anadolu ozanı *Yunus Emre* neyi istiyordu; tanrıyı, onu nerede buldu: *can içinde*. Öyle bir buluş ki *eşkere* (apaçık, *aşikâr*). İşte burada düğümleniyor insanla tanrı. *Can* yeni bir anlam kazanıyor, tanrı ile insanın birleştiği, buluştuğu, kaynaştığı yer oluyor. Bu düşünce ister tasavvuftan, ister deneyden, bilimden gelsin *bilgece* bir nitelik taşır. Ozan burada *somut insanı* kucaklamış, sarmaş dolaş olmuştur onunla.

Yunus Emre'den 2500 yıl önce yaşamış bir Anadolu insanı olan Hitit kralı (*Hattuşil III*. (İ.Ö. 1275-1250) tanrıya yakarırken başka türlü düşünmüyor pek:

Küçükken alıp götürmüş beni babam tanrıya;
Öğüt vermiş bana çalış onun yolunda diye,
Ne gün sayrılansam, bir yıkım gelse başıma
Tutar elimden tanrılar, yardımcım olurlar...

Bu dizelerde tanrı ile insan yakınlığı apaçıktır, ortadadır. Hitit inanç düzeninde tanrılarla insanlar birbirinden ayrı (öz bakımından) varlıklar değildir. Tanrılar insanlardan çok daha güçlüdür, bütün ayrılık burdadır. Aradan geçen 2500 yıllık süreyi göz önünde bulundurunca *soyut* ile *somut* bağlantısı daha kolay anlaşılır.

Somut bir varlıktan *soyut* bir varlık düzeyine geçme süreklidir kişinin yaşamında. Bunun bir örneği de *göz* sözcüğüdür. Eski Türkçede ocaktaki *kor* ile eşanlamlı olan *köz* görmeyi sağlayan *göz* ile eşkaynaklıdır. Eski Türkçede *göz* sözü *köz* olarak geçer. *Köz* sözü sonradan *göz* (görme gücü) anlamında söylenir oldu. *Parlayan, ışıyan* demektir. İnsan gözünün ışıldaması, parlaması yüzünden *köz* (kor) ile eş olduğu belli. Bu somut varlıktan sonraları *görüş* (theori), *gözcü* (bekçi), *gözgü*, ya da *közgü* (ayna), daha sonra *görünüş, görüntü, görünüm* kavramları türemiş. *Giysi, giyilen nesne* anlamına gelen *ton* (don) sözcüğünden de *donanma* (savaş gemilerinden oluşan ordu birliği), sonra *donatım*

(süsleme), *donanım, donanmış* doğmuştur. *Canlılık* anlamına gelen *dirilik* (eski Türkçede *tiriglik*) ile *kazık* karşılığı *direk* (eski Türkçe *tirgek*) eşköklüdür. *Ölüm-dirim* de geçen *dirim* (yaşam, hayat) da bu köktendir. *Güzellik* de *göz (köz)* kökünden türemiştir. Bu örnekler *somut* bir varlıktan *soyut* bir varlığın ne yolla oluştuğunu gösteriyor bize. Böyle olmuştur felsefe alanında da.

Kişi, bir yerde, kendinden kopmayı, daha uzaklarda dolaşmayı, kendine dıştan bakmayı sever. Bu onun doğal eğilimlerinden biridir. Başka türlü edemez. Kendine yetmez kişi belli bir yerde. Yücelmek, olabildiğince derinleşmek, kendi sınırlarının ötesine gitmek, başka evrenlerden bilgiler, boyalar, kokular getirmek tutkusu içinde yanar tutuşur. İşte yaratmak budur. Kişinin yaratıcı atılımı da bu tutkudan doğar. Bir yenilik, bir güzellik bulup getiremezdi ortaya bu eğilim, bu önüne geçilmez tutku, bu bitmez tükenmez özlem olmasa. Ozanlar verir bize bunun en güzel örneğini. Ozanlar çıkarır düşünmenin sığlıklarından sıyrılıp derinlere dalmanın, yükseklere uçmanın tadını. Pırıl pırıl evrenleri, boyam boyam gökleri vardır onların. Bir yerde, belli bir anlamda, bilge de ozandır. yalnız düşünürken daha tutarlı, daha ölçülüdür. Kendi kendini sorguya çeker bilge. Oysa dayanamaz buna ozan, sorgu yoktur onun evreninde, olabildiğince bağımsızlık, özgürlük, bütün bağlardan boşalma vardır.

Duyulmamış bilinmemiş sözler bulsam

diyen *Ankhu*, bu Mısır ozanı bu özlemi getiriyor dile, günümüzden en az dörtbin yıl öncesinden. Felsefenin düğümlendiği, varlığını bir bütün olarak ortaya koyduğu yerde şiir de vardır, düş kurma da. *Platon* ozan olmasa dalabilir miydi öyle derinlere, uçabilir miydi *ideler ülkesi*'ne boyuna? Başlangıçta şiir vardı, düzyazı sonradan türetildi, bulundu. İlk kişi, şiirle dile getirirdi düşünceleri, elimizde bulunan yazılı belgelerden anlıyoruz, öğreniyoruz bunu. Tanrı da, kişinin ozanca bir yaratması, düşlere dalan bir buluş ürünü değil midir? İlk düşünce kumaşı şiir iplikleriyle dokunmuş, şiir ilmikleriyle bağlanmış birbirine uçları bu güzel ürünün. Bundan dolayı felsefe şiir, şiir felsefedir bir anlamda doğrusu. *Platon* güzelim şiiri, o derin ozanı *Devlet*'inden kovdu da iyi mi etti dersiniz? İyi yapmadı. Kendi bir ozan olma-

sa öyle güzel sözler sunabilir miydi bize? O enginlere gidebilir miydi? Nerde. Ozanı *Devlet*'inden kovarken bile ozanca düşünüyor, ozanca davranıyordu *Platon*, öyle yapmasa günümüze biraz güç kalırdı gibime geliyor.

Şiir de, düzyazı da, ne dersen de, gözünü gönlüğü sevdiğim felsefe seninle başlamış kişiyi anlama, seninle başlamış evreni, bütün varlık türlerini tanıma, seninle biçimlenmiş yaşam. Senin suyunda yıkanır, arınır düşüncelerimiz, senin suyunda yeşerir kişinin yaratma gücü, seninle beslenir düşünen yürek, seninle aydınlanır içimiz.

Felsefe kişiyi aydınlığa çıkaran düşüncelerin yoğunlaştığı bir kaynaktır. Ancak felsefe düşüncesinin doğması, gelişmesi belli toplum koşullarına, olanaklara bağlıdır. İlkin gönül uyarınca düşünme bağımsızlığı, özgürce davranış ister. Kişi düşündüğünü korkmadan, başkalarının engelleriyle karşılaşmadan söyleyebilmeli canı çektiğinde. Düşünmeye sınır, yasak konulan yerde felsefe düşüncesinin oluşma olanağı yoktur. Bu yüzden dinlerin, özellikle tektanrıcı dinlerin, bütün toplum katmanlarını yönetimi altına aldığı çağlarda felsefe yok denecek bir durumdadır. Bugün gerçek anlamda bir felsefe ortaçağın ne Doğusunda, ne de Batısında vardır. Hıristiyanlık da, İslamlık da canına okumuştur felsefenin. Us özgürlüğü, düşünce bağımsızlığı diye bir nesne yoktur bu çağda. İnsan bir *buyruk varlık*'ıdır. Onun görevi kendine tanrının bildirdiklerini yapmaktır. Onun için gerekli ne varsa önceden *düşünülmüştür*, kişinin *düşünmesi* gerekmez artık. İşte bu tutum felsefeyi yasaklamıştır. Tanrının buyruğunun sınırsız olarak yürüdüğü bir ortamda bilgeye susmak düşer. Öyle de oldu, ortaçağda tanrı konuştu bilgeler sustu, din yayıldı, felsefe tutuklandı. Tanrı bilgeyi susturunca, onu tutuklayınca kendi sözlerinin, buyruklarının daha etkili olacağını sandı da yanıldı. *Ölüm İsa'nın işini kolaylaştırdı* derler ya eskiler, felsefe için de öyle oldu işte. *Yasaklar felsefeyi güçlendirdi* boyuna. Çok boyunlar vuruldu, aydınlar yakıldı, asıldı, kesildi, dilleri koparıldı, derileri yüzüldü, elleri ayakları kırıldı gene sarsılmadı felsefe, gelişti, daha da çiçeklendi hani. Bir yol düşünelim şöyle: felsefeyi yasaklayan, bilgeleri yakan, süren, süründüren, öldüren kurumlardan ne kaldı günümüze? Uygarlık denen yaratmalar, buluşlar

alanında bu *yasakçı kurumların* başarıları, olumlu, geliştirici buluşları nelerdir bilen var mı? Bugün yasakçı kurumlardan varlığını sürdürmeye çalışanlar felsefe doğrultusunda gelişen düşünce ürünlerinden yararlanmıyorlar mı? Işık, aydınlık, ulaştırma, iletişim araçları, basım araçları, sağlık koruma araçları, savunma-saldırma araçları, savaş araçları, sözün kısası bütün uygarlık ürünleri (iyisiyle kötüsüyle) hangi düşüncenin yaratmalarıdır dersiniz? *İsa* adına bilgeleri ortadan kaldıranlar, tutuklayanlar, yakanlar şimdi *İsa*'yı bile o yasakladıkları düşüncenin ürünleriyle savunmuyorlar mı? Tapınakları aydınlatan ışık, kutsal yazıların basılıp çoğaltıldığı basım araçları hangi anlayışın buluşlarıdır? Bugün ölüm döşeğinde yatan dincileri sağlığa kavuşturan *İsa*'nın, öteki yalvaçların okuyup üflemeleri midir, yoksa bağımsız, deneyci düşüncenin ürünleri mi? Bugün din ulularının sinleri bile o yasakladıkları düşünce ürünleriyle aydınlatılmıyor mu? Felsefenin, özgür düşüncenin büyüklüğü buradadır işte. Kendini öldürmeye kalkana bile yardım elini uzatıyor, güler yüz gösteriyor boyuna. Oysa din öyle midir dersiniz? Kendine karşı çıkana yardım şöyle dursun yaşama olanağı bile tanımıyor. Özgür düşünceyi dünyasından ettiği gibi öte dünyaya da sokmak istemiyor.

Bağımsız, verimli düşünce, uzun süre de geçse, sonunda üstün geliyor, yalnız inanca, tanrısal buyruklara dayanan bütün engelleri aşıyor, ereğine ulaşıyor. Kişinin başarısı da budur, yaratıcı bir düşünme doğrultusunda savaşmaktan yılmamak, baskı gördükçe daha güçlü, daha verimli, daha etkili olmak. Önünü aydınlatan bir ışık kaynağı ne denli çok baskıya alınırsa geleceğe doğru o oranda çok uzuyor, gidiyor ışınları. Bugün gecemizi, yolumuzu aydınlatan ışık (elektrik) ortaçağda yakılan bilgelerin saygı değer gövdelerinden çıkan yalımlarla beslenmiştir, ışıkları söndürmeye kalkanların karanlığı da o bilgeleri yakan, yaktıran kimselerin inançlarıyla.

İnsan düşüncesi ne sanıldığı gibi belli bir yerde birden fışkırmış, ne belli sınırlarla çevrili bir yerde belli bir olay gibi, birden başlamıştır. Bu yazıda sorunları, düşünce ürünlerini kimi bölümlere ayırmak, düşünce çığırlarına belli başlangıç dönemleri tanımak da bir varsayımdır, bir tasarımdır. Gerçekte böyle bir bölünme, bir kesimlere ayrılma yoktur felsefede, öteki insan düşünce

ürünlerinde. Felsefeyi *Thales*'le başlatma geleneğinin etkisi bu yazılarda da görülecek. Bu değiştirilebilir, başka bir düzenleme yolu tutabilirdik. Bunu yapmayışımız, bu yazıda, geleneğin felsefe olarak tanımladığı düşünce ürünlerinin şöyle kısa bir özetini yapmak, onunla ilgili örnekler vermek eğilimi yüzündendir. Yoksa ilerde yazılacak başka bir felsefe yazısında bu eski geleneğe, kökünde Hıristiyan inançlarının derin izleri bulunan bu duygusal Avrupa görüşüne uyulmayacak, felsefe *Thales*'le başlatılmayacak artık. Nitekim bu uzun derlemeden de, felsefenin *Thales*'le başlamadığı, ondan çok önce bütün sorunların, dağınık da olsa, elde bulunduğu az çok anlaşılacaktır.

Gelenek belli bir anlamda alınırsa aydınlatıcı, kimi sorunların çözümünde yardımcı olabilir. Ancak bütün düşünce ilkeleri, görüş kuralları geleneğe dayatılırsa ondan yarar değil yıkım, aydınlık değil karanlık doğar. Gelenek bu durumda önleyici, geriletici olur çıkar birden. Avrupa düşüncesinde böyle bir gelenek vardır. Bunun kaynağında Hıristiyan dinini Yunan diliyle öğrenme, benimseme olayının etkileri saklıdır. Bütün bilgi gelişimlerini, bilgece düşünce ürünlerini Yunan'a, Yunan diline bağlama tutkusu Avrupa insanının kimi gerçekleri görmesini, araştırmalarını daha eskilere, daha derinlere doğru götürmesini önlemiştir. Sözgelişi geometri, gök gözlemleri Mısır'da, Sümerler'de vardı, oldukça ileri bir durumdaydı da çağına göre. Mısırlı geometriyi uygulama alanına koymuştu bile. Babilliler gök gözlemlerinin çizelgelerini, yörüngeleri, yıl, ay uzunluklarını bile düşünmüş, belli kurallara göre belirlemişken Avrupa gene geometrinin kurucusu, mekaniğin bulucusu, gök gözlemlerinin yaratıcısı diye Grekleri tanır, öyle yazar, öyle çizer. Mezopotamya'da, Mısır'da, Hindistan'da, İ.Ö. 2500-1500 yılları arasında çok gelişmiş bir şiir, bir destan türü varken, Avrupa bu türlerin yaratıcısı olarak bugün bile *Homeros*'u bilir. *Platon*'un *Timaios* adlı yapıtında, *Phaidon*'da işlediği konuların çok daha gelişmiş biçimlerini Sümer, Hind, Mısır inançlarında, dinlerinde bulursunuz açıkça, ancak Avrupalı bir felsefe tarihçisini buna inandıramazsınız. Bu tutum bilimsel değildir, böyle kaldığı sürece de, geliştirici olamaz.

Bilim tarihinde en gereksiz tutum, bütün düşüncelerin tek kaynaktan geldiği inancı üzerinde, direnmektir. Böyle bir direni-

şin dinden ayrılır yanı da yoktur pek; ancak boyaları değişiktir. Batı felsefesinde böyle bir özellik vardır. Bütün verilerini tek kaynağa dayamak, Yunan düşüncesi dışında besleyici öz tanımamak. Bu tutum Hıristiyan inançları ile *Platon*'u, *Aristoteles*'i bağdaştırma eğilimini güden ortaçağdan, ortaçağ anlayışından gelir. Gönlü ne denli geniş, düşünceleri verimli, kendi güler yüzlü olursa olsun Batı bilgesi de bir yerde Hıristiyandır, onun etkisi altındadır, kendi inançları dışında başka bir inancın, özellikle kendi dinine karşı olan, onunla bağdaşmayan bir görüşün gelişmesini, tutunmasını sevgiyle karşılayamaz.

FELSEFE DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

FELSEFE DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

I

Baştan beri, verilen yazılı belgelerden, felsefe düşüncesinin gelişebilmesi, biçimlenmesi yolunda uzun bir sürenin geçmesi gerektiği, anlaşılıyor. İnsan yeryüzünde, düşünen bir varlık olarak, belli yerini aldığı dönemden beri doğa ile karşı karşıya gelmiştir. Ancak doğayı düşünmek, onun varlığı konusunda birtakım açıklamalara girişmek, bir çocuğun büyümesi gibi, uzun bir süreyi gerektirdi. İlk insan doğaya düşünen bir varlık olarak bakmadı, bakamazdı da. Onun gözünde doğa bir *varlık* değildi, yalnızca içinde yaşadığı sınırlı bir *çevre* idi. Bu çevrenin sınırları insanın duyu güçleriyle çizilmişti. İlk insanın evreni gözünün gördüğü, ayağının gittiği, kulağının duyduğu, elinin dokunduğu, dilinin tattığı ölçüdeydi. O evrenin sınırlarını gene insanın yer kaplayan varlığı çizmiş, belirlemişti.

İlk insanın evreni elle tutulur soydandı, özdek idi. Onda *düşünme* (çevresini araştırıcı, yorumlayıcı nitelikte) daha çevreye yönelmemişti. İlk insan, bu nitelikleri yüzünden, yalnız bir *canlı* idi. Yiyor, içiyor, besleniyor, döllüyor, dölleniyor, uygun bir yerde barınıyor. Bu insan, doğaya daha yakındı; o insan, doğaya bizden daha iyi bağlanıyordu. Onda *doğanın karşısında olma* durumu yoktu. Bu nedenle ilk insan *kendini bilmiyordu.* Bir varlığın kendini bilmesi doğayı bilmesine bağlıdır biraz da. İnsan kendine doğadan, doğaya kendinden *açılır.* Bu *açılış* da *bilinçlenmeyi* gerektirir. Doğa ile insanı, insan ile doğayı *anlama* bir *bilinçlenme* işidir. İnsan dışında kalan canlıları da *doğa bilinci*

olmadığından *ben bilinci* de yoktur. Öte yandan ben bilinci olmadığından *doğa bilinci* de yoktur. Bu iki durumda, *ben* ile *doğa* birbirini gerekli kılar. İnsan ne kendini doğasız, ne doğayı ben'siz bilebilir. Bu ikisinin, bu iki varlık türünün, karşılıklı olması gereği vardır. Bu *karşılıklı olma* durumu insandaki *düşünme gücü*'nün gelişmesine, dış evreni kendinden ayrı bir varlık olarak kavrayabilecek duruma gelmesine bağlıdır. Bu da pek kolay olmadı.

İlk insan çevresine, bir doğa varlığı olarak, bakınca kendinden güçlü, büyük, dayanıklı doğa varlıklarını, yırtıcı canlıları gördü. Yaşamak için yiyeceğin sağlanması olayı ile karşılaştı. Yiyeceği, daha önceden yapılmış, önüne konmuş değildi. Bunun için kendi dışında kalan, gereğinde kendini de yiyebilen öteki canlılarla savaşma gereğini duydu. Bu *gerek* ona doğanın koyduğu bir *sınır* niteliğindeydi. Doğa ona sessiz, sözsüz bir dille: *"işte yiyeceğin arslanın ağzında git al*" diyordu. Bu *arslan* doğanın insandan güçlü canlıları, dağları, bitkileri, suları, ormanlarıydı. Yaşamak için yemek, ilk insanın bulunduğu ortamda, yemek için savaşmak anlamına gelirdi.

Savaş, yaşamak için, insanın *ben bilinci*'ni yaratan ilk atılım olsa gerek. İnsanı, kendi dışında, bir varlıkla karşı karşıya getiren bu *yaşamak için beslenmek* olayıdır. Yiyeceğini, içeceğini önünde bulan, bu konuda en küçük bir emek tüketmeyen, tüketme gereği duymayan insan için *savaş* da gerekli değildir. Böyle bir kimsede *ben bilinci* de doğmamıştır (belli bir anlamda), ya da çok geç doğmuştur.

Doğayı bir geçim kaynağı, bir yiyecek içecek alanı olarak önünde bulan ilk insan zamanla birtakım güçlüklerle karşılaşmış, doğada bulunan besini almak için karşısına dikilen, o besinden yararlanmak için ona saldıran, ya da onu besinin yanına yaklaştırmayan daha güçlü canlılarla didişme ortamına gelmiştir. Bu *didişme* bir yandan bitkilerle, bir yandan doğa güçleriyle (yağmurlar, ırmaklar, güneş, yıldırım, fırtına, yangın, soğuk, bg.) olmuştur. Öyle ya ağaçtan yemişi koparmak, yağmurun, soğuğun, sıcağın etkisinden korunmak, azgın sularda boğulmamak gibi doğa ile savaşı gerektiren olaylar yanında, öteki canlılarla boğuşmak da var. İşte bu boğuşma, bu didişme, bu savaş sonucu insan iki durumla karşılaştı: *üstün gelme, yenilme.*

Üstün gelme durumu insanda, aradan geçen pek uzun süre sonucu, bir *güven duygusu* doğurdu. İnsan, üstün geldiği varlıklar karşısında daha atılgan, daha başarılı oldu gitgide. İnsanın çevresini etkisi altına alması, çevresinde toplanan soydaşlarına *başkan* olması bu *üstün gelme*, bu güçlü olma sonucudur. Doğa ile karşı karşıya gelen insan bir *güç varlığı* idi. İlk birleşmeler (insan toplulukları) bu *güç*'ün etkisi ile gerçekleşmiştir. ilk topluluklar birer *güç toplulukları*, gücün baskısı, gücün yarattığı korku ile oluşan birliklerdir besbelli. İnsanda çevresine karşı oluşan güç üstünlüğü *kendi ben*'ini, özünü geliştirdi.

İnsanın doğada karşılaştığı ikinci durum *yenilme*, başka güçlerin *üstünlüğü* önünde *eğilme*'dir. İlk insan yıldırımdan, azgın sulardan, büyük fırtınalardan, yangınlardan, yırtıcı canlılardan korkmuştur, onlarla başa çıkamamış, ezilmiş, *yenilmiş*'tir.

Bu *yenilme* durumu, insanda, kendinden güçlülere karşı bir *eziklik* yaratmıştır. *Yenilgiye uğrayan insan*, kendinden üstün olanın önünde, *ezikliğini* anlamaya başlamıştır. Bu onda kendinden güçlü olandan kaçma içgüdüsünü doğurdu. İşte doğayı *tanrılaştırma*'nın kaynağı bu köklü *korku*'dur. İnsan korktuğunu *tanrılaştırır.*

Uygarlık tarihinde, insanlık tarihinde yazılı belgelerle günümüze kalan *tanrılaştırmalar* bu iki olaydan *yenme* ile *yenilme*'den dolayıdır. İnsanların, doğa varlıklarının (dağların, güneşin, öteki gök varlıklarının, ırmakların, fırtınaların, denizlerin) tanrılaştırılması bu nedenledir. İnsanı, çevresini tanrılaştırmaya iten, düşünmenin kaynağı doğadır derken bu iki durumdan (*yenme-yenilme*) kalkma gereği açıktır. Başka türlü insanı düşünmeye yönelten, onda bir düşünme gücünün hızla gelişmesini sağlayan etkili güç yoktur. İnsan bilimlerinin (insan türeyişini açıklamaya çalışan deneyci bilimlerin) verilerine bakılırsa, insan, birdenbire *dik duran bir varlık* niteliğini kazanamamıştır. Ellerini *ön ayak* olarak kullandığı dönemler varmış. Bu sav pek inandırıcı değil, yüzbinlerce yıllık bir geçmişi birkaç bin yıllık kalıntılara dayanarak açıklamak varsayımdır. Onun *"insan"* olması yüzbinlerce yıllık süresel kesimleri kuşatır. İnsan *"düşünme"* yeteneğini de böyle bir uzun süre içinde kazanmıştır. Bu *kazanma* gövdenin, başın, öteki üyelerin *gelişmesi* sonucudur. Bu görüşün

ne denli doğru, doğa olaylarına uygun olduğu bilinemez. *Darwin, Lamarck* gibi bilginlerin görüşleri bile (insanın türeyişi konusunda) bugün tartışma konusudur. İnsanın *kökeni sorunu* kesin bir sonuca vardırılacak nitelikte değildir. İnsanla ilgili en eski buluntular (insan gövdesinin kalıntıları) insanın kendi soyundan başka bir soydan türediğini gösterecek, bu konudaki kuşkuları kökünden söküp atabilecek nitelikte değildir. Bu buluntuların en eskisi bile, yerbilimin zaman kesimleri karşısında, pek yeni kalıyor. Yapılan incelemeler sonuçtan kaynağa doğru, geriye gittiğinden kesin sonuca varmak, insanı, *türeyiş ortamında*, belli bir *yere koymak* için yeterli, inandırıcı değil pek.[1] Kaynak sorunu hep karanlık kalacaktır. Emek, üretim gibi etkenler konuya kesin bir çözüm getirmekten çok uzaktır.

İnsan, kendi yaşama ortamında, kendini sürdürebilmek için çevre ile savaşma gereğinde kalmıştır. Bundan dolayı insan *savaşan varlık*'tır denebilir. Bu savaşma başlangıçta bilinçli değildi, yalnız içgüdülere, doğal tepkilere dayanıyordu. Savaşta *araç kullanma bilinci* çok sonra doğmuştur. Bunu ilk *insan yaratmaları*'nın ilkelliğinden, biraz da *doğal* oluşundan anlıyoruz. İlkin iri bir taş, bir ağaç parçası, bir odun *araç* niteliğindeydi. Sonra *yontulmuş taş*, taşla *düzeltilmiş sopa,* daha sonra sivriltilmiş *taş, kemik* gibi doğal varlıklar geliştirilerek insan damgası taşıyan, insan emeğiyle biçimlenen birer savunma, korunma, geçinme aracı durumuna sokulmuştur. Önceleri bu *araç bulma* atılımının özünde *korku* vardı. Bu korku yaşama korkusu idi. İnsan kendinden güçlü olanın karşısında yaşayabilmek için korkuyordu. İşte bu korku ilk *araç bilinci*'ni doğurdu insanda. Yaşamak için kendinden güçlü olana karşı *araçtan yararlanma* gerekirdi. İlk insanın geçimini sağlamak için *araç bulma* gereğinde kalması düşünülemez. Doğa sonsuzdu (besin bakımından), başka bir canlının ağzından geçimini sağlama gereği yoktu insan için.

Korunma, ezilme, yenilme korkusu insanda ben bilincini do-

1. Ankara, Ortadoğu Müzesinde 250 bin yıllık olduğu söylenen bir insan ayağı izi vardır, epey büyükçe. Ona bakarak, işte 250 bin yıl önce böyleydi, zamanla boyu kısalıyor, küçülüyor gibi bir kanıya varmak insanı yanıltır. Bugün, elde altı yedi bin yıllık iskeletler var. Kimi bizden çok kısa, kimi uzun. Buna karşılık gene günümüzde iki metreyi aşan insanların sayısı az değil. Adı geçen iz büyüklüğünde ayaklar var gene.

ğurdu, daha doğrusu, geliştirdi. Bu bilincin gelişmesi, ilkel araçların kullanılışı insana, az da olsa, birtakım üstünlükler kazandırdı, insan önceden kortukları karşısında, gerilerken ilerlemeye koyuldu. Bilinçsiz de olsa, yüreğinin derinlerinde yavaş yavaş bir *güven duygusu* doğmaya başladı. Bu insanın kendine ilk dönüşü, kendi *benlik*'ini duymaya başlayışıdır.

İnsan bu bilinçle kendini doğanın karşısında bulur, böylece *Ben* ile *Ben*'in karşısında ikinci bir varlık olan *Sen* (doğa, öteki doğa varlıkları) ilişkisi kurulur. İnsan kendini başka bir varlığın karşısında, başka bir varlığı da kendi karşısında görür. Bu uyanış (çok mu uzun bir süreci kaplayan bu olay), insanda ilkel araçlarla bağlantılı olan bu kımıldanış, insanın kendini kavraması konusunda attığı önemli adımlardan biri, bir bakıma ilkidir. İnsan bulduğu ilkel araçlarla karşısındakini tepelemeyi, alt etmeyi başarınca kendini olduğundan *daha güçlü* sezmeye başladı. Aracın sağladığı başarıyı kendinin saydı. İşte çevresindekileri yenme olayının çağlar boyu gelişmesi, daha geniş bir varlık alanına yayılması sonucu insan kendini *tanrılaştırmaya* yöneldi. Bu tanrılaştırmada çevresinde toplanan, onun gücüne boyun eğenlerin etkisi, yardımı büyüktür. Nitekim en eski toplumlarda insanla tanrı arasında köklü bir ayrılığın olmadığı görülüyor. İnsanlar tanrıları kendi biçimlerinde düşünmüştür. Bir bakın eskiçağdan kalma tanrı yontularına, kayalara işlenen yüce tanrı kabartmalarına, çok büyük görünümlü, kollarından, ellerinden, ayaklarından güç fışkıran insanlar olarak görürsünüz onları. Kayalara işlenen Hitit tanrılarına, Nemrut Dağı'nın külahlı tanrılarına, Sümer-Akad-Asur tanrılarına, Mısır tanrılarına, daha yakın dönemlerdeki Anadolu-Grek tanrılarına bir bakıverin, ne güçlü, ne yiğit, ne gösterişli, ne güzel insanlarla karşı karşıya gelirsiniz. Bir bakın Anadolu'nun *Yazılıkaya* tanrılarına, *Olympos* tanrılarına, Kıbrıs tanrılarına (özellikle iki arka ayağından tuttuğu arslanı ayıracakmış gibi duran dev tanrı *Bes*, İstanbul Arkeoloji Müzesi) doğa-üstü güçlerle donatılmış insanlar çıkar karşınıza.

Bütün bunlar, insan gücünün taşa işlenmiş iç-görünümleridir. İnsan kendini, tanrı kılığına girerek, öyle görüyor, öyle olmak istiyor. Bu, insanda başkalarına karşı, üstünlük sağlama özleminin dilegelişidir açıkça. İlk insan yapmak istediğini, elinden gelme-

yeni, düşüncesinde yaşattığı tanrıya yaptırıyor. Bu içten gelen, kaynağını doğaya karşı direnişte, soydaşlarını egemenliği altına almada bulan özlü düşünce, güçlü olma özlemi insanla doğa arasına, *aracı varlık* olarak, tanrıları koyuyor. Tanrılar, insan özünden fışkıran, doğayı tanrılaştırma, insanı doğa-üstü güçlendirme, özleminin ürünleridir. İnsan tanrıları yaratmakla doğayı biraz daha kendine, kendini biraz daha doğaya yaklaştırıyor. Tanrılar insanla doğa arasında birer sınır çizgisidir.

İnsan, tanrıları yaratınca, doğaya inançla açılıyor. Doğayı bir inanç, bir din kaynağı olarak görüyor. İlkin katkısız bir korkuya dayanan bu inanç sonraları soyutlaşıyor, gerçek çizgisinin dışına taşıyor. İnsanın yavaş yavaş *ayakları yerden kesiliyor.* Bu, inançların sürekli gelişip yayılması sonucudur. Gitgide doğadan, doğal yaşama ortamından kopuyor, ayrılıyor insan. İnsanın kendi kendini tanrılaştırması, bir bakıma, kendine *yabancılaşması* oldu. Başlangıçta tanrılar insanlaştırılırken, sonradan, insan tanrılaştırıldı. Bu dönem dinlerin hızla geliştiği, biçimlendiği, gittikçe soyutlaştırıldığı, doğadan uzaklaştığı dönemdir. Artık insan kendi yarattığının buyruğu altına girmeye başlamış, kendi düşünce ürünlerinin gözü bağlı tutsağı olmuştur. Bunun en belirgin yazılı örneklerini İ.Ö. 3000 yıllarında buluyoruz açıkça. Hind, Çin, Mezopotamya, Mısır, Anadolu uygarlıkları bu tür düşünce ürünleridir. Kişinin yarattığı din, insan dışında, bağımsız bir varlığa dönüşmeye başlamış bu dönemde. İnsanın yapacağı tek iş, yarattığının buyruklarını eksiksiz yerine getirmektir.

İran'da en yaygın din *ateşe tapma*'yı öneren, güneşi, onun etkisi ile ateşi tanrı sayan dindir Zerdüştlük. Oysa ateşi insan bulmuştur. Ateşin bulunuşunda, evdeki ocağın kuruluşunda güneşin bir doğa varlığı olarak etkisi büyüktür. Gerçekten de doğada doğa-dışı sayılan bütün insan buluşlarının kaynağı gene doğadır. *Prometheus*'un bulduğuna inanılan od insan elinden çıkmıştır. Ancak evde yanan ateşe tanrı diye tapan eski bir İranlıya bunu inandıramazsınız. O, üzerinde yemeğini pişirdiği ateşin tanrılığına inanmıştır artık. Kendinden yüzlerce yıl önce, odun kestiği dağdan getirilen, bir taştan yapılan tanrı yontusunun önce "taş" olduğunu, tanrılıkla bir ilgisi bulunmadığını ilkçağ insanına kolay kolay anlatamazsınız. O taştan yontu, onun gözünde, tanrının

kendidir. O bunun gerçekliğine yürekten inanmıştır. Uzağa gitmenin gereği yok günümüzde bile gübreyi mısır tarlasına, buğday tarlasına dökmek için dört dönen bir köylü ekmek kırıntılarını gübreliğe atarsa çarpılacağına inanır, bu konuda sizinle vuruşur, dövüşür bile.

Bu bir insan gerçeğidir. Önce düşüncede yaşayan sonra yaşamın içine girmiş, özüne işlemiştir, insan varlığının bir bölümü olmuştur. Onu insandan, insanı ondan söküp atamazsınız; bir yanı eksilir insanın.

İnsan, bu dönemlerden geçtikten sonra, doğayı kendinden ayrı, kendi dışında bir varlık olarak düşünme yoluna girdi, özünden, gerçeğinden hızla uzaklaştı. Bu uzaklaşma sonucu *insan-doğa-tanrı* üçlüsünün yaygın bağlantısı doğdu. Bu üçüzlü varlık-birliği, birbirini gerekli kılan, birbiriyle düşünülen, birbirini bütünleyen *tek varlık* niteliğine büründü. İnsan da, tanrı da, doğa da kendi başına değildir artık. Uygarlık tarihinde, yazılı belgelere göre, en uzun süren, günümüzde bile yaşayan bu dönem kendi kabuğuna çekilmiş, kendi bütünlüğü içinde yaşar durur.

Bu dönemden kurtulmak olanağı yoktur. Bu dönem, bu dönemin kapladığı düşünme ortamı, soru sormayı erek edinen düşünme akımının dışındadır.

İnsan, gene çağların akışı içinde, kendini tanrılaştırmanın, tanrıyı insanlaştırmanın yanı başında birtakım sorular sormaya başladı. Bu sorular daha önce de vardı. Ancak dinle, inançla sınırlandırılmıştı. İşte onbinlerce yılın sağladığı *bilinç gelişimi* bir dönemde bu sınırın dışına taşıverdi. Bu *taşma* olayı felsefenin başlangıcı sayılır.

Felsefe, kucakladığı sorunlar yüzünden, eski çağlara bağlıdır. Onun işlediği sorunlar, bir bütün olarak, yeniden yaratılmamıştır. Bu sorunlar bilinç süzgecinden geçirilmeye başlayınca onlarla ilgili yorumlar da, açıklamalar da değişti. Düşünen insan karşısında görünen doğadan çok onun görünmeyen yanını, yapısını, özünü kuran ilkeleri almaya yöneldi.

Bu bilinçli, özü araştırıcı, belli bir açıdan varlığa bakıcı yönelmenin ilk ürünlerini İ.Ö. VI. yüzyılda Anadolu'da buluyoruz. Bu yönelme gene doğaya *dönüş* niteliğindeydi. Ancak tutum, bakış değişikti. Doğanın oluş nedeni, onun çevrelediği varlık

türlerinin *kuruluş ilkesi* araştırılıyor, soru bu doğrultuya göre düzenleniyordu. İnsan için önemli olan inanmak değil *öğrenmek, bilmek*'ti.

Doğa, bütünlüğü ile, insan gözünde bilinmesi, öğrenilmesi gereken bir konudur, bir sorundur. İnsanı bilmeye, öğrenmeye iten bu sınırsız, bu türlü türlü varlıklardan kurulu *bütün*'dür. İnsan düşünmeye başlayınca onun etkisinden kendini kurtaramaz. Bu durumda doğa insanın ilk *öğretmen*'idir. Ona neyi düşünmesi gerektiğini, hangi yöntemle davranmasının uygun düştüğünü gösteren gene doğadır. Başlangıçta insan *korku* ile, *yenilmişlik, ezilmişlik baskısı* ile doğaya bakıyor, onu tanrılaştırıyor, sonra kendine dönüyor, güçlü olduğunu sezince kendini tanrılaştırıyordu dedik yukarda. Bu tutum değişmiştir artık. Bütün inanç varlıkları doğanın enginliği içinde doğa-dışı birer yaratık olarak anlaşılır oldu. Tanrılar doğadadır, ancak doğa-üstü güçleri dolayısıyla, doğa-dışıdır. Doğaya bile egemen olmaları yüzünden bu. Oysa doğada, doğaya egemen, ikinci bir varlık türü olamaz.

Felsefe düşüncesi doğayı karşısına almakla, bütün inançları, tanrıları, din varlıklarını bir yana atmakla başladı. Onlara kendi ortamlarında gerekli yeri verdi, onları kendi varlık düzeyinde bir *yer*'e oturttu. Eski inançların, özellikle İ.Ö. XIV. yüzyılda başlayan tektanrıcı din görüşünün önerdiği *yaratılış* olayını bıraktı. Bırakmasa kendini bir *inanç akımı* olmaktan kurtaramaz, felsefe olamazdı. Felsefe ilkin doğayı bir sorun niteliğine soktu, ona kendi düşünce ipliklerinden örülen giysiyi giydirdi. Bu giysi, insan düşüncesinin, yeni bir biçim kazanmasıdır. Kişi, düşünce evreninde yaşayana değil de, gözünün önünde var olan'a yöneldi. Artık düşünülen bir *nesne*'dir. Yer kaplayan, insanı kuşatan, duyulara verilen, elle tutulur bir *nesne*. Bu nesne dağdır, gök varlıklarıdır, taştır, kendi varlık sınırları içinde kalan başka bir gücü gereksemeden, kendi kendiyle *var*'dır. Bu *nesne* bir *varlık* olarak kendi kendisiyle sınırlıdır da. Onun *ötesinde, yücesinde* ona egemen ikinci bir *varlık* yoktur. İnsan bilse de, bilmese de, görse de, görmese de o kendi kendisiyle vardır, *başkası* ile değil.

Felsefe düşüncesi, bir yandan da, *sınır koyma* ile başladı. İşlediği, üzerinde durduğu konuya, nesneye bir kimlik kazandırdı, bir sınır koydu. Onun ortamını, yerini belirledi. Böylece *varlık*

kavramının niteliği, niceliği aydınlanıverdi birden. Varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelere (sorunlara) birer *kimlik belgesi* verdi felsefe, onları düşünmenin *kütüğü*'ne yazdı.

Düşünen, bir konu üzerinde duran, insan işlediği sorunu biçimlendirdi. Bundan dolayı felsefe düşüncesi bir *biçim verme bilinci* diye anlaşılmalı ayrıca. Oysa inanç bu biçim vermeden yoksundu. Onun elinde çağların süzgecinden geçip gelen *dokunulmaz biçimler* vardı. Onlara yeni bir giysi giydirme gücünden uzaktı, onu yapamıyordu. Neden yapamadığını da bilmiyordu. İnanç, ilkin, insanı doğa içinde bir varlık diye anladı, sonra onu doğa-dışı güçlerin eline bıraktı. Doğada yaşayan insanın kaynağı doğanın dışında, ötesinde kaldı. Felsefe bu tür görüşleri de alanından, evinden kovdu. Onların kendisine çok yabancı olduğunu açıkça dile getirdi. İnsan, başlangıçta olduğu gibi, bir doğa varlığı olarak düşünüldü. Doğa ile *özdeş* olduğu öne sürüldü. Bu konuda gerekli açıklamalar, yorumlar yapıldı. İnsanı kuran özlerle doğayı bütünleyen özlerin değişik, ayrı olmadığı görüşü gelişti, yayıldı. İnsan nedir, su mu, toprak mı, yel mi? Doğa da öyledir, odur. Böylece insanın varlık sınırları evrenle bağlaşımlı kılındı. İnsan *evrene açılan bir varlık* kimliğini kazandı. Bu düşünce insanı doğada başıboş olmaktan, *yersiz yurtsuz dolaşmaktan* kurtardı.

Gene felsefe, işlediği sorunları belli bir *sonuca* bağladı, boşlukta bırakmadı. Sorunların başlangıcı ile bitimi arasında bir bağlantı kurdu. *İnsan düşünen bir varlıktır,* derken, üzerinde durulan konunun kesinliğe (bir sonuca ulaşma bakımından, gerçeklik yönünden değil) ulaşmasını sağladı. Bu düşünce doğru, ya da yerinde olmayabilir, ona karşı, başka görüşler ileri sürülebilir. Ancak felsefe kendi sözünü, kendi açısından, söylemenin gereğini gösterdi.

Felsefenin bu tutumu, insanları tek bir görüş çevresinde toplanmaktan, insanı tek doğrultulu düşünmekten de kurtardı. Düşünen insana yeni düşünme kapıları açıldı. Bu açık kapılardan karşı görüşler bir bir sökün etti. Değişik görüşler, çığırlar doğdu. Felsefenin çocukları çoğaldı, konağa yeni odalar eklendi. Oysa inanç, din tek odalı bir evdi, orada konuklara yer yoktu. Böylece felsefe yeni bir ev düzeni kurdu, yeni bir ev anlayışı getirdi.

Başka bir açıdan bakınca, felsefenin, kendi kendini yargıladığı görülür. Bu tutum, felsefenin, sorunları değerlendirmesi sonucu ortaya çıkar. Felsefe bir konuyu işlemeye, yorumlamaya koyulunca, ona karşı çıkacak olanların düşüncelerini de göz önünde bulundurur. Yalnız soruyu ileri sürmekle yetinmez. Sözgelişi: *evren yaratılmamıştır*, sorununu işleyen felsefe *yaratma olayı*'nın özelliklerini, niteliklerini, neden evren bütününün yaratılmadığını, yaratmanın bir yoktan var ediş anlamına gelmesi yüzünden *yokluk* ile *varlık* arasındaki çelişkiyi, bunların birbirine dönüşemeyeceğini, (*yokluk*'un, *varlık, varlık*'ın *yokluk* olamayacağını) açıklama gereğini duyar. Soruyu önce kendine, sonra başkasına sorar felsefe. Felsefe düşüncesinin oluşumunda binektaşı niteliği taşıyan bu soru sorma iki ayrı doğrultuda olur. Biri dışa, öteki içedönük. Dışadönük soru sormada konu insanla bağlantılı olan evrendir, evrende yer kaplayan sayısız varlık türleridir, olaylardır. Bu soru bir kaynak sorununu gündeme getirir. Evrenin kaynağı nedir, neden olmuş (kurulmuş)tur? Güneş nedir? Su nedir? Bu sorular insanla doğayı karşı karşıya getiren sorulardır. Felsefeye dalan insan bu soruları sorarken onlara dıştan bakan bir yargıç durumundadır. Vereceği yargıyı olayların incelenmesinden, gözlenmesinden alınan sonuçlara bağlama gereğindedir. İkinci tür soruda, içedönük olanda, düşünen insan kendine döner. Kendini karşısına alır, bir bağımsız konu diye işler. *Can, tin,* (dirilik) nedir diye sorar. Bu durumda *tin, can* gibi *soyut* varlıklar insanın özündedir, dışında değil. İnsan düşünmeye koyulunca, kendisinin, *canlı, tin taşıyan* bir varlık olduğunu sezer. Ancak, düşünen insanın, kendini *diri* (canlı) sezmesi de gene doğanın etkisi yüzündendir. Eli kesilen, ayağı ezilen, kolu kırılan insan acı duyar, ağrı duyar da kolu gövdesinden ayrıldıktan sonra, bacağı koptuktan sonra o kopan gövde bölümünün acıdığını, ağrıdığını duymaz artık. Bacağı kopan bir insan, o kopmuş bacağı, eline alıp onu kesse biçse ne ağrı duyar ne acı. Ağrı da, acı da kolun, bacağın gövdede bulunduğu sürece, onunla bir *bütün* olduğu sürece duyulur (sinirsel sayrılıklar dışında). İşte bu durum insanı *can, tin* sorunu ile karşı karşıya getirir. İlk insan neden konuşuyorum, neyle düşünüyorum, neden yürüyorum diye sorular soramazdı kendi kendine. Buna karşılık kolunun kopmadığı sü-

rece acıdığını, koptuktan sonra, gövdesinden ayrı bir *kalıntı* olduktan sonra neden acıyıp ağrımadığını kolayca düşünebilir. Kol, bacak, göz, kulak gövdede bulunduğu sürece *Ben* ile bağlantılıdır, gövdeden ayrıldıktan sonra *Başka*'dır. Bundan çıkan sonuç şudur: *düşünen insan Ben duygusuna gövdeden varır*, dıştan *başka*'dan değil.

Felsefe düşüncesinin oluşmasında bu *gövde-can* bağlantısının etkisi büyüktür. *Can* insanı *kendine, gövde* ise evrene yöneltir. İnsan bu *çıkıştaşı*'ndan kalkarak çevreye açılır boyuna. Bu iki ayrı özden kurulu (öyle sanılırdı başlangıçta) bütünle ilgili sorun insanda *birlik* kavramının doğmasını sağlamıştır. İnsan gövde ile tinden kurulu bir *birlik*'tir. Bu düşünce, insanla bağlantılı iki ayrı görüşün gelişmesine yaradı. Biri insan varlığının özünün tin, öteki *gövde* olduğu görüşü. Başlangıçta insanı kuran bu iki özün ayrı nitelikler taşıdığı, birinin geçici (gövdenin), ötekinin sürekli (tinin) olduğu inancı yaygındı. Tin tanrısal, ölümsüz bir öz olarak anlaşılıyordu. Bu inanç en eski çağlara değin gider. Ancak İ.Ö. VI. yüzyılda yeni bir görüş ortaya çıktı, daha doğrusu, tin yeni bir yorum süzgecinden geçirildi. Onun da gövde gibi bir öz olduğu, gövde gibi *canlı* bulunduğu görüşü biçimlendi. İlkçağda pek yaygın olan *zoon* (canlı) ile *hyle* (özdek) kavramlarının oluşmasında bu eski inancın derin etkisi vardır.

Felsefe, evrene yönelen sorunları düzenleme yoluna girdiğinde, bu *tin* konusunu da işledi, ona bir yorum yolu buldu. Tini, *bilinmez* olmaktan çıkarıp, araştırılması, üzerinde durulması gereken bir nesne diye anladı. Tinin felsefenin alanı içine girmesiyle yeni bir sorun daha oluştu: *ölüm.*

Ölüm sorunu iki ayrı doğrultuda değerlendirildi. Biri eski inançların etkisinde kalan, ölümü ayrı bir özden kurulu sayılan tinin gövdeden ayrılması diye anlayan görüşe bağlıdır. Bu görüşe göre *ölüm* tinin gövdeden ayrılması, bağımsız kalmasıdır. Öyleyse *ölüm* denen olay bir *ayrılma*'dır. Gövde ile tinin birbirinden ayrılması. Bu görüşün kökünde eski Hind, eski Trakya *Orpheus* inançları, Mısır inançları saklıdır. Anadoluda ise, inanç dışında, ölçülü bir sorun niteliği kazandı.

Bu görüşün karşısında çıkan öteki görüş ise *ölüm* olayının bir *çözülme*, bir *dağılma* olduğu anlayışıdır. Bu anlayışa göre göv-

deyi kuran özler dış etkilerle, doğa etkileriyle, bir süre sonra *dağılır*, birbirinden *çözülür.* Gövdenin *bütünlük*'ü ortadan kalkar. Ölüm de işte budur. Tinin gövdeden çıkıp gitmesi diye bir olay yoktur, o, boş bir sanıdır, gerçekdışı bir kuruntudur. *Varlık* öz bakımından *Bir*'dir, onun türlere ayrılması kuruluşu sağlayan *özlerin* değişik oranda *birleşmesi* yüzündendir. *Başkalık* bu kuruluştaki oran değişikliğindendir. Gövde de evren gibi bir *birlik*, bir *bütün*'dür. Onun özünü kuran ilkeler de özdektir, ancak bu nesnel ögeler *diri*'dir.

Ölüm sorunu, felsefe alanında, ister istemez karşıtını da oluşturdu. Bu oluşmadan yeni bir sorun, *ölümsüzlük* sorunu doğdu. Önce tinin ölümsüzlüğü söz konusu değildi. Bunun da kökünde eskiçağ inançları yatar. Sonra, insanla evren arasındaki öz birliği yüzünden, evrende sürekli bir *değişme*, kesintisiz bir *dönüşme* olduğu düşüncesi güçlendi. Evrende bulunan bütün varlıkların sürekli olarak *dönüşümü* dolayısıyla evren *ölümsüzdür* dendi. *Var olan yok olmaz, yok olan var olmaz.* Öyleyse bizim ölüm dediğimiz bir *dönüşme* olayıdır. Ağaç toprağa, toprak çiçeğe, insan bitkiye, bitki hayvana, sözün kısası bütün varlıklar sürekli bir oluş akışı içinde birbirine *dönüşür*. Bu görüşün kaynağı da Anadolu'dur. Anadolu'da ilk doğacı bilgeler bu sürekli, kesintisiz *dönüşüm* olayını bir felsefe sorunu olmaya yaraşır nitelikte düzenlediler, biçimlendirdiler.

II

Buraya değin felsefe düşüncesinin oluşumunda geçirdiği dönemleri; şöyle kısaca, kimi sorunlara üstten bakıp geçerek, gördük. Felsefe belli bir yerde dine, inançlara dayanan sorunları yeniden ele alıyor, onları yeni bir anlayışa göre düzenliyor, belli aşamalara yerleştiriyor dedik. İnsanın sorunları, ilgisi, öğrenme isteği, çevresine, evrene olan yakınlığı kendisiyle yaşıttır bir bakıma. Bu sorunlar çağların akışına, insanların anlayışına göre değişen ilgilerle bağlantılıdır da. Başlangıçta insan doğaya sıkı sıkıya bağlıydı derken, onun karşılaştığı olayları, sonradan birer sorun olarak düşüneceğini göz önünde tutmuştuk. Bu düşünüş

biçimi zamana bağlıdır. Önceleri *somut* olana yönelen insan düşüncesinin sonradan *soyut*'a baktığını görürüz. Bunun en belirgin örneği İ.Ö. V. yüzyıldan başlayarak çağlar boyu sürüp giden şu kavramlarla gündeme getirilen sorunlardır: *İyilik, saygı, sevgi, yardım, güzellik, yücelik, doğruluk, erdem, bilgelik, mutluluk, ölçülülük, olgunluk, yiğitlik, namus, alçakgönüllülük, özgürlük, uyum, hak.. bg.*

Felsefenin bu konularla ilgilendiği dönem *ikinci dönem*'dir. Bu dönemde felsefe yavaş yavaş doğadan kopmaya, kavramların örgüsü içinde kendini *sınırlandırmaya* başladı. Anadolu'da biçimlenen ilk *doğacı felsefe görüşü* sonradan doğadan uzaklaşmaya koyulmuş, böylece *ayakları yerden kesilmiş*'tir. İnsan önce bir *bütün* olarak görülüyordu. Şimdi, bu ikinci dönemde, *bölümlere ayrılmış*, daha açıkçası *bölmeli bir varlık* olmuştur. Bu dönemde insan *soyutlaştırılmış* bir *us varlık*'ıdır. Sınırları olabildiğince daralmış, kendi *küçülmüştür.*

Felsefe insanın kendine değil, onunla bağlantılı *kavramlar*'a yönelmiş, yaşamın boyutları dışında kalan, yalnız düşüncede yaşayan *yapma insan*'ı türetmiştir. İlk dönemde doğa, doğanın yapısı, varlık türlerini kuran özler, ilkeler söz konusuydu. Şimdi, bu dönemde, felsefenin *binektaşı* bilgi sorunudur. Bilginin kaynağı, genel geçerliği, ölçeği üzerinde uzun uzadıya durulan konulardır. Bilgi sorununun yanında, gene onun gibi *soyut* nitelik taşıyan, daha çok *değer* kavramı altında toplanan, yukarda adı geçen sorunlar üzerinde duruldu.

Bu dönemde felsefe Anadolu'dan Yunanistan'a kaydı. Eski doğacı bilgelerin yerini *soyut insan sorunlarını işleyen* bilgeler aldı. *Sokrates*'le başlayan, us'u insandan ayrı, bağımsız bir varlıkmış gibi düşünen bu dönem felsefesinin en ilginç örneği *Platon*'dur. Varlık bütününü, evreni ikiye ayıran, ortasından bölen *Platon* eski Hind inançlarını, Mısır inançlarını andıran bir tutumu benimsemiş görünür. Ona göre gerçek varlık bu evrenin dışındadır, bu evren bir *yansımalar ortamıdır.* Evrende görülen varlıklar, *ideler ülkesi*'ndeki *yüce, erişilmez olgunlukta* olan varlıkların birer *gölgesi* durumundadır. Bu düşünce bir eskiye dönüştür. İ.Ö. 2500 yıllarına doğru bir gezidir. Evren gittikçe kendinden uzaklaşır, *gerçek-gölge* bağlantısı içinde gidip gelen bir

özellik kazanır. İnsan bütün düşünce eylemleriyle, davranışlarıyla bir *anımsayan varlık* diye anlaşılır. Platon, evrende olduğu gibi, insanda da *gerçek-gölge* ikilisini sürdürür. İnsanı da bir yanı tin, bir yanı özdek olan iki bölüme ayırır. Tin ölümsüzdür, sonsuzdur, onun gövdeden ayrıldıktan sonra yaşayacağı ayrı bir ülke vardır. Tin gövdeden ayrılınca, gövdede bulunduğu sürece, yaptığı işlere uygun olan başka bir gövdeye geçer. Bu da Hind düşüncesidir, inancıdır.

Ölüm sorunu gövde-tin bağlantısı içinde bir *göçüş* olarak anlaşılır. Doğacı düşüncede görülen *dağılma, çözülme* olayı epey geride kalmıştır artık. Tin, kısa bir süre konakladığı gövdeden tası tarağı toplar, geldiği yere gider. Gerekirse *dünyada* bulunduğu sürece yaptığının karşılığı, *cezasını* görür, bir yılanın gövdesine de girer, çakalın gövdesine de girer, meleğin gövdesine de girer. Onun geleceği alınyazısının elindedir artık. Böylece insan yeniden bir *alınyazısı-varlık*'ı olur felsefede. Burada insan gerçeğinden sıyrılmıştır, yaz başlarında gömleğini bırakıp giden bir yılanın yaşamını andırır.

İnsan derken, insanın yaşadığı toplum düzeninde *görevi, ereği* vardır. İnsan belli bir ereğe göre yetiştirilmeli. Bu düşünce, *bir eğitim* sorununun doğmasına yol açtı. İnsan bir *eğitim-varlık*'ı diye görüldü. İnsan *en iyi*'nin örneğine göre yetişmeli, eğitilmeli. Eğitim bir felsefe sorunu olarak *iyi insan yetiştirmek* diye anlaşıldı. Eğitimin de bir yolu, ereği olması gerek bu ise *görev*'di. İnsan yaşadığı toplumda *görev*'lidir. Bu görevi başarabilmesi, *ölçülü, erdemli* davranmasına bağlıdır. Görev yalnız bu evren için değildir, onun tinler evreninde de genel geçerliği vardır. Görev belli belirli *ölçülere* göre yapılır. Toplumda genellikle *istenen* tutumla, görevin bir ereği daha vardır: *tin olgunluğu.* Bu dönemde tin *olgunluğu* gövde sağlığından önde değilse arkasında da değildir. Gövdeden ölçülü, biçimli, sağlıklı, *güzel* olması istenir. Ancak bu *güzel*'i bütünleyen yalnız *görünüş* değıldir, bunun bir de *iç*'i, *görünmeyen yanı* vardır, buna tin dedik. İşte eğitimin, görevin özü bu *görünmeyen yan*'dır. Gövde güzelliği tin güzelliğine bağlıdır.

Bütün sorunların insana yöneldiğini, bu insanın da yalnız düşüncede yaşayan bir *varlık* olduğunu söyledikten sonra onun

ikinci elden *bölünme* olayına geçelim. *Aristoteles* insanı *dişi-erkek* diye ikiye ayırır. Ona göre *dişi* (kadın) *olgun* değildir. *Kadın eksik yaratılışlıdır,* diyor. Bu düşünce Atina toplumunun, Grek anlayışının özelliğini yansıtır. Bu *eksik yaratılışlı* insan bilgenin düşüncesindeki insan değildir, Atinalının anladığı insandır. Atina toplumunu yöneten yasaların belli bir *yer*'e koyduğu kadındır eksik olan. Atinalı için önemli olan, büyük değer taşıyan özellik *yiğitlik*'tir. *Yiğitlik* ise erkekçe bir atılışı, gözü pekliği gerektirir. Kadın gövde yapısı yüzünden erkeğin bütün yaptıklarını yapamaz. *Aristoteles*, işte o çağın Atina'sında yaygın olan bu görüşten kalkıyor. Kadını dış görünüşü ile, gövdesinin sağladığı olanaklarla inceliyor, onun bir *insan* olarak erkekten ayrı olamayacağını düşünmek istemiyor. Oysa tek başına alınırsa *kadın* da, *erkek* de eksiktir. Doğa ikisini bir araya getirerek bir *bütünlük* sağlamıştır. Bu *bütünlük* de ancak *dişi-erkek* birliğinden doğar. Yoksa yaşam süresi içinde, yaşamın yüklediği sorumluluklar, doğanın verdiği yetenekler göz önünde tutulursa kadının erkekten daha *dayanıklı* olduğu görülür.

İnsanın ikiye bölünmesi yanı sıra ortaya çıkan, gene gerçek yaşayışla bağlantısı olmayan *doğru düşünme sorunu* vardır. Bu *mantık* denen, insana doğru düşünmeyi öğrettiği söylenen bilgi dalıdır. Belli belirli, genel geçerli, şaşmazlığı olduğu ileri sürülen ölçüleri varmış. Bu bilgi dalının konusu düşünmenin genel kuralları, yasalarıdır. Ancak bu bilgi dalı da insanın *yanından* geçer. Kavramlarla, yalnız düşünce dünyasında bulunan *soyut* varlıklarla uğraşır. Yaşanan gerçeklerle bağlantısı yoktur. Kurucusu *Aristoteles* olan, öyle sayılan, bu bilim kolu insanı üretici, yaratıcı bir eyleme götürmez, yalnızca birtakım çıkmazlardan korur. Öğretici, yaratıcı, bulucu, geliştirici bir görevi yoktur. İnsan *doğru* düşünmeyi bu bilgi yardımı ile başarırmış. gerçekten öyle mi? Bu bilgiyi bilmeyen, öğrenmeyen bir kimse doğru düşünemez mi? Sözgelişi *mantık* okumayan bir kimsenin ateşe dokununca eli yanmaz mı? O kimse soğuk suya girse üşümez mi? Bu deneyle sağlanan, mantık bilmeden de edinilen bilgileri kazandığında yanlış yolda mıdır? Değil kuşkusuz. Bir insan mantığın yasalarını, genel kurallarını bilse de, bilmese de doğru düşü-

nebilir. Doğada düşünmenin değil yaşamanın, varlığını sürdürmenin genel geçerlik taşıyan yolları vardır.

Usçu felsefenin anladığı anlamda, *doğru*, bir kavram olmaktan öteye geçemez. Doğada *doğru* diye bir varlık yoktur. Eğrisiz, dümdüz bir ağaç, bir kaya yüzü, bir yüzey, yer kaplayan düz bir *nesne* vardır. Gene doğada bir kavram olarak *yasa*, bir kavram olarak *kural* yoktur. İnsanın uyması gereken *yollar, olaylar* vardır. Felsefe düşüncesinin ikinci döneminde bu doğa varlıkları gerçeklerden ayrı, bağımsız birer nesneymiş gibi düşünülür oldu. İşte *mantık* denen düşünme bilgisi bundan doğdu.

Bir soyutlamaya, boşluktan uçmaya başlamasın insanoğlu, ne tutkularının sınırı olur, ne istekleri dur dinlen bilir. Bu *soyutlama* iplikleri sökülüp karışmış bir ipek yumağına benzer, siz ucunu aradıkça bir sürü kopuk uçlarla karşılaşırsınız. Bir düğüm, iki düğüm derken düğümler içinde boğulup gidersiniz. Doğada görülen *doğru ağaçtan* çağlarca sonra *doğruluk, doğru düşünme* kavramları doğuverdi. Onların ardından ötekiler sökün etti. Doğaya en yakın olan *ölçülülük* bitiverdi birden.

Felsefenin, bilge kişinin, öz ilkelerinden, davranışlarını sınırlayan kurallarından biri oldu *ölçülülük*. Doğada yoktur *ölçülülük*. Doğada birbirinden uzun, kısa, ağır, yeğnik, düz, eğri, yuvarlak, yassı... bg. sayısız nesne vardır. Düşünme gücü *soyutlama* yolu ile bunlardan yeni bir kavram türetti. Sonra bu kavramı da *bağımsız* bir varlık olarak değerlendirme yoluna dökülüverdi. Böylece *ölçü* denen, iki nesne arasında denge sağlamaya yarayan araçtan *ölçülülük* kavramına varıldı. *Ölçülülük* kavramı insan davranışlarının *ölçek*'i durumundadır. Uçları, ağırlığı, boyutları (kavram olarak) bellidir, belirlidir. Bu uçların dışında aşırılık vardır.

Aşırılık bütün ölçülerin dışına taşma, dışında kalmadır. İnsanın sınır tanımayışı, yasaların, kuralların dışına çıkışı anlamında söylenir. *Bilge* kişi bundan kaçınmalıdır. *Aşırılık*, insanı, yanılmaya, başıboşluğa götürür. Ancak bu aşırılık da insandan insana değişebilir, belli bir sınırı, durağı yoktur. Cılız, iyi gelişememiş bir insan için ölçülü olan, çok gelişmiş, gövde olarak büyümüş bir kimse için ise *yetersizlik*'tir. *Yemekte ölçülü ol* der Grek bilgesi. Peki bu *ölçü*, bu *ölçülülük* kime göredir? O belli değil işte.

Bundan da bu iki kavramın, *ölçülülük* ile *aşırılık*'ın kesin sınırlarının olmadığı anlaşılır. Burada yeni bir kavramla karşılaşılır: *görelik.*

Görelik (ya da *görecelik*) bir tutum, bir oluş biçimidir. İnsandan insana değişir. Bana göre güzel olan, bir başkasına göre *güzel değil*'dir. Bana göre *ağır* olan bir başkasına göre *yeğnik*'tir. *Görecelik*'in en yaygın olduğu alan *bilgi* alanıdır. Bilgi insandan insana göre değişir, dediler. *Protagoras* bu kavramın sınırlarını belirledi, *insan her şeyin ölçüsüdür,* dedi. Ölçü olarak insanı aldı, gerçek insanı, toplumda yaşayan, *somut insan*'ı. Birden geniş bir alana yayıldı onun bu görüşü. Bilginin kesinliğinden, genel geçerliğinden kuşkulananlar oldu. Bu kuşkulardan *Kuşkuculuk* oluştu. Bir felsefe akımı doğdu.

Kuşkuculuk bütün ölçüleri, kuralları, bilgi ilkelerini (genel geçerlik bakımından) altüst etti. *Kesin* bir bilgi, genel geçerliği olan bir kural, bir *gerçeklik* yoktur dendi bu dönemde (İ.Ö. V. yüzyıl). Bu tutum hızla yayıldı, geniş tartışmalara yol açtı, bir yerde durmadı. Bu yüzden felsefe alanında akımlar akımları, görüşler görüşleri doğurdu. *Gerçeklik* sorunu üstüne bitip tükenmeyen usavurmalar, yargılar, tanımlamalar yapıldı. *Kuşkuculuk*, doğa verilerine, duyulara dayanıyordu. İnsan davranışlarının, duyuların sürekli değiştiği görüşünden yola çıkan *Kuşkuculuk* doğadan gelen bir atılımdı. Sonradan o da kavramlarla uğraşmaya başladı, ilk kaynağından ayrıldı, bir söz oyunculuğu niteliğine büründü. Bir süre o da mantık kurallarının yardımına güvenerek doğa olaylarını oluş ortamlarında değil de yalnız düşünce alanında açıklama yoluna koyuldu.

Güzellik kavramı da felsefe döneminin anakonuları arasına girdi. Gerçekle bağlantısı olmayan tanımları yapıldı. Oysa doğada *güzellik* değil, sevilen, sevilmeyen, istenen, istenmeyen, alınan, atılan *nesneler* vardır. Bu *güzellik* kavramının kaynağı bu nesneler arasında eğilim duyulanlardır. Kişinin içinin çektiği, istediği, sevdiği, beğendiği bir *nesne* çağların akışı içinde *güzel, güzellik* kavramının kaynağıdır. Ancak *görünen* bir nesne *güzel*'dir. Bunun da insana veriliş yolu duyulardır. Duyular doğada olmayan bir olayı insana aktaramaz. Felsefe için *güzellik* bir *değer* niteliği taşır. Ancak bu *değer* de çevreden çevreye, toplum-

dan topluma, insandan insana göre değişik yorumlarla açıklanıp anlatılır. Bu konu üzerinde duran bilgeler, *güzellik kavramı olduğu gibi kalır, onun yorumları değişir, bu değişme güzellik' in özünü etkilemez,* dediler. Böylece *güzellik* de yalnız düşüncede yaşayan, duyular evrenindeki örnekleri sürekli olarak değişen bir kavram oldu kaldı. Güzellik kavramı bütün insanlarda, bütün toplumlarda vardır. Ancak *güzel*'in kendi nerdedir? Bu sorunun karşılığı yoktur. Şu bakımdan yoktur: bir insan, bir toplum size kendi anlayışına, kendi beğencine göre bir *güzel* gösterir. Bundan da, *gönül sevdiği güzel olur*, sonucu doğar ki en doğrusu da bu olsa gerek.[1] Burada yapılan *güzellik* tanımı, yorumu da birer *soyutlama* olmaktan ileri gidemez. Güzelle, güzellikle bağlantılı bir de *iyilik* vardır.

İyilik de bilgelerin uzun boylu üzerinde durdukları, yorumladıkları bir kavramdır. Onun da kaynağı doğadır, özünde *yararlılık* duygusu saklıdır. İnsan doğada kendisine *yararı* dokunana *iyi* der (başlangıçta). *İyi*, bir eylemin, insanla bağlantılı bir olayın sonucudur. Ancak felsefenin *kavramlara yöneldiği* dönemde bu iyi de soyutlaştırıldı. Doğa olaylarının *üstünde*, bağımsız bir varlık diye nitelendi. *Sokrates-Platon* felsefesinin anakonularından biri olan bu *iyi* doğa-üstü bir evrende, *gölgesi* de bu dünyada var dendi. Bu durumda *iyi*, iyilik yalnız düşüncede yaşayan birer varlık diye anlaşıldı. Eskiçağ düşüncesinde *iyi, iyilik, doğruluk, güzel, güzellik* birer din, inanç kavramı idi. Bu dönemde, değişik yorumlarla, yeniden eskiçağa dönüldüğü görülür. Ancak soruna bakış, onu açıklayış başkadır. *İyi, iyilik* kavramlarının karşısına *kötülük, kötü* dikilir. Bu çelişik, birbirini gerektirmeyen kavramlar bir arada bulunmaz, bulunamaz. İçinde yaşadığmız doğada *iyi, iyilik, kötü, kötülük* gibi varlıklar yoktur. İnsanın işine *yarayan, yaramayan* varlıklar, olaylar vardır. İşte *iyi* ile *kötü* kavramlarının kaynağı bu *işe yarayan, yaramayan* doğal varlıklardır.

İyi, iyilik, kötü, kötülük, doğru, doğruluk gibi kavramlar yeni bir bilginin konusudur. Bu bilgi dalına felsefede *(ahlâk)* denir. İşte felsefe düşüncesinin gelişmeye başladığı, bir düzen bütünlü-

1. Bir müslümanın düşüncesinde yaşayan güzelle, bir ressamın, bir yontucunun gönlünde yatan güzeli biraraya getirme olanağı çok azdır.

ğü kazanma yoluna girdiği dönemde, gene felsefeye bağlı, bir çığır olan aktöre *öğretisi* biçimlendi. Bu öğreti bir yanı ile yaşama ortamına, bir yanı ile düşünce ortamına bağlıdır. Kökü doğa olan bu bilim alanı sonradan doğa-ötesi bir özelliğe büründü, tabandan koptu. *Aktöre* yalnız düşünce evreninde kalan, kavramlarla örülen bir gömleğe benzedi. Bilgeler yaşama alanında geçen olayları değil de düşünme düzeyinde duran kavramları işlediler. *İyi, kötü* denince gözler başka bir evrene yönelir oldu.

Varlıkların *görünen, görünmeyen* gibi ikili bir dokuya bürünmesi felsefede evrenin de ikiye ayrılmasını sağladı: *görünen evren, görünmeyen evren*. Görünen evren içinde yaşadığımız, elle tutup gözle gördüğümüz varlıklarla dolan evrendir. İnsan gövdesinin içinde yaşadığı, yer kapladığı evrendir. Bu evren sınırlıdır, sürekli bir *değişme-dönüşme* akışı içindedir, belli boyutları vardır. Bu evren bir *gölge evren*'dir. *Gerçek evren*, görünmeyen, yalnız *düşünülebilen evren*'dir. O sonsuzdur, sınırsızdır, onun belli boyutları yoktur. O evrende varlıkların düşünme gücünü aşan *erişilmez olgunlukta gerçek örnekler*'i vardır. O evren *tinler evreni*'dir de. Onun yansıması bu duyularla kavranan evrendir.

Evrenin böyle *duyulur evren, duyular-üstü evren* diye ikiye ayrılması da eskiçağ dinlerinden kalmadır. Yukarıda da belirtildiği gibi yalnız ona bakış açısı değişmiştir. Onun ikiye bölünmesi insan varlığının *gövde-tin* ayrımı sonucudur. Bu sorunun işlenişinde felsefe pek de yeni sayılabilecek bir görüş getirmedi, aşağı yukarı eskiçağ inançlarını, gene, değişik açıdan gördü, dini inanca yaraşır bir nitelikte yorumladı.

Doğa olayları, onlara dayanan *soyutlanmış kavramlar alanı* felsefenin süzgecinden geçirilirken, bu işlemin, bir *yerde*, bir *süre içinde* geçip gittiği düşüncesinin ardından *zaman, uzam* kavramlarının ortaya çıktığı görülür.

Uzam kavramı bu duyulur evrenle ilgilidir. Ondan ayrı, onun ötesinde değildir pek. Bütün doğa olayları, gövdeyle bağlantılı oluşmalar, bu dünya varlıkları bu uzam içindedir. Duyular-üstü evren ise bu *uzam* anlayışının dışındadır, *üstünde*'dir. Uzam dediğimiz, eni, boyu, derinliği, genişliği olan, *boyutları bulunan* bir varlıktır, bir *yer*'dir. Duyular varlıkları kuşatan büyük bir gömlektir. Uzam içinde sürekli bir değişme, karşılıklı dönüşme

vardır. Doğal olan bütün varlıklar bu *uzam*'dadır. Düşüncede yaşayan varlıkların *uzam*'ı yoktur. Boyutları olması yüzünden *uzam*, belli bir anlamda, sınırlıdır, sonludur. Uzamla ilgili görüşler çok değişiktir. Felsefe düşüncesinin oluştuğu dönemde *uzam*'ı *özdeğe* bağlayanlar, varlığını *özdek* ile sınırlandıranlar çıktı. Doğacı, Anadolulu bilgeler bu görüşü savundular genellikle. Bu görüşe karşı çıkanlar da oldu. *Uzam* başlı başına bağımsız bir varlıktır, özdekle ilgisi yoktur da dendi. Özdeğin dışında *uzam* yoktur diyenler de vardı. Atomcular bu son görüşü benimsediler (çoğunlukla).

Zaman sorunu felsefede değişik yönden düşünülen, varlığı üstüne uzun boylu tartışmalar yapılan bir konudur. Evreni ikiye ayıran görüşe göre *zaman* vardır, gerçektir, bağımsızdır; bütün varlıkların, olayların yaratıcısıdır, tanrıdır. Duyulur evrende bulunan bütün varlıklar, olaylar bu *zaman* içinde ortaya çıkar. Zaman *geçmiş-şimdi-gelecek* olmak üzere üç boyutludur. Ancak duyular-üstü evrende bu üç boyutluluk yoktur. Orada zaman tek boyutludur, kesintisizdir, sınırsızdır. Bu duyular-üstü evrenin varlıkları süresiz bir zaman akışı içindedir. Onlar için *geçmiş-gelecek* bağlantısı yoktur. Kimi bilgelere göre de *zaman* yoktur, özdek vardır. Gerçek özdektir, zaman özdeğe bağlıdır, *soyut* bir *kavram* olmaktan öteye geçemez. Evrende zaman yok, yalnız düşüncede vardır. İnsanda zaman kavramını yaratan doğada görülen değişmeler, dönüşmelerdir. Doğa olaylarının birbiri ardı sıra oluşu, Güneş'in doğuşu, batışı, karanlığın basması, aydınlığın yayılması gibi doğal olaylar bizde *zaman* diye bir kavram yaratmıştır. Bu görüşler bilgelerin bağlandıkları felsefe inançlarına göre durmadan değişir. Zamanla ilgili sorunların böyle değişik olması biraz da bilgelerin bulundukları çevrelere, toplum inançlarına, dinlere bağlıdır.

Boşluk-doluluk kavramları da felsefenin alanı içinde görülmüş ayrı ayrı yorumlara olanak sağlamıştır. Bu iki kavram genellikle *uzam* sınırları içinde düşünüldü. Bu konuda başka türlü düşünenler de oldu. Özellikle atomcular, doğacı bilgeler *boşluk-doluluk* kavramlarını özdekle, atomlarla, atomların devinimleriyle açıklama yoluna girdiler. Kimine göre *boşluk* vardır, devinmenin gerçekleşmesi için gereklidir. Devinme bir *yer değiştirme*

olayıdır, bu da ancak boşlukta olabilir. Kimine göre boşluk yoktur. *Boşluk* bir yokluk olduğuna göre çelişiği olan *doluluk* ile ne yolla bağdaşabilir de yan yana olabilir? Boşluk özdeğin devinmesi sonucu uydurulmuş bir kavramdır. Evrende yalnız *doluluk* vardır. Doluluk bir varlıktır, karşıtını gerektirmez, gerektirmesi bir çelişmedir. Uzun çekişmelere yol açan bu *boşluk-doluluk* sorununu *devinme* sorunu izledi.

Devinme, bir yandan Anadolu, bir yandan Grek düşüncesinin anakonusu oldu. Anadoluda doğacı bilgeler *devinme*'yi sürekli bir *akış* olarak nitelediler. Onlara göre *devinme* bütün varlıkların anasıdır. Bütün oluşlar onunla bağlaşımlıdır. *Devinme* gereklilikle bağlantılıdır. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa devinir, ancak biz bunu göremeyiz, algılayamayız. Onun ne olduğunu anlamak için durduğunu sandığımız sulara, bulutlara bakmak, onları incelemek, gözlemek yeter. Ağaçların yeşermesi, çiçeklerin açması, yemişlerin tohumdan çıkıp olgunlaşması, insanın çocukluktan ölüme değin geçirdiği süre birer *görünmeyen* devinmedir. Doğa kendi bütünlüğü ile baş döndürücü bir devinim içindedir. Devinme sürekli bir *değişme*'dir. Bunu yöneten tek ilke de *logos*'tur. *Logos* değişmeyen, ölümsüz bir *düzen*'dir, bir *yasa*'dır, bir *kural*'dır. Kimine göre *devinme* yoktur, bir *kuruntu*'dur. Evren *doludur*, dolu olan bir ortamda *devinme* olamaz, olması için *boşluk* gerekir. Evrende de *boşluk* olmadığına göre *devinme* de yoktur, ancak *durgunluk* vardır. Bütün varlıklar sürekli olarak *durur*.

Devinme sorununun böyle iki karşıt görüşle uzayıp giden yorumu daha çok kavramlar düzeyinde kaldı. Doğacı bilgeler, atomcular *devinme*'nin bir *oluş ilkesi* olduğu görüşünü savundular.[1]

Yaratılış sorunu, *devinme* kavramının arkasından, yeniden, ilgi çekti. Eskiçağda *yaratılış, yoktan var ediliş* düşüncesi ulusların din inançlarına, geleneklerine, göreneklerine göre, değişik doğrultularda, ele alınmıştı. Kimi uluslar *yaratılış* olayına, evrenin *yoktan var edildiği*'ne inanmıştı, kimi inanmamıştı. Felsefe

1. Zaman, bilimin gelişmesi, özellikle atomun parçalanması, onu kuran daha küçük öğelerin bilinmesi *devinme*'yi savunanları doğruladı. Bugün evrende devinmeyen bir varlığın olmadığı deneyle saptandı açıkça.

döneminde, İ.Ö. VI. yüzyılda da, daha sonra da, bu konu üzerinde duruldu. Doğacı bilgeler evrenin yoktan yaratıldığı sorununa ilgi duymadılar, inanmadılar. Genellikle *yaratılış* olayını bir *düzenleme,* daha önce var olan bir *düzensiz yığın*'a (*khaos*'a) biçim verme, *düzene koyma (kosmos)* diye anladılar. Gene bu doğacı bilgeler içinde yaratıcı olarak *zaman*'ı tanıyanlar çıktı. İ.Ö. V. yüzyıldan sonra bu sorun, eskiçağ dinlerinin etkisiyle, özellikle Hindistan'da gelişen dinlerin Batıda öğrenilmesiyle, değişik açılardan işlendi. Üstü kapalı da olsa, *yaratılış* olayına inanır gibi görünenler oldu. *Platon*'da bu inancın izleri görülür az çok. İ.Ö. 1. yüzyıl ile İ.S. 2. yüzyıl arasında *yaratılış* olayının bir *yoktan var ediş* olduğu inancı tutunmaya başladı. Bunda tektanrıcı dinlerin etkisi besbellidir. Ancak, genellikle, ilkçağ felsefesi bu konu üzerinde öteki sorunlar gibi uzun boylu durmadı. Çoğunlukla atomcu görüş, eski Anadolu-Grek inançlarıyla beslenen anlayış (yaratılışı *düzene koyma* diye anlayan görüş) ağır bastı.

Bilgi sorunu felsefede *bilginin kaynağı* biçiminde ortaya çıktı. Neyi bilebiliriz, neyle bilebiliriz? Bu sorularla oluşan bilgi iki ayrı doğrultuda ele alındı. Kimi bilgeler bilginin bir algı, duyularla sağlanan, insanın düşünme gücünde biçimlenen bir *kazanma* olduğu kanısını savundular. Bunlar daha çok doğacı, deneyci bilgelerdi. Bunların karşısında *kuşkucular* vardı. Onlara göre (yukarda görüldüğü gibi) ne duyulara, ne de onlarla sağlanan bilgiye güven olur. Bilgi konusunda en ilginç, en etkileyici çözüm yolu İ.Ö. V. yüzyıl Atina'da *Platon*'un öne sürdüğü görüş sayıldı. Bilgi ilke olarak doğuştan vardır. İnsan doğuştan bilginin anailkelerini birlikte getirir, bunlar zamanla gelişir. Bu ilkeler *geneldir, kesindir, değişmezdir.* İnsan bu ilkelerin *gerçekler*'ini *ideler evreninde* görmüştür. Bu evrende tin onların *görüntülerini* görünce gerçek *örneklerini* anar, ansır, öyleyse *bilgi bir anımsama*'dır. Bilgiyi sağlayan gerçek özler o yüce *örnekler evreninde* vardır, sonsuzdur, *erişilmez olgunlukta, yetkinliktedir.* Bu evrende onların *sönük, silik gölgeleri* vardır. Bu, bilginin anımsama olduğu inancını geliştiren görüş doğrultusunda geniş yorumlar yapıldı, ancak pek inandırıcı bir çözüm getirmedi. Bu inancın kaynağında eski dinlerin etkileri görülür. *Platon*'un bütün varlık evrenini böyle *örnek-gölge* bağlantısı içinde ikiye ayırışı eski

dinlerin *dünya-ötedünya* ayrımı doğrultusundadır. İşte bu doğrultuda giden felsefe *Platon*'un görüşünü benimseyerek (yalnız onun izinden gidenler) bütün sorunları ikili bir varlık (*örnek-gölge*) düzeyinde çözümleme yoluna girdi.

Mutluluk, yaşamın ereği, görevi nedir? İnsan neden yaşamak ister? Yaşamanın kendi nedir? Bu sorunların arkasından insanları çağlar boyu uğraştıran *mutluluk* sorunu eşkinlendi. Bu sorun, biri duyulur dünyaya, öteki tin dünyasına bağlı olmak üzere ikiye ayrıldı. Kimi mutluluğu bir *tin dinlenişi* kimi de yaşamanın elden geldiğince tadını çıkarmak, gününü gün etmek diye anladı. Böylece, öteki felsefe sorunlarında olduğu gibi, *mutluluk* sorununda da ikili görüş sürüp gitti. Doğacı bilgelerde *doğal olay*, duyular-üstü bir evrenin varlığına inanan bilgelerde *doğa-üstü olay* diye anladılar. İ.Ö. V. yüzyıldan başlayan, daha çok *Sokrates*'in tutumunu benimseyen felsefe çığırları mutluluğu bir *doğal olay* olmaktan çıkardılar. Onu bir kavram olarak gördüler çokluk. Bu nedenle insan yaşayışında da bir *bölünme* oldu.

İnsan doğada yaşayan bütünlüğü ile değil de düşüncede yaşayan kavram sınırları içinde incelendi. Daha doğrusu insanın *kendi* değil de *kavram*'ı üzerinde duruldu. Sözün kısası insanın özü bir sorun biçimine giremedi. Onun bilgisi, erdemi, mutluluğu, tini, gövdesi... bg. bölümleri göz önünde tutuldu. Oysa doğada *bölünmüş insan* yok, *bütün insan* vardır. Yukarıdan beri anlatılagelen, sıralanan kavramlar insan bütünlüğünün dışında, insandan ayrı birer varlık olarak görüldükçe insandan kopmuş sayılır. İnsan olmadan *erdem*, insan olmadan *güzellik*, insan olmadan *iyi* gibi değerler olur mu? Bu düşünülmedi pek. İnsanın yanında *doğa* da bir *bütün* olarak düşünülmedi. Onun da *bölümleri* araştırıldı, incelendi, değişik yönlerden yorumlandı.

Felsefe başlangıçta özünü doğada bulan, doğayı kavramaya çalışan, bu erekle de doğaya yaslanan bir çığırdı, dendi daha önce. Onun böyle bir tutumu benimsemesi kendi yararına idi. Başka türlü olamazdı, eskiçağ felsefenin işlediği sorunları yeterince biçimlendirdi inanç ortamında. Onun ardından gelen felsefe düşüncesinin oluştuğu dönem de bu özlü konuları inanç alanından deneyci düşünce ortamına aktardı. Buna karşılık bu doğacı görüşün arkasından gelen dönem yeniden kavramlara sarıldı. Felsefe-

yi kavramlarla uğraşan bir düşünme çığırı biçimine soktu. Eski dönemler bitti, yeni bir düşünme çağı başladı. Artık felsefe kavrama değil oluşuma, insanın çevresini dolduran varlıklara eğilme gereğindedir. Felsefeyi *derin sorunlar* üzerinde duran, onların çözümlerini arayan bir bilgi dalı, bilgi alanı diye görmek de tutarlı değildir. Derinlik felsefede değil felsefe yapanın, daha doğrusu bilgenin görüşündedir.

Sorun kendiliğinden derin olmaz, sığ da olmaz. Sorunun kendi ölçüleri, kendi varlık boyutları içinde belli bir yapısı, ortaya konuş biçimi vardır. Ona derinliği kazandıran araştırıcının, o sorunu ortaya koyanın, üzerinde çalışanın gücüdür. En derin sanılan sorunlar üzerinde en sığ felsefe araştırmaları yapılabileceği gibi, en sığ diye nitelenen sorunlar üzerinde de derinliğe varan incelemeler yapılabilir boyuna. Bir bilge, bir aydın, bir sanatçı kendi yaratıcı gücü oranında *derin* olabilir ancak.

Doğa sorunların yoğunlaştığı, sıralandığı bir varlık bütünüdür. Felsefenin görevi o sorunları bulup aydınlığa çıkarmak, onlara belli bir görüş açısından bakarak varlık nedenlerini çözümleme yolları aramak, bilimin görevi de onların yasalarını bulmaktır. Bu konuda bilimle felsefe birbirinden ayrı değil birbiriyle el eledir, birbirine karşıt değil yardımcıdır.

Felsefe eskilerin sandıkları gibi yalnız tinle, gerçeküstü varlıklarla, düşlerle, birtakım soyut kavramlarla uğraşan bir çığır değil, bilimin kendisidir artık. Bir sorun karşısında bilginle bilgenin çözümleyici tutumu, konuya verdiği önem değişik olamaz. Biri daha ağırbaşlı, öteki daha uysal değildir. Yalnız, sorunu *sunuş ölçüleri* ayrıdır. Bilim yapıya, kuruluşa bakar, felsefe *bütüne*. Bilim bölüm bölüm inceler konuyu, felsefe belli bir *bütünlük* içinde. Ancak bu *bütünlük* de varlığın içerdiği sorunların kendindedir, dışardan *eklenmiş* bir nitelik değildir. Bilim oranında felsefe de *ağırbaşlı* olma gereğindedir, öyledir de. *Ağırbaşlılık* bilimin tekelinde değildir. Birtakım aydınlar felsefeyi böler, kesimlere ayırır. *Halkın felsefesi*, bilmem hangi birliğin, partinin *felsefesi* der dururlar. Felsefenin böyle bölümleri, kesimleri yoktur. Halkın, partinin, topluluğun, şunun bunun *felsefesi* değil bir *görüşü* vardır. Bundan dolayı *halkın felsefesi* deyimi yerine *halkın görüşü, bakışı* demek gerekir.

Gerçekten doğada derinlik, sığlık yoktur *sorun olma* bakımından. Doğada belli boyutları olan bir *bütünlük* vardır.

Felsefenin görevi böyle kavramlar üzerinde durmak, soruları *kavramlaştırmak* değildir artık. İnsanla ilgili bütün olaylar, oluşlar, ilişkiler, toplum oluşmaları felsefenin alanına girmeli. Felsefe de bir *araştırma, inceleme* çığırı niteliğini kazanmalı. Bu araştırma, inceleme kavramların örgüsü içinde kalmamalı. Olayların duyulara verilen yanını değil de kendilerini konu edinmeli felsefe. Yolda giden, suç işleyen, görev yapan, görevinden kaçan, doğru davranan, eğriliğe yönelen, sözün kısası toplumda bütün davranışları ile karşımıza çıkan insanı, insanları işlemeli, insanı bir *kavram* niteliğinden çıkarıp toplum içindeki, doğadaki varlığıyla görmeli felsefe.

Bu söylenenler ayrı ayrı bilimlerin, sözgelişi toplumbilimin, tinbilimin, hukukun, tarihin, bunlara benzer öteki bilim türlerinin konusudur diyenler olabilir. Oysa öyle değildir. Bilimler çoğaldıkça, uğraşı alanları türlendikçe varlık *bütünlüğü* ortadan kalkıyor. Önemli olan *bütünlüğü* bozmadan anlama, anlatmadır. İnsan beyninden alınıp laboratuvarda incelenen bir parça ile insanın ilgisi yoktur. O parça bir insan değildir, insandan bir bölümcüktür, daha açıkçası insandan kopmuş, koparılmış bir kalıntıdır, ölü bir gövde parçasıdır. Onu incelemek, yapısını kavramak insanı kendi bütünlüğü içinde anlamak, kavramak olmaz, olamaz. Beyin denen önemli üye gövdede bulunduğu sürece beyindir. Gövdenin bütünlüğünden *koparılınca* beyin değildir. Bir düşünün, insan gövdesinden koparılmış, masanın üstüne konmuş, incelenmeye başlanmış bir bacağın insanla ne ilgisi kalmıştır. O ancak *ölü bir bölüm* olabilir. Onun gövdedeki bacakla, şu gövdeyi ayakta tutan, yürümeyi, oturup kalkmayı, uzanmayı, koşmayı sağlayan bacakla ilgisi yoktur. Ona *insan bacağı* değil, *insan bacağının kalıntısı* denebilir. Çocuğu olmayan bir karı-koca üzerinde analık, babalık duygularını açıklayıcı, çözümleyici incelemeler, araştırmalar yapmak, bunlardan bilimsel sonuçlar çıkarmak ne denli doğru ise gövdeden ayrı bir bacak, bir beyin parçası üzerinde insan bütününü açıklayıcı incelemeler yapmak da o denli tutarlı, olumludur. Felsefenin dışında kalan bilimlerin

insanı bir bütün olarak veren, anlatan, açıklayan, tanıyan yanı yoktur.

Bir şiir, bir öykü, bir roman, bir tablo, bir yontu, bir oyun belli bir varlığı sorunlaştırmadıkça, bir sorunun çözümünü erek edinmedikçe insanla, varlıkla ilgisi yoktur. O kuru bir anlatım, içi boş bir görünüştür yalnız. Bir insan yaratmasının, sanat ürününün belli ölçüler, kendi niteliğini yansıtan boyutlar içinde insanı, varlığı içermesi, kapsaması gerekir. İnsanın *yanından geçen* bir düşünce ürünü, bir sanat yaratması *boşlukta duruyor* demektir. İnsanı, belli bir akımın içinde görmek de felsefe değildir. Bunun en açık örneğini insanı bir *üretim-tüketim varlığı* olarak gören, öyle açıklamaya çalışan marksistlerde buluyoruz. Oysa *Karl Marx* insanı öyle düşünmemişti. *Üretim-tüketimi* bir insan emeği, bir insan başarısı olarak anlamıştı. *Karl Marx*'a göre insan emeği insana egemen olan, insanı buyruğu altına alan, onun düşünme özgürlüğünü ortadan kaldıran bir etken değildir. İnsan emeği insanın mutluluğu yolunda kullanılmalıdır. Emeğin insana egemen oluşu baskının yeni bir türüdür *Marx*'ı yorumlayan, daha doğrusu yanlış anlayan birçok kimsenin elinde. Emek bir insan ürünüdür, tüketilen insan gücüdür. Onun insana egemen olması, insanı buyruk altına alması anlamsızdır. İşte böyle bir felsefe de insan sorunlarının uzağından geçer, insanın bütünlüğünü böler, özünden ayırır. İnsan kendi buluşlarının tutsağı olamaz. Bütün tutsaklık türleri (düşünce olarak) insan varlığına aykırıdır, onun öz ilkeleriyle bağdaşmaz.

Felsefe, bütün yorum türlerinden de uzak kalmalıdır. Yorum sorunları açıklamaz, onların kabuğu üstüne; özüyle ilgili olmayan, göreceli düşünceler ortaya atar. Bundan dolayı felsefe bir yorum olamaz. Onun genel niteliği *çözümleyici* oluşudur. İnsan özünde kökleşen anlamı bulup aydınlığa çıkarmaktır. Daha açıkçası felsefe bir varlık bilimidir. Eskiçağlardaki inançların, dincil düşüncelerin yerini ilkçağda, belli boyutlar içinde, felsefe almıştı. İnanç bir kavram olmasına karşılık insan yaşamını etkiliyordu. İnsanlar davranışlarını inançlara göre düzenliyordu. İnancın yasakladığı bir eylem kaçınılması gereken bir suçtu. Felsefe böyle deneyden, duyu verilerinden uzak, belirsiz inancı bir yana itip onun yerine geçerken, inancı usdışı bir varlık diye yorumlarken yaşamda inanç ölçüsünde etkili olamadı. Yaşama giremedi

felsefe. Yalnız düşünce uzayında kaldı. Oysa inanç yaşamla bir bütünlük içindeydi. Felsefe bunu başaramadı, bilgeler birtakım görüşler ileri sürmekle yetindiler, soyut konular, yığın yığın kavram dizileri üzerinde durdular. Bunun açık örneği ilkçağ Yunan felsefesi denen düşünce akımıdır. Onun gözünde insan bir düşünce varlığıdır, bütün değerler düşünce ortamında belli bir orana göre dizilir, yer alır.

İnsan yalnız düşünen, tasarlayan, eylemde bulunan bir varlık değildir. Onun çevresiyle, öteki insanlarla, doğa ile, bugünkü evrende kendinden çok mu çok uzaklardaki varlıklarla (ister canlı ister cansız olsun) sıkı bir ilgisi, bağlantısı vardır. Onun varlık bütünlüğünde gövdesinin dışında kalan bu değişik varlıkların da belli bir yeri bulunur. İnsan bunlardan aldığı etkiyi değerlendirir. Bu değerlendirme sonucu o varlığı kendine ya daha çok yaklaştırır, ya kendinden büsbütün uzaklaştırır. Uzaklaştırma, yaklaştırma kendi elinde değilse kendi uzaklaşır, yaklaşır. Sözün kısası kendini etkileyen varlık karşısındaki tutumunu ortaya koyar, *belli eder*. Bir hayvan için kendi dışındaki nesneye yaklaşma, ondan uzaklaşma yalnız içgüdünün etkisi sonucudur. Bu içgüdü etkisi ancak yaşam için bir *yararlı olma*'ya dayanır. Hayvan yanına yaklaştığı nesnede kendisi için bir yarar bulursa orada kalır, onu koklar, yer, gölgesinde yatar, içer, döller, döllenir. Bütün bu eylemler onun yaşamının yararlarıdır. Gerekli yararı sağladıktan sonra yaklaştığı nesneden gene içgüdünün etkisiyle uzaklaşır. O nesne onun için bir varlık olmaktan çıkmıştır artık. Durum insan için de öyle değildir. İnsanın yaklaşıp uzaklaşmasında bir bilinç ışığı, bir *öğrenme* eğilimi vardır. Bu varlık ister gökte, ister yerde olsun *öğrenme eğilimi*'nin sınırları içine girer. İşte felsefe bu öğrenme eğilimi ile başlar. Bu eğilimin, bu somut davranışın *soyutlaştığı yerde* felsefe kaynağından da, ereğinden de uzaklaşır. İlkçağ Grek düşüncesinde olduğu gibi.

İlkçağ Anadolu düşüncesinin konusu somuttu. Bilgeler kendi çevrelerini saran, evreni dolduran elle tutulur, gözle görülür varlıkları inceliyor, deneye, yaşama dayanıyorlardı. Onların görüşlerine göre insan doğada belli bir yeri olan, karşımızda, yanımızda, ötemizde, arkamızda duran varlıktı. Evrenle, çevresiyle bir *bütünlüğü* vardı. İnsan ateşti, suydu, yeldi, doğa ile eşyapıdaydı. İnsanın içtiği suda, yediği ekmekte, evini yaptığı ağaçta, üzerin-

de yattığı otlarda, ısındığı ocakta, sevdiği soydaşında, atında, kısrağında, kızında kızanında tanrılar vardı. İnsan tanrıydı, tanrı insandı. Felsefe Yunanistan'a göçünce (birtakım bilginlerin ileri sürdüklerine göre) ayakları yerden kesildi, gerçeğinden, özünden, kaynağından, daha açığı kendinden uzaklaştı, kendine *yabancılaştı*. Kavram iplikleriyle dokunan bir elbezi niteliğine büründü. Atomcu görüş felsefeye eski gücünü kazandırmaya çalıştı. Roma Stoası, ortaya attığı istenç kavramı ile, felsefeyi gene yerinden yurdundan etti. Ortaçağ (*Sokrates, Platon, Aristoteles* üçlüsünün yolunda gider, onların izini sürer) tektanrıcı din anlayışıyla (Doğuda da, Batıda da) bu soyut kavramlarla örülen örgünün üstüne çok yoğun bir kara boya sürdü. Onu öylesine kararttı, karanlıklaştırdı ki, sonunda kendi bile yolunu göremez oldu, kendi yarattığı karanlıklarda boğulup gitti.

Anadolu düşüncesinin başlangıcından günümüze değin sürüp gelen felsefe akımları yararsız olmuş denemez. İnsan düşüncesinin ne biçim bir düzende, ne tür bir görüş ortamında, anlayış düzeyinde çiçeklendiğini ortaya koymuş. Yaratıcı başların ne denli güçlü atılımlarla ileri geçtiğini, başarılı olduğunu, çağlara ışık tuttuğunu bize gösterdi. Bütün bu düşünce çığırları çağların felsefeden ne anladığını, ne biçim bir düşünce örgüsüne felsefe dediğini öğretiyor bize.

Çağımız için bu tür bir felsefe geçerli değil artık. İnsan sorunları yeni çözümleri, yeni yaratmaları gerektiriyor. Felsefe bir düşünce akımı olmaktan çıkmış, bir *eylem atılımı* içindedir. Bu güçlü atılım *sonsuz* sanılan uzayı bile hızla daraltıyor. Eskiden *gidilemez, varılamaz* sanılan evrenler insan gücünün, insan emeğinin yarattığı bir devinimle ele geçiyor. İnsan gene durmuyor, evrenden evrene atılmak, açılmak, uzayın sınırlarını bulmak istiyor; bir yerde durmak istemiyor. Öğrendikleriyle, kendisine verilenlerle yetinmiyor artık.

"Dünya ayaklarımızın altında" kaymıyor, avucumuzun içinde gittikçe küçülüyor şimdi. Eski kavramlar yeni düşünceleri, yeni yaratmaları, çağdaş buluşları anlatmaya yetmiyor. Çağımızın felsefesi için yeni bir dil, yeni bir kavram düzeni gerekiyor. Bu yeni dilin, bu yeni kavram düzeninin bir tek dokusu, bir tek boyası, bir tek kokusu, bir tek oyası vardır: *Eylemde bulunan insan...*

Birinci Bölüm

İNANÇ ÇAĞI

I

MISIR

MISIR DÜŞÜNCESİ

Tanrılar
İnsan-Tanrılar, Tanrı-insanlar (firavunlar)
Tin (ölümsüzlük-dirilik bağlantısı)
Doğa güç olayları-tanrılık güçler
Alınyazısının değişmezliği
Ötedünya yaşamı
Hu (yönetici güç)
Sia (görüş, düşünce, görünüş)
Maat (töre, doğruluk, düzen)
Ölümden sonra dirilme
Su'yun bir tanrı oluşu, diriltici gücü bulunması
Evren'le tanrıların birlik oluşu
Toplum-Birey birliği
Sevgi
Saygı (bir inanç geleneği olarak *görev* sorumluluğu)
Erdem-iyilik-kötülük (tinlerle bağlantı)
Tek tanrı anlayışı
Doğruluk
Zaman (kesintisiz bir süre olarak)
İlk varlık
Tanrısal istenç
Suç kavramı

MISIR DÜŞÜNCESİ

Bilim tarihinde uygulamalı geometrinin yurdu, ilk hekimlik araştırmalarının, sağaltım gereçlerinin, büyünün ocağı sayılan Mısır'da felsefe konularını içeren, ancak din düşüncesiyle kaynaşmış bir nitelik taşıyan, görüşler de vardır. Günümüze kalan birtakım yazılı belgelerde, Mısır'da İ.Ö. IV. bin yıllarına değin giden düşünce ürünlerinin varlığını öğreniyoruz. Öteki komşu uluslarda olduğu gibi Mısır'da da ilk düşünce ürünleri yaşamı düzenleyen din inançlarının etkisi altındadır. En ufak bir bitkiden en büyük bir doğa varlığına, güneşe değin, sıralanan ne varsa tanrısal bir nitelik, gizli bir güç taşırdı. Eski Mısır insanı böyle inanıyor, böyle düşünüyordu.

Tıp tarihi alanında yapılan incelemeler Mısır'da bir bakıma Sümerlerden önce, sağaltım gereci yapımının yürütüldüğünü, otlardan, canlılardan yararlanıldığını, sayrılıkları giderici, yaraları ondurucu birleşimlerin yapıldığını gösteriyor.

Sümerlerden pek önce olmasa bile, Mısır bilim araştırmaları, ilkel çalışmalar onlardan sanıldığı gibi çok sonra da değildir. Bu iki komşu ulusun bu alanda birbirini etkilediği bir gerçektir.

Anadolu'nun eskiçağında kutsal sayılan akrep, yılan, doğan, baykuş, atmaca, öküz, inek, tavşan, kuş, aslan, türlü su hayvanları gibi çok değişik soydan canlıların Mısır'da saygı gördüğünü, kimine tapıldığını, adlarına tapınak, yontu, kabartma, resim yapıldığını belgelerden öğreniyoruz. Su, toprak, gök gibi geniş çaplı doğa varlıkları orada da birer tanrı niteliği taşırdı. Yerlerin, suların, göklerin ayrı ayrı tanrıları, koruyucu güçleri, savaşçı varlıkları vardı.

Mısır düşüncesi doğa ile başlamış, doğa varlıklarının türüyle gelişmiş, çoğalmıştır. Mısır insanı düşüncesinin yöntemini doğadan alan bir düşünce varlığıdır. Bu öteki uluslarda da böyledir. Ancak elimize geçen belgeler bu insancıl düşüncenin, insanla doğa arasında kurulan köklü bağlantının Mısır'da başladığını, orada daha ileri bir durumda olduğunu gösteriyor. Bu görüş, şimdilik, bir varsayım olabilir. Ancak, İ.Ö. IV. bin yıllarında mumya yapmak, bitkilerden onultucu birleşimler çıkarmak, birtakım gelişmeler göstermek Mısır'da daha ileri bir durumdadır. Bugün "Ölüler Kitabı" adı verilen mezar, ehram duvarlarına kazılan şiirlerin, özdeyişlerin toplandığı dergiden öğrendiğimize göre İ.Ö. 2500 yıllarından kalma bilgece sözler, yazılar, kitap bölümleri vardır. Bunların benzerlerini daha sonraki dönemlerde Sümer, Hind, Anadolu uluslarında da buluyoruz.

Tıbbın yurdunun Mısır ile Sümer olduğu, onlardan sonra çevre ülkelere, uluslara yayıldığı bir tarih gerçeğidir günümüz için.

Mısır düşüncesi, yukarda da söylendiği gibi, felsefe konularını içeren dinle, inançla karışık bir durumdadır. Onu, felsefenin anladığı anlamda, bir düzenli düşüncenin kaynağı olarak göremeyiz. Ancak bir başlangıç, bir fışkırma olması yüzünden, sonraki çağlara ışık tutmuş, Sümer'le, Anadolu ile, Mezopotamya ulusları ile bu düşünceye yol göstermiştir.

Mısır düşüncesi doğacı bir kaynaktan gelir. Onun yatağı, beslenip yoğrulduğu yer doğa olaylarıdır. Mısır düşüncesi soyut değil, günlük yaşama gerekimleri yüzünden somut, uygulamalı bir niteliğe bürünmüştür. Bu düşüncenin özünü kuran tarım anlayışıdır. Nil'in bu konuda büyük bir önemi vardır. Eski Mısırlıya suya tapmayı öğreten bu Nil'dir. Nil, yalnız inançların değil, olumlu, uygulamalı düşüncenin de kaynağı durumundadır. Kim bilir Mısır insanı Nil'e bakarken düşünmüş, düşünürken Nil'e bakmış, onun taşmasından, çevreyi kaplamasından korkmuş, çekilip ortalığa bolluk saçmasından sevinç, mutluluk duymuştur.

Nil, Mısır'da gelişen, oluşan düşüncenin kaynağıdır, anasıdır bir bakıma. Bütün bilgilerin, bilimin koruyucusu, yayılmasını sağlayıcı yüce varlık *Tot* adı verilen tanrıdır. Bu bir yandan tanrı, bir yandan bilgindir. Başı kuş, gövdesi insan biçimlidir. Bu durum, aşağı yukarı, bütün uluslarda böyledir. Bilimin, sanatın, ya-

ratıcı düşüncenin belli bir tanrısı vardır. İnsan düşüncesi tanrıların, yüce varlıkların yönetimi altındadır. Bundan dolayı komşu ülkelerde olduğu gibi Mısır'da da bilim, eğitim-öğretim çokluk din görevlilerinin (rahiplerin) elindedir. Din görevlileri toplumun üstün bir kesimidir, bütün bilim adamları yalnız bunlar arasından çıkar.

Mısır düşüncesi toplumun yapısı, kuruluşu gereği bu dinci kesimin tekelindedir. Düşünce ürünlerinin, çokluk, din konularını işlemesi, içermesi bu nedenledir.[1]

Felsefenin doğuşu yazının toplumun belli bir katının tekelinden kurtulması sonucudur. Burada bu konu üzerinde durmayacağız, bu konu felsefenin doğuşu bölümünde anlatılacaktır.

Mısır düşüncesinin ayrı bir özelliği, ayrı bir niteliği vardır felsefe tarihinde. Elimize geçen ilk yazılı belgelere göre, Mısır düşüncesi toplumu yönetenlerin, yüksek görevlerde bulunanların düşünce ürünleridir bir bakıma. Bu ilk düşünce ürünleri aktöre davranışlarına düzen vermeyi benimseyen birer öğüt niteliğindedir. Toplum içinde, evde, görev başında, tapınakta, düğünde, dernekte belli kurallara uyacaksın, belli ilkelere göre davranacaksın, sana gösterilen yoldan ayrılmayacaksın. Mısır'da doğan, gelişen düşüncenin özü, niteliği budur. İster din alanında, ister dindışı konularda olsun, Mısır'da oluşan düşünce bir aktöre ürünüdür. Onun çatısını kuran, özünü biçimlendiren belli bir aktöre anlayışıdır. Başka bir deyimle, Mısır düşüncesi, yönetimi görev edinen bir aktöre felsefesidir. Ancak, bunun da dayanağı, toplum düzenini sürdürmek için bulunmuş tek yol diye alınır. Toplum düzeninin özünü kuran yaşama, geçim koşullarıdır. Gerek yaşamayı, gerek geçimi sağlayan iki insan-üstü güç vardır: *Nil* ile

1. Batı bilginlerinin, özellikle felsefe tarihçilerinin üzerinde durdukları bir konu vardır. O da felsefenin İ.Ö. VI. yüzyılda Anadolu'da *Thales*'le başlamasıdır. Felsefe tarihçilerine göre felsefe bu bilge ile başlar. Ondan önce felsefe konularına değinen bütün düşünceler inançlarla, din görüşleriyle karışmış, kaynaşmış bir durumdaydı. Ancak İ.Ö. VI. yüzyılda bağımsız, dinden sıyrılmış bir felsefe düşüncesi doğmuştur derler. Felsefe tarihçilerinin bu görüşü doğrudur. Daha önceki yüzyıllarda, din görevlilerinin dışında okur-yazar kimseler var mıydı? Toplumun kuruluşu, yapısı din görevlilerinin dışında kalan insanların düşüncelerini yazıya geçirmelerine elverişli miydi? Tarihten öğrendiğimize göre krallar bile okur-yazar değilmiş. Okuyup yazmayı küçümsenecek bir iş, bir görev sayan yöneticiler varmış.

Güneş. İşte bu iki varlık Mısır'da birer tanrıdır. Mısır düşüncesinde birer kutsal varlık olarak saygı gören canlıların (hayvanların), bitkilerin yalnız *Nil* kıyılarında, onun suladığı yörelerde bulunması boşuna değildir. Bu büyük suyun çevresinde, suladığı, beslediği yörelerde olmayan bir doğa varlığı Mısır inançlarında *kutsal* sayılmıyor.

Nil tanrıdır, kutsaldır. Onun taşması, azması Mısır için insan düşüncesini etkileyen, insanı düşündüren bir olaydır. Bunu İ.Ö. 2400 ile ondan sonraki yüzyıllar arasında yazıldığı ileri sürülen bir belgeden öğreniyoruz:

Titreşir dalgalarla çarpışan Nil'i görenler
Oysa çayırlar güler, kıyılar yeşillenir,
Tanrının vergisidir gökten inen.
Tapar insanlar tanrılara, gönülleri sevinçle dolar
Coşarlar.

Daha sonraki dönemlerde yazıldığı söylenen bir belgede de şöyle denir:

Selam olsun üstüne Hapi (Nil)
Can vermek için gelirsin Mısır'a bu topraktan çıkıp
Karanlıklar içinde saklarsın geldiğin yeri sen
Sen yayılır akarsın Ra'nın yarattığı topraklarda
Senin gelişinin türküsü söylenir
Sen can verirsin, su verirsin bütün susuzlara...

Kimin yazdığı bilinmeyen bu yazılarda dile gelen düşünce yalnız bir inancı değil, bir yaşama anlayışını, geçimi sağlayan gücün ne olduğunu da gösteriyor açıkça. Burada insanın düşünme gücü doğa ile, yaşamı sağlayan doğa varlıkları ile karşı karşıyadır. İnsanı düşündüren, onu yaratıcı eyleme iten doğadır, geçimini sağlayan güçtür (Mısır'da). Mısır insanı, bu durum karşısında, Nil'le, doğa ile düşünüyor, kendini doğanın sınırları (daha doğrusu çevresinin sınırları) içinde buluyor. Geometri, aritmetik, gökbilim, kimya, tıp gibi ayrı ayrı konuları işleyen bilimlerin ilkin Mısır'da başarılı ürünler vermesi, gelişmesi boşuna değildir. Mısır insanının dini, inancı, felsefesi de bu yaşama doğrultusunda olacaktır. Yoksa başka türlü düşünemez, yaratıcı olamaz Mısır insanı.

Mısır'da, daha sonra tarih alanına çıkan ulusların görüşüne

karşıt, felsefeyle bağlantılı sayılabilecek düşünce deneyle başlar demiştik. Ancak bu deney, yaşama koşullarına bağlı bir deneydir, ekip biçmekle, tarımla, tarla sulamakla, sözün kısası yaşamayı sağlayan oluşlarla ilgilidir. Soyut bir düşünce, düşünce için düşünce, niteliğinde değildir. Mısır insanı, düşüncesinin gelişimini biraz da komşularıyla olan ilişkilerine borçludur. Onun komşuları arasında başta gelen de Anadolu ulusları, Hititlerdir. Bunu İ.Ö. 1278'de Hitit kralı *Hattuşil* ile Mısır firavunu *Ramses* arasında yapılan bir anlaşmadan öğreniyoruz. Bu anlaşmada tanrıların tanık olarak gösterilmesinden gerek Mısır'da, gerek Anadolu'da, insanlarla tanrıların ne denli sarmaş dolaş oldukları, eş yaşam ortamında bulundukları anlaşılıyor açıkça.

"Hatti'nin (Hititlerin), Mısır'ın bin tanrısı, tanrıçası bu anlaşmanın tanığıdır, koruyucularıdır. Gökyüzünün yöneticisi Güneş, *Arinna* ilinin Güneş'i (Güneş tanrıçası), Gökyüzünün yöneticisi fırtına tanrısı, Hatti'nin, *Arinna*'nın, *Zippalanda*'nın, *Betiyarik*'in, *Hisashapa*'nın, *Sarissa*'nın, *Halpa* (Halep)nin, *Lihzim*'in... fırtına tanrıları, Hatti ülkesinin *İştar*'ı, *Zithariya, Karzi, Hapantariya* tanrıları *Karahma, Tyr*, tanrıçaları... Gökyüzünün kraliçesi, bütün Hatti, Mısır dağları, nehirleri, gök, yer, deniz, rüzgâr, bulutlar..."[1]

Burada Mısır'la Anadolu arasında belli bir inanç birliğinin geçerli olduğu, tanrılara karşı eşdüzeyde saygı duyulduğu anlaşılıyor düpedüz. Bu inanç birliğinin epey eski bir geçmişi olsa gerek. Nitekim Hititlerde Mısır ulusunun, Mısır ulusunda Hititlerin benimsediği, saygı gösterdiği tanrılar vardır. Özellikle kutsal hayvanlar konusunda iki ülke arasında özlü bir inanç birliği sürüp gider. Öyle ki Mısır'da bulunmadığından dolayı adı bilinmeyen, yalnız Anadolu'da saygı gören bir bitki, bir ağaç, bir hayvan bile Hititlerin etkisiyle Mısır'da da kutsanıyor, adı saygı ile anılıyor. Durum Anadolu için de öyledir. Sözgelişi Anadolu'da timsah, Mısır'da buğday kutsaldır. Timsahın kutsallığı Anadolu'ya Mısır'dan, buğdayın kutsallığı Mısır'a Anadolu'dan gitmiştir.

1. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, s. 144. Prof. Afet İnan, 1956.
Mısır düşüncesini yazarken yararlandığım eski yazı kalıntılarını da bu kitaptan aldım.

Mısır düşüncesinin, yukarda da belirtildiği gibi, iki ana niteliği vardır. A- Yönetim konularını, görevleri ilgilendiren doğrultuda gelişen bir toplum anlayışı. B- Aktöreyle ilgili konuları kapsayan görüşler. Mısır'ın düşünce tarihi boyunca egemen olan bu iki düşünce türüdür.[1]

Mısır'da önemli olan yönetimdir, görevdir. Bu görev, bu yönetim dinle bağlantılıdır. Mısır'da toplumun en yüksek doruğunda bulunan yönetici, firavun tanrısal bir güçle donatılmış olarak bilinir. Ona tanrı gözüyle de bakılır. Nitekim Mısır'da "Tanrı krallar" diye nitelenen, bir dönemde işbaşında bulunan yöneticiler vardı. Bunların sözleri, buyrukları, öğütleri tanrısal birer bildiri niteliğindeydi. Ulus onlara uyma gereğini duyuyor, firavuna bir tanrı diye tapıyordu. Firavun gücünü tanrıdan, taşıdığı tanrılık özden alıyordu.

Eğitim-öğretim gibi belli ereğe yönelen davranışların uygulandığı kurumlarda yönetimle ilgili bilgilere önem verilirdi. Durumun böyle olmasına karşılık bütün firavunların okuryazar oldukları öne sürülemez. İçlerinde okuryazar olanlar çok azdı. "Çoban krallar" döneminde okuma-yazma bilen yoktu bile, bu işleri rahipler, özel yazıcılar görürlerdi.

Sonraki dönemde aydın firavunlar okuyup yazma bilen, şiir yazan firavunlar, yöneticiler yetişti. Firavunlar daha küçükken yönetimi elealmadan kulaktan dolma da olsa öğüt niteliğinde birtakım bilgiler alıyorlardı. Bunları elimize geçen yazılı belgelerden öğreniyoruz. Sözgelişi *Kheti*'nin bir savaş sonucu veliahta yazdığı söylenen bir yazıdaki şu öğütler çok ilginçtir:

"Başarıya ulaşmak istersen konuşmalarında siyasal bir davranış içinde bulun, onu öğren. Bir kral için dil kılıç gibidir, söz silahtan daha etkilidir. Usta bir söylevciyi kimse kandıramaz, alt

1. İ.Ö. 2500 yıllarına varan bu düşünce türü, özellikle yöneticilik, görev alma (devlet işlerinde) konularına dayanan bu öğüt biçimli, eğitici nitelikteki düşünceleri daha sonraki çağlarda Atina'da bulacağız. Eğitimin, öğretimin özünü yönetici yetiştirmekte bulan Atinalı bilgelerin bu görüşü Mısır'dan gelmedir. Sofistlerin geliştirdiği bu tür düşünce Atina'da yeni değildir, çok daha eski çağlara uzanır. Ancak bunun üzerinde pek durulmamış, sofistlerin benimsediği düşüncenin kaynakları aranmamış, onların yarattığı bir görüş biçimi diye yorumlanmıştır. Batıda yetişen felsefe tarihçileri de bunun üzerinde durmamış, sofistlerin yaydığı eğitim, öğretim anlayışını onların yeni bir yaratması diye nitelemişlerdir. Oysa gerçek öyle değildir. Yöneticiliği konu edinen düşüncenin, uygulamalı eğitimin kaynağı Mısır'dır. Anadolu'ya, Atina'ya, Roma'ya oradan geçmiş, benimsenmiş, geliştirilmiştir.

edemez. Uyruklarının sevgisiyle dayanıklı bir anıt diktir, ancak sınırlarını güçlendirmeyi unutma, gelecek için önceden hazırlıklı olmak iyidir. Yiğitlikle dolu bir yaşama karşı saygılı ol; kendi kendine karşı aşırı geniş yürekli olma başına iş açar. Bu yaşam hızla gelip geçer, uzun değildir öyle, mutlu olanlar gönüllerde yaşayanlardır."

Burada Mısır insanının ne gibi bir düşünce doğrultusunda olduğu, Mısır düşüncesinin hangi görüş ortamında yoğunlaştığı anlaşılıyor kolayca. Yetişmesi gereken insan için iki ilke var: *iyilik*, başarılı olmak için *doğruluk.* Bu iki ilke bütün tarih boyunca felsefenin işlediği anakonulardır. Düşünen Mısır insanı bunları gerçekleştirmenin, bunlara göre davranmanın kalıcı, geleceğe açılıcı nitelikte olduğunu biliyordu.

İyi olmak, doğru olmak yalnız yönetim için ileri sürülen birer ilke değildir. Onların aktöre bakımından da ayrı bir önemi, ayrı bir geçerliği vardır. İşte Mısır düşüncesinin toplandığı bu iki özlü konudur.[1]

Mısır düşüncesinde, bir din inancı olarak, çatışan iki davranış biçimi vardır. Bunlardan biri *aşırı*, öteki *ölçülü* olma durumudur. *Aşırı* sözünden anlaşılan taşkınlık, *ateşlilik, sessizlik*'ten de anlaşılan *durgunluk*, belli bir ölçüye göre *davranma*'dır.

Tapınakta ateş püsküren adam
Açıkta büyüyen ağaç gibidir
Yaprakları hemen dökülür gider
Bir tekneye tahta olur sonunda
Ya da uzaklara taşır onu
Alevden kefene bürünüp yanar.[2]

Burada insanın öfkeli, çarpıcı, katı oluşu doğa düzeninde kolayca aşınıp giden ağaçlara benzetiliyor. İnsan, düşünen bir varlık olarak katı olmaktan, dışa karşı duygusuz bulunmaktan uzak durmalıdır, demek isteniyor. Katılık insanın yok oluşunu hızlandırır.

Mısır düşüncesinde dile gelen bu görüş bir aktöre sorunudur. İnsanı daha uysal bir ortama doğru iter.

1. Mısır düşüncesiyle ilgili açıklamalar için bk. *Die Welt Der Hethiter*, M. Riemschneider, Stuttgart 1965.
2. T.S. Halman, *Eski Mısır Şiiri*, s. 55.

Yumuşak başlı ve sessiz adamsa
Bahçede büyüyen ağaç gibidir
Serpilir ürünü katmerli olur
Boynu bükülmeden yerli yerinde
Yemişi tatlıdır gölgesi serin
Rahata kavuşur mutlu bahçede.[1]

Burada öncekine karşıt bir durum, bir aktöre öğretisi dile geliyor. Katılıktan, dik başlılıktan kaçınma, *yumuşak, esnek* olma. İnsan bir ağaca benzetiliyor. Yumuşak, uysal insan yemişi tatlı, gölgesi serin, ürünü bol, boyuna büyüyen bir ağaç gibi niteleniyor. Mısır insanı doğaya karşı kendini bilen, yaşamasını ona göre düzenlemek isteyen insandır. O, bunu, yaşadığı çevreden öğrenmiştir. Mısır insanı *deney insanı*'dır. O, düşünmeyi doğadan öğrenir boyuna. İnsan bir doğa varlığı olduğundan, doğanın gösterdiği yolda gitme, *doğaya uyma* gereğindedir de.

Bu dizelerde Mısır'da *doğaya uyma* gereğinin bir *erdem* olduğu kanısı vardır. Doğada uysal ağaç yaşar, katı ağaç kolay kırılır esen yeller karşısında. Öyleyse yaşamada tek örnek *doğa*'dır.

İnsan, eski Mısır'da, soydaşlarını toplu olarak ancak tapınakta görebilirdi. Orada, soydaşlarına karşı katı, kırıcı davranan kimsenin *açıkta büyüyen ağaç*'a benzediği, dayanıksız, koruyucusuz olduğu söyleniyor. *Açıkta büyüyen ağaç*'ın dalları rüzgârda nasıl kırılır dökülürse, katı insan da öyledir. Çevrenin baskısı, direnişi, dikelişi karşısında aşınır, devrilir gider günün birinde. Oysa doğaya uyan, esen yellere, soğuğa, sıcağa karşı uysal olan sürdürür yaşayışını boyuna.[2]

Hu

Mısır düşüncesi *inanç*'tan, *din*'den doğan, sonra doğa ile birleşen, doğa verileriyle *gerçekleşen* bir düşüncedir. Bu düşüncenin kaynağında üç ana kavram vardır. *Hu, sia, maat.* Bu üç kavram üç

1. *A.g.y.*
2. Mısır'ın tarihöncesi çağları konusunda aydınlatıcı bilgi için bk. *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları -Mısır, Filistin, Suriye-* Kurt Bittel, Çev. Halet Çambel, İstanbul 1945.

ayrı olayı, üç ayrı oluşu yansıtır, dile getirir. İnsan düşüncesi, inanç, bilim, öteki düşünce düzenleri bu üç kavrama bağlanır.

Hu, eski Mısır, *Kopt* dilinde *söz* demektir. Ancak bu söz, yalnız ağızdan çıkan, *ses* anlamına gelmez. Bu *söz,* bu *hu* bilim dilinde, felsefe dilinde *logos, ratio, kelâm* anlamındadır. Mısır'da *hu* ilkçağın Anadolu-Grek düşüncesinde *logos*, Latin dilinde *ratio*, daha sonraki çağlarda (islam dünyasında) *kelâm* (söz) karşılığıdır.

Hu, canlı varlıkların davranışlarını, eylemlerini, tutumlarını belirleyen, düzenleyen bir *ilke* niteliğindedir.

Hu, bir söz olarak, tanrısal bir güçle, yaratıcı, düzenleyici, yol gösterici bir özle, bir *öğe* olarak donatılmıştır. İnsanda *düşünme* eylemini sağlayan, gerçekleştiren bu *hu*'dur. O bir güçtür, bir devinim, bir *eylem* kaynağıdır da. İlkçağ düşüncesinde *logos* kavramının kuşattığı bütün nitelikleri, içine aldığı bütün özellikleri *hu* kendi varlığında toplar, saklar. *Hu*, belli bir anlamda insanı *yöneten güç* demektir, doğa düzeninde bir söz niteliğinde görünüş alanına çıkan, zaman, evren düzeyinde bir *oluş*'tur, bir *başlangıç*'tır, tektanrıcı dinlerde insanı yöneten güçtür, erektir.

Mısır düşüncesinde, tanrı görünmeyen bir güç, bir *yetki*'dir. O *görünüş* alanına çıkınca insanüstü yeteneklerle donatılmış bir varlık, engin güçlü bir *yönetici* olur, işte bu varlığa da *Kopt* dilinde *favaron* (firavun) denir. *Hu*, bu yönetici, yüce güçlerle donatılmış varlığın *buyuruk*'u (buyruğu) anlamındadır. Bu *söz* (bu ağızdan söz olarak çıkan) yön gösterici *buyruk* bir yasa niteliğindedir.

Hu, bir *buyruk*, genel geçerlik taşıyan bir yasa niteliğini ancak *favaron* (firavun) ağzından çıktığından dolayı kazandı.[1]

Toplum, bütün davranışlarında, bütün görevlerinde, eylemlerinde bu *hu* ile bağlantılıydı. *Hu* bir genel yasa, insanın dünyasını, ölümden sonraki yaşamını belirleyen, önceden ona *yön veren* bir *töre* idi.

Toplumu yöneten, onun başında bir *tanrısal varlık* olarak bulunan *Favaron* ancak bu *hu* yüzünden güçlüdür, etkilidir. *Hu*, yetkili görevlinin ağzından çıktığı için *geçerli* değildir, ancak yetkili kişi, *Favaron* bu *hu*'yu söyleyecek güçte olduğundan ye-

1. *Hu* sözü daha sonraları, özellikle ilkçağın sonlarında tanrı anlamında söylenir oldu. İlkçağın bitiminde, *Ortaçağ*'ın başlarında gelişen *Yeni Platoncu* felsefeden beslenen *tasavvuf* dilinde *hû* (hüve o) *tanrı, tanrı buyruğu, Allah, İlah* anlamlarında söylenir.

teneklidir. Yoksa *favaron* kendi gücünden *hu*'ya katkıda bulunmuyor, *hu* diyebildiğinden *güçlü* oluyor. Gerçek güç, yetenek, yetki *hu*'nun özünde vardır.

Hu, toplum düzeninde *soyut* bir kavramdır, görünmeyen, ancak etkisi yaygın, sınırsız olan bir *güç*'tür. O, bir bakıma bir *oluş* ilkesidir, yaratılışın, varlık kavramı altında toplanan ne varsa, insan *varlık* sözünden ne anlıyorsa, onun ortaya çıkışını, doğuşunu, evrende oluşunu sağlayan bir *bilinmez güç*'tür.

Hu, insan ağzından çıkan, ancak insanı aşan bir yaratıcı, düzene koyucu *ilke*'dir. Onunla varlık belli bir anlam, belli ölçüler içinde bir *kimlik* kazanmıştır.

Sia

Mısır inançlarında geniş yer kaplayan ikinci kavram da *sia*'dır. Bu söz *görüş, düşünce, görünüş* anlamlarına gelir. *Sia*, ya da *siya* sözü *hu* denen gücün, yaratıcı özün *görünüş* alanına çıkışıdır, insan denen algılayıcı varlıkta bir *duyuş, kavrayış* niteliğinde oluşmasıdır. *Sia* bir bakıma *anlam*'dır, değişmeyen, olduğu gibi kalandır, *örnek*'tir.[1]

Sia, bir yetenek, bir güç olarak *hu* ile bağlantılıdır, onunla birlikte ortaklaşa iş görür. Ne *hu* tek başına, *sia* olmadan, ne de *sia* yalnızca kendisiyle, *hu* olmadan düşünülebilir. *Sia* belli bir anlamda *hu*'nun duyu evreninde gerçekleşmesidir açıkça.

İnsan denen *us* taşıyan, kavrayıcı, anlayıcı, düşünücü, bilinçli varlık bütün *anlama* işlemlerini *sia*'nın *görünüş* alanına çıkışı ile, *görüneni kavrayıcı* bir nitelik kazanması ile başarabilir. *Sia* evrende *görünen, kavrayan, duyan,* bir gizli güçtür. O ancak algılayan bilinçli varlıklarda, *insan*'da bulunur.

Bir inanç, bir din kavramı olarak yorumlanan, anlaşılan *sia*

1. Batı düşüncesinde, özellikle ilkçağ Anadolu-Grek felsefesinde önemli bir yeri olan *nous* kavramının karşılığıdır bu *sia. Anaksagoras*'ın yorumladığı *nous* sözü, *kavrayan, düzenleyen, biçimlendiren, anlayan, bir yetenek*, insanda, doğanın özünde bulunan bir *güç* anlamı taşır. *Nous* bir bakıma *us, anlak* karşılığıdır. Evrene düzen veren, uyumu sağlayan O'dur. *Platon*'un görüşünde yer alan *idea* kavramının karşılığıdır bu *sia*, onunla eş anlamı taşıyor (belli bir anlamda. Çünkü *Platon*'da *idea* yalnız *görüş* anlamını içermez, bütün varlık türlerinin en olgun, en yetkin örneği karşılığıdır da.) *Sia*, bir varlık kavramı olarak *hu*'yun biçimlenişi, duyulur ortamda görünüşüdür, insanın duyu verilerine, algı yetilerine verilişidir.

gerçekte, özellikle felsefe düşüncesinin doğuşunda, Mısır'da, bir başlangıçtır, bir olumlu düşünce kaynağıdır. *Hu, sia* gibi kavramlarla Mısır düşüncesi, Mısır insanı görünen varlık ortamının, yaşanan dünyanın ötesinde yalnız *anlam* olarak, görünmeyen bir *güç* olarak *etkileyici bir varlık* tanımaktadır. *Hu, sia* görünüş dünyasında etkileri olan birer yetenek, birer yeti niteliğindedir. İnsan bunlardan kuruludur, bunlarla oluşur.

Mısır insanı *sia* ile *hua* dediği güçleri *favaron* (firavun)da görür, onların onda olduğuna inanır. Firavun, toplumun bir *yöneticisi* olarak, *sia* ile donatılmıştır, bu güç onun özünde vardır, onun tanrısal bir varlık oluşundan gelir. Yönetici bu güçle evrende geçen olayları görür, kavrar, anlar. Sonra onlara gerekli yönü verir, belli bir yöntem koyar. Bu güçler basamak basamak insanlara da iner, onlarda da kimi başarıların sağlanmasına olarak yaratır. Ancak *hu, sia* göze görünmez, yalnız *eylem* olarak kavranır. *Sia* (bir öz olarak) bütün eylemlerin arkasında, görünmeyen bir güç olarak vardır.

Sia, öte yandan, bütün bu olup bitenlerin, olayların, eylemlerin, devinimlerin kavranmasını, algılanmasını sağlayan bir *yeti* niteliği taşır, algıya yarayan başarılar gerçekleşemez.

Maat

Tanrısal niteliklerle donatıldığına inanılan *favaron*'un taşıdığı üçüncü büyük yetenek *maat* adını alır. *Kopt* dilinde *tüze, töre, doğruluk, yasa, iyilik* gibi değişik anlamlara gelir bu maat.

Bir toplumun, bir kişinin belli bir düzen içinde yaşaması, davranması, bir canlı varlık olarak uyum'a kavuşması ancak bu *maat* ile gerçekleşebilir. *Maat,* belli bir anlamda, *ölçü*'dür. İnsanın uyum gereğinde kaldığı genel geçerliği olan, değişmez bir nitelik taşıyan *ölçü.* Ona uymakla uyum sağlanır, düzen kurulur. İnsanı *uyumlu, düzenli, ölçülü* bir varlık alanına çıkaran, başarıya, esenliğe, gönül mutluluğuna ulaştıran, ona arılık, duruluk sağlayan bu *maat*'tır.

Maat, başka bir anlamda *toplum düzeni*'dir, toplumun uyma gereğinde kaldığı genel yasa'dır, genel *kural*'dır. *Maat*'ın ger-

çekleşmesi *hu* ile *sia*'nın varlığına bağlıdır. Bundan da *maat*'ın *hu* ile *sia*'nın uyumu sonucu sağlandığı anlaşılıyor.

Burada üçüzlü bir durum çıkıyor ortaya. Önce *hu* vardır, bu *hu* söz'dür, yönetici güç olan *us* (logos)tur. *Sia* vardır, bu da duyuş, görüş demektir. *Hu* eyleme geçince sia oluşuyor. İkisinin birleşimi, daha doğrusu uyumu sonucu *maat* gerçekleşiyor. Bundan da *us-ölçü-düzen* biçiminde üçüzlü bir kuruluş, bir *biçimlenme* doğuyor.

Favaron taşıdığı *maat* ile, bu adı taşıyan üstün yetenekle toplum düzenini sağlar, işleri yoluna koyar, kurumları yönetir, buyruğu altında bulundurduğu topluluğa biçim kazandırır. Bir yüce yönetici olarak *favaron* bu düzeni sağlamakla yükümlüdür, görevlidir de. Onun görevi bu *maat* ile sınırlıdır. *Maat* onun görevini belirleyen bir *ölçü* niteliğindedir. İnsanın eylemlerinde, ereklerinde, davranışlarında sınırı sağlayan bu *maat* olduğuna göre *favaron*'un gücü ne denli yüce olursa olsun ona uyma, onun gösterdiği yolda gitme gereği ile karşı karşıyadır. Bu güç ona tanrının bağışladığı bir yetenektir. *Favaron* bu tanrısal güçle tanrılık öze katılır, belli bir anlamda tanrı ile birleşir, kaynaşır. İşte Mısır inançlarına göre favaron'un tanrılığı bundan geliyor. Firavunun bir görevli olarak kendini tanrı sayması bile bu güce, bu *maat*'a inandığındandır. Bu yüzden kimi firavunlar kendilerini tanrı saymış, topluma böyle görünmek istemişlerdir.

Yüreğimdesin, oğlun İkhenaton' dur seni tanıyan
Oğluna verdin engin aklını ve kudretini
Yarattığın dünya ellerinin içinde.[1]

Burada *Aton* adlı güneş tanrısına yazılmış övgü var. Bu övgüde firavun kendini tanrının oğlu sayıyor, *oğlun İkhenaton*'dur derken tanrının oğlu olduğunu söylüyor açıkça. Firavun gibi buna halkın da inandığını biliyoruz.

Hakanlığı Horus gibi yüce
Amun' un sevgilisi Binere,
Mısır' ı şenliklere boğan Re' nin oğlu
Gerçeklerle dolup taşan Mernepta.[2]

1. T.S. Halman, *Eski Mısır Şiiri*, s. 158.
2. *A.g.y.*, s. 89.

Bu dizelerde de firavunun bir tanrı oğlu olarak nitelendiği görülüyor. *Horus, Amun* (doğrusu *Amon*'dur), *Re* birer tanrıdır. Firavun *Mernepta* onların soyundan, *Re*'nin oğlu olarak saygı görüyor.

İşte bu saygının özünde firavunun *maat* taşıdığı, onunla donatıldığı, bu yüzden tanrılık bir özü bulunduğu inancı saklıdır. Burada *maat yöneticiye tanrısal güç kazandırmakla kalmıyor, toplumu düzenlemek, işleri yürütmek yolunda yapılan çalışmaların, tasarıların da kaynağı oluveriyor birden.*[1] *Firavun yalnız* *maat*'ın taşıyıcısı değil, onun gerekimlerini de yerine getiriyor. Düşünceden eyleme geçme, uygulama alanına konma *maat*'ın gerçekleşmesi oluyor. Bu da toplum işlerinin yönetiminde tanrısal bir görevin, insanüstü bir kaynaktan gelen buyruğun varlığını gösteriyor açıkça.

Ptah-Hotep

Mısır düşüncesinin belli bir düzen içinde en ilginç örneklerini veren bu bilgenin yaşadığı yıllar kesinlikle bilinmiyor. Tarih onun *V. sülale* çağının son dönemlerinde yaşadığını bildirdiğine göre bu zaman kesiminin İ.Ö. 2500-2413 yılları arasında olması gerekir.

Ptah-Hotep bir vezirmiş. *"Yaşama Bilgisi-Davranış Kuralları"* adlı bir kitabı olduğu söylenir. Günümüze birçok bölümü kalan bu kitapta daha çok aktöre öğütlerinin, eğitim-öğretim görüşlerinin yer aldığı görülür. Eski imparatorluk döneminin devlet anlayışını, yaşama görüşünü işleyen, özdeyişlerle doldurulmuş yazısında Ptah-Hotep, benzerini ilkçağda göreceğimiz bir aktöre insanı olarak ortaya çıkar.

Ptah-Hotep'in düşüncelerinin "iyi" ile "doğru" kavramları çevresinde toplandığı, öğrenmeyi, bilmeyi "iyiye", "doğruya" götüren birer yol diye anladığı bellidir.

İnsanın mutlu olması, sevinç içinde, sıkıntısız yaşaması için doğru olması, başkalarının hakkına saygı göstermesi, iyilikten ayrılmaması, bilgi edinmesi, edindiği bilgiyi iyilik, doğruluk yolun-

1. *Maat*, bin yıl sonra Anadolu-Grek düşüncesinde *nomos* olarak adlandırılacaktır.

da kullanması, başkalarına yararlı olması gerekir. İnsanın görevi başında da bu ilkelere uyması, ağırbaşlı olması, başkalarına karşı öyle katı, kırıcı, incitici davranmaması yararlıdır, gereklidir.

Ancak *Ptah-Hotep*'in düşünceleri belli bir felsefe çığırının düzenli, açıklayıcı, yorumlayıcı, birer sorun niteliği kazanmış yapıda değildir, birer *özdeyiş, öğüt* durumundadır.

İyi Üstüne

İyi olanı iste boyuna
Yüksek bir görev aldığında
Olmasın bir eksiklik, bir yanılma özünde senin.

Doğruluk

Yücedir, sürer gider boyuna doğruluk.

Doğruluk için büyütmüş beni babam
En iyi varlık budur ondan bana kalan.

Öğrenebilirsin bir şeyler her insandan
Doğrulukla, hakla ilerlersin ancak yaşadığınca.

Ölçülü Olma

Ölçülü ol sözlerinde.
Küçük görme yükselenleri sakın.
Bir süren olsun kendini dinlendirmeye.

Eliaçıklık

Elinaçık olsun kendi yakınlarına
Onlardır yıkım gününde yardımına koşanlar
Elinden tutanlar
Bu yüzden mutlu olursun ancak.

Tutku

Tutkun olma mala karşı
Geçmez, onmaz bir hastalıktır bu,
Ayırır eşi dostu, yakınları birbirinden
Bütün kötülüklerin çuvalıdır tutku.

Alçakgönüllülük

Büyükgönüllü olma bilginden dolayı,
Büyüklük katma bilgilerine, bundan sakın,
Kulak ver ögütlerine, dinle,
Bilenlerin bilmeyenlerin de.

Yuva Kurmak

Bir yuva kur gücün yettiğince,
Sev karını da.

Yaşlılık

Yitip gitmiştir artık gücü, yorgun insanın,
Dilsizdir, konuşmaz ağız daha,
Ne göz görür ne kulak duyar,
Unutkan olup gider gönül,
Anamaz bir gün öncekini bile.
Acı çeker yaşlılıktan kemikler
Tıkanır burun iyi soluyamaz
Tedirginsin otursan da oturmasan da
Sönmüş, yok olmuş bütün istekler,
Kocalmak demektir insan için yaşlılık
İşe yaramaz olmasıdır artık her şeyin.

Göreve Saygı

Başını öne eğiver, görev başında
Büyüğün esenleyince seni,
Konuşma sakın esenlemeden seni
O güldüğünce gül sen de
Sevinç verir onun gönlüne bu.
Yemek yeme senden yüksek görevlilerle,
Yersen gerektiğinde önüne konana bak
Onunkilere değil...

Kötü Söz

Kaçın kötü sözden, söyleme,
Öyle konuşma kaba saba.

Ankhu

İ.Ö. 2000 yıllarında yaşadığı söylenen, yaşadığı yıllar, yaşama süresi kesinlikle bilinmeyen bir rahip ozan olduğu belgelerden anlaşılıyor. Gerçek adı *Haheperesenb* imiş. Bir tapınakta görevli olarak bulunuyormuş. Günümüze kalan birkaç dizesinden, onun da çağının inançlarına, varlık anlayışına, yaşama düzenine bağlı bir kimse olduğu, kendi düşüncelerini şiirle dile getirdiği anlaşılıyor açıkça.

Ankhu bir yenilik insanıdır, yaşam düzeni içinde eskinin olduğu gibi sürdürülmesine, insanın toplum içinde değişmez geleneklere bağlı olarak yaşamasına karşıdır.

Duyulmamış, bilinmemiş sözler,
Dizeler söylesem boyuna

derken insanın *yeni olan*'a karşı köklü susamışlığını dile getiriyor. Bu yeni olana karşı duyulan istek, eğilim insan özünde İ.Ö. 2000 yıllarında da çıkıyor ortaya, insan hangi çağda yaşarsa yaşasın *yenilik* istiyor, geçmişin kendine bıraktıklarından sıyrılmaya, kopmaya çalışıyor. Bu insan özünde sönmeyen, sürüp giden özlü bir ışıktır, insanın *temelini kuran bir aydınlık*'tır.

Bir dilim olsun kimselerin söylemediği

dizesinde Ankhu çağının epey ilerisine geçiyor besbelli. İnsan özünde gelişen *yenilik* özlemini dile getiriyor pırıl pırıl bir söyleyişle.

Bu yenilik tutkusu, geleceğe açılma duygusunun belli bir söyleyiş türünde açıklığa kavuşması, ışığa çıkmasıdır. İnsanın *yenilik özlemi*'dir.

Duyulmamış bilinmemiş sözler bulsam
Dizeler söylesem boyuna
Bir dilim olsa kimseciklerin bilmediği
Eskimemiş söylenmemiş ikide bir sözlerim
Söyleyişim olsa
Yaklaşmasam, uzak kalsam eskilerden, sözlerinden...

Burada *yeni olma*, başkalarına benzemekten uzak kalarak *gelecekte yaşama* olanağı bulma, arama tutkusu vardır.

Düşünce tarihinde bütün yeniliklerin, yaratmaların, buluşların kaynağı bu *yenilik özlemi*'dir. Mısır düşüncesinde bu *özlem* bir şiir diliyle çıkıyor ortaya, gerçekleşiyor açıkça.

Doğruluk Yokluğu

Karmakarışık ortalık bir yıkıma gidiyoruz
Kovdular ülkeden doğruluğu
Ondan iz kalmamış yöneticilerde
Kim dinler tanrıların buyruklarını
Aldırmıyor onlara kimse...

Mısır insanı bu karmaşanın anlamını biliyor, ancak onu, *tanrı* olarak tanıdığı doğaüstü bir güçten bekliyor.

Kötülük Üstüne

Yüz çeviriyoruz gün ışıyınca
Görmeyelim diye geceleyin olan işleri.
Delirtiyor insanı bu yüzsüzlükler
Boğuluyor altında sıkıntıların...

Ozan *Ankhu* bu durumdan yakınıyor, yakınırken de insanın tarihi boyunca sürüp giden bir olayı, bir insan davranışını dile getiriyor. Bu da *İnsanın olanlar karşısında duyduğu etki*'dir.

Aldırmazlık

Allak bullak olacak ortalık yarın
Yüzü gülmüyor kimsenin
Ağız açan, bir söz söyleyen yok gene...

Toplum düzeninde doğan çalkantı, sarsıntı karşısında kimse sesini çıkarmıyor, sorumluluğa katılmıyor. Olan ne varsa kişiler baş eğip geçiyor.[1]

1. Toplum olayları, sarsıntıları karşısında görülen bu *vurdumduymazlık* eski topluluklarda da vardı. İnsanda *toplumsal sorumluluk duygusu* daha doğmamıştı. Çağımızda *neme lâzımcı* diye anlatılan bu davranış insanı, bu sorumsuz kişi örneği eski çağlarda da vardı, yeni değil bu tür kimseler demek.

Amenemhat

Eski Mısır'da *Amenemhat* adı altında İ.Ö. 2000 ile 1792 yılları arasında ulusun yönetimini elinde bulunduran dört firavun yaşamıştır. Bu süre içinde, Mısır'da yaygın bir aktöre görüşü vardır. Bu görüş bir gelenek niteliğindedir. Dayandığı *iyi* ile *kötü* kavramlarıdır. Mısır düşüncesinde, özellikle *Firavunlar Çevresi*'nde insan *iyi* ile *kötü* gibi iki karşıt oluşun çatıştığı bir varlık alanıdır. *Amenemhat* (bu adla anılan dört Firavun) günümüze kalan şiirlerinde, daha doğrusu kendisine sunulan övgülerde, *iyi* ile *kötü* konuları üzerinde duruyor. Ancak onun dilinde *iyilik, kötülük* gibi kavramların arkasında *katılık, yumuşaklık* gibi nitelikler de saklıdır.

Firavun, bütün davranışların üstünde, bir *yöneticidir,* düşünceleri bu konu üzerinde *düğümlenir.*

Dinle sözlerimi benim
Yeryüzünü yöneten olsan bile
Buyruk salsan bütün ülkelere
İyilik etsen bütün kişilere
Yumuşak davranma sakın kullarına.
Korktuğuna boyun büker topluluk.

Bu dizelerde *yönetim gücü*'nün baskı değil, *güler yüzlü* görünmeme gibi bir tutumu gerektirdiği ileri sürülüyor. Bu bir çağın, bir toplumu yöneten, yönetme gereğinde kalan sorumlunun görüşüdür. Yönetmek için *yumuşak* olma diyor.

Halka sokulma, yaklaşma tek başına
Güvenme kardeşine bile.

İnsan belli, güvenli bir varlık değildir diyor *firavun*, kendi çağının, yönetiminin görüşü bu. Başarı katı olmakta. İşte İ.Ö. 2000 yıllarının toplum aktöresi, yönetim *anlayışı: Başarı baskıdadır.*[1]

1. Düşünce tarihinde, toplum düzeninde bu görüş ne eskidir, ne yeni. Greklerde, Romada, Fenike'de ortaçağın bütün toplumlarında, *Renaissance*'dan sonra gelişen *sömürgeci uluslar*'da tutum budur. *Yumuşak davranmama.* Bu bir insan, bir toplum sorunudur, kökü tarihin en karanlık çağlarına değin uzar gider.

Bencillik Üstüne

Canını koru deliksiz bir uyku çekeyim dersen
Kötülük çağıdır bu çağ
Olmaz yöneticinin dostu.

Güvensizlik

Yardım etmişim yoksullara
Öküzleri doyurmuşum
Büyükleri saydığımca
El tutmuşum küçüklere.

Bir yöneticinin, firavunun, ulusuna yaptığı yardımlar, iyilikler anlatılıyor bu şiirlerde. Ancak, yönetici, bunları kendi güvenini sağlamak için yapıyor. İnsanları yalnız günlük çıkarları yolunda canının çektiğince buyurabileceğini sanıyor, inanıyor buna. Düşünce bakımından toplumda görülen bir değişme, özellikle Hititlerde kurulan ilişkiler, Mezopotamya uluslarının etkileri sonucu, doğan sarsıntı, firavunu ürpertiyor. Onda, kendisine gözünü yumarak boyun eğen topluma karşı, bir güvensizlik uyandırıyor.

Ekin dağıttım, bolluk tanrısına can verdim yolunca
Nil güler yüz gösterdi bana bütün oylumlarında.

Mısır'da *Nil* bir tanrıdır, bolluk verir ortalığa, firavunu iyilikçi davranışlarından dolayı kutlamış, beğenmiş. Ancak bu tutum, yönetilen kimselerin ayaklanmasını önleyememişti:

Ayaklanmış bütün beslediklerim, doyurduklarım,
Elinden tuttuklarım, korku salmışlar ortalığa.

Yöneten - Yönetilen

Yukarda verilen örneklerde bir firavunun yönettiği insanlara yaptığı iyilikler, sonra gördüğü karşılıklar anlatılıyor. Firavun buyruğunda bulunan kimselere *ekin dağıttığını* söylüyor. Ancak bu ekinleri kimler yetiştirdi, kimler harmanladı, kimler topladı da ona getirip verdi onu söylemiyor. Burada insanın *direnme* bilinci doğuyor besbelli. Mısır insanı *tanrı* diye saygı duyduğu *firavun*'a karşı geliyor, ayaklanıyor. Bu olaylarda insanın *bağımsızlığı* bir

içgüdü niteliğindedir. O dönemde *bağımsızlık, özgürlük* kavramları yoktur, insan düşüncesi o doruğa varamamıştır daha.

Amenemhat oğluna bu türden başka öğütler de veriyor. *Kimseyle içli dışlı olma*, diyor, *güvenme, inanma,* diyor. Bir yöneticinin *dostu yoktur,* söylüyor.[1]

Saygı

Firavun, belli ölçüler içinde, bir yönetici olduğundan saygı, sevgi bekliyor ulusundan. Bu saygının, sevginin özünde insanın *çıkarı* vardır. Firavun kendini toplumun üstünde bir varlık sayıyor. Toplumdan aldığını topluma verirken, bunu, bir *bağış* olarak anlıyor. Bundan dolayı

Öküzleri doyurmuşum

diyor, bununla da yetinmiyor

Ekin dağıttım...

diyor. Bu ekini kimlerin çalışmalarıyla toplamış, öküzlere hangi nedenle yiyecek vermiş onu söylemiyor. Yalnız *saygı, sevgi* bekliyor.[2] Bu karşılıksız bir saygı, bir sevgidir. Yöneticide *tanrısal bir güç* bulunduğuna olan inancın doğurduğu sonuçtur.

Bu söz dizilerinde Firavun, toplumdan, bir yönetici olarak yalnız saygı değil, bir dev *sevgi* umuyor. Saygı dışadönük bir davranışla ortaya konabilir, oysa *sevgi* öyle değildir. Sevgi bir gönül işidir, bir *duygu* varlığıdır. İnsan sevmediği bir kimseye karşı saygı duyuyormuş gibi davranabilir, oysa sevgi öyle değildir. Sevginin dışa vuran, ikiyüzlülüğe elverişli bir yanı yoktur.

Amenemhat III

İ.Ö. 1849-1800 yılları arasında Firavun olduğu biliniyor, an-

1. İnsanlık tarihi boyunca, yazılı belgelere göre, eskimeyen bir düşüncedir bu. *Güvenme dostuna saman doldurur postuna* demiş bizim atalarımız da bir süre, günümüze kaldı bu öğüt.

2. Bu karşılıksız *saygı* anlayışının örneğini *Amenemhat*'tan iki bin yıl sonra İslam dininde göreceğiz: *ulülemr'e itaat* (yöneticiye boyun eğme). İnsan tarihinde değişmeyen bir davranış kuralı.

cak hep yönetici olarak mı, yurttaş olarak mı yaşadığı bilinmiyor. Tarihler onun 1849-1800 arasında geçen varlığını bildiriyor ancak. Kendisine sunulan bir övgü var. Bu övgüde *iki ülke* diye anılan *Yukarı Nil* ile *Aşağı Nil* bölgeleridir. *Amenemhat III*, bir *tanrı-firavun* olarak niteleniyor. Yeryüzüne bolluk saçtığı, insanların doyduğu, iyi yaşadığı, ortalıkta bir esenlik, bir tatlılık bulunduğu söyleniyor. Bütün bunların *Amenemhat* yüzünden olduğuna inanılıyor.

Amenemhat III, bir *iyilik*, bir *mutluluk* kaynağı olarak yorumlanıyor. Bu Mısır düşüncesinin özelliklerinden biridir.

Firavun demek yiyecek demektir
Bolluk fışkırıyor ağzından

Mısır insanının bir firavundan neler beklediği, neler umduğu anlaşılıyor bu dizelerde. Firavun ne olursa olsun iyilik, mutluluk getiren bir tanrıdır.

Halkını doyurmak için dağıtıyor hazinelerini

Halk kendisine yapılan iyilikle değerlendiriyor firavunu. Bunun dışında firavunun daha önemli, daha büyük bir özelliği vardır:

O yaşamın kendisidir, serinlik veriyor cana.

İnsan varlığında ortaya çıkan, gerçekleşen bütün olayların nedeni firavun oluveriyor birden.

Mısır insanının gözünde firavun (bir insan olarak) tanrıdır. Bu inanç Mısır tarihinin en karanlık çağlarında bile vardı, değişmedi. Mısır'da insanı, özellikle firavunları tanrı saymak eski bir gelenektir. Mısır düşüncesinin en belirgin yanı da da budur. İnsanla tanrıyı eş varlık ortamında görme.

Ardından gelenlerin karnı tok sırtı pek

Firavunun büyük iyiliklerinden biri de bu. Yönettiği kimselerin karnını doyurmak, giydirmek.

Bu toplumsal düşünce biçimi çağdan çağa geçmiş, değişmemiş, bir genel nitelik kazanmıştır. Yöneticiden beklenenlerin neler olduğu çıkmıştır aydınlığa.

Amenemhat III. adına yazılan bu şiirde biri din, biri toplum düzeni bakımından iki ayrı düşüncenin dile geldiği görülüyor.

Din

Onunla yemyeşil iki ülke,
Onunla bolluk saçıyor koca Nil
....
O yaşamın kendisidir serinlik veriyor cana
....
Gücünü bolluğunu arttırmış iki ülkenin

Üretim

Firavun demek yiyecek demektir
....
Ardından gelenlerin karnı tok sırtı pek.

Anii

Yeni İmparatorluk çağında (İ.Ö. 1580-1085) yaşamış Anii. Bu beş yüz yıllık dönemin hangi kesiminde yaşadığı kesinlikle bilinmiyor. Ancak sözlerinin içerdiği görüşler, düşüncelerinde görülen özlü nitelik onun daha önceki dönemlerin düşüncelerini, anlayışlarını benimsediğini açığa vuruyor. *Anii* Yeni İmparatorluk döneminin ilk yüzyıllarında yaşamış bir bilgedir besbelli.

Anii'nin de düşünceleri aktöre konusunda yoğunlaşır. Ona göre insan bir aktöre varlığıdır. Boyuna iyi, doğru, ölçülü, saygılı olmalıdır. İnsan kötülükten, bozuculuktan, başkalarına karşı yakışıksız davranışlardan sakınmalıdır. Görev önemlidir. İşbaşında, tanıdıklar, yakınlar arasında ölçülü davranmak, yalandan kaçınmak, kötülüklerden sakınmak, iyiliğe yönelmek gerekir. İnsanın başına ne gelirse kendi dilinden, kendi davranışlarından gelir.

Saygı küçükten büyüğe doğrudur. Küçük büyüğü, başında bulunan yöneticiyi saymalı, sevmelidir.

Anii'nin düşüncelerinde önemli olan bir türlü görev töresidir. Bu töre insanı günlük davranışları, eylemleri içinde belirleyen bir görüş ilkesine dayanır.

Anii'nin böyle düşünmesi gelişigüzel değildir. Mısır tarihinde, Yeni İmparatorluk dönemi oldukça karışık, sarsıntılı olayların geçtiği bir dönemdir. Mısır o çağlarda Anadolu'da yaşayan Hititlerle olduğu gibi, komşuları olan öteki Mezopotamya uluslarıyla da ilişkiler kurmuş, savaşlar, antlaşmalar yapmıştır. *Amenophis IV*. çağında tektanrıcılığa yönelme eski çoktanrıcı dinden uzaklaşma vardı. *Anii* bu dönemi görmüş mü bilmiyoruz. *Amenophis IV*'ten önce yaşamış olabilir, ancak düşünceleri bu dönemin anlayışına daha uygun geliyor.

Ölüm

Düşün ölümü, düşün
Öleceksin.
Unutma yerine getir tanrılara karşı görevini,
Suçlu duruma düşme onların önünde.

Saygı

Saygılı ol, ayağa kalk senden yaşlı senden daha
Yüksek biri girdiğinde içeri.
Ailene karşı saygılı davran hepsinden
Su dök eline ananın babanın
Bol ekmek ver annene, taşı onu,
Onun seni taşıdığı gibi.
Büyük yükünü çekmiş, üç yıl emzirmiş seni.
....
Evlendiğinde unutma annenin emeklerini...

İyilik

Bir kaynaktır insan gövdesi,
Bütün davranışların, karşılık vermelerin toplandığı.
İyilerini seç bunların içinden
At kötülerini, kötüden kaçın, tutuver dilini.
Kötülük olmasın içinde başkalarına karşı.
Düşman kazandırır sana söylediğin bir kötü,
Bir yersiz söz, ağzından çıkıp yayılınca.
Kendi dilidir insana yıkım getiren.
İçini dökmekten sakın.

Öfkeyle karşılık verme üstlerine.
Yumuşak, okşayan bir dille söyle sözünü,
Yatıştırmaya bak onu,
Seni incitse, canını sıksa bile.

Davranışlar

Eksiği, yanlışı görme konuk olduğun evde,
Yum gözlerini.
Susmayı bil; eksiği, yanlışı görsen bile, söyleme.
Sonra cana kıymaya kalkanlar olur
Senin söylediğini duyanlar arasından.

Evlenme

Evlenmeye bak genç yaşında
Bir oğul doğursun sana karın.

Doğruluk

Doğru ol ölçüde tartıda kaçma eğriliğe.
Yetin kendinin olanla, değiştirme sınırları.
Doğru ol, yeme hakkını yoksulların
Zenginlerin çıkarları uğruna.

İyi Davranış

Yumuşak davran toplarken vergileri.
Kovma, küçümseme yoksulları
Üstleri başları düzgün değil
Yeni giyinmiyorlar diye, sakın.
Başkalarının kötülüğü yolunda kalem oynatma
Bundan kaçın.
Daha tatlıdır gönül sevinciyle kazanılan ekmek
İnsanı tedirgin eden
Kuşkular uyandıran bir zenginlikten.
Çok daha güzeldir, iyidir ambardaki varlıktan
Tanrının elinden gelen yoksulluk.

Mutluluk

Öyle güzel düzenli yürütki yaşamını

Ölüler ülkesine göçtüğünde,
Vardığında, tanrının katına mutlu olasın.

Ramses Tapınağı'nın Duvarlarında Bulunan Yazarı Bilinmeyen Dizeler

Bilgi

Gönül ver bilime, sen öz annen gibi onu.

Bir nesne yoktur bilimden üstün
Ondan daha değerli.

Ancak bilgili kimse yönetebilir kendini.

Bir ustası vardır her işin
Gitmek gerek onun izinden.

Mutluluk

Bir tek yol vardır yeryüzünde
Bir O'dur insana mutluluk sağlayan:
Gündüz iyi, yararlı kitapları toplamak
Okuyup öğrenmek onları geceleri.

Öğrenmek

Oku elindeki kitabı güzelce
Öğren, dinle senden iyi bilenlerin öğütlerini,
Yararlı sözlerini.

Aşırılıktan Kaçınma

Eğlenceye verme gönlünü
Kapılma sevince
Yiter gidersin sonra...

Çalışma

İstemekle geçmesin günün
Çalış sen de.

Eğitim-Öğrenim

Elinle yaz
Ağzınla oku

Dinle sözlerini senden iyi bilenlerin
Günlerin boş geçmesin
Dayak yersin sonra
Gençlerin kulakları sırtlarındadır.
Dövülünce bilirler ancak dinlemeyi daha iyi.

Amenofis IV

1370-1352 yılları arasında yaşayan (yönetimi elinde bulunduran) bu firavun, Mısır'da, tektanrıcı inancın yaratıcısıdır. Bir adı da *İkhenaton* olan *Amenofis IV* Mısır'da tektanrı inancını, tini, yaratıcı gücü şiir diliyle anlatan, düşüncelerine belli bir düzen, belli bir yön veren, bunu bilinçle, belli bir varlık anlayışına göre yapan ilk yönetici, ilk firavundur. *Amenofis*, sözün sınırlı bir anlamında, bilge kişidir.

Bu tektanrıcı firavuna gelinceye değin, Mısır'da, çoktanrıcı bir inanç yaygındı. Doğa olayları belli tanrıların yönetimi altında ortaya çıkıyor, oluşuyordu. *Amenofis* bu inancın geçerli, yeterli olmadığını, tanrının ancak *Bir, Tek* olabileceğini ortaya attı.

Tanrı Bir'dir, Tek'tir ondan başka tanrı yoktur
Bir tektir, bütün varlıkları yaratan odur.
Bir tindir, görünmeyen bir tindir tanrı,
Tinlerin tini, Mısır'ın yüce tini, kutsal tin...

Firavun bu dizelerle belli sorunları dile getiriyor. Tanrının niteliklerini, özünü, görevini, başarısını anlatıyor açıkça.

Tanrı başlangıçta vardı
İlk varlıktır o, bir şey yokken o vardı.

Bu dizelerde tanrının önsüz sonsuz olduğu, bütün varlıklardan önce kendiliğinden var olduğu görüşü açıklığa kavuşuyor. Tanrı yaratılmış bir varlık değildir, bütün varlık türlerinin, oluşmaların, olayların *başı, kaynağı*'dır.

Bütün varlıkları o yarattı kendi varlığından sonra

Tanrı bütün varlıkların yaratıcısıdır, sonsuzdur, yaratandır.

Oluşanların yaratanı, sonsuzdur tanrı

Tanrının bir sonu, bir bitim çağı yoktur, başlangıcı da bilinmez, ilksizdir besbelli.

İlk Varlık

.... başlangıçta vardı tanrı
İlk varlıktır o, hiçbir şey yokken o vardı...

Varlıkların Oluşu

... odur her varlığı yaratan

....
her şeyi o yarattı kendi doğduktan sonra.

....
Yerin göğün, derin denizlerin, yüce dağların yaratıcısı..

Tanrı Doğmaz, Doğurur

Tanrı yaratır ama yaratılmaz, doğurur ama doğurulmaz
Kendini doğurur yaratır, yapar da yapılmaz.
Kendi varlığının yaratıcısıdır o...

Tinin Varlığı

Bir tindir tanrı görünmeyen bir tin
Tinlerin tini Mısır'ın yüce tini kutsal tin.

Bu dizelerde tanrının bir tin olması dolayısıyla tin'in tanrısal bir varlık niteliği taşıdığı anlaşılıyor.

Tanrı Görünmez

Gizlidir tanrı kimse görmemiştir onu
Benzeşiğini bile gören olmamıştır
İnsanlara... görünmez
Yarattıkları için bir gizliliktir boyuna..

Yaşam

Bir yaşamdır tanrı insan onunla yaşar ancak
O'dur ciğerleri solukla dolduran
Anadır, atadır tanrı atalar atası, analar anasıdır.

Tanrı İstenci

İçinden geçen gerçekleşir birden
Olur her dediği sonsuzluğa

....

Duyar her sesi
Güçlülere karşı korur güçsüzleri,
Tanır kendini tanıyanları

....

Korur sözünü tutanları.

Bu dizelerden, tanrının istençli, bilinçli, yaptığını, yapacağını bilen yüce bir varlık olduğu anlaşılıyor.

Tanrı kendi düşüncesine, bilincine, istencine göre davranıyor. Onda gelişigüzel bir davranış, bilinçsiz bir tutum yoktur.

Amenofis bu dizelerde tanrı, varlık, tin, yaratılış, yaşam gibi felsefenin kapsamına giren varlıkları din açısından düşünüyor, onlara birer inanç varlığı diye bakıyor. Onun düşüncesinde tanrının evreni yaratışı belli bir ereğe dayanıyor. Yaratılışın bütün ereği *insan*'dır. Bütün öteki varlık türleri *insan* uğruna yaratılmıştır.

... Nil'i yaratmışsın
İnsanlara can vermek yaşatmak için.

Bu dizelerde dile gelen düşünce, binlerce yıl sonra doğacak dinlere örnek olacaktır, *insan* konusunda.

Zaman Kavramı

Zamansın sen, bütün varlıklar sende yaşar

Zaman ile *tanrı* birdir artık. Tanrı belli bir yerde zaman oluyor, bütün varlık türlerini kuşatıyor. Anadolu düşüncesinde *Kronos* deniyor bu *zaman* kavramına.

Sen doğunca doğar insanlar ölürler sen batınca

....

Bütün gözler seni izler...

Güneş bir tanrıdır Mısır inançlarında, bütün Akdeniz ulusların-

da, öteki uluslarda da böyledir bu, güneş tanrıdır. Bütün dinlerde tanrıdır güneş. Mısır dilinde *Aton* denir bu güneş tanrıya.

Ne güzel doğarsın göklerin ucundan
Yaşamın kaynağı canlı ATON.[1]

1. Güneşin tanrı olarak kutsandığı çağlardan kalan inanç bugün Anadolu'da yaşar cıvıl cıvıl. *Güneş çarpsın* der çocuklar ant içerken

II

MEZOPOTAMYA

MEZOPOTAMYA DÜŞÜNCESİ

Doğa Güçlerinin Yorumu

Alınyazısı
Ötedünya
Tinin ölümsüzlüğü
İnsan-Tanrı birliği
Yiğitlik
Yasa kavramı
İnsanın ölümsüzlük isteği
Barış içinde yaşama sevinci
Göklerin bilinmesi
Dünyanın geçici oluşu
İyilik-Kötülük
Ölüm korkusu
Dost sevgisi

MEZOPOTAMYA DÜŞÜNCESİ

Mezopotamya düşüncesi denince, belli bir ulusun değil de, bir uluslar topluluğunun yarattığı, geliştirdiği ortak düşünce, ortak insan yaratmaları anlaşılır. Bu uluslar Sümerler, Akadlar, Asurlar, Babiller, Mitannilerdir. Mezopotamya diye anılan Dicle ile Fırat'ın sularından beslenen bölgede doğan uygarlık bir *ortak ürün*'dür. Onda komşu ülkelerin, Hind'in, İran'ın, Anadolu'nun, Mısır'ın etkisi, katkısı vardır.

Bugün *Sümer, Akad, Elam* diye anılan ulusların birbirinin yaratmalarından, buluşlarından, sanatından, uygarlığından esinlendiği, yararlandığı bir açık gerçektir. Eski Hindistan dilleriyle Mezopotamya, Anadolu dilleri arasında görülen kök benzerliği, kavram alışverişi bu ulusların birbirine yabancı olmadıklarını gösteriyor açıkça.

Sümer, Akad, Asur üçüzlü uluslar birliğinin yarattığı önemli bir uygarlık vardır. Bunun kökü gözlemlere, doğa olaylarına, günlük yaşamdan edinilen bilgilere (izlenimlere) dayanır. Onlarda düşüncenin kaynağı doğadır. İnsanı düşünmeye, eyleme iten doğadır. Onlarda insan düşüncesine yol gösteren üç doğal varlık vardır: *Gökler, Sular, Karalar.* Yaratıcı düşünce bu üç özden doğmuş, bu üç özle beslenmiş, gelişmiştir. Mezopotamya düşüncesi diye adlandırdığımız bu uygarlık ürününü tek bir ulusa, tek bir kaynağa bağlama olanağı yoktur artık. Bu bölgede yaşayan uluslar tarihleri boyunca birbirini izlemiştir.

Mezopotamya düşüncesi doğa olaylarını tanrısal güçlerin yönettiğine inanan, bağlanan bir inançla oluşmuştur. İ.Ö. 5000 yıllarına değin varan bu düşüncenin özünde doğayı tanıma, anlama

eğilimi vardır. Sümer, Asur, Akad, Babil uluslarının birbirinden esinlenerek, etkilenerek geliştirdikleri bu düşünce, çağına göre, deneycidir. Gökleri yöneten bir tanrı, onun birçok yardımcısı vardır. Gök olayları belli bir düzene göre yürür. Bu düzeni sağlayan bir yüce *istenç* vardır. Bu yüce *istenç*, bu insanüstü yönetici *güç* olanı da, olacak olanı da bilir. Bütün gök olaylarını ona göre, olması gereken kurala göre, düzenler, yürütür. Evrende tanrısal gücün dışında bir olay, bir iş yoktur, olamaz da. Bütün olanlar, olacak olanlar tanrının dileğine bağlıdır. Göklerin tanrısı ayrıdır, yerlerin tanrısı ayrıdır, suların tanrısı ayrıdır. Bu tanrılar birer *bilinçli yönetici*'dir.

Tanrıların yeryüzünde *bilgi* bakımından görevlendirdiği kimseler vardır. Ancak bu görev karşılıklı anlaşma, ya da bir buyruk niteliğinde değildir. Tanrıların, yeryüzünde, buyruklarını bilen, anlayan, onları insanlara öğreten yetkililere *bilge* denir. Bu *bilge*'ler yedi kişidir. Bunlar bütün bilgileri bilir, görür, duyar. Bunlar birer *yüce insan örneği*'dir. Toplum içinde olan, olacak olan, geçmişte olmuş bitmiş ne varsa bu bilge kişiler bilir onları. Onların bilgilerinin, bilme güçlerinin belli bir yeri, belli bir sınırı yoktur. Onlar yerin altında bulunan *tatlı su okyanusu*'nun tanrısı Ea'nın öğrencileridir. Onlar, *Ea*'dan öğrendikleri, bilgileri insanlara, toplumların yöneticilerine bildirirler.

Burada felsefe bakımından önemli bir sorun çıkıyor ortaya: *Bilge bilgiyi tanrıdan öğrenir.* Öyleyse *bilgi* kutsal bir varlık niteliği taşıyor, o bir *tanrı vergisidir.* Bilgi, günlük yaşamını sürdüren, derin düşüncelere dalmayan, geleneklerle, göreneklerle edindiklerine göre davranan insanı *aşan* bir varlıktır.

Sümer, Asur, Akad, Babil uluslarında bu görüş, bu *bilgi* anlayışı ortaktır. Bütün Mezopotamya ulusları *bilgi*'nin bir *tanrı vergisi* olduğu kanısındadır. Ancak bu bilgi günlük yaşamı yöneten bilgi değildir. Bu bilgi *suyun özünde tanrısal bir gücün bulunduğunu, güneşin, yıldızların, ay'ın, dağların, büyük akarsuların birer tanrı* olduğunu, onları yöneten insanüstü güçlerle, yeteneklerle donatılmış tanrıların varlığını öğreten bilgidir.

Mezopotamya uluslarında *bilgi*, insana, *ölümsüzlük* kazandıran, ona bu yeryüzünün *sınırlarını aştıran güç*'tür. İnsan yaşadığı sürece tanrıların gösterdikleri yolda gidiyor. Alınyazısı onun

bütün eylemlerini, işlerini *önceden belirlemiş, sınırlandırmıştır.* İnsanın yapacağını düşünme gereği yoktur artık. Böyle söyler Sümerlerin gökler tanrısı *Dıngır*[1] Akadların *İli*. Evren üç ana bölüme ayrılmıştır. Bu üç ana bölümün birer tanrısı vardır: *Anu, Enlil, Ea (Enki).* Bu tanrılar, yönettikleri evren bölümünün (dünyanın) bilgisiyle donatılmıştır. Onların bilgileri, buyrukları altında bulunan alanla, *sınırlıdır.*

Böyle bir açıdan bakınca, Mezopotamya uluslarında felsefe anlayışı bir din görüşü niteliğindedir, demek. Ancak bu din niteliği taşıyan bilgi de bir insan başarısıdır.

İnsan başarısı ilkin *tanrı buyruğu*, sonra *olup bitenleri bilme* biçiminde çıkıyor ortaya. Sözgelişi *yedi bilge*, şu tanrı Ea'nın öğrencileri *Uruk* ilinin kurucusunun buyruğundadır. Onlar *Uruk* ilinin insanlarını uyarmakla, aydınlatmakla görevlidir.

Bilgi, bir düşünce ürünü olarak, insanla tanrı arasında bağlantı kurmayı sağlar. İnsanı tanrıya çıkarır, tanrıyı insana indirir. Tanrı bilgiyi insana bildirirken, insanla bağlantı kurar. İnsandan bildiriler alırken gene insanla karşılıklı bağlaşım içine girer.

Mezopotamya düşüncesinde görülen insan yaratmaları (düşünce ürünleri) yalnız *bilgi* niteliğinde değildir. Bir de *buyruk* vardır. *Buyruk*, tanrısal nitelik taşıyan kral'ın ulusunu yönetmek için söylediği genel geçerliği olan sözlerdir. Bunlar birer yasa niteliğindedir. En açık örneği *Hammurabi*, ya da daha sonradan yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkan *Urukagina*, yasalarıdır. *Hammurabi Yasası* diye tanınan bu yasa birer buyruklar dergisidir. Evlilikten toplum yönetimine değin bütün kurumları içine alan bir yasa dergisidir. Karı koca ilişkileri, yönetim, din görevleri, borç, alacak, sorumluluk, yurt görevi, hırsızlık, kalıt, ana baba hakkı... bg. Uygar bir toplum içinde yaşayan insanlar arasında görülen gerekli bütün ilişkiler bu yasada yer alır. Ancak *Hammurabi Yasası* olaylarda *neden, sonuç* araştırmaz. Araştırması da gerekli değildir. İster *Hammurabi*, ister ondan önce gelen yasa koyucu *Urukagina* olsun, yasaları tanrı adına koyduklarına inanıyorlardı. Onlar tanrısal güçlerle donatılmış, insanüstü olanaklar taşıyan *insan*'lardı.

Mezopotamya düşüncesinde geçen sorunlar genellikle insan varlığını kuşatan sorunlardır. Bunlar *tin, iyilik, kötülük, güzellik,*

1. Sümer dilinde Dıngır sözü Türkçe tanrı'nın adıdır.

yiğitlik, geleceği bilme, ölümsüzlük, suçluluk (günah), *ödül* (ölümden sonra ötedünyada görülecek karşılık), *sevgi* gibi insan varlığınca sürüp gelen sorunlardır. İnsanın ereği ölümsüzlüğe ulaşmak, ölümsüz bir evrenin mutluluğu içinde yaşamak, acıdan, sıkıntıdan, cezadan uzak kalmak, gönül sevincine varmak. *Hammurabi Yasası*, bir insanın acı çekmemesi için acı çektirmekten sakınmasını buyurur, kimsenin hakkını yeme, saldırgan, saygısız olma, ulusu yönetenlere karşı gelme, görevden kaçma, yiğit ol, iyilik et, kötülükten sakın... diyor boyuna.

Başka bir sorun daha vardır, o da tin sorunudur. Mezopotamya düşüncesine göre tin gövdeden ayrı bir varlıktır. *Ölüm* bir *ayrılış* olmaktan öteye geçemez. Tin belli bir süreden sonra gövde'den ayrılır gider. İşte bu *ayrılık* halk dilinde *ölüm* diye nitelenir. Bu *ölüm* olayı karşısındaki görüş de ilden ile değişirdi. *Ur, Lagaş, Kiş, Uruk* gibi adlarla anılan Mezopotamya toplulukları (*il devletleri*) ayrı ayrı görüşlere dayanırdı. Ancak bu görüşlerin kökü birdi, yalnız yorumlar değişiyordu (görüş ayrılıkları yorumlardan doğuyordu). Özde, dünyaya bakışta önemli bir ayrılık yoktu. İnsan yaşamı biri bu dünyada (*yeryüzünde*), öteki öte dünyada (*yeraltında*) olmak üzere iki ayrı ortamda geçiyordu. *Yeraltı* kavramı *toprağın altı* anlamına geldiği gibi *yeryüzünün ötesinde bir evren* anlamına da geliyordu.

Tin bağımsız bir varlıktı, gövdenin dışında sonsuz bir *yaşam*'ı vardı. Ancak *yeryüzünde* bulunduğu sürece yaptığı işlerden sorumludur. Ötedünyada, bu dünyadaki eylemlerinden dolayı, sorguya çekilerek görevini bildirecektir.

Babil'de gelişen, gerçekte Mezopotamya düşüncesinin bir kesiti olan, toplum anlayışına göre insan için belli *erdemler* vardır. Bunlar, çokluk, *erkek* ile ilgilidir. Bu erdemler de *güçlülük, yüreklilik, güzellik*'tir. Babil yazılarında bunun en belirgin örneği *Gılgameş Destanı*'nda geçen yiğit *Gılgameş*'tir.

Göstermek isterim sana Engidu
Yaşamayı seven, acıdan tat almayı bilen
Gılgameş'i................. bir erkek güzelini,
Bir gör onu, bak yüzüne, senden güçlüdür o.[1]

1.Gılgameş Destanı, tablet 1

Bu dizelerde geçen güçlü, *güzel, acıdan tad almayı bilen, yaşamayı seven* sözleri bir toplumun anlayışını, örnek insanını dile getiriyor. Kişi dediğin *yiğit* olacak, *güçlü* olacak, *güzel* olacak. Bunlar birer *erdem*'dir düşünce tarihinde.

Mezopotamya düşüncesinde *sevgi* de özlü bir konudur. İnsanları, hayvanları birbirine bağlayan, kaynaştıran *sevgi*'dir. *Sevgi* canlının yaşamına, davranışlarına *dirilik* veren bir köklü *güç*'tür. Sümer, Akad, Asur, Babil düşüncesinde değişik adlarla anılan, ancak görevi değişmeyen bir tanrı vardır: *Şamaş*. Güneş tanrısı derler ona, *sevgi* onun buyruğundadır.[1] *Sevgi* bir sıcaklığı gerektirir. İki kişinin birbirini sevmesi, birbiriyle kaynaşması belli bir *sıcaklık*'la sağlanır. Sevişen iki insan (ister erkek, ister dişi) ancak sıcaklıkla kaynaşır birbirine. Erkekle dişinin sevişmesi, birleşmesi *sevgi sıcaklığı* ile olur. Dişi erkeğini, erkek dişisini bu *duygusal sıcaklık*'la arar bulur. Döllemenin, döllenmenin özünde *sıcaklık* vardır. Şamaş da güneştir, sıcaklığın kaynağıdır, sevenleri, sevilenleri korur, onlara yardım eder, birleşme olanağı sağlar. Güneş, sıcaklığı ile, bir yaşama kaynağıdır.

Güneş gökte durdukça yaşar sonsuzca tanrılar.

diyor *Gılgameş* karşısındakine. Güneş dediği *sıcaklık* saçan, ortalığa *aydınlık* dağıtan tanrı *Şamaş*'tır. Tanrılar bile yaşama, sonsuzca kalmak ölümsüzlüğün tadına varmak için sıcaklığı, ışığı gereksiyorlar. Yaşamak için sıcaklık bir *ilke*'dir, bir değişmez *kural*'dır insan düşüncesinde.[2]

Mezopotamya düşüncesinin konularından biri de insanın *ölümsüzlüğü*'dür. İnsan taşıdığı tin ile iki ayrı dünyanın yurttaşı oluyor. Biri *ölümlü* gövdenin bağlı bulunduğu, yaşadığımız dünya, öteki *ölümsüz* bir nitelik taşıdığına inanılan tinin ölümden (gövdeden ayrıldıktan) sonra vardığı dünya.

İnsan tininin, yeryüzünde bulunduğu sürece, bütün çabası iyi olmak, güzel bir nitelik kazanmak, *arınmak, ölümsüzlük*'e kavuşmaktır. Bu başarıları sağlamanın yolu da *kötülük* diye nitele-

1. Arapça'da *güneş* anlamına gelen *şems* sözü bu *şamaş'tan* türemiştir.

2. Binlerce yıl sonra, İ.Ö. VI. yüzyıl ortalarında, bu *Şamaş* ile gelen sıcaklık, *ısı*, başka yorumlara uğrayacak *ateş* olacaktır. Varlığın ana ilkesi, *arkhe* diye nitelenecektir (Anadolu düşüncesinde).

nen davranışlardan sakınmaktır. *Ölümsüzlük*'e götüren yol *yiğitlik, güçlülük, erdemlilik, doğruluk, sevgi* gibi değerlerle gidilen bir bilinç çizgisidir. Bu çizgide *tin güzelliği, arınmışlığı* gerekir.

İnsan, yaşadığı sürece, bir de *yazgı* denen gücün çizdiği yolda yürüme gereğindedir. Bu *önceden belirlenen yol* (alınyazısı) değişmez bir kural niteliğindedir. O ne göstermişse, ne yazmışsa, ne gibi bir yön çizmişse o *olacaktır*. İnsanın onu değiştirme, günlük yaşayışı içinde *dilediğini yapma* yetkisi yoktur. İnsana *tinler ülkesinde gereken yol*, izleyeceği *çizgi gösterilmiştir.*

Ölüm, insan yaşamında, bir bitiş değildir. *Ölüm* ile *yaşam* bir yerde yok olmaz, ancak ortam değiştirir. Tin bir süre bulunduğu *gövde*'den ayrıldıktan sonra başka bir ülkede kendini sürdürür. Bu ülke bizim dünyamıza benzemeyen, başka yasaları, başka kuralları olan bir ülkedir. Orada *tin* dünyada yaptığının karşılığını bulur, dünya yaşamındaki eylemlerine, işlerine yaraşan yere varır.

İnsanların, en güçlülerinin bile, yeryüzünde koruyucu gizli güçleri (*melekleri*) vardır. Bunlar insanın yanından ayrılmaz iyilik ettiği sürece. *Gılgameş Destanı*'nda şöyle denir *Gılgameş*:

Sıkıntılardan kurtarsın seni koruyucu meleğin
Öncün olsun dönmen için Uruk kıyısına
Barış içinde...........

Bu dizelerde dilegelen insan düşüncesi, insan duygusu, bütün toplumlarda ortak olan bir konudur. *Barış içinde olmak*, bütün toplumların dileğidir. Burada, Mezopotamya düşüncesinin, işlediği konulardan biri olarak karşımıza çıkan, *barış* sorunu yeryüzünde de, öte evrenlerde de geçerlidir. Tinler öte evrenlerde de barış içinde yaşamayı dilerler, mutluluk isterler.[1]

1. İ.Ö. 2500 yıllarına varan bu düşünce türü, özellikle yöneticilik, görev alma (devlet işlerinde) konularına dayanan bu öğüt biçimli, eğitici nitelikteki düşünceleri daha sonraki çağlarda Atina'da bulacağız. Eğitimin, öğretimin özünü yönetici yetiştirmekte bulan Atinalı bilgelerin bu görüşü Mısır'dan gelmedir. Sofistlerin geliştirdiği bu tür düşünce Atina'da yeni değildir, çok daha eski çağlara uzanır. Ancak bunun üzerinde pek durulmamış, sofistlerin benimsediği düşüncenin kaynakları aranmamış, onların yarattığı bir görüş biçimi diye yorumlanmıştır. Batıda yetişen felsefe tarihçileri de bunun üzerinde durmamış, sofistlerin yaydığı eğitim, öğretim anlayışını onların yeni bir yaratması diye nitelemişlerdir. Oysa gerçek öyle değildir. Yöneticiliği konu edinen düşüncenin, uygulamalı eğitimin kaynağı Mısır'dır, Anadolu'ya, Atina'ya, Roma'ya oradan geçmiş, benimsenmiş, geliştirilmiştir.

İnsan, yeryüzünde, yalnız değildir. Yukarda onun bir *koruyucu meleği* olduğunu gösteren dizeden bu anlaşılıyor açıkça. Barışa, başarıya ulaşmak, ereğe varmak insanüstü bir gücün yardımlarıyla olabilir. Nitekim *Gılgameş* yiğitliğini göstermek, ortalığa korku salan bir devi öldürmek için yola çıkmadan önce, bu insanüstü koruyucu güçlere sığınıyor:

Gidiyorum artık, Şamaş, sana kaldırıyorum ellerimi
Sağ, esen kalayım oraya varınca,
Geri döndür beni, Uruk kıyısına
Üstümden eksik etme gölgeni, canımı koru...

Güneş tanrısına, yüce koruyucu *Şamaş*'a sığınıyor *Gılgameş*; kendi gücünün yardımcısız, dayanaksız başarıya varamaycağını düşünüyor.

İ.Ö. 2000 yıllarında Sümer diliyle yazılan, ya da Sümer diline çevrilen *Gılgameş Destanı* Babil, Akad dillerinde de vardır, Hitit dilinde de. Bunun Anadolu, Mezopotamya uluslarınca benimsenmesi yalnız bir yiğitlik olayını anlatmasından dolayı değil; işlenen düşüncenin, inançların bütün bu uluslarca benimsendiğindendir.

İ.Ö. 1800 yıllarında, Kral *Hammurabi* çağında yazılmış Babilce bir tabletler dizisi daha vardır bu destanın. İnsan düşüncesi, belli konuları işlerken, değişmiyor. İnsan tarihi boyunca *öğüt* alan, veren, bunu gerekseyen bir varlıktır.

Gel yoldaşım yüce konağa gidelim
Katına varalım Kraliçe Ninsu'nun
Vereceği güzel öğütleri dinleyelim
Doğru yolu gösterir bize....

Öğüt, doğru yol kavramları bütün Anadolu, Mezopotamya uluslarında ortaktır. İnsan görevi bakımından yüce bir basamakta bulunan soydaşında da birtakım doğaüstü güçlerin varlığına inanıyor. Ninsu'nun öğütleri doğru yolu gösteren *doğaüstü kılavuzlar* niteliğindedir.

Burada, insanda kendinden yüce olana *inanma* eğilimi bir yaşama sorunu olarak çıkıyor ortaya.

Mezopotamya birçok dinin doğup çevreye yayıldığı bir böl-

gedir. Onun, bu bakımdan, komşuları üzerinde etkisi büyüktür. Dicle ile Fırat'ın suladığı, verimlendirdiği bu bölgede sular birer tanrıdır. Mısır'da *Nil* neyse, burada da Dicle ile Fırat odur. Sümer, Babil, Akad, Asur ulusları su gibi somut bir varlıktan kalkarak tanrı gibi soyut bir varlığa ulaşıyor. Suda tanrısal, insanüstü bir özün bulunduğu inancı yapıyor bunu. İlkyaz aylarında Dicle, Fırat taşıyor, çevresine bolluk saçıyor, otlar, ağaçlar yeşeriyor, canlanıyor, ekinler oluşuyor. Bu bolluk, bu toprak verimliliği, gökten inen yağmurla birleşince oluyor. İşte yağmur, toprak, Dicle-Fırat üçlüsü tanrı kavramını oluşturuyor çevre insanının düşüncesinde, Mısır'da olduğu gibi, Hindistan'da olduğu gibi.

Yağmur gökten indiği için gök kutsaldır, güneş gökte olduğundan, toprağın verimliliği ile, ekinlerin, yemişlerin oluşumu ile bağlantılı bulunduğundan kutsaldır, tanrıdır, toprak suları emdikten sonra verimli olduğundan kutsaldır, tanrıdır.

Bu kutsallığın arkasında *besleyici, koruyucu* güçlerin bulunduğu inancı da vardır artık. Ekinlerin, yemişlerin besleyiciliği, yararlılığı, onların oluşumunda etkili olan güneş, su, toprak bu yüzden koruyucudur, güçlendiricidir.

Burada felsefe düşüncesini doğuran, geliştiren öz bir başlangıç durumundadır. İnsanlar gerçekçidir, ancak sorunlar birer din inancı olmaktan öteye geçemiyor; insan, doğayı eleştirici gözle gözetleyebilecek aşamaya varamamıştır daha. Mezopotamya insanı gök olaylarını gözlemliyor, sulara, toprağa bakıyor, ilaçlar yapıyor, kimi sayrılıkları giderecek deneyci yollar biliyor, buluyor. Ancak bunların çoğu deneye dayanmakla gene de din inancı boyasına bürünmekten kurtulamıyor iyice.

Ölüm bilinmez, o tanrıların, daha doğrusu yazgıyı yöneten yüce gücün denetimi altındadır. İnsan onu öğrenmek ister de öğrenemez; gücünü, yeteneğini aşar insanın.

Biçimi çizilmez ölümün

diyor insanoğlu. Tanrılar toplanmış, insanın başına gelecek olanları önceden belirlemişler ayrıntılarıyla:

Ölümü bildirmediler gene de
Boyuna arkadan vurur insanı kızgın ölüm...

İnsanın ölüm karşısındaki durumu, bilgisizliği, eli kolu bağlı ka-

lışı Mezopotamya düşüncesinde en belirgin çizgilerle çıkar aydınlığa. İnsan başına gelenleri de, gelecek olanları da bilmek, öğrenmek ister. Bu eğilim, onda, düşünmeye başladığı günden beri vardır. İnsanda çevresini bilme, öğrenme isteği bir tutku niteliğine de bürünür. Bunun izlerini buluyoruz İ.Ö. 4.000 yıllarında bile Mezopotamya düşüncesinde. Bu düşüncede tanrıların çizdiği alınyazısına karşı gelme tutumu da vardır. Bu tutum insanın belli bir yerde kendini bilmesi, varlığının sınırlarını kavraması sonucudur. İnsan bir tanrı çocuğu olsa (öyle inansa) bile bir yerde direnir.

Neden düştün dara sen ey Gılgameş
Bir tanrı çocuğusun oysa
Neden karşı durursun alınyazılarına
İnsanların da tanrıların da?

Alınyazısı karşısında insanla tanrı eş çizgi üzerindedir Mezopotamya düşüncesinde. Tanrı olmak, tanrı soyundan gelmek *yazgı*'nın çizdiği yolu değiştirmeye yetmiyor artık. *Yazgı* bütün yüce güçleri aşan, onlara buyruk salan, onları canının çektiği gibi yöneten bir *güç*, bir *kutsal varlık* olarak yorumlanıyor. Onun ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği bilinmiyor. Onu tanrılar bile bilemiyorlar.

Ancak bütün tanrılar *ölümsüz*'dür, onlar istedikleri bir kimseye ölümsüzlük verebilecek, onu *ölümsüz* kılabilecek durumdadırlar.

Sin Lekke Unnini

Mezopotamya'da gelişen düşüncenin başlıca ürünü sayılan *Gılgameş Destanı* bir yiğitlik olayını konu edinir. *Ölümsüzlük*'ü arayan bir yiğitin başından geçenleri, karşılaştığı olağanüstü güçlükleri, onları yenişini coşkun bir şiir diliyle anlatır durur. İ.Ö. 2000 yıllarında yazıldığı söylenen bu destanın birkaç yazılışı kalmış günümüze (eksik olarak). Bunlar da Babilce, Sümercedir. En son yazılışı İ.Ö. 1250 yılından kalmadır. Bunu yazan da *Sin Lekke Unnini* adlı bir ozandır. Onun yaşayışını bilemiyoruz. Ancak bu ozanın eski yazılı bölümlerde geçen konuları olduğu gibi alıp işlediği, geliştirdiği, onlara yeni bir öz kattığı, ancak genel biçimi bozmadığı, destanı bir bakıma *aktardığı* anlaşılıyor.

Destan, insan düşüncesini kurcalayan, bütün konuları şiir akışı içinde işliyor, dile getiriyor. Onlara kendi olanakları ölçüsünde çözümler buluyor, yorumlar yapıyor. *Tin, ölüm, ölümsüzlük, tutku, özlem, dostluk, acı, üzüntü, yiğitlik, doğruluk, yardım, erdem, güzellik, bilgi..* gibi birçok konu bu destanda yer alıyor. Ozan düşündüklerini, öğrendiklerini bir yiğitlik olayı içinde yoğunlaştırırken çağının düşüncelerini, anlayışını (insan, dünya, öteevren) anlatıyor açıkça. *Yazgı* konusunda derin derin düşünüyor, gelecekle, öteevrenle ilgili derin sorular soruyor kendi kendine, sonra çözümlerine koyuluyor.

Bu sorular bilinçlidir, ancak, bir inanç ortamındadır. Yalnız us ölçülerine dayanan bir çözümleri yoktur. Çoğu olaylar tanrıların etkisiyle gerçekleşir.

İnsanın (Yiğitin) Oluşu

Olgunlaştırmış ulu tanrı Gılgameş'i
Yetkinlik vermiş ona, öyle biçime sokmuş onu.
En iyi erdemleri vermek için ona
Yarışa koyulmuş bütün tanrılar.
Erdemin en yücesini ona güneş tanrısı vermiş,
Yeraltında tatlı su okyanusunun tanrısı Ea
Bilgeliği...
Üçte iki tanrılık üçte bir insanlık var onda.

(Tablet I).

Bu dizelerde erdemin, bilgeliğin insanlara tanrılara verildiğini söyleniyor. Tanrılar *örnek-insan*'ı, bir yiğit olan *Gılgameş*'i yaratmak, en olgun biçimde düzenlemek için yarışa girmişler aralarında. Bütün niteliklerin en iyisini, en yücesini seçmeye, yiğiti onlarla donatmaya koyulmuşlar. Bu, bir insanın, ne gibi bir özenle yaratıldığını gösteriyor.[1]

Ey Aruru sen yaratmışsın büyük Anu'yu
Gel de yarat bakalım onun dengini şimdi
Dilediğince karşı dursun Gılgameş'e

1. Binlerce yıl sonra gelen çağlarda, tektanrıcı dinlerde *peygamber* (bildirici) denen yalvaçların tanrının en iyi, en seçkin kulları olduklarını söyler din kitapları. İnsan, *yaratılanların en yücesidir* denir boyuna. Sonra felsefenin özel konuları arasına giren bu insan sorunun kökleri ne denli eskilere gidiyor belli burada. *Homeros* da öyle düşünecek şiirlerinde yiğitleri nitelerken..

Varsın boy ölçüşsün birbirleriyle iki yiğit
Biraz soluk alsın Uruk ili
Onlar boğuşadursun varsın.
Duyar duymaz bu sözleri tanrıça Aruru
Yaratıvermiş gönlünde gök tanrısının dengini,
Ellerini yıkamış Aruru
Bir avuç çamur alıp atmış sonra kıra
Kırda yaratmış yiğit Enkdu'yu...

(tab.I)

Burada dile gelen derin bir insan tutkusu vardır. Birbiriyle savaşmak, yarışmak, birbirine üstün gelmek. Bunlar tanrılarda da görülüyor. Tanrı insan biçiminde koyuyor kendini ortaya. İnsan duygularını gene insan kılığında bir varlıkta gerçekleştiriyor. Gerçekte burada savaşan tanrılar değil insan tutkularıdır birbiriyle.

Başka bir sorun da insanın *çamurdan yaratıldığı*'dır. *Enkidu* adlı yiğit *çamurdan yaratılmış*. Bu öykü çok mu çok eskidir. İ.Ö. 2000 yıllarında Mezopotamya uluslarında yaşadığına göre çok daha eski bir geçmişi olsa gerek. Bu *yaratılma* sonradan insanın *oluşu, varlığı* biçiminde yorumlanacak, insan sorunu olarak çözümüne çalışacak çağlar boyunca. Öte yandan insan kendine verilenle yetinmeyecek, yaratılmanın, yazgının, inancın, oluşun, yaşam süresince karşılaştığı olayların nedenini öğrenmek için sorular soracaktır.

Mezopotamya düşüncesinde bu *soru sorma* yukarda söylenen *yedi bilge*'nin varlığından geliyor. O *yedi bilge* insanlara tanrısal bilgiler öğretiyor, kimi sorunların çözümlerini, yorumlarını getiriyor.

İnsan Kötüdür

Kötüdür insanoğlu, kötülük eder sana

(tab.11).

Burada *insan*'ın kötülüğü söz konusudur. İnsanda biri iyi, biri kötü iki yan vardır. İnsan bunlardan kötü olana daha çok eğilim duyar. İnsanı kötülüğe yönelten, ondaki kötü yanı körükleyen, kötü tinlerdir.

Dünya geçicidir
Belli bir düzen yok dünyada baştan beri

(tab.10)

Dünyanın geçiciliği, sürekli olmayışı sorunu belirgindir Mezopotamya düşüncesinde. Sürekli olan ötedünyadır. Ölünce tinlerin göçtüğü ülkedir.

Tinler
Bir tinin yanında mı oturuyorum şimdi ben?
Tinlerin yeryüzüne çıktığı kapının `
Yanında mıyım yoksa?

(tab.7)

Ölümden sonra bütün tinler öteevrene, kendi adlarıyla anılan ülkeye göçerler. Kimi gün de belli bir kapıdan yeryüzüne çıkarlar, dolaşırlar. Bunlar tinlerin *ölümlü* olmadığı, *gövde*'den ayrıldıktan sonra kendi ülkelerinde dolaştıkları, gereğinde yeryüzüne çıktıkları anlaşılıyor açıkça. Artık *tin ölümsüzdür* bu düşünce ortamında. Gövde ise *ölümlüdür*. Öyleyse gövdeye dirilik, canlılık, güçlülük gibi öz yetenekleri veren tindir.[1]

Ölüm Korkusu
Benim de gelir başıma dedim arkadaşımın gelenler
Korktum, ölümden korktum da düştüm
Kırlara, sıkıyor beni daha çok arkadaşımı
Düşünmek, ondan bir uzun yolculuğa çıktım
Kırlarda.

Arkadaş Acısı
Nasıl susarım
Nasıl susarım ben
Toprak olmuş sevdiğim arkadaşım
Evet sevdiğim arkadaşım
Toprak olmuş Enkidu.

1. Tin, ölümsüzlük, gövde-ile tin ilişkisi gibi sorunların bütün felsefe tarihi boyunca sürüp gittiğini, her çağın kendi anlayışına göre bu sorunları çözümlemeye çabaladığını daha sonraki bölümlerde uzun uzadıya göreceğiz. Özellikle *Platon*'un bu tin sorununa ne önem verdiğini, üzerinde derin derin düşündüğünü göreceğiz. Bu inanç niteliğini taşıyan Mezopotamya düşüncesi gelecekteki felsefe sorunlarının kaynağı olacaktır düşünce tarihi boyunca...

Yatmayacak mıyım onun gibi ben de
Bir sonsuz uyku çekmeyecek miyim?

Yiğitlik
Kimdir erkekler arasında en görkemli
En güçlü kimdir yiğitler arasında?
En görkemli Gılgameş'tir erkekler arasında
En güçlü Gılgameş'tir yiğitler arasında...

Burada *yiğitlik, dostluk, ölüm korkusu* gibi konuların işlendiği görülüyor. Bunlar yalnız Mezopotamya halkının değil, bütün insan soyunun ortaklaşa sorunlarıdır. Ancak bu sorunların elealınış biçimi, daha önce de belirtildiği gibi, bir inanç olmaktan öteye geçemiyor. İnanç bütün insan sorunlarını kaplıyor bir dönemde..

Tanrılar—İnsanlar
Güneş gökte durdukça yaşar gider tanrılar
Sonsuzca ölümsüzce. Oysa sayılıdır insanların günleri.
Boştur onların bütün yapıp ettikleri, havadır.

(Tablet 2)

Ölüm
Yardımcım ol benim, kal yanımda
Nereye gideyim ben?
Kötü ruhlar bağlamış elimi kolumu.
Ölüm bekliyor yatak odasında
Nereye baksam o, ölümdür.

(Tab.11)

Bilinmezlik-Alınyazısı
Çalınan da birdir ölen de.
Biçimi çizilmez ölümün
Hey insanoğlu hey insan
Beni kutladıktan sonra toplanmış bütün
Yüce tanrılar, Annunnaki
Alınyazısı tanrıçası And onlarla birlikte
Belirlemiş yazgıyı da.
Onlarla saptadı ölümü de yaşamı da
Oysa bildirmediler ölümü gene de

....

Boyuna arkadan vurur insanı kızgın ölüm.[1]

(Tab.10)

Sümerler konusunda ayrıntılı, geniş bilgi için, elimizde bulunan kaynakların en verimlisi *Samuel Noah Kramer*'in, dilimize **"Tarih Sümerde Başlar"** adıyla çevrilen ünlü yapıtıdır. Çev. M. İlmiye Çığ. 1990. 1956'da ilk basımı yapılan bu yapıt, kısa sürede bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir. Sümerlerin inançlarından toplumsal kurumlarına, sanatlarına, düşüncelerine, tarihlerine değin çok geniş bilgiler veren, çivi yazılı belgelerle sergilenen tüm örnekleri açıklayan bu yapıtın dilimize çok geç çevrilmesi, ekinimiz için üzücü bir gelişmedir.

1. *Gılgameş Destanı*, Prof. Dr. Landsberger-Muzaffer Ramazanoğlu, Ankara, 1944. Düzyazıyla Türkçeye çevrilen destandan yapılan seçmeler kaynak örnek alınarak şiirleştirilmiştir. Destan düzyazı değil şiirdir.

III

İBRANİ

İBRANİ DÜŞÜNCESİ

Evrenin yaratılışı (yoktan var oluş)
Ötedünya özlemi
İnsanın suçluluğu,
Ötedünyada yargılanma, ödül, cenaze
Tektanrı inancı
Alınyazısı
Tanrı karşısında insanın durumu
Gelecek korkusu-tanrı korkusu
Tanrı ile insan arasında aracılar (yalvaçlar)
Tanrının ölümsüz, insanın ölümlü oluşu
Mutluluğun dine bağlanması
İnsanın tanrıya karşı sınırsız sorumluluğu
Saygı-Sevgi
Doğruluk-Haklılık
Erdem-İyilik-Kötülük
Bilgelik-Dine bağlılık
Dünyanın geçici-Ötedünyanın sürekli oluşu
Tanrının insanları görevli kılması
Tanrı-Tin-Can üçlüsünün bilinmezliği
Cin-Peri gibi gizli güçlerin varlığı
Melekler (tanrının buyruğunda bulunan görevliler)
Tin-Gövde ayrılığı (canlılık, ölüm)
Tinler evreni

İBRANİ DÜŞÜNCESİ

İbrani düşüncesi, Mezopotamya düşüncesinden, ayrı değildir. Onu da Mezopotamya uluslar topluluğunun yarattığı ürünler arasında incelemek gerekir.

İbrani düşüncesinin en açık özelliği *tektanrıcı* bir din anlayışına, o anlayışı yaymakla görevli sayılan, tanrının yeryüzüne gönderdiğine inanılan peygamberlerin görüşlerine dayanmasıdır. Bu katkısız bir din düşüncesidir. Onda öteki Mezopotamya uluslarında görülen doğaya dayalı öz yoktur. Bütün yargılar, kurallar, öğütler, buyruklar, yasalar tanrı adına yapılır. Tanrı bütün varlık türlerinin, evrenin yaratıcısıdır. Tanrı *yaratılmamıştır, doğmamıştır, doğurmamıştır.* Bu düşünceleri komşu uluslarda da buluruz. Ancak İbrani toplumunda tanrının, tanrının gönderdiği yalvaçların (elçilerin) kimlikleri, görevleri kesindir. Onların topluluklara bildirdikleri sözler bile kendilerinin değildir, birer tanrı sözüdür.

İbrani anlayışına göre varlık tek kaynaklıdır, o da tanrıdır. Bütün varlıklar tanrıdan gelmiş, gene ona dönecektir. Tanrı sonsuzdur, sonu, başlangıcı yoktur. O "*vardı*". Tanrı buyruklarının toplandığı Musa'ya gönderildiğine inanılan kitaba *Kutsal Kitap* (Eski Ahit) ya da *Tevrat* denir. Ancak ondan başka *Zebur* adı verilen bir kutsal kitap daha vardır. Bu *Zebur* da Davud peygambere gönderilmiştir, bir tanrı buyruğudur.

İbrani ulusunun düşüncelerini, inançlarını, geleneklerini dile getiren bu kitaplara göre varlık iki türlüdür. Biri tin öteki *özdek* olarak nitelenir. İkisinin de yapısı, özü ayrıdır. İnsan bütün varlığı ile tanrıya bağlıdır. Onun ne yapacağını, ne bileceğini, nasıl

davranacağını tanrı bilir. Tanrı insanın bütün işlerini *yazgı* denen bir kavram altında daha önceden belirlemiş, düzenlemiştir.

İnsan bir istenç varlığı olarak bütün davranışlarında *bağımsız* değil. Yalnız tanrının dediği, alınyazısının gösterdiği olur, insan bunun dışına çıkamaz.[1]

İ.Ö. en aşağı 1500 yıllarına varan bu dinci, tektanrıcı düşünce pek de *yeni* değildir. Ancak getirdiği *yorum* İbrani ulusunun görüşünü, niteliklerini (o çağlarda) yansıttığından dolayı, bir çağı anlamada yararlıdır. Bu düşünceye göre tanrının en sevgili, *üstün* ulusu *Yahudi*'lerdir. Tanrı yalnız onların tanrısıdır. Tanrıyı yansıtan *Buzağı* kutsaldır. Tanrı *görülmez, bilinmez,* onun görevlileri vardır. Bütün buyruklarını onların aracılığı ile insanlara (Yahudilere) bildirir. İnsanların görevi bu buyruklara kılı kılına uymak, onların yap dediğini yapmak, yapma dediğini yapmamaktır.

Tanrı bütün olup bitenleri bilir, duyar, görür, düşünür. Onun bilgisinin *sınırı* yoktur. Geçmiş, gelecek diye bir zaman kesimi tanrı için söz konusu olamaz. İnsan tanrıyı bilemez, ancak, onun varlığını düşünebilir. Tanrı *bilinmez*'dir. Evren *yoktan* yaratılmıştır, gene *yokolacaktır*. İnsanlar yeryüzünde yaptıklarından dolayı bilinmeyen bir dönemde, *kıyamet koptuktan sonra kurulacak yargı kurulunun önünde* yargılanacaktır. Bütün insanlar yaptıklarından dolayı yalnız tanrıya karşı *sorumludurlar. Tanrı en yüce yargıçtır, bilgedir, bilgindir.* Tanrının isteği dışında ne düşünme, ne de *olma* diye bir düşünceye kapılabilir insan.

İbrani düşüncesinin özü *iyi* ile *kötü*'dür. Bu iki karşıt durum insanda *vardır.* İnsan elinden geldiğince *kötülük*'ten kaçınmalı, *iyi* olmalıdır. İnsan bir *aktöre* varlığı'dır. İşte İbrani düşüncesinin yoğunlaştığı tek konu bu *aktöre*'dir. Bunun da anakavramları şunlardır: *iyilik, doğruluk, saygı, sevgi, suçtan kaçınma, tanrının bütün buyruklarını yerine getirme, acıma, yardım, tapınma...*

Burada felsefenin alanı içine giren konular bir bütün olarak görülüyor, özellikle *aktöre* sorunlarına büyük önem veriliyor. Ancak bu konular, bu sorunlar *insan varlığı* üstünde olduğuna

1. Büsbütün *din* ortamına giren İbrani düşüncesinin, burada, genel niteliklerini anlatmakla yetineceğiz, uzun boylu örnek vermeyeceğiz. İbrani düşüncesinin İ.S. yüzyıllarda, *ORTAÇAĞ DÖNEMİ*'nde anlatılacak.

inanılan bir varlık eliyle yönetiliyor. İnsan usu işe karıştırılmıyor. İnsan, *düşünen bir varlık* olarak, soru soramıyor, kendi gönlünce çözüm yolu arayamıyor, yalnız *verilenle yetinmek* gereğini duyuyor.[1] Bu durumda insan için *düşünme özgürlüğü* ortadan kalkıyor. İnsan yalnız *gösterilen yolda gitmek'le görevli* oluyor. İnsan düşünse bile *bütün yaratıcılık tanrıda olduğu için*, onun ortaya koyduğu düşünce ürünü de, dolaylı olarak, tanrının oluyor. İnsan ne yana dönse bir *araç* olmaktan kurtulamıyor artık.

İnsan, kendine verilen buyrukları, öğretilenleri olduğu gibi uygular, bunda başarı sağlarsa *hakim* (bilge) olur. Ancak bu *bilge* kavramı tanrıya olan *bağlılık* sonucu kazanılan bir *üstünlük*'tür. Bir İbrani için *bilgi* ancak tanrıyı düşünme konusunda kazanılan yetenektir. Bundan dolayı İbrani düşüncesinde: *bilginin başlangıcı tanrı korkusudur*, denir.[2] Böylece *bilgi* bir algı değil, bir *korku*'dur. İnsan bu durumda *korktuğunu* öğrenme yoluna koyuluyor, öğreniyor, öğrenmeye çabalıyor boyuna. *Tanrının her sözü denenmiştir, kendisine sığınanlara kalkandır*, diyor *Tevrat*. Burada bütün *güç* tanrıdadır, insanın yapacağı iş yoktur nerdeyse. Bundan dolayı bu sözlerde felsefe de yoktur.

İbrani düşüncesi, tanrının buyruğuna uyarak, *çalmayacaksın* diyor. Bu insanı eğitmek, yetiştirmek için söylenen bir sözdür. Savaşta bu söz, bu tanrı buyruğu, geçerli değildir. Bir başka yerde, *öldürmeyeceksin* buyruğunu verir İbrani tanrısı. Savaşta bu tanrı buyruğunu da dinleyen görülmemiştir. Yalnız saldırıya uğrayanın direnişi sonucu doğan savaşta değil, *öldürmeyeceksin* sözünü bir tanrı *buyruğu* olarak ileri sürenlerin saldırıları sonucu doğan savaşlarda da bu *buyruk* geçerli olmamıştır o çağlarda.

İbrani düşüncesi, Mezopotamya bölgesinin, en karışık olduğu bir dönemde doğmuştur. O çağa göre *ahlâksızlık* sayılan bütün davranışlar almış yürümüş, eski inançlar altüst olmuş, Anadolu, Mısır, Hindistan, İran etkisiyle bütün *toplum düzeni* sarsılmış. Bu olayı din görevlileri, özellikle Babil *büyücüleri*, eski düzenin

1. Bu *verilenle yetinme* sorunu tektanrıcı dinlerin en belirgin özelliğidir. Çoktanrıcı dinlerde bu yoktur, insan daha bağımsızdır. Bu *bağımsızlık* tanrıların görev alanları ayrıldığından dolayıdır. İnsan, ister istemez, bu tanrılardan birine daha yakın sayabiliyor kendini.

2. Süleyman'ın Meselleri.

bozulması sonucu bir *yıkım* diye nitelemişlerdir. Anadolu'dan *Hititler*, Mısır'dan *Koptlar* (eski Mısır insanları) Mezopotamya bölgelerini allak bullak ediyor, yeni inançlar geliyor. İşte bu dış etkiler sonucu, yeni bir *inanç* doğuyor İbrani ülkesinde. Bu inanç bütün sorunları *din töresine* bağlıyor. İbrani düşüncesi bu olayların ürünüdür, başka ülkelerde gelişen düşüncelere benzemeyişi de bundandır.

Süleyman'ın Meselleri'nden

Tevrat

Bilgi

Bilginin başlangıcı (kaynağı) tanrı korkusudur.
Tanrı bilgelik verir
Bilgi, anlayış çıkar onun ağzından.
Enginler yarıldı bilgisi'yle
Çiğ damlıyor gökyüzünden.
Eğitimi seven bilgiyi sever
Bilge olanın diliyle daha iyi anlatılır bilgi
Bilgelerin dudaklarından bilgi dökülür.
Bilgiyi arttıran dudakların tatlılığıdır.

Burada *bilgi* kavramı yalnız tanrı ile ilgilidir. *Bilinmesi gereken* konular *Kutsal Kitap*'ın bildirdikleridir. Bu tür bilgi bir araştırma, inceleme, insanın usunu kullanarak edindiği *kesin bilgi* değildir. Buyurucu aktörenin, değişmeyen aktörenin gerekli gördüğü bilgidir. Bu düpedüz Kutsal Kitap'ı *öğrenme* sonucu kazanılan bilgidir. Ancak belli bir düşünce doğrultusunda, bir toplumun kurtuluşu için, gerekli sayılan bilgidir, *insan bilgisi*'dir. Açıkçası insanı arıtan bilgi'dir.

Bilgelik

Bilgelik bulan insana
Anlayışlı olana ne mutlu.
Gümüş kazanmaktansa onu kazanmak iyidir
Som altından da iyidir onun kazancı.
Bilgelik kazan

Anlayış kazan bütün kazandıklarınla birlikte.
Ey tembel karıncayı gör,
Onun yolundan git de bilgelik öğren.

Bu özdeyişlerde geçen *bilgelik* sözü dinde *hikmet* karşılığıdır. *Gizli olanı, tanrısal olanı* bilmek anlamına gelir. Bütün *Doğu* uluslarında *hikmet* anlamında söylenen sözlerin kökü *gizliyi bilme* demektir. Tevrat'ta geçen de öyledir.

İnsan'ın Oluşu

Tanrı, daha yolun başında
Bana biçim verdi bütün işlerinden önce.
Evren var olmadan daha
Ben var olmuşum başlangıçta.
Yokken enginler
Suları bol bol akan pınarlar yokken doğmuşum.
Tanrı, dünyayı, kırları
Dünya toprağının özünü daha kurmadan
Dağlar daha yerlerine konmadan
Tepelerden önce doğmuşum ben.
Ben vardım, ordaydım, düzen verirken göklere,
Gök kubbeyi, çatarken engin denizlere...

Bu dizelerde *insanın oluşu* söz konusudur. İnsan tanrıya en yakın, düşünen bir varlık olarak, en çok benzeyen yaratıktır. Ancak, insan, *yaratılmışların en yücesi*'dir. Evren yaratılmadan *önce* insan vardı. İnsan evrenden *önce* yaratılmıştır. Tanrının, bir yaratıcı *güç* olarak düzenlediği, biçimlendirdiği ilk varlık insandır, *Adem*'dir.

Burada, çok ilginç bir konu vardır. Neden insan *ilk yaratılan* varlıktır? Neden tanrı ilkin insanı yarattı? Neden *ilk olan* insandır evrende bunca yıldızlara, Güneş'e, Ay'a, gök varlıklarına karşın?

Bu soruların karşılığını, gene insanı tanrının bir *yaratık*'ı olarak yorumlayan düşünce verecektir. İnsan, evrenin yaratıcısı, ilk *neden* olarak tanrıyı yorumlarken, kendi *özvarlığı*'nın etkisi altındadır. Ayağına diken batan, başı yarılan, eli kesilen insan varlığında *acı duyan* tanrıdan önce insandır. İnsan, tanrıyı düşünür-

ken, önce kendinden yola çıkıyor, sonra kendine dönüyor. Kişi düşünmeye başlayınca çevresini, evreni, gökleri tanıyor, kendini etkileyen varlıkları tanıyor, onlara ilgi duyuyor. Bu duygusal durumun içten gelen ağır baskısı altında, insan tanrı ile çağdaş olarak kendini "*yaratıyor*" gönlünde.

...yapıcı olarak onun yanındaydım
Onun sevinciydim her gün
Onun önünde sevinirdim boyuna
İnsanoğluyla birlikteydi sevincim.

Din, bir toplumun bütün inancı olarak, bu dizelerde kendi sınırları dışına çıkıyor. Bu, eski inançların boya değiştirerek yeni inançlara karışması sonucu doğan, bir düşünce biçimlenişidir. Yoksa *yaratılan insan* kendisini *yaratan*'la birlikte olabilir mi? Olursa evreni *tanrı* ile *insan* birlikte, *imece* yoluyla yaratmış demektir. Bu görüş, evrenin yaratıcısının *tek* olduğu anlayışı ile *çelişik*'tir. Bütün varlıklardan *önce* insan yaratılmışsa, öteki varlıklar insandan *sonra* yaratılmışsa bu *yaratılan insan* yaratıldığı sırada *neredeydi*? Evren yoktu, insan evrenden, bütün varlıklardan *önce* yaratılmıştı. Peki insan varlığını hangi ortamda sürdürebilirdi? İnsan tanrıdaydı denirse, bundan insanın tanrı gibi *eski, zamanüstü* bir varlık olduğu anlaşılır. Bu durumda insan neden *suçlu*'dur?

İbrani düşüncesinin ortaya attığı *yaratma* olayı ele alınıp *us süzgeci*'nden geçirilince böyle içinden çıkılmaz sorularla karşı karşıya gelinir. Bu sorulara, bilimsel ölçülere göre, karşılık bulunamayacağından, bunlar birer *inanç varlığı* olmaktan öteye geçemediğinden *felsefenin alanı dışında* kalır.

İyilik

İyiliğe yaraşanlara
Elinden gelen iyiliği yap, esirgeme.

İyilik, İbrani anlayışına göre, bir davranış biçimidir, bir aktöre sorunu değildir felsefede olduğu gibi. İnsanlar arasında inançların gösterdiği yolda giderek *yardımlaşma* sağlamaktır.

Eğitim

Terbiyeyi sıkı tut, onu bırakma,
Onu koru, çünkü o senin hayatındır.
Terbiyeyi seven bilgiyi sever.

Burada söz konusu edilen terbiye insanın din kurallarına uygun bir düzeyde yetiştirilmesi, eğitilmesidir. Eğitim insanın *arınması*, tanrının *suç* saydığı eylemlerden sakınması, kaçınması içindir. Eğitim burada bir *bilim sorunu* değildir artık. Tanrıya yaraşan, onun buyurduğu gibi olmayı gerektiren nitelikleri kazanmak için gidilecek yollara, yapılacak davranışlara eğitim diyor İbrani düşüncesi.

Yumuşak Davranma

Dil yumuşaklığı hayat ağacıdır,
Oysa dilin iğriliği ruhu kırar

İnsanın yumuşak davranışlı, güler yüzlü, alçakgönüllü, uysal olmasını isteyen bu düşünce tanrı içindir, inanç içindir.

On Buyruk

İbrani düşüncesinin özelliklerini, genel niteliklerini belirleyen en ilginç sözler *On Buyruk* adı altında tanrının *Musa*'ya bildirdiği söylenen sözlerdir. Bunlar *Kutsal Kitap*'ın toplum anlayışını, insan görüşünü, davranış biçimini yansıtan bir *özet* niteliğindedir.

1- Yalnız tanrıya tapacaksın, onu bütün varlıklardan daha çok seveceksin.
2- Tanrının adını, ancak, saygı ile anacaksın.
3- Rabbinin gününü kutlu kılacaksın.
4- Ananı, atanı sayacaksın.
5- Öldürmeyeceksin.
6- Zina etmeyeceksin.
7- Çalmayacaksın.
8- Yalan söylemeyeceksin.
9- Kötü isteklere kapılmayacaksın.

10- Başkasının malına göz dikmeyeceksin.

Bu on buyruk bir aktöre anlayışının on özdeyiş biçiminde dile getirilişidir açıkça. Onu da insanla, düşünen, inanan, bilinçli olarak davranışta bulunan, eyleme geçen insanla ilgilidir. *İyi insan* olmanın, *suç*'tan kurtulmanın ilkeleri bu on buyrukta bulunuyor. Ancak, bu *On Buyruk*, insanı bir *söylenene göre davranma gereğinde olan varlık* diye ele alıyor. İnsana söylenen bir *buyruk*, bir tanrısal yasadır bunlar. Burada insan özgürlüğü, düşünme bağımsızlığı, seçme, seçilme gibi insan varlığının kökünde bulunan gerekli tutumlar yoktur. İnsan kendisine söyleneni yaptığı sürece *iyi* (suçsuz), yapmadığı sürece *kötü* (suçlu)dür.

IV

HİNT

HİNT DÜŞÜNCESİ

Tinin göçüşü (gövde değiştirmesi)
Ölümsüzlük
Mutluluk yolları
İçekapanış (derin düşünmeye dalma)
Ben (bütün canlıların özü olarak)
Brahman (evrenin tini, gözü, kulağı, dili olarak)
Evren istenci (bütün evreni kuşatan istenç)
Ölüm
Yaşama (birleşme-çözülme olayı)
Ölüm korkusu
Ötedünya
Tin sessizliği İyilik-Kötülük
Us (istenç)
Katlanma (âsana)
Duygusuzluk (pratyahara)
Başeğme (niyama-itaat)
Varlık-Yokluk
Bilgi (prama, anvikşiki)
Yel, su, ateş, toprak öğretisi (vayu-ap-tejas-prthivi)
Evrenin oluşu
Yaratılış
Gerçeklik ile Bilmenin Gücü (sınırları)
Varlığın özü Erdem-Bilgelik-Yücelik-Olgunluk-Durgunluk
İnsan (bir inanç varlığı olarak)
Tinle gövde bağlantısı (birleşme-çözülme)
Doğruluk-Güzellik-Gönül duruluğu
Ölçülülük

HİNT DÜŞÜNCESİ

Hint düşüncesi, genellikle, bir inançlar düzeni olarak gelişir, bir din bütünlüğü taşır. Bu düşünceleri, *Rigveda, Samaveda, Yayurveda, Atharvaveda* adlarıyla anılan dört kitapta buluyoruz. Bu kitaplar, birtakım dincil, şiirlerle doludur. Bunlar din törenlerinde, özel görevlilerce okunur.

Hint düşüncesini niteleyen, biçimlendiren genel görüşler bu kitaplarda bulunur. Bütün olarak Hint düşüncesi dincildir, geleneklere, göreneklere dayanır. Ancak sorunlara bakışı, anlamı açıklamada kullandığı yöntem daha tutarlı, daha bilgecedir. İ.Ö. binlerce yıla varan, eskiye giden Hint düşüncesi bütünlüğü ile inançlara dayanıyordu. Onlarda, bugünkü anlamda, düzenli bir felsefe, daha doğrusu bilgelere yaraşan, belli sorunları içeren, onlara çözümler arayan görüşler yoktu. Felsefe, insan varlığının din düzenine karşı bir *başkaldırışı*'dır. Bu güçlü eylemi bilgi bakımından, bilim alanında çok ilerlemiş toplumlarda buluyoruz. Bundan, birtakım felsefe tarihçilerinin ileri sürdükleri gibi düşünmek, dinle karışık görüşleri büsbütün felsefe dışı saymak da doğru, tutarlı değildir. En eski dincil düşüncelerde bile insan görüşlerini yansıtan, insan varlığının anasorunlarını bir inanç bütünlüğü içinde veren konular vardır. İşte Hint düşüncesi bunlardan biri, birbakıma en ilgincidir.

Hint inançlarına göre *küçük evren* denen insanla, *büyük evren* denen doğa arasında özbirliği vardır. İkisinin yapısını kuran ilk öğeler birbirinin özdeşidir.

Evreni kuran dört öğe vardır. Bunlar dörtte bir oranındadır. Evreni kuran bu öğelerden dörtte biri *ateş*, dörtte biri *yel*, dörtte

biri *Güneş*, dörtte biri de *uzay* (engin uzay)dır. Bunlar eş oranda insanda da vardır. *Küçük evren*'le *büyük evren* arasında kuruluş, kurucu ilkeler bakımından sürekli bir oran vardır.

Evren başlangıçta *Brahman*'dı. Brahman kendi özünü bildi, kendini kavradı. Sonra kendi özüne dönerek *ben Brahman*'ım dedi. Onun bu içedönük eylemi sonucu evren var oldu.

Brahman evrenin oluş nedeni, başlangıcı, özü, kaynağıdır. O da dört eşit bölümden kurulur. Bu dört eşit bölüm birer *dörtte bir* oranındadır. *Brahman*'ın dörtte biri *dil*, dörtte biri *soluk*, dörtte biri *göz*, dörtte biri de *kulak*'tır. Demek ki *Brahman* görür, duyar, konuşur, solur. Onun küçük evrenle daha doğrusu kendi özüyle bağlantısı böyledir. *Brahman* birbakıma küçük evrendir. Onun özünde kişisel tin denen *atman* vardır. Böylece *Brahman* büyük evren olarak özünde kişisel tini, *atman*'ı barındırıyor. İkisi arasında bu özbirliğinden dolayı sürekli bir varlık bağlantısı kuruluyor.

Brahman dil'dir (dörtte bir olarak). Dil ateşle yalımlanır, ışıldar, ışık olarak özünden fışkırır, görünüş alanına çıkar. *Brahman* dörtte bir olarak soluk'tur (yeldir). Bu soluk esen yellerle görünüş alanına çıkar, ışıldar, ışır. *Brahman*'ın dörtte biri *göz*'dür. O da güneşle ışıldar, özünden fışkırır ışığı yayar ortalığa, öyle görünür. *Brahman*'ın dörtte biri *kulak*'tır, o da uzayla açılır, ışığını saçar, görünüş alanına çıkar.

Brahman evren bütünüdür. Onun karşısında *Ben* (Kendi) vardır, bu da onunla özdeştir. Bütün canlılar bu *Ben*'den türemiştir, *Ben* bütün canlıların özüdür (*balı*'dır). Bu *Ben* bütün canlıların başıdır, yöneticisidir. Canlı kavramı altında toplanan ne varsa onunla başlar, onunla yönetilir. Bu *Ben*, belli bir anlamda evrenin yönetici, egemen gücüdür. Değişik bir anlamda *evrensel istenç*'tir.

Hint düşüncesinin bu ilginç yorumlarını *Upanişad* adı altında toplanan yazılarda buluyoruz. Yukarda adı geçen dört *veda* bu gibi tanrısal övgüleri, yakarışları içerir, değişik düşünceleri kapsar. Onları bir din görevi olarak insanlara bildirir.

Oluş, Hint düşüncesine göre bir özden fışkırmadır. Ancak bu öz öteki dinlerde olduğu gibi değildir. Bir *görünüş gücü*'dür. İçten dışa çıkmayı, görünmeyenden görünene yönelmeyi gerektiren bir *iç itim*'dir. Hint düşüncesinin bütün özelliği de buradadır.

Oluş (var oluş) gizli bir gücün itimi, kendini bilmesi, kendine dönüşü sonucu bir *ortaya çıkış*, bir *görünür oluş*'tur.

Evrenin kuruluşu, insan varlığının düzenlenişi bakımından bilgece sayılan düşünceler arasında üzerinde durulması gereken ilkeler, ilk özler *yel, od, uzam, güneş, dil, göz, kulak* gibi varlıklardır. Evrenin özü diye nitelenen *Brahman* bunlardan kuruludur, onun özünde bunlar birer güç, birer yaratıcı, yapıcı yetenek olarak vardır. Bütün bunların birleştiği, görünüş alanına çıktığı tek ilke de ışık oluyor. *Işık* bir oluşun gerçekleşmesi, görünüş alanına çıkışı olarak anlaşılıyor. *Yel, od* gibi ilkeler özdektir. Bundan da evrenin özünde biri özdek, öteki özdek olmayan, soyut birer güç, birer yetenek niteliği taşıyan varlıkların bulunduğu sonucu çıkıyor ortaya. Ne denli dine, din anlayışına, inanca dayalı olursa olsun bu düşüncelerin özünde belli bir topluluğun, bir ulusun, Hint insanının görüşlerini, varlık anlayışını yansıtan buluşlar vardır. Daha önce de söylendiği gibi eskiçağ uluslarında geniş bir yer tutan, yaygın olan evrenin oluşu, insanın ortaya çıkışı, tinin özü, alınyazısı, ötedünya, tanrılar, yaratılış, insanın geleceği gibi değişik sorunlar gerçekte felsefenin konusu dışındadır. Ancak bunları *metafizik* adı altında salt felsefe sorunlarıyla bağlaşımlı olarak görüyoruz. En özdekçi felsefe çığırlarında bile böylesi sorunları, az da olsa, değinip geçen bir tutum vardır. Bundan dolayı Hint düşüncesini felsefenin dışında bırakmak, ona yer vermemek pek de doğru değildir. Bunlar da birer felsefe sorunu niteliğindedir.[1]

Hint düşüncesinin içerdiği konular genellikle evren, insan, tin, bilme, ölüm, ölümsüzlük, evrenin oluşu, insanla evren arasındaki bağlantı, bilgi, insan ben'i, tanrılar, gerçeklik, kişisel tin, canlılar, evrenin yönetimi, sonsuzluk, varlık türlerinin başlangı-

1. Felsefe tarihinde yıpranmış bir gelenek vardır. Bütün olumlu, tutarlı görüşleri Greklerle başlatma eğilimidir bu. Öyleki Grek olmamasına karşılık yazılarını Grekçe yazan bütün aydınlar Grek sayılır, uygarlık (çağdaş uygarlık) onlarla başlatılır. Bu görüşün kaynağı Batı düşüncesinin Grek felsefesi denen akımla başlaması, Hıristiyan dininin Grek diliyle yayılması anlayışına dayanır. Batılı felsefe tarihçileri Anadolulu *Thales*'ten önceki felsefeyi bir din inancı olarak yorumlar, onu felsefe saymaz. Oysa gene bu Batı'nın bilge saydığı *Platon*'un *Timaios* adlı yapıtını bir felsefe ürünü saymaktan geri kalmaz. *Timaios*'un içerdiği konular arasında felsefe anlayışıyla bağdaşanı yoktur. Hint düşüncesi ondan çok daha olumlu, çok daha sağlamdır. Birbakıma bu Hint düşüncesi Batı aydınlarının bilge saydıkları Ortaçağ düşünürlerinin görüşlerinden daha tutarlı, daha düzenlidir.

cı, içekapanış, kendini bilme gibi felsefenin de geniş yer verdiği, üzerinde durduğu sorunlardır. Ancak bu sorunlar yalnız yorumlanır, nedenle-sonuç üzerinde durulmaz, açıklamalarla, anlatımlarla yetinilir.[2]

Hint düşüncesinin ereği gerçeğe ulaşmak, bu gerçeğin özünde birliğe vararak *uyum* sağlamaktır. Uyum bütün ayrılıkların, aykırılıkların ortadan kalktığı, karşıtlıkların yok olduğu kutsal bir düzendir. Bu kutsal düzeni sağlayan *uyum*'a, birliğe dille varılır. Dil insanın özünü biçimlendiren, ereğini gerçekleştiren özlü güçtür. O gücünü kutsal dizelerle ortaya koyar, görünüş alanına çıkarır. Daha doğrusu insan dille var olur.

Dil, Hint düşüncesinde varlık kuralıdır, varlığın oluşunu sağlayan (insan varlığının) temel ilkedir. İnsanın bütün anlayış, düşünme, kavrama yetenekleri bu dille bağlantılıdır.

Bütün varlıklar belli ölçüler içinde, gene belli düzendeki aşamalara göre birbiriyle orantılıdır. Biri ötekini gerekli kılar. Öyleki birinin oluşu onunla ilgili olanların eşzaman içinde oluşunu gerektirir. Var olmak bir *uyum içinde bulunmak* olduğuna göre, *uyum* da bu değişik varlıklar arasındaki birlikten, birleşimden doğan ilke niteliğindedir. Evrende birtakım karşıtlıklar vardır. Bunların yüce bilicinin, göksel varlıkların bilincinde birliğe ulaşır.

Göksel varlıklar gerçeği bilirler, gerçeği söylerler. Bu yüzden

2. Hint düşüncesi, Doğu ile Batı arasında ilişkilerin sıklaşmaya başladığı İ.Ö. VII. yüzyıl başlarından sonra Anadolu-Mısır-Mezopotamya-İran yoluyla Batı Akdeniz çevresi uluslarını etkilemiştir. Bunun en açık belirtisi Grek-Latin dillerinde görülen Sanskrit kaynaklı kavramlardır. (Bkz. R. Grandsaugnes d'Hauteure, *Dectuonneure des Racines des Languen Europe'ennes*, 1948.). İ.Ö. VI. yüzyıl başlarında İranlılarla Grekler arasında Anadolu yoluyla kurulan ilişkiler sonucu Hint düşünce ürünleri İran üzerinden Ege kıyıları uluslarına geçmiştir. Platon'un yazılarında görülen birtakım din inançları, onlarla ilgili yorumlarla Hint inançları arasındaki içten benzerlik bunu gösteriyor. Özellikle Latin düşüncesinde görülen *evrensel tin* düşüncesinin kaynağı Hint görüşleridir.

Avrupa ortaçağında, özellikle Patristik felsefe denen kilise felsefesinin gerçek kaynağı, Hıristiyan dinini değişik yollardan etkileyen Hint inançlarıdır. Bu inançların yoğunlaşarak, bir bütünlük içinde, hızla Doğu Akdeniz-Ege yörelerine geçtiği ikinci dönem İ.Ö. IV. yüzyıl sonları, İskender'in Hintistan içlerine değin gittiği dönemdir. Kilisenin geliştirdiği Hıristiyan felsefesinin anakaynağı Platon, onun *Timaios* adlı yapıtı, Yeni Platonculuk diye anlatılır. Bunlar ancak ikinci kaynak dışındadır. Gerçek kaynağın Hint inançları olduğu açıkça anlaşılıyor. Düşünce tarihinde bireysel tin (insan tini) ile evrensel tin (evren tini) arasında bir özbağlantının bulunduğunu ileri süren, bunu bir din görüşü olarak ortaya atan ilkin Hint aydınları olmuştur. İnsanla evren arasında bir özbirliğinin (yapı özdeşliğinin) bulunduğunu söyleyenler de gene Hintlilerdir. Evreni yöneten yüce bir gücün varlığına ilk inananlar da Hintlilerdir. Grek düşüncesinde bu görüş çok sonra belirir.

onların dışında kalanlar sürekli olarak önemsiz, değersiz sayılırlar. Gerçeği söylemek olgunluğu, yüceliği gerektirir. Bunu bütün insanlar anlayamazlar, bu yüceliğe eremezler. Bundan dolayı önemsiz, değersizdirler. Oysa cinler boyuna yalan yanlış söylerler, insanları kandırırlar. Bu yüzden de onlar ilginç olurlar.

Gerçeği söyleyenler tutarlıdır, özlüdür, tanrılar da özlüdür, tutarlıdır. Buna karşılık onlar mutludurlar. Cinlerin ise ergeç başlarına yıkım gelecektir.

Burada, Hint düşüncesinin, özniteliği çıkıyor ortaya. Bu nitelik *gerçek* ile *gerçek olmayan* gibi iki karşıtlıkta belirir. Bütün varlıkların oluşu, görünüş alanına çıkışı *gerçek* yüzündendir. Bu *gerçek*, Hint düşüncesinde, bir var oluş ilkesidir. *Gerçek* varlıktır, *gerçek olmayan* ise yokluktur. Gerçek tutarlılık, özlülüktür. Gerçek olmayan ise tutarsızlık, özsüzlüktür. Gerçek mutluluktur, gerçek olmayan yıkımdır. *Gerçek* ile *gerçek olmayan* varlıkla yokluğun nedeni oluveriyor.

Bu iki ilke, bu *gerçek* ile *gerçek olmayan* kavramlarının birer oluş ilkesi, varlık nedeni olarak yorumlanması ilkin Hint düşüncesinde görülür. Bu kavramlar öteki felsefe çığırlarında bu anlamda alınmaz, böyle derinlemesine yorumlanmaz.

Hint düşüncesine göre ölüm sürekli bir *dönüşüm*'dür. Yalnız *tin ölümsüzdür, gövde ölümlüdür.* Gövdeyi kuran bütün ilkeler alınan besinle sağlanır. Besinin özünde tanrısal bir nitelik vardır. Alınan bütün besinler gövdede üçe bölünür, her bölüm belli aşamalara göre gövdenin bir kesimini oluşturur. Kan, kemik, ilik, soluk, us, et, sidik, öteki sümüksü nesneler yenen besinlerden oluşur. Ölümle bunlar ayrışır, basamak basamak geldikleri özlere dönüşürler, sonunda yaratıcı nitelik taşıyan ilk öze, *olucu olana* dönerler.

Dirilik bir *birleşim*, ölüm ise bir *dağılma*dır, ilkelerin çözülmesidir. Bütün canlı varlıklar bu *birleşim* ile *çözülme* olayından geçer.[1]

Durum varlık kavramı altında toplanan bütün nesneler için

1. Yaşamın bir *birleşim*, ölümün bir *dağılma* olduğu düşüncesi ilkin Hint inançlarında ortaya çıkıyor. Bu düşüncenin daha sonraki dönemlerde Anadolu, Grek, Latin felsefesinde geniş bir yer tutacağını göreceğiz, özellikle atomcu bilgelerde, bir de varlığın dört ilkeden kurulduğunu (od, su, toprak, yel) ileri sürenlerde. Bu düşüncelerin İ.Ö. 1400 yıllarında yazıya geçen *Upanişad*'larda görülmesi önemlidir. Anadolu-Grek felsefesini etkilemediğini ileri süremeyiz pek.

böyledir, bu niteliktedir. Hint düşüncesinde *ışık*'ın çok önemli bir yer tuttuğu, var oluş anailkelerinden biri olarak değerlendirildiği görülüyor. Eski Anadolu düşüncesinde de bu görüş vardır. Güneşin bir tanrı olarak saygı görmesi, bütün dinlerce tanrı sayılması, yaratıcı bir güçle donatıldığına inanılması ondaki ışık ile yakından ilgilidir. Hint inançlarının özünü kuran bu ışık'ın güneşin etkisiyle bir ilke niteliği kazandığı bellidir. Nitekim bütün söylencelerde *ışık* önemlidir, güneş en yüce tanrı, tanrılar tanrısı durumundadır. İnsanın, tanrıların ışıktan yaratıldığı inancı çok derinlere gider.

Buda

Hint düşüncesinin öncülerinden biri olan Buda (557-477) Himalaya eteklerinde Benares'te doğmuş, Kusinava'da ölmüştür. Yaşamı birtakım söylencelerle süslenmiştir. Onun Saka Türklerinin Sıddhartha boyundan geldiğini ileri sürenler bile vardır. Çok varlıklı, soylu bir ailenin çocuğu imiş. Bir gün içine doğan bir sezişle içekapanış yolunu seçerek toplumdan uzaklarda yaşamaya koyulmuş, kendini derin düşüncelere vermiş. Bizi, burada, ilgilendiren onun geliştirdiği içekapanış yöntemiyle *arınma*'dır.

Buda eski Hint inançlarının etkisi altında kalmış, düşüncelerini bilinçli seziş yöntemiyle birer *doğuş* olarak ortaya koymuştur. Ona göre kişinin olgunlaşması içsel arınmasına bağlıdır. Arınma, kişinin yalnızca bilincinin denetimi altına girerek, tini gövdenin baskısından, egemenliğinden kurtarmasıyla sağlanır. Bu da eğitimle başarılır. İçekapanan kişi yavaş yavaş duyumlarını, doğal eğilimlerini denetim altına almaya başlar, bütün gövdesel devinimlerini istencin buyruğuna verir. Bu üç aşamalı bir uygulamayla sağlanır. Önce isteklere, doğal eğilimlere karşı çıkılır, sonra salt bilincin denetimi altına girilir, daha sonra gövdenin bütün baskıları ortadan kaldırılır. Bilincin denetimi eğitimin "orta yol" denen aşamasıdır, en önemli olanı da budur. Bilincin denetimiyle kişinin içine doğru yolu, olgunlaşma yolunu gösteren aydınlatıcı ışık doğar, böylece kişi kötülüğe yol açan bütün odakları, özellikle duyumlara-duyulara bağlı istekleri görür, iyiyi kötüden ayırma, akı karadan seçme yeteneğini kazanır.

Arınma yoluyla salt istenç varlığına dönüşen kişi tinsel dinginliğe erer, bu aşamada ölümsüzlük kazanır. Tinsel varlık alanında ölüm söz konusu değildir, burada tanrısal bir içerik sağlanır. Buda'nın geliştirdiği, kendi yaşamına uyguladığı bu yöntem inançlarla bağlantılıdır, ancak belli bir insanın sorunu olduğundan felsefeyi yakından ilgilendirir. Bu ilgilenme felsefenin önemli sorunlarından biri olan eğitim nedeniyledir. Eğitimle sağlanan başarının ilk aşaması gövdeyi, dolayısıyla duyguları, duyuları bilincin denetimi altına vererek olgunlaştırma yoluna girmedir. Bu yolda duyularla sağlanan bilginin, etkinliklerin önemi yoktur. Gerçek aydınlatıcı, etkili bilgi tinsel varlık alanıyla ilgili olan, bu alanı aydınlatmaya, anlamaya yarayan bilgidir, bu da içekapanışla ilgilidir.

İçekapanış, kişinin kendi benliğini, kendi içevrenini bilmesini sağlar, kişi dışevrene içevreninden açılma yolunu bilir, böylece bir istenç varlığı olmayı sağlar. İstenç, bilinç gibi yetiler kişinin bütün kişiliğini oluşturan etkinliklerdir, bunların önünde biricik engel de doğal eğilimlerdir. İşte içekapanış bu doğal eğilimlerin ne olduğunu, etkinlik gücünü öğrenmeye yarar. İçekapanışla, bilincin aydınlığında sağlanan bilgi kendini buluştur, tinsel varlık alanında sonsuzluğa ulaşmanın yoluna giriştir. Buda'nın öğretisine göre varlık-yokluk kişinin düşünsel yetisinin yarattığı iki karşıt durumdur, bu nedenle "her nesne vardır, hiçbir nesne yoktur." Kişinin içinde, inançlarından-düşüncelerinden oluşan bir evren vardır. Bu evrene göre "her nesne vardır". Duyular gövdeye bağlı dışsal etkinlikler kişiyi yanılttığından dolayı "hiçbir nesne yoktur". Yine kişinin anlayışına göre biri görünen, biri görünmeyen iki evren vardır. Bu iki evren ancak usla kavranır, insan bir us varlığıdır. İçekapanışla sağlanan derin düşünme kişinin bu iki evreni bütün ayrıntılarıyla öğrenmesini kolaylaştırır. İnsanda tini karartan, mutsuzluğa iten, karamsarlığa sürükleyen üç etken vardır, bunların kaynağı da duyulardır.

Gövde sürekli bir değişim, dönüşüm içindedir, bu nedenle gerçeği kavramayı engeller. Tin ise gövdeden gövdeye geçer. Buda *Abhiddarma* adlı yapıtında sergilediği bu düşünceleriyle, ülkesinde çok geniş bir etki alanı sağlamış, bilince-usa dayanan, arınmayı amaçlayan yeni bir öğretinin öncüsü olmuştur. Bu-

da'nın geliştirdiği *Budacılık*, bir din kurumuna dönüşmüşse de Hint düşüncesinin gelişmesinde önemli bir odak niteliği kazanmıştır.

Samkhya

Hint düşüncesinin özelliğini belirten akımlardan biri de *samkhya* adını taşır. *Samkhya* sözünün değişik anlamları vardır: *Sayı, görev, araştırma, sayma* (sayı sayma), *ölçme, tartma...*

Samkhya anlayışına göre yeryüzünde mutluluk yoktur, acı, *üzüntü* vardır. İnsan yaşamı bu *yıkıcı* durumlarla kuşatılmıştır. İnsan duyularına, bu dünyaya bağlandığı sürece *acıdan, sıkıntıdan, mutsuzluktan kurtulamaz.* İnsan tininin bunlardan *arınması* gerekir. *Arınma* bütün duyulardan, duygusal etkilerden, dünyaya, yaşamaya bağlayan eğilimlerden *sıyrılma* demektir. Bizim *mutluluk* dediğimiz *mutsuzlukla, sevinç* dediğimiz de *acı* ile karışmıştır. Bütün canlılar *acı* çeker, *yaşamak acı çekmektir* bir bakıma. *Yaşamakla ölüm, yaşlılıkla acı* birbirini kuşatmış bir durumdadır. İnsanın yaşadığı sürece bu derin, bu köklü acıyı çekmemesi *ölüm korkusu* ile karşı karşıya gelmemesi olanaksızki, *ölüm korkusu* ise *acının kendisidir* boyuna, bu değişmez. Korku ile acı, mutluluk ile mutsuzluk birbirinin içinde erimiş, birbirine karışmış olduğundan *yaşayan insanın* bu yaşama süresi içinde onları birbirinden ayırması, *ayıklaması* elinde değildir.

Samkhya akımının iki ana kitabı vardır *Kârikâ* ile *Sûtras*. Bu iki kitabın daha ilk sözlerine *acı* ile, *mutsuzluk*'la başladığı görülür. *Samkhya* gerçekte *kötümserlik* anlayışını içerir.[1]

İnsan *us, istenç* varlığıdır. Bu yetenekleri kullanarak duygusal davranışlardan sakınabilir, *tinini kötülük kaynağı etkilerden* arıtabilir. Kendi varlığında *yokluğun* tadına varabilir. Ancak bu yokluk duyulardan, duyu verilerinden, duyular dünyasından sıyrılma anlamındadır. Bunları başaran *ermiş* kişi, *arınmış*, demektir. O salt *us*, salt *istenç* olmuştur. İnsan bütün başarıları bu iki

1. *Samkhya-Philosophie, Richard Garbe*, Leipzig, 1917, s. 189-192.
Samkhya akımının ne zaman başladığı kesinlikle bilinmiyor, ancak İ.Ö. 300 yıllarında yazıldığı bilinen kitaplarda bu akımın adı geçtiğine, düşüncelerinin, görüşlerinin kesinlik kazandığına göre daha önceki yüzyıllarda doğması olağandır.

köklü güçle elde edebilir. Ancak bu *başarı*'yı sağlamak için belli denemelere girişme gereği vardır. Bu denemelerin çoğu gövde ile ilgilidir.

İnsan, ilkin yapacağı işi düzenlemeli, kendini ona göre belli eylemleri yapabilecek duruma getirmelidir. İnsan bu aşamaya, özünü *olgunlaştıran duruma* gelince, kendini toparlayınca, kendi gövdesini denetimi altına alarak işe koyulur. İnsanın *arınması, olgunlaşması, ermesi* yolunda yapacağı işlerin başında kendi benliğini buyruğu altına alması gelir. Buna *yama* denir. *Yama* insanın uysal olmasını, söz dinler duruma gelmesini gerektirir. Bu basamak da *niyama*'dır (eskilerin *itaat* dedikleri durum). İnsan katlanıcı, dayanıcı olmalı, *âsana* (sabır). İnsan soluk alıp veren, soluyan bir canlıdır. Böyle bir işe başlayınca soluğunu istediği gibi tutabilmek gereğindedir. Bu durum da *pranayama* diyor *samkhya* akımı. Bütün duyulardan yüz çevirme, *duygusuz olma* durumu insanın bir *us*, bir *istenç varlığı* olduğunu gösterir. *Pratyâhâra* (duygusuzluk) denen bu duruma erince kişi *dhyâna* denen içekapanıp derin derin düşünmeye başlayabilir. Bu derin düşünme, bu *dhyâna* durumu insanın kendi benliğini, kendi varlığının sınırlarını kavramasını sağlar. İnsan kendine gelmeye, kendini toparlamaya, dhâranâ durumuna geçmeye başlar. Bu durumda insan kendi varlığının evrenine çekilmiş, bütün dış etkilerden sıyrılmış, *kopmuş* demektir. Artık insan *duygusuzluk* içinde olan sonsuz *varlık*'a batmış, *samâdhi* aşamasına gelmiş demektir. *Samâdhi* insanın kendi varlık evrenindeki *batışı* anlamına gelir. Bu aşamada insan istenç olmuştur, arınmıştır.

İşte yukarda adı geçen *Kârikâ* adlı kitabın işlediği konu budur. Bir de *aişvarya* denen doğaüstü bir güçten söz edilir.[1] Bu tanrısal bir güçtür, insanın *arınma* sonucu ulaşacağı bir yüce kattır, insan adı geçen eylemlerden sonra bu güce ulaşır.

Samkhya felsefesi insanı kendi içine kapanmaya, çevreden sıyrılmaya, dünya varlıklarından kopmaya iten, bunu da kendi üzerinde denemeler yaparak, sıkı eğitimden geçerek gerçekleştirir. Bu eğitimin ereği insanın kendi kendini yetiştirmesi, eğitmesidir. İnsan dışa değil, kendi özüne, içedönük bir varlık olmalıdır. Dışadönük bir insan duyularının buyruğu altındadır, *olgunlaşamaz*.

1. *Samkh. Phi.* s. 206.

Samkhya akımının bilgi anlayışı Hint felsefesinde yeni değildir. Dinle, inançlarla, eski geleneklerle karışmıştır. Pramâ adı verilen bilgi *ölçülmüş, kesinlikle saptanmış* anlamına gelir. Pramâ'nın kaynağı pramâna gene ölçülmek, saptanmak sözleriyle ilgilidir.

Hint düşüncesinde *vayû* (yel, hava), *ap* (su), *tejâs* (ateş), *prthivî* (toprak) gibi dört ilke vardır. Bunlar evrenin bütününü kuran özlerdir. Ancak bu *kuruluş* belli bir felsefe düzenine göre değildir, doğaüstü bir gücün işidir.[1] Bütün başarılar *evren tini* denen *Brahman*'ındır.

Bilgi tanrıbilimci bir nitelik taşır. Felsefe öğretilerinin görüşüne, bilgi anlayışına uygun değildir. İçekapanışla sağlanır daha çok. *Trajî* denen tanrıbilim bütün bilgilerin doruğundadır. İnsanı arıtmaya götüren bilgi *ânvîkşikî* (araştırıcı bilgi)dir. Bu bilgi *manana* (düşünme) ile sağlanır. *Anuman* denen *düşünsel eylem* ancak bu yolla sağlanan bilgi alanında gerçekleşebilir. *Pratyakşa* denen algı insanın içekapanışı yoluyla var olan bir başarı olduğu gibi, dış evrenin etkilerinin alınmasını da sağlar.

Ancak bütün bu kavramlar bir din görüşünü, bir inanç anlayışını dile getirmekten öteye geçmiyor. Böyle olmasına karşılık Hint düşüncesinde felsefenin, aşağı yukarı, bütün kavramları vardır. *Darşâna* (öğreti, düzen), *tattva* (ilke), *âdiça* (öğreti), *mâyâ* (görüntü), *âkaşâ* (yel), *şravana* (işitme duyusu), *upamâna* (benzetim), *pûrvavat* (etki), *drşta* (deney), *vidyâ* (bilme), *avidyâ* (bilmeme), *kârana* (ana-neden), *praktri, pradhâna, avyatka* (ana-özdek), *jnâna* (bilgi, felsefe bilgisi), *bhoga* (tad, acı), *bandha* (bağlaşımlı olma durumu), *mokşa, vimokşa, mukti* (çözülmüş olma durumu), *abhimâna* (yanılma, kuruntu, çılgınlık), *samskâra, vâsanâ* (durum, tutum), *samsâra* (tinin dolaşması, evrenin varlığı), *prâna* (soluk), *puruşa* (tin, can), *citta* (düşünme yetisi), *indriya* (duyu), *karana* (üye, organ), *manas* (kavrama, anlama yetisi, örgeni), *nimitta* (neden, konu), *vişâya* (kun, nesne), *upâdhi* (karşılıklı olarak ortaya koyma, yerleştirme). Bu kavramlar[2] din inançlarına dayanan, kaynağını doğaüstü güçlerde bulan bir görüşle açıklanır.

Bu kavramlar, Hint düşüncesinin hangi doğrultuda geliştiğini, insanla bağlantılı sorunlara hangi anlayış ortamında karşılık

1. İ.Ö. VI. V. yüzyıllarda görülen dört ilke öğretisi anlayışına göre değil. Hint düşüncesinde bu evren kuruluşu bir tanrı işidir, Anadolu-Grek düşüncesinde başkadır.
2. *Samkh. Phi.* s. 228-231...

arandığını gösteriyor açıkça. Hint insanı tarihi boyunca bir *inanç insanı* olarak kalmış, bütün düşüncelerini bir *inanç bütünlüğü* içinde yoğunlaştırmıştır. Bu düşünceler, onların kuşattığı sorunlar büsbütün felsefenin dışında, ona yabancı da değildir. Ancak sorunlara *us ilkelerine* dayanan insan aklını belli bir yolda çalışmaya iten *olumlu güç*'ten yoksundur. Sorun dönüp dolaşıp ya yöresel bir tanrıda, ya da doğaüstü bir *güç*'te düğümlenip kalıyor. Başka bir çözüm yolu aranmıyor.

Sözgelişi Hint düşüncesinde *deney (drşta)* kavramı vardır. Ancak bu kavram olumlu düşünce doğrultusunda kullanılmaz, onda doğadışı bir *etken*'in bulunduğuna inanılır. Sorunun çözümü tanrıya, doğaüstü varlığa bırakılır.

Hint düşüncesinde görülen bu kavram varsıllığı, bu duygu bolluğu nereden geliyor sorusunun karşılığı kolaydır. Hindistan'da, tarihi boyunca, birçok topluluk yaşamıştır. Bunların dilleri, inançları, gelenekleri, görenekleri birbirine uymaz. Özellikle çok eski çağlarda bu toplulukların birbiriyle ilişkileri yoktu. Hindistan, toprak kuruluşu, doğal konumu gereğince, birbiriyle ilgisi olmayan bölgelere ayrılır. Yüce dağlarla çevrilen bu bölgeler komşu topraklara kapalıdır. Eskiçağda bu *kapalı ortam*'dan çıkmak, sonra geri dönmek olanağı pek yoktu. Bu durum Hindistan'da, ayrı ayrı topluluklarda, ayrı ayrı inançların, dinlerin doğup gelişmesini sağladı.

Çağına göre taşıt araçlarının gelişmesi, komşulukların sağlanması, toplumlar arasında ilişkilerin gelişmesine, alışverişlerin gerçekleşmesine yol açtı. Bu nedenle Hindistan toplulukları arasında yaklaşmalar, kaynaşmalar başladı. Bugün Hint düşüncesinde görülen bolluk, türlülük bu toplumlar kaynaşması sonucu karışan inançların ürünüdür. Mısır, Mezopotamya, Anadolu, İran uluslarında böyle çok türlü bir düşünce ortamı göremiyoruz. Ancak onların toprak kuruluşu da Hintistan'dan ayrıdır, Hindistan gibi birbirine doğal olarak kapalı bölgeler yoktur öteki ulusların ülkelerinde. Nitekim Hindistan'da görülen türlü türlü diller (konuşanları az da olsa) öteki uluslarda pek yoktur.

Gerçek ile Bilmenin Gücü

Öz gerçeği söylemiş göksel varlıklar

Cinler de gerçek olmayanı.
Boyuna gerçekleri söylemişler, ondan,
Önemsiz, değersiz sayılmış göksel varlıklar açıkça.
Bu yüzdendir bugün bile doğru söyleyenin
Dokuz köyden kovuluşu,
Değersiz, önemsiz tutuluşu.
Daha özlüdür, daha tutarlıdır böyle bir kişi,
Özlüdür, tutarlıdır tanrılar bile.
Boyuna yalan söyler durur cinler oysa
Bir tuz yatağı gibi parlarlar üstelik.
Varlıklı da olurlar hani.
Sonu yıkımdır onların,
Er geç başlarına gelecek olan
Yıkımdır cinlerin yıkım.

Gerçeğin Önemi

Gerçek yüzündendir yellerin esişi,
Güneşin gökte parlayışı gerçek yüzündendir.
Gerçektir dilin temeli,
Gerçek üstüne kurulmuştur varlık bütünü.

(Upan, s. 3)

Gerçeğin Başarısı

Gerçeği söyleyen üstün gelir ancak,
Gerçeğin yüzündendir sözün sağladığı başarı.
Ancak bilen söyler gerçeği,
Bilmeyen söylemez ne bilsin.

Bilme (Bilgi)

Tanımayı erek edinmedir bilme
Bunun gereğini duymadır bilgi düpedüz.

(Upan, s. 4)

Varlıkların Özleri

Topraktır yeryüzü varlıklarının özü,
Toprağın da sudur özü,
Bitkilerdir suyun özü,
İnsan da bitkilerin özüdür,

Dildir insanın özü
Dilin özü kutsal dizedir
Adak sunarken söylenen,
Kutsal dizenin özü,
Kutsal türkünün özüdür UDGITHA.[1]
Özlerin özü,
En yüce, en sonsuz, en saygıdeğer
Nesnedir *Udgıtha.*

(Upan, s. 11)

Birlik ile Uyum

Dildir kutsal dize,
Soluktur bu kutsal türkü,
Bu Om'dur işte Udgıtha.
Birbirini gerektiren eşlerdir dille soluk:
Dil-Soluk-Kutsal dize-Uyum.
Om özünde birleşir bu eşler, ulaşır birliğe.
Bir başka gerekim doğar onların birliğinden.
İki kutsal eylem daha çıkar ortaya bu Om'dan.
Biri Bilen'dir biri Bilmeyen.
Ancak bu Bilmekle Bilmemektir birbirinden ayrı.

(Upan, s. 12)

Evrenin Oluşu

Olmayan vardı başlangıçta
Olan bir Olmayan'dı
Bundan dolayı doğmuş Olan,
Sonra dönüştü bir yumurtaya
Bir yıl durmuş bu yumurta
Kendiliğinden yarıldı sonra
Bir altın, bir gümüş, iki yumurta kabuğu doğmuş ondan.
Yeryüzüdür gümüş kabuk
Altın kabuk da gökyüzüdür işte.
En dış kabuktan dağlar,

1. *Udgıtha* sözü *om* denen *soluk* anlamına gelen *ölümsüz* bir özden kurulu ilkedir. Varlık türlerinin yaratıcı, doğurucu özüdür. Bu *om* Batı düşüncesinde *logos, nous, apeiron* gibi kavramların özelliğini taşır, görevini yapar.

İç kabuktan bulutlar, sisler, ırmaklar,
Okyanusun üreyen zarının suyu oluştu.
Bunlardan sonra güneştir doğan işte
Sevinç çığlıkları yükselmiş güneş doğunca
Bütün canlılar oluşuvermiş,
Açlık, susuzluk gibi bütün istekler çıkmış ortaya.
Bu yüzdendir her gün doğuşunda güneşe karşı
Yükselen sevinç çığlıkları, dilekler, bağrışmalar.

(Upan, s. 23-24)

Varlığın Özü Brahman

Dört eşit bölümü vardır Brahman'ın
Biri dildir, biri soluktur, biri sözdür, biri duymadır.
Böyledir onun BEN denen küçük evrenle bağlantısı.
Büyük evrenle olan bağlantısına gelince
Şöyledir o da:
Dörtte bir ateş, dörtte bir yel, dörtte bir güneş,
Dörtte bir uzay.
Böyledir işte küçük evrenle büyük evrenin oranı.
Dildir Brahman'ın dörtte biri, konuşma gücüdür,
Işık olur çıkar ateşle görünüş alanına
Yalımlanır, ışıldar.
Soluktur Brahman'ın dörtte biri, esen yelle
Görünür pırıl pırıl ışıklanır.
Gözdür Brahman'ın dörtte biri, güneşle görünür
Işık olur parlar boyuna.
İşitmedir Brahman'ın dörtte biri,
Işık olur yayılır uzaya ışır.

(Upan, s. 25-26)

Evren Brahma'dan Oluşur

Brahman'dı başlangıçta bu evren
Brahman bilmiş kendi özünü
"Ben Brahman'ım" demiş kendi kendine
Evren böyle oluşuvermiş ondan.

Bütün Canlıların Özü Ben'dir

Bütün canlıların balıdır bu Ben

Bütün insanlar bu Ben'in balıdırlar,
Ben'e "Kendi" de denir bir anlamda.
Bir örümceğin ağından çıkışı gibi,
Küçük kıvılcımların ateşten fırlayışı gibi.
Ben'den doğmuş yaşamanın gücü, Kendin'den.
Bu Ben'den fışkırmış bütün evrenler
Yeryüzünde bütün canlılar, göksel varlıklar,
Bütün tek tek Ben'ler bu Ben'den doğmuş.
Gerçeğin gerçeğidir Ben
Yaşamın güçleridir bunlar.
Ben'dir bütün yaşayan güçlerin özü, gerçeği.[1]
Bu Ben'dir yöneten bütün canlıları
Özüdür, balıdır bütün canlıların bu Ben.

(Upan, s. 27)

Ben Tin'dir

Göklerin ötesinden doğup gelen
Şimdi şurada burada duran bütün varlıklar
En yüce, en yüksek evrenlerde bulunanları
Bu ışıktır aydınlatan, bu gerçek ışık.
İnsanın içinde de vardır o
İşte bu ışıktır yaratan.
Bu ışıkla kavrar, algılar insan,
Bu ışıktır onun özünde yatan.
Bir dokunsun gövdesine
Duysun sıcaklığı insan
Kavrar bu pırıl pırıl ışığı o zaman.
Bu ışıkla oluşur, aydınlanır
Kulağa gelen ses, gürültü,
Yalımlanan ateşten çıkan çıtırdı.
Bu yüzdendir gördüğü saygı, sevgi
Bu ışıktır öğrenilen, kavranılan.

(Upan, s. 28-29)

1. Burada adı geçen yaşama güçleri Almanca çeviride *Lebenskraefte* sözünün karşılığıdır. Bunlar da *dil, anlayış gücü,* (anlak), *duyu, tad, işitme, soluk, görme* gibi duyu üyeleridir. *Ben* sözü de Almanca çeviride *Selbst* (Kendi) anlamında geçiyor.

Tin Ölümsüz-Gövde Ölümlüdür

Ölümsüzdür soluk, esen yel olur,
Oysa sonu küldür gövdenin.

(Upan, s. 29)

Ben Ölümsüzdür

Bütün öfkelerden uzaktır bu Ben
Ölmek, acı çekmek, susamak, yaşlanmak yoktur onda.
Gerçekleşmedir onun bütün istekleri,
Gerçektir onun düşünüp taşınmaları, düş değil.
Bilmesi gerekir insanın bunu,
Kavraması, öğrenmeye çalışması gerekir.

(Upan, s. 31)

Evren Başlangıçta Tek'ti

Ey sevgili dost tekti başlangıçta bu evren
Yalnızdı, olmakta olandı.

(Upan, s. 45)

Besinle Gövde

Üçe bölünür gövdede yenen besin,
Sonra kurar önemli bölümleri daha.
İlkin balçık gibi katı bir nesne oluşur ondan,
Sonra et denen aracı varlık,
En sonra onun ince bölümü anlayış gücü.[1]
Üçe ayrılır insanın içtiği su da
İlkin sidik doğar ondan; en katı en sağlam nesne.
Sonra kan, aracı varlık olan,
Oluşur daha sonra soluk; en ince varlık.
Üçe bölünür gövdeye yayılan sıcaklık da.
İlkin kemikler oluşur; gödenin anabölümü,
Sonra ilik denen aracı nesne,
Daha sonra en ince bölüm olan konuşma gücü; dil.
Ey sevgili dost işte böyle;
Yenen besinlerden anlayış gücü

1. Almanca çeviride *Kot* sözü kesinlikle anlaşılmıyor. Bunun *sümüksü nesneyi* oluşturan öz olması, öyle anlaşılması gerekir.

Us, anlak denen
Oluşur boyuna
Sudan soluk, sıcaklıktan dil.

(Upan, s. 48)

Ölüm Olmakta Olana Dönüştür

Ey sevgili dost
İlkin dili düşünceye dönüşür ölünce insan
Sonra soluk olur düşünce
Sıcakliğa çevrilir soluk
Sıcaklık en yüksek ilkeye
Olucu insana.

(Upan, s. 50)

Ben Yaşama Gücüdür

... bakmış o zaman bu evrensel ilkeye
Olucu olana bir yol, dedi ki:
Girmek isterim kendi Ben'imle ben
Bu üç evrensel özün yüreğine;
Bu sıcaklığın, bu suyun, bu besinin canlı Ben'imle
Değişik biçimler vermek dilerim bireyselliğe.[1]

(Upan, s. 52)

Bilmek Soluk Alıştır

Ben'in soluk alışlarıdır bütün bilimler
Evet, bütün suların toplanmasından denizin,
Duyu verilerinden derinin,
Tadalışlardan ağızda dilin,
Görmelerden gözün,
Bütün sezişlerden yüreğin,
İşitmelerden kulağın,
Tasarlamalardan anlayış gücünün
Eylemlerden ellerin,

1. Bu sözlerin anlaşılması biraz güçtür. *Upanişad*'ta geçen bu sözlerle anlatılmak istenen şudur: *Ben*, kendi *Ben*'iyle (bu canlı özle) adı geçen ilkelerin (sıcaklık, su, besin) özüne girerek varlıklara can vermek, onları kişisel (bireysel) biçimlere sokmak, değişik niteliklerde yaratıklar ortaya çıkarmak, sözün kısası onları diriltmek ister. Böylece her (Almanca çeviride *Selbst)* varlığa *dirilik* veren güç oluveriyor.

Dolaşmalardan ayakların,
Döllenme tutkularından kadında dölyatağının,
Dışkılıkların atılmasından kıçın,
Hepsini bilmenin biriminden konuşma gücünün
İşte böyledir oluşması da, gelişmesi de.

(Upan, s. 74-75)

Ben Ölümden Sonra Bilinçsizdir

Bireyde gerçekleştirir kendini büyük Ben,
Somut bir varlık olur,
Çözülür ölümle, döner geldiği yere,
Bilinç kalmaz onda daha,
Eriyen bir tuz gibi suda.

(Upan, s. 75)

Bir Olan

Kendinden gizlemeye kalkmasın artık,
Bütün canlılarda kendini,
Kendi özünde bütün dirileri gören,
Bu Bir Olan'ı saklamasın kendinden.

(Upan, s. 79)

Bilmek-Bilmemek

Aşar ölümü boyuna
Bilmeyi, bir de bilmemeyi bilen
Ulaşır ölümsüzlüğe bilmekle.

(Upan, s. 81)

Doğmak-Göçmek

Doğmakla göçmek
Aşar ölümü göçmekle
Doğmakla varır ölümsüzlüğe
Bunları bilen.

(Upan, s. 82)

AÇIKLAMA

Buraya değin alınan örneklerde Hint düşüncesinin ana kav-

ramları içinde *Bilmek-Bilmezlik* karşıtlığının varoluşun temel ilkeleri, ölümsüzlüğün nedenleri olduğu anlaşılıyor. Hint düşüncesi, varlığı kavramanın insanın özünden başlamakla olabileceğini içeriyor. İnsanın özü bütün varlık türlerinin anlamı, düğüm yeri niteliğindedir. Evrene ancak insanın özünden açılma olanağı vardır. İnsan birbakıma evren bütününün özü, çekirdeği durumundadır. *Bilmek* evreni kavramanın, anlamanın ilkesidir. Bu düşünce bütün felsefe çığırlarında vardır, ancak ilkin Hint düşüncesinde, dincil bir nitelikte, inanç kılığında ortaya çıkıyor.[1]

Bagavat-Gita

Hintlilerin ünlü destanlarından biridir, iki yüzbin dizeyi aşan bir büyüklüktedir. Din ile yiğitlik konularını işler. İçinde Hint düşüncesini, dünya, varlık, tin, ölüm anlayışını işleyen bölümler vardır. Bu destanın Krişma adlı tanrısal yiğitin başından geçen olayları işleyen bölümünde felsefe sorunlarına da geniş yer verir. Bagavat Gita (kutsal kişinin türküsü) destanda bu düşünceleri işleyen en başarılı kesimdir.[2]

Varlık
Var olan yok olamaz, yokluk için de varlık olamaz.

Tin
Tin doğmaz, ölmez, yalnız giysi değiştirir gibi
gövdeden gövdeye geçer.

Görev
Sen görevini yapmaya çalış, sonucunu düşünme. Vicdanının sesine uyarak yapılması gereken işleri yapan bir kimse, yaptığı işlerin sonuna bakmazsa (yıkım, kazanç düşünmezse) o kişi gerçekten *bilge*'dir.

Başarıdan bir işin sağlayacağı yarardan, çıkarlardan vazgeç-

1. Çevirisi sunulan bölümler (*Upanischaden, Ausgewaehlte Stücke, von Paul Thieme*, 1966, Stuttgart) Almanca çeviriden alınmıştır.
2. *Hintistan Tarihi*, c.s. 116-119, Prof. Hikmet Bayur, 1946.

mek, bu konuda kendi özüyle savaşmak, iyi bir davranıştır. Her insan için bir görev vardır.

Erdemler

Ölçülülük, barış, çaba gösterme, gönül arılığı, katlanma (sabır), doğruluk, bilgelik, bilgi ancak *bilge* kişinin işidir. Yüreklilik, yiğitlik, çeviklik, eliaçıklık (cömertlik), doğruluk (tüze) savaşçıya yaraşır. Çalışkanlık, söz dinlemek öteki kişilerin görevidir.

Olgunlaşma

Kendi görevini yapan kişi olgunlaşır, yücelir.

Ölçülü Olma

Yemekte, uyumakta ölçüyü aşmamalı...[1]

1. *A.g.y.*

V

İRAN

İRAN DÜŞÜNCESİ

İyilik-Kötülük
Evrenin oluşu
Tin-Gövde bağlantısı
Ölümsüzlük (*amretat*)
Mutluluk
Varlık-Yokluk
Doğruluk (*aşa)*
Güzel (*vohu*)
Sevgi (*armaiti*)
Yaratılış (*menah*)
Evrenin yaratılmışlığı
Bilme
İstenç özgürlüğü
Ötedünya varlığı
İnsanın tanrılara karşı görevi
Erdem (kutsal buyruklara uyma gereği)
Saygı (kutsal varlıklara, yaşlılara)
Arınma (insanın kötülüklerden sıyrılması)
Aydınlık-Karanlık

İRAN DÜŞÜNCESİ

İran'ın İ.Ö. 2000 yıllarına varan gelişmiş, biçimlenmiş bir dünya görüşü vardır. Çin, Hint, Anadolu uluslarında olduğu gibi, İran'da da ilk düşünce ürünleri din inançlarıyla karışmış, yoğrulmuş bir nitelik taşır. Evreni yöneten doğaüstü güçler vardır, bunlar insan biçimli varlıklardır. Evrende olup biten işleri bilirler, görürler.

İran düşüncesi, bu din inançlarının süzgecinden süzülüp çağlara göre değişiklikler geçirmiş, daha çok bir ahlâk öğretisi niteliğine bürünmüştür. Bu düşüncenin iki temel ilkesi vardır: *İyi* ile *kötü*. Evrende olduğu gibi insan gövdesinde de bu iki güç savaş içindedir. İyi güçler iyiliğe, kötü güçler kötülüğe çeker insanları. Her iki gücü yansıtan birer tanrı vardır.

İnsan bu iki gücün etkisi altındadır. Ancak hangi yönden olursa olsun, yapılması gereken tek işi *iyilik*'tir, *iyi* olmaktır. İnsanın ereği bu *iyi* olana ulaşmaktır. İyiye ulaşmak için insanın kendince, özünce arınması, kötülüğe yol açan bütün davranışlardan, eylemlerden sıyrılması gerekir. İyi olmak, kötüden kaçınmak biraz da insanın kendi elindedir. Burada insanın bağımsız istenci ortaya çıkıyor. İnsan alınyazısına bağlıdır, ancak istenci özgürdür. Büsbütün kötülükten kurtulamazsa da iyilikten kopması gerekli değildir. İyiliğe yol açan eylemlerde bulunabilir, iyilik tanrılarına sığınabilir. Kötülüğe karşı savaş açabilir. Kötülük tanrısının, *Ahriman*'ın saldırılarından iyilik tanrısı *Hürmüz*'e sığınarak kurtulmanın yollarını arayabilir.

Başlangıçta, daha doğrusu görünüşte, iyiden iyiye bir din kılığına bürünen bu düşüncelerin kökünde insanın yaratıcı atılım-

ları, buluşları, dünya görüşleri saklıdır. İlkin bütün ulusların düşüncelerinde görülen *iyi, doğru, arınma, güzel, soyluluk, yiğitlik, yardım, sevgi, saygı* gibi kavramlar, değerler İran düşüncesinde vardır. Bunlar İran inançlarının temel varlıklarıdır. Bu konuda Çin, Hint, İran düşüncesi arasında içten bir birlik, bir yakınlık görülür. Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Grek düşünceleri için de bu kavramlar geçerlidir. Temel ilke niteliğindedir.

İran düşüncesinin, inançlarının yoğunlaştığı, toplandığı kitap, *Avesta*'dır. Bu *Zerdüşt* denen peygamberin kitabıdır. *Zerdüşt*'ün hangi çağda yaşadığı kesin olarak bilinmiyor. Kimi tarihçilere göre İ.Ö. 2000, kimilerine göre 1000, kimilerine göre 800, ya da 600 yıl önce yaşamıştır. Ancak kitabın içerdiği düşünceler, dil, kullanılan kavramlar, içinde adı geçen krallar gözönünde tutulunca İ.Ö. en aşağı 1000 yıllık bir geçmişi olduğu açıkça anlaşılıyor.

Avesta'da geçen *vohu* (güzel), *aşa* (doğruluk, temizlik), *harvatat* (kurtuluş), *spenda* (kutsal), *amretat* (ölmezlik), *armaiti* (sevgi), *manah* (huy), *vahişta* (iyi) gibi kavramlar İran düşüncesinin temel ilkeleridir. Bütün düşünce örgüsü bunlarla örülür. Bunlar daha çok birer ahlâk kavramıdır. İnsanın davranışlarını düzenleyen, onu doğru yola götürmek için biçimlendiren düşünce varlıklarıdır bu kavramlar.

İran düşüncesinde (inançlarında) en önemli olan eylem doğruluğa ulaşmaktır. İnsan doğrulukla tanrısal aşamaya, *Ahuramazda*'nın katına varır. Doğruluğa ulaşmak için ilkin bilge olmak gerek. Bilge kişi doğruluğun (*aşa*'nın) ne olduğunu bilen, ona varan yolları arayandır. Avesta'da şöyle denir:

Sana ne zaman erişeceğim ey Doğruluk.

Ne zaman bir bilge gibi o arı duru yaratılışlıyı görecek,

ne zaman Ahura'nın bulunduğu yerle Mazda'nın yüzünü görerek sevineceğim.

Bu sözlerden insanın yükselmesi, tanrılar katına varabilmesi, o kutsal varlıkları görebilmesi için doğru olması, doğruluğa ermesi gereğinin varlığı anlaşılıyor açıkça.

Ahura Mazda yaratılışın özüdür, tinidir. Bütün yaratıklar onun özünden fışkırmış, biçimlenmiştir. *Ahura Mazda* en yüksek iyi, en yüce doğruluktur birbakıma. Ona varmak için onun gibi olmak gerekir.

İnsanın arınması doğru, iyi, güzel, temiz, soylu olmasına bağlıdır. Bunlar insana ölmezlik sağlayan ilkelerdir.

Yaratılışın ruhunu yaratan da *aşa* (doğruluk)dır. Demekki bütün yaratmalar birbirine eklene eklene *aşa*ya varıyor.

İnsan canlı, ruhu olan bir varlıktır. Tinin özü de *Ahura Mazda*'dır. Ruh taşıyan insan bir yanıyla bu göksel varlığa bağlıdır. Tanrılarla insanlar belli bir özde birleşiyorlar. İşte insanın ruhunun ölümsüzlüğü anlamına gelen *amretat* budur.

İran düşüncesinde sonraki felsefenin işlediği, konu edindiği bütün anakavramlar, tanrı, insan, doğa üçlüsü arasında görülen köklü ilişki kurulur.

Doğruluk; doğru yaşamayı, düşünceyi yaşama uygulamayı gerektirir. Bundan dolayı Avesta'da: *Biz, insanlara doğru yol gösterenler gibi yaşamak istiyoruz*, deniyor.

İran düşüncesinde felsefenin içerdiği erdemler, değerler vardır. Ancak bunlar felsefede olduğu gibi çözümlenmesi gereken birer sorun olarak elealınmaz. Yalnız anlatılır, onlara uyulması istenir. Bütün bu değerler, düşünceler birer örnektir, insanın mutluluğa ulaşması için uyması, uygulaması gereken ölçülerdir. Doğruluk insana yeni, mutlu bir yaşamın kapılarını açar, yollarını gösterir. Doğruluk yalandan kaçınmayı, güzele, iyiye, ölümsüz olana yönelmeyi gerektirir.

Ancak burada doğruluk bir sorun olarak elealınmıyor, bir ilke, gidilmesi istenen bir yol olarak öne sürülüyor. İran düşüncesinin özünde birer ilke niteliği kazanan bu adı geçen değerlerle Sumer, Babil uygarlığının düşünce ürünleri arasında bir benzerlik de var. Bu doğaldır.

İran'da, *Zerdüşt*'ten önceki dönemlerde, insanların inandıkları iki anailke vardı. Bunlardan biri doğanın değişmez yasaları olduğu, ikincisi doğada sürekli bir çatışmanın bulunduğu. Bunların ikisi de din inançlarına dayanır. İkisinin de kaynağı alınyazısıdır. Doğanın değişmez yasalarının varlığı tanrılara, tanrıların yönetimine bağlanır. Doğada sürüp giden çatışma da iyi ile kötünün, karanlıkla aydınlığın çatışmasıdır. Aydınlık iyiliğin, karanlık kötülüğün yansıtıcısıdır. Karanlık (kötülük) üstün gelirse dünyada yıkımlar, kötülükler, ahlâksızlıklar alır yürür. İyilik (aydınlık) üstün gelirse yeryüzü yaşamı mutlu olur, sevimli olur.

Bu ikilik insan varlığında da görülür. Onda da iyi ile kötü sürekli bir çatışma içindedir. Evrenle insanın (insan varlığının) birleştiği konulardan biri de budur. Bu ikilik Doğu düşüncesinin özelliklerinden biridir. Öyleki insan gövdesi, toprak karanlıktır. İnsan tini, gökyüzü aydınlıktır. Demekki özdek olan karanlık, kötü, özdek olmayan aydınlık, iyidir. Genellikle gökler iyi, yerler kötüdür.

Bu ikili varlık anlayışı sonraki çağlarda gelişen felsefe çığırlarını da etkilemiştir.[1] Ancak bu etki sonradan derli toplu, düzenli bir felsefe sorunu kılığına girmiş, kesin biçimini kazanmıştır.

İran düşüncesinin özelliğini yansıtan yanlarından biri de tin konusundaki görüştür. *Zerdüşt*'e göre tin *yaratılmış bir varlık* olarak nitelenir. Öteki Doğu uluslarında ise tin *yaratılmamış*, kendince vardı, tanrısaldı.

Tin yaratılmıştır, onun zaman süresi içinde bir başlangıcı, bir kaynağı vardır. Yaratılmış olan, özü gereğince ölümsüz olmayan bu tinin ölümsüzlüğe kavuşması için yeryüzünde *karanlık* denen kötülüklere karşı sürekli olarak savaşmasına, iyi olmasına bağlıdır. Bundan da tinin kötülüğe (karanlığa) karşı direnici bir gücü olduğu anlaşılıyor. Tinin bu *direniş* eylemine geçişi onda özlü bir *istenç* bulunduğunu gösteriyor. Tin iyi ile kötü karşısındaki iki eylemden birini seçecek yaratılışta özgürdür. Onun bu konuda *yaşam gücü, anlayış gücü, us, faravaşi* denen koruyucu, tanrıya ulaştırıcı güç gibi yetenekleri vardır.

Us, anlık, koruyucu güç ölümden sonra birbiriyle birleşir, kaynaşır, bölünmez bir *bütün* oluverir. Bu bütün erdemli gövdeden ayrılınca *iyi düşüncelerin yeri, iyi sözlerin yeri, iyi eylemlerin yeri, sonsuz mutluluğun yeri* gibi aşamalardan geçerek tanrıya varır. Başka bir deyimle kendi öz kişiliğini yitirmeden, özünden uzaklaşmadan *aydınlık*'la birleşir, kaynaşır. İşte bu ölümsüzlük demektir.

1. Bu konuda en açık örnek Grek bilgesi *Platon*'un ileri sürdüğü, felsefesine temel taşı yaptığı *iyi, güzel, doğru* aidea (ide)sıdır. *İyi idesi* bütün varlık türlerinin, eylemlerinin en yüce, erişilmesi en güç örneğidir. Erdemlerin en ulusudur. *Platon*'un görüşlerinin temeli olan bu kavramları Çin, Hint, İran gibi Doğu uluslarının inançlarında buluyoruz. Grek bilgesinin çağların süzgecinden geçen bu *iyi, doğru, güzel* ile ilgili düşüncelerden etkilendiği gözden kaçmıyor.

Burada öteki komşu ulusların düşüncelerine oranla ilginç olan yan, İran görüşünün *iyilik* ile *kötülük*, başka bir söyleyişle *aydınlık* ile *karanlık*, gibi iki kavram üzerinde yoğunlaşmasıdır. Buna benzer kavramlar öteki uluslarda da vardı, ancak başka düşünce kavramları arasında bir ayrıcalıkları yoktu. Oysa *iyilik* ile *kötülük*, İran insanının gönlünde, iki *oluş ilkesi* biçiminde yerediyor. *İyilik, kötülük* (aydınlık, karanlık) öylesine *somutlaşıyor* ki insan *bütünü*'nü kuran iki ana ilke oluyor, elle tutulur, gözle görülür bir *yapı* kazanıyor. Öteki uluslarda bu iki kavramı birçok başka kavram arasında *soyut* olarak buluruz, İran insanında ise, bütün varlık türlerinin bu iki kavramdan oluştuğunu görürüz. Bu konu, onun biçimlendiği görüş, düşünce alanında, İran insanına özgüdür. Böyle olmasına karşılık, bu düşüncelerde, felsefe sorunlarının ilkel çekirdeği bulunuyor gene.

Bu düşüncenin gerçekliği, ya da gerçekçi oluşu, İran insanını kendi tarihi boyunca etkilemesi, ona yolunu, ereğini göstermesindendi. İran düşüncesi, belli bir yerde gövdeye bağlı *inançtan* doğmuştur. Ancak bu inanç yaşamakla, günlük davranışlarla, eylemlerle ilgili bir inançtır. Bu inancın getirdiği doğruluk, iyilik, güzellik, büyüklük gibi kavramlar günlük yaşayışa özellik kazandırır. Toplumu yöneten kişi birtakım insanüstü güçlerle donatılmıştır, onun bu kavramlarla biçimlenen sözü *genel yasa*'dır.

İran inançları ile İran düşüncesi, toplumu yöneten kişide bulunması gereken kavramlar, *iyi, güzel, doğru* gibi değerlere dayanan bir kaynaktan da beslenir. Bu kaynak da *yaşama*'dır. *Yaşama* ise, İran'da, ancak inançların gösterdiği yolda gitmekle sağlanır. Onun dışında insanı *mutluluğa* ulaştıracak bir yöntem, bir yol yoktur. Bu da kavramların *somut, soyut* gibi iki ayrı varlık ortamında yer değiştirmesi yüzündendir.

İnsan çevrenin etkisi altında belli bir ereğe yönelmiştir, bu yaşam süresi içinde geçen bütün çabalar o yüce ereğe varmak içindir. Bu erek doğruluk'tur.

Ey doğruluk ne zaman ulaşacağım sana?

Ancak bu ereğe varmak için insanların bütün duyusal baskılardan sıyrılması, bir bilge olması gerekir. *Ne zaman bir bilge gibi o pırıl pırıl yaratılışın özünü görecek büyük Ahura'nın katına varacak, yüzünü görmekle sevineceğim?* Bu doğruluğa götüren

yolun ucunda *Ahura*'nın, o yüce varlığın yüzünü görmek, onun katına ulaşmak vardır.

Bu doğruluk da bir tanrı niteliği taşır, Aşa, derler adına. Bu, doğru kimselerin, *iyi, güzel* düşünenlerin yardımcısıdır boyuna.

Doğru iş, iyi düşünce ne demektir? Bu iki değer İran inancına göre insanların korunmasına, savunmasına, kurtulmasına, mutlu yaşamasına yardım eden birer olanaktır (güçtür). *Doğru işi, iyi düşünceyi halka kendilerini korumak için önereceğime göre ey Mazda bana ölümden sonra bizi nasıl bir yaşamın beklediğini kendi dilinle söyle, usunla öğret.* İran insanı bunları söylüyor, böyle bir eğilimle kurtuluş yolu arıyor kendine.

Bundan da onun *ölümden sonra* yeni bir *yaşam* olduğuna inandığı çıkıyor ortaya. *Ölümden sonra bizi nasıl bir yaşamın beklediğini kendi dilinle söyle* derken bir öğrenme, geleceği bilme isteği var içinde besbelli. İşte İran düşüncesini oluşturan, ona belli bir özellik kazandıran da bu geleceği öğrenme *isteği*'dir. Bu *istek* İran insanını düşünmeye itiyor, onu kendi içine kapatıyor. Bu istek bütün toplumlarda ortaktır. İnsanın düşünmeye başladığı yerde ilk uyanan duygu bu istek olsa gerek.

İnsan düşünmelidir, ancak neyi düşünmelidir? İran inancı bunu açıkça koyuyor ortaya: *aşavahişta*'yı. Peki nedir bu *aşavahişta*? O da *en yüce doğruluk* demektir. *Aşa* (doğruluk, arı duruluk, tanrı yasası), *vahişta* (en yüce, en iyi, en üstün) böylece *aşavahişta* sözü *en yüce doğruluk* anlamını içeriyor.[1]

İnsan *iyi, arınmış* olmalıdır. Bunu başaran, arınan, iyileşen, bütün kötülüklerden sıyrılan *vohumanah*'ın katına varabilir. Bu *vohumanah* İran düşüncesinin ilkelerinden biridir. Eski Farsça'da, Avesta dilinde *vohu* sözü güzel, *manah* ise *yaratılış, huy* anlamındadır. Öyleyse insan *güzel yaratılış*'a ermeli, onun gibi *güzel yaratılışlı* olmalıdır. Bu yolda giden, böylesine arınan yücelir, ereğine, *iyi*'ye, *arınan*'a varır.

İnsan yaşadığı sürece *iyi, güzel, doğru* diye nitelenen varlıklara ulaşabilmek için dört istekle sınırlıdır. Bu *istek*'ler insanın *erek*'leridir de: *Sonsuz yaşamak*. Bu tür yaşama isteği insan için *ölümsüz* olma anlamına gelir. İnsan ölmek istemiyor, ancak ölü-

1. Burada *aşavahişta* (en yüce doğruluk, tanrı yasası) ile *Platon'un iyilik idesi* arasında bir tıpkılık görülüyor açıkça.

mün ne olduğunu da bilmiyor. Ölümden korkuyor, sığınacak yer arıyor. İşte bu ölümün ne olduğunu bilmeme, daha doğrusu insan düşüncesinden fışkıran bu *bilmeme* geleceğe karşı bir *korku* doğuruyor.

Korku, belli bir yerde, insanı *bilmeye* iter.[1] Mazda'nın, Ahura'nın (*ahura*: yüce, *mazda*: bilge, bilgelik, *ahura-mazda*: yüce bilge, yüce bilgelik) bir bütünlük içinde bilinmeyişi insanda bu *bilme*'ye yönelen *korku*'yu doğuruyor. Bilme ancak *tin*'in işidir. Bu tin ise zaman içindedir, *yaratılmıştır*. Onun *ölümsüz* olabilmesi için *kötülük*'le savaşması gerekir. *Tin* tanrının bir özü, ondan bir bölüm, bir öğe değildir.[2] Tin yeryüzünde iki eylemden birini seçebilir, bu seçim konusunda özgürdür, tanrısal bir yönetime bağlı değildir. Bu iki eylem de *iyilik, kötülük*'tür. Daha yukarda da belirtildiği gibi bu iki çelişik güce karşı direnme, birini seçme, İran düşüncesinde istenç (irade) özgürlüğü sorununun inançlarla karışık olduğunu gösteriyor. Buna karşılık *tin*'de bir *istenç özgürlüğü* vardır. İki durumdan birini seçebiliyor. *Tin*, kendi varlık ortamında, bağımsızdır. O yalnız tanrıya karşı, eylemlerinden dolayı, sorumludur. Ancak bu sorumluluk bir *baskı* anlamı taşımaz, yalnız kendi geleceğini belirler.

İran düşüncesini yaratan, geliştiren işte birbirine karşıt durumları gösteren, yorumlayan bu karşıt ürünlerdir.

Doğruluk

Ne gün varacağım sana ey Doğruluk, sevineceğim?
Ne gün bir bilge gibi göreceğim yüzünü Ahura Mazda'nın
Sapkınları yola getireceğim sözlerimle?

Ey Doğruluk tut elimden pırıl pırıl özünle
Ey Armaiti yürüsün dileklerimiz benim, Güstasb'ın.[3]
Ey yüce sultanım Mazda çoğalsın yolunda gidenler.
Getir yerine dileklerini doğruların, iyilerin
Özü sözü bir olanların. Bilirsin sen

1. İbrani düşüncesinde, özellikle, Tevrat'ın Süleyman'ın Meselleri bölümünde "bütün bilgilerin başı tanrı korkusudur" deniyor.

2. *İran'da Mezafiziğin Gelişmesi*, s. 10-11, (Muhammed İkbal, 1971).

3. *Armaiti*: Zerdüşt inançlarında "Sevgi", Yunanca "Eros" karşılığıdır. *Güstab* ise iyiliksever bir meleğin adıdır.

Katında mutluluk doğar güzel sözlerden.
Dinleyin özünde doğruluk olanı, odur yaşatan güç.

Yalan

Yalan dolandır dünyanın tadını kaçıran.

Bir sözüm var buyurduğun yolda ey Mazda
Vay başına duyanların, doğrudan ayrılan
Yalana dalanların. Mutludur yarını Mazda'ya inananların.
Dinlemeyin sözlerini yalana tapanın
Odur eve, köye, kente yıkım getiren, yoksulluğa
Düşüren. Kovun onu yanınızdan, kaçın ondan.

Tadını kaçırır dinin de, dünyanın da
İnsanı saptıran yalancı bir öğreti, önler
Gerçeğin bilinmesini...

Yalancılar, doğruların kadınlarını, erlerini
Sevişme duygusuyla azdıran, baştan çıkaranlar.

İyilik-Kötülük

İlkin bir çift töz doğmuş düşüncede, ikiz:
Sözde, düşüncede iyilik biri, öteki de kötülük
Sözde, düşüncede, işte. Seçer iyiyi bilge.

Oluşur bu iki tözden ölümle yaşam;
Bundandır yalancıların kötü yere, Tamu'ya,
Doğruların iyi yere, uçmağa gidişleri.

Güzel bilgi-Güzel iş

Öğret bana ey Mazda en güzel işi, en güzel bilgiyi.

Yaratılış

Sorarım sana ey Ahura, söyle bana
Kimdir yaratan yararlı aydınlığı, karanlığı?
İnsanı kıvandıran uykuyu, bir de uyanıklığı?
Söyle kimdir yaratan duaya çağıran sabahı,
Öğleyi, bir de geceyi?

Sorarım sana ey Ahura, söyle bana
Kimdir alttan yeri, üstten düşmeyen gökleri
Tutan? Otu, suyu yaratan, yele
Bir de buluta güç veren kimdir?
Kim yaratmış Arınmış Özü ey Mazda?[1]

Evren Yaratılmıştır

Anladım ey Mazda, gönül gözüyle baktım da sana,
Kavradım, sensin öncül, sensin son, doğruluğu
Yaratan, evreni düzenleyen, Arınmış Öz sensin.

Senindir Armaiti, senin o yüce us
Yarattığı canlıları tarımcıya, başkalarına
Sığınmada canı çektiğinde özgür kılan.

Öfkeyi Yenmek

Öfkeyi yenmeli kişi, kıyına karşı koruyun
Kendinizi...

Yaratılış Usa Uygundur

Ey Mazda sensin yaratan Oluş'un ilk gününde
Usunla insanı, dini, düşünceyi sensin yaşamı
Elle tutulur biçime sokan, istenci, çabayı özgür kılan, yaratan.

Tanrısal Us

Ey Ahura-Mazda kutsal us yoluyla
Bağışlarda bulundun doğrulara,
Peki kötülüğe sapanlar, kötülükler, sana
Karşı çıkanlar iyilik görür mü senden?

Ey Mazda, sapanlar kutsal us'dan
Şu yalana tapanlar yıkım gören,
Doğrular değil. İster varsıl, ister yoksul
Doğrunun dostu, yalanın düşmanı gerek.

1. Arınmış Öz Avesta dilinde *Vohumanah* sözcüğünün karşılığıdır. *Vohu*: güzel, manah: yaratılış, varoluş. *Vohumanah* ise yaratılış olayını gerçekleştiren güzel, salt, arınmış öz (*töz* de denebilir).

İyi düşün, doğru çalış, budur halkı kurtaran,
Benim de görevim bunu söylemek. Öğret bana,
Ey Mazda, söyle kendi dilinle, ölümün sonu ne?

İnanç Gücü

Mutlusunuz gelecekte, inanç oldukça özünüzde,
Sözünüzde, ödüller var size. Yıkımdır sonu
Yalana tapanların çevrenizde, alçalıştır.
Kan yaş döker yargı günü dinden sapanlar.
Ey kadınlar, ey erkekler böyledir gerçek,
Uzun sürmez bu mutluluk, yalancının konur
Önüne cehennem aşları, o inleyen mutsuzların,
Cennet inancını küçümseyenin, sonu budur...

Yukarda sergilenen alıntılarda, *Avesta*'da geçen yakarı şiirlerinde, eski İran düşüncesinin bütün incelikleri, ayrıntıları görülüyor. *Zerdüştlük*, bir inanç birikimi içinde, felsefenin ilgilendiği bütün sorunlan içeriyor, bu sorunlara dizgesel bir felsefe anlayışıyla değil de dine, inançlara bağlı tutumla yaklaşıyor.

İran düşüncesini Hint düşüncesiyle karşılaştırabiliriz, ikisi arasında içten bir bağlantı vardır, bize kalırsa Hint düşüncesi İran'ı etkilemiş, onu yönlendirmiştir. Ancak, bütün sorunların, yine insan konusunda odaklaştığı gözden kaçmıyor.[1]

1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Ali Nihad Tarlan, Zerdüşün Gataları, 1935. Ayrıca: İsmet Zeki Eyuboğlu, *Şeytan Ayetleri Söylencesi, Zerdüşt'ün Şiirleri*, 1989.
Jan Rypka Iranischeliteraturgeschichte, 1959

VI

FENİKE

FENİKE DÜŞÜNCESİ

Tin (dişi tin-erkek tin)
Tin-Gövde bağlantısı
Alınyazısı
Ötedünya
Ölüm (ayrılış)
Yaşamak (birleşme)
Evrenin kaynağı
İyilik-Kötülük
Ölümden sonraki durum
Suçluluk (kötülüklerin karşılığını görme, ötedünyada)
Yiğitlik (bir destan konusu olarak)
Tanrılar (tanrılarla insanların, evrenin ilişkisi)

FENİKE DÜŞÜNCESİ

Doğu Akdeniz'de bulunan, Mezopotamya'ya çok yakın olan, bu ülkede yeni bir düşünce, yeni bir varlık anlayışı yoktur. Denizci bir ulus olan, bütün geçimini denizden, denizcilikle sağlayan Fenike ulusunun yaşadığı topraklar İ.Ö. 3000 yılından beri oturulan yerlerdi. Ancak burada düşünce, görüş, inanç bakımından Sumer, Akad, Asur, Babil uygarlıklarının yaygın etkisi görülür. Ken'an ülkesinde yaşayan, Sami soyundan gelen Fenike ulusunun düşüncesi de kaynağına uygun besbelli. Fenike düşüncesi de, öteki komşu topluluklarda olduğu gibi, dine dayanan bir düşüncedir. Onun da kaynağında evren sorunu, ölümden sonraki durum, insanın geleceği, iyilik, kötülük, ödül, suçlama türünden inanç boyalı sorunlar vardır.

Fenike dini bir doğa dinidir. Gök tanrıları, yer tanrıları, su tanrıları vardır. Bu tanrıların egemenlik alanları, görevleri, yetkileri ayrı ayrı nitelıktedir. Bütün doğa olayları tanrıların, tanrıçaların yönetimi altındadır. Bu din üzerinde eski Asya dinlerinin etkisi açıktır. İnsan varlığı iki ayrı özden kuruludur: *tin* ile *gövde*. Gövde ölümlüdür, tin ölümsüzdür. Ölüm tinin gövdeden ayrılmasıdır. Gövdeden ayrılan, kendi başına, tanrıçanın buyruğu altında sürüp gider. Tin kutsaldır. Ancak tin iki türlüdür. *Dişi tin, erkek tin.* Dişi tin yüce tanrıça *İştar* ile *Atargatis*'in yönetimi altındadır. İştar dölleme, döllenme eylemini yürüten, yöneten tanrıçadır. *Atargatis* ise bir bolluk, verimlilik tanrıçasıdır.

Erkek tin Hadad ile *Adonis*'in buyruğundadır. *Hadad* yıldırımların, dağların, tepelerin tanrısıdır. Güçlüdür, egemendir,

sözünü yürütür, dilediğini yaptırır. *Adonis* ise *İştar*'ın sevgilisidir. O da dölleyicidir, özellikle ilkyazda ortaya çıkar, sever, sevişir, temmuz başlarında yeryüzünden çekilir gider.

Fenike inançlarına göre dağlar, yüksek tepeler, yüce kayalar, kimi sular, ağaçlar kutsaldır. Onlarda birtakım gizli güçler vardır. Doğa tanrılarla doludur. Tanrılar da insanların yaptıkları bütün işleri yaparlar. Severler, sevişirler, kıskanırlar, savaşırlar, iyilik, kötülük ederler. İnsanda bulunan ne varsa, yetenek olarak, bu tanrılarda da vardır. Ancak tanrılar doğaüstü güçlerle donanmış *ölümsüz* varlıklardır, insan ise *ölümlü* bir varlıktır.

Bu durumda, Fenike düşüncesi, bir din inancı olmaktan öteye geçemiyor. Ancak bu inancın içinde, gelecek yüzyıllarda, felseteye konu olabilecek dağınık görüşler vardır. İlkin insan iki yanlı bir varlıktır. Bir yanı tindir, bir yanı gövde. Tin ölümsüz, gövde ölümlüdür, Ölüm olayı gövde ile tin arasında bir *ayrılış*'tır. *Yaşamak* ise bir *birleşme* olarak çıkıyor karşımıza. Tin ile gövdenin birleşmesi (birlik olması, dölleşmesi değil). İnsanlar dişi-erkek olarak ikiye ayrıldığından tinler de dişili erkekli olarak ikiye ayrılır.[1]

İnsanı yöneten, düşünmeyi sağlayan güç, yetenek bu tindir. İki soydan olan tin de düşünür. Evren sonsuzdur. Tanrılar doğada bulunurlar. Onların belli durma, toplanma yerleri vardır. Genellikle yüksek dağların doruklarında toplanırlar, otururlar. Tanrılar gözle görülmez. İnsan yalnız onların yönettikleri olayları görür, sezer.

Fenike inançlarında, Kartaca'da olduğu gibi, ilk doğan çocuk tanrıya adanır (kurban edilir). Fenike inançlarında *alınyazısı* önemlidir. İnsanın bütün yapıp ettikleri, geleceği bu yazgıyı yöneten tanrının elindedir. Bundan dolayı, insan düşünen bir varlık olarak, bütün davranışlarında bağımsız değildir, bağımlıdır. Alınyazısı onu belli bir yerde *sınırlandırmıştır*. Bundan insanın *sınırlılığı* anlamı çıkar. İnsan, doğada, bütün işlerini kendini aşan bir gücün buyruğu altında, o da elinde olmadan, yürütür. İnsan yalnız *verilenleri* yapmakla görevli bir araç niteliğindedir.

Fenike, Akdeniz bölgesinde (Doğu Akdeniz) yiğitlikle ilgili

1. Tinin böyle dişili, erkekli iki türe ayrılması öteki uluslarda pek yoktur.

olaylara büyük önem veren, bundan dolayı destan türünü geliştiren bir ülkedir. Ancak bu tür destanlarda, özellikle Fenike'de, insan ayrı bir düşünce sorunu olarak elealınmaz, onun yalnız yiğitlikleri, savaşlarda gösterdiği başarılar anlatılır. Fenike destanlarında insan, öteki ulusların destanlarında görüldüğü gibi, bir *başarı varlık*'ıdır. Onun önemli olan yiğitlikleri, vurup kırıcılıkları, saldırılarıdır. Bu da bir görüş, bir insan sorunudur, ancak felsefe açısından bakılınca, çözümleyici nitelikte bir sorun değildir.[1]

Bu Akdeniz ulusunda görülen düşüncenin Mezopotamya'nın etkisi altında kalışı, onun dışında bir gelişme gösteremeyişi olağandır. Mezopotamya çok daha eski, çok daha gelişmiş bir uygarlığın yatağıdır, onu aşmak şöyle dursun, o çağda, ona yetişmek bile pek kolay değildi. Orada da insan bir inanç varlığıydı, ancak sorunları daha çok, daha derindi.

Fenike düşüncesinin doğa dinlerinin etkisi altında olduğunu söylerken, bütün inançların da doğaya bağlı bulunduğunu belirtme gereği vardır. Doğa ile insan arasında sıkı bir bağlantı görülür. Tanrılarla insanlar arasında *varlık* bakımından benzerlik, yakınlık vardır, dedik yukarda. Bu yakınlık, bu benzerlik güç bakımından eşitlik anlamına gelmez. Fenikeliler de tanrılarını insan biçiminde düşünüyorlardı. Tapınaklarında tanrı yontuları, *betimler,* sunak yerleri vardı. Din törenlerini yöneten, insanla tanrılar arasına giren özel görevlilerdi.

Bu toplumun düşüncesinde, düşünce tarihi bakımından ilginç olan konu tinin dişili, erkekli diye iki türlü oluşudur. Bunun dışında bu ulusun felsefe alanında önemli bir yaratması, buluşu bilinmiyor.

1. Bu konuda en açık örnek Grek bilgesi *Platon*'un ileri sürdüğü, felsefesine temel taşı yaptığı *iyi, güzel, doğru* aidea (ide)sıdır. *İyi idesi* bütün varlık türlerinin, eylemlerinin en yüce, erişilmesi en güç örneğidir. Erdemlerin en ulusudur. *Platon*'un görüşlerinin temeli olan bu kavramları Çin, Hint, İran gibi Doğu uluslarının inançlarında buluyoruz. Grek bilgesinin çağların süzgecinden geçen bu *iyi, doğru, güzel* ile ilgili düşüncelerden etkilendiği gözden kaçmıyor.

VII

KARTACA

KARTACA DÜŞÜNCESİ

Ölüm, ölümsüzlük
Tanrılarla insanlar arasındaki bağlantı
Tanrılara insanların kurban edilmesi
Ötedünya
Ölümden sonra tinin yaşaması
Tinle gövde bağlantısı
İyilik-Kötülük
Alınyazısı
Erdem
Görev (sorumluluk)
Yiğitlik (savaşçılık)

KARTACA DÜŞÜNCESİ

Fenikelilerin, Afrika kıyılarında, kurdukları bir ilin adından dolayı Kartaca, Kartacalılar diye anılan bu topluluk İ.Ö. IX. yüzyıl bitiminde tarih alanına çıktı. İnançları, düşünceleri Fenikelilerinkine çok benzer. Ancak, eski Afrika insanlarından birçok değişik inanç aldıkları biliniyor. Bu bakımdan düşüncelerinde kendi kimliklerini yansıtan özellikler de görülür.

Kartacalılar doğa dinlerinden birine bağlıdırlar. Bütün doğa olaylarını yöneten bir tanrının, tanrıçanın varlığına, bunların insan üzerinde etkili olduğuna inanırlar. Tanrılar belli aşamalara göre görevli olup birbirinden ayrılırlar. En büyük tanrı *Baal Hammon*'dur. Bütün tanrıların başıdır, onun yönetimi bütün evreni kuşatır. *Melkart, Aştart* (ya da *Tahit), Eşmun.* Bu tanrılar insanların *alınyazılarını* ellerinde bulundururlar. İnsan kendiliğinden bir iş yapamaz. İnsan davranışlarında, eylemlerinde *bağımsız* değildir, yalnız tanrıların, tanrıçaların dediği, dilediği olur.

Melkart, Kartaca ilinin koruyucu tanrısıydı. Ona adaklar sunulur, çocuklar kurban edilirdi. Özellikle bütün ailelerin ilk doğan çocukları bu tanrılara adanırdı. Kurbanlık çocukların oniki yaşından küçük olması gerekirdi. Her ürün döneminde toplanan ürünler de bu tanrılara sunulur, adanırdı. Adaklar, kurbanlar özel törenlerde, özel tapınaklarda yapılırdı.

Kartacalılara göre tanrılar insan biçiminde değildi. Onlar daha yüce dağlar, kayalar, büyük ağaçlar biçiminde düşünülürdü. Kartacalılar ölülerini gömerlerdi. Bu da özel törenlerle yapılırdı. Daha sonra ölü yakma geleneği benimsendi (Greklerin etkileriyle). Ölüler genellikle eşyalarıyla birlikte gömülürdü.

Kartacalılar tinin ölümsüzlüğüne, öldükten sonra başka bir

ülkede yaşayışını sürdüreceğine inanırlardı. İnsan biri *tin*, biri *gövde* olmak üzere iki ayrı *özden* kurulu bir *bütün*'dü. Gövde ölümlüydü. Ölüm tinin gövdeden ayrılması demekti. Tin, gövdeden ayrıldıktan sonra, tanrısal ülkeye gider, tanrıların buyruğu altına girer, yaşayışını sürdürürdü. İnsan bir *yazgı* varlığı olmaktan öteye geçemezdi.

Kartacalılarda önemli olan *tin ölümsüzlüğü* sorunudur. Bu sorun aşağı yukarı bütün eskiçağ, ilkçağ uluslarında bulunuyor. Kartacalılar denizci, savaşçı bir ulus olduklarından, onlarda da en önemli *değer*, insanın *yiğitlik*'iydi. *Yiğitlik, savaşçılık* insana yücelik kazandıran, tinini yücelten varlıklardı. Ancak yiğit olan başarıya ulaşabilirdi. Yiğitlik de savaşta belli olurdu. Kartacalıların böyle düşünmeleri yaşama tutumlarından dolayıdır. Onlar tarihleri boyunca savaşmış, özellikle Roma'yı uzun süre yıpratmış, Akdeniz'e sokmamışlardı.[1]

İnsan tanrılar karşısında belli sorumlulukları olan bir *görev varlık*'dır. Onun görevi tanrıların buyruklarını yerine getirmek, kralın sözlerine kesinlikle uymaktır. Buyruğa uymak, baş-yöneticinin gösterdiği yolda gitmek insan için bir *erdem*'dir. Ancak bu *erdem* bir din inancı niteliği taşır.

1. Kartaca'nın Roma karşısındaki üstünlüğü, İ.Ö. 146 yılına dek sürmüştür. Ondan sonra Kartaca Roma'ya yenilmiş, Akdeniz'deki üstünlüğü sona ermiştir.

VIII

ÇİN

ÇİN DÜŞÜNCESİ

Bilgi-Bilgelik
Tin-Gövde bağlantısı
İyilik-Kötülük
Ölümsüzlük
Doğruluk-Hak kavramı
Tinin sessizliği gömülüp dinlenişi
İçekapanış (derin düşünceye dalma)
Sessiz yaşama
Mutluluk
Kendini bilme
Tanrılarla insan ilişkileri
Bilgi edinerek kötülüklerden arınma yolu
Erdemli olma
Doğruluk
Yaşamayı kolaylaştırma
Duygulara-Tutkulara karşı direnme
Evrenin oluşu
Bilginin gücü
Egemen olmanın yararları
Güzellik sevgisi
Yönetim kuralları
Sorumluluk inancı
Görev bilinci

ÇİN DÜŞÜNCESİ

Felsefe tarihinde apayrı bir yeri vardır Çin'in. İ.Ö. 2000 yıllarını aşan bir düşüncenin yaratıcısı olan Çinliler için varlık aşamalarının doruğunda göklerin yöneticisi olan tanrı vardır. Bu tanrı yalnız Çin'in, Çinlinin tanrısıdır. Çinliler göğe taparlar. En büyük gök tanrısı *Tao-tieh* (Tav-tie) idi. Bunun buyruğu altında daha başka tanrılar vardı. *Ti* dedikleri tarım tanrısı ekinlerin gelişmesini, besinlerin çoğalmasını sağlardı. Bütün büyük dağlar birer tanrı olarak saygı görürdü. Bulutlar, şimşek, gökgürültüleri de birer tanrı sayılırdı. Bulutların içinde *Lung* denen bir ejderin bulunduğuna inanılır, bu ejderin kışın toprağın içine girdiği, ilkbaharda göğe çıkarak yararlı yağmurları yağdırdığı ileri sürülürdü. Çin'de tanrılar belli bölgelere göre nitelenirdi. Her bölgenin ayrı bir tanrısı olduğuna inanılırdı. Bütün tanrılar ya tek bir hayvan, ya da birkaç hayvanın karışımı sonucu ortaya çıkan bir varlık olarak anlatılırdı. *Schun* adı verilen fil biçimli bir toprak tanrısı vardı, bu tarlaları sürer, ekinlerin ekilmesini sağlardı. *Chih-yo* denen bir topluluk (kabile) tanrısı daha vardı; bu yalnız kendi boyunu (halkını) korurdu. *Yü* adlı, domuz biçimli bir bölge tanrısı daha vardı. Tanrılar genellikle hayvan biçimliydi, aşağı yukarı bütün hayvanlara benzeyen, öyle nitelenen tanrıların bulunduğuna inanılırdı. Bu inanç doğa dininin Çin'e özgü görünümlerinden biridir. Çin düşüncesini etkileyen, onun gelişmesini sağlayan bu karışık nitelikteki inançlardı.

Çin'de insanın biri kişiliğini, biri diriliğini sağlayan iki ayrı tinin olduğuna inanılırdı. Tinler ölümle gövdeden ayrılır giderdi. Ancak bu ayrılış büsbütün uzaklaşmak anlamına gelmez. Özel-

likle dirilik veren tin gövdeye yakın olur, ölü gerekli süre içinde gömülmezse yeniden gövdeye girer, onu *yaşayan ölü* durumuna getirir. Böylece insanların başına yıkım getiren bir yaratık ortaya çıkar. Kişilik sağlayan tin ise onu ananlar olduğu sürece beş kuşak boyu yaşayabilir. Ancak açlıktan ölmesin diye ona yemek verilir.

Çin düşüncesi bu tür inançların etkisi altında biçimlenen, bir aktöre öğretisi niteliği kazanan uygarlık ürünüdür. İnsan varlığını kuran öğeler bu inançların etkisiyle yorumlanır, açıklanır.

Bu inançlar, Çin'in, çok eski çağlarından kalmıştır. İ.Ö. 1000 yıllarından sonra daha da belirli bir nitelik kazanan bu düşünce varlıkları belli bir felsefe düzeni içinde elealınmaz, bütün Asya uluslarında görüldüğü gibi dokunulmaz, kutsal bir inanç olarak kalır, yaşayışa uygulanır. İnançlar yaşamla sıkı bir bağlantı içinde bulunduğundan onların etkisiyle gelişen felsefe görüşleri de uygulamalara elverişli bir nitelik kazanır Çin'de.

Çin düşüncesinde insan varlığı iki ayrı özden kurulur. Biri tin, biri gövde. Gövde ölümlüdür, tinin ayrılmasıyla dağılır, toprak olur gider. Tin iki türlü olduğundan (dirilik veren, kişilik veren) ayrı ayrı ortamlarda bulunur. Dirilik veren tin ölümsüzdür, öteki tin ise anılmaya bağlıdır, öyle yaşar bir süre daha. Eğitim, öğretim, bilgi bu tinlerin yapısı, görevi gereğincedir. Bilgi daha çok tinler içindedir. Gövde tinin konuk olduğu geçici bir yerdir. Tinin yönetimi altındadır. Tinlerin bu niteliklerinden dolayı Çin düşüncesinde iki ayrı evren vardır. Biri tinlerin bulunduğu sonsuz, sınırsız, ölümsüz evren, öteki gövdenin bulunduğu ölümlü, sınırlı evren. Bu iki evren içinde insan istenci özgür değildir, tanrıların yönetimi altındadır, yazgıya bağlıdır. Ancak alınyazısı insanı kötülüğe, yıkıma götürmez. Yalnız insanın belli koşullar altında ne yapıp edeceğini bilir, olayları ona göre sıralanır. Yüce, iyi güçlerin yanında insana kötülük eden güçler de vardır. Alınyazısı bunları önleyemez. İnsan iyilik ederse iyi güçlerin, kötülük ederse kötü güçlerin yanına gider. İnsan varlığı iyi ile kötünün çatıştığı bir alandır. İyi güçler insanı iyiliğe, kötü güçler ise kötülüğe iter. İşte bunlar karşısında iyiyi, kötüyü seçmek insanın elindedir. Alınyazısı daha önceden insanın hangisini seçeceğini bilir. Yoksa alınyazısı kötüyü seçtiği için insan kötü, iyiyi seçtiği için insan iyi olur diye bir durum yoktur.

Çin düşüncesinde en büyük iki değer *iyi* ile *erdem*'dir. İkisi de bilgiyi, bilmeyi gerektirir. Ancak bilme bir tin *dinginliği*, bütün eylemlerden uzak kalmayı gerekli kılar. İnsan eylemden uzak kaldıkça olgunlaşır, gelişir.

Çin düşüncesinin anakonuları felsefenin de (Çin felsefesinin) konularıdır. Bu konular dinlerle (Çin inançlarıyla) bağlantılıdır. Bunlar, genellikle, ikiye ayrılır. Biri günlük yaşamla ilgili olanlar, öteki insanın tinsel bakımdan gelişimini, mutluluğunu sağlayanlar.

Günlük yaşamla ilgili konular yaşamayı kolaylaştırmak, elde bulunanla yetinmek, duyguları, tutkuları dizginlemek, başkalarına karşı kötülükten kaçınmak. İnsan tininin olgunlaşmasını sağlayan koşullar ise *eylemsizlik, içekapanış, tini geliştiren bilgileri edinme, kendini bilme.*

Bunların dışında evrenin oluşu, evrenle insan arasındaki bağlantı, tinlerin durumu, inancın niteliği, yararlı olma gibi genel konular da Çin düşüncesinin ilgilendiği, üzerinde durduğu birer sorundur.

İnsanın özü sözü doğru olmalı, toprağı sevmeli, saymalı, onun gibi alçakgönüllü olmalı, insan büyükgönüllülükten, başkalarına öyle üstten bakmaktan kaçınmalı. Bütün insanlar birbirlerini sevmeli, saymalı, birbirlerine yardımcı olmalı. Kimseye kötü gözle, kötü bir düşünceyle bakmamalı. İnsanla tanrı belli bir özde birleşir. Bu öz *iyi, erdemli, güzel, doğru* olmayı gerektirir. İnsan iyi oldukça, doğruluktan ayrılmadıkça, güzel olanı sevdikçe, içine kapanıp kendini, kendi özvarlığını derinlemesine düşündükçe bütün kötülüklerden, eğriliklerden *arınır.* İnsan için *arınma* bir *yükselme*'dir. *Arınma* bir tin olgunluğudur, bir erdem'dir. Bilgi, bilme insanı *erdem*'e götürür. En yüce, en yararlı bilgi erdeme götüren bilgidir. Ancak erdemli, doğru, iyi, arınmış insan mutlu olabilir. Mutsuzluğun tek nedeni bu adı geçen değerlerden yoksun olmak, onlardan yüzçevirmektir.

Çin düşüncesi, sonraki yüzyıllarda, Asya'da gelişen yeni inançları derinden derine etkilemiştir.[1]

1. Özellikle İ.S. çağlarda doğan tektanrıcı İslam dini üzerinde, İslam dinine bağlı tarikatlar üzerinde Çin inançlarının büyük etkisi olmuştur. Bu etkilerden en önemlisi *içekapanış* ile *eylemsizlik*'tir. Bunun en açık örneği *Yesevi Tarikatı*'nda görülür.

Çin düşüncesinin ilginç yanlarından biri de, yedi bilge inancını özünde barındırmasıdır. Çin'de de Yedi Bilge vardır. Bunlar, çokluk, Tao inançlarına bağlanan bilgelerdir. Ancak bu Yedi Bilge'nin kimileri İ.S. çağlarda, özellikle 3. yüzyıl dolaylarında yaşamıştır. Sümerlerde, Anadolu'da, İ.Ö. 2000'den VI. yüzyıla değin sürüp gelen bu Yedi Bilge'nin Çin'de yaşaması bir yandan yedi sayısının taşıdığı önemi, bir yandan da bilgelikle olan bağlantısını gösteriyor. Birbirinden çok uzaklarda yaşayan, ayrı ayrı özellikler taşıyan uygarlıkların, düşünce ürünlerinin yaratıcısı olan bu eskiçağ uluslarının belli bir konuda birleşmeleri, insan düşüncesinin, belli bir aşamada eş nitelik taşıdığını, eş doğrultuda yürüdüğünü gösteriyor açıkça. Çin düşüncesinin çok gelenekçi oluşu, inançların çağların akışı içinde köklü bir değişikliğe uğramayışı Çin'de bu yedi sayısı ile ilgili inançların çok eskilere gittiğini gösterir.

Çin ulusu gerek inanç, gerekse uygarlık doğrultusu sapmalar, kaymalar göstermemiştir. Bundan dolayı Çin düşüncesi, Çin inancını tarihi süresince bütünlüğünü, özelliğini korumuş, yan etkiler yüzünden özünden uzaklaşmamış bir düşünce ürünüdür.

Lao-Tzu

Evrenle insan arasındaki bağlantının bir varlık sorunu olarak anlaşılması, *oluş* nedenleri kaynağının araştırılışı din düşüncelerinin dışına çıkmayı gerektirir. Bu da belli bir felsefe bilincinin uyanmasına bağlıdır. Asya ülkeleri başlangıçtan beri doğa ile insan arasında kurulan bağlantıyı doğaüstü sayılan güçlerin etkisi olarak anlar. Bu görüş İ.Ö. VI. yüzyıllarda sarsılmaya, olumlu düşüncelerin doğmasına yol açmaya başladı.

Doğu dünyasında, felsefe açısından, böyle tutarlı bir düşüncenin ürünlerini *Lao-Tzu* adlı Çin bilgesinde buluruz. *Lao-Tzu*'nun yaşadığı dönem kesinlikle bilinmiyor. Ancak onun İ.Ö. VI. ya da V. yüzyılda yaşamış bir bilge olduğunu günümüze kalan yazılarından anlıyoruz az çok. *Lao-Tzu*'nun *Tao Te Ching* (Taoculuk) adlı bir yapıtı var elimizde. O, bu yazılarında, aktöre, bilgi, erdem, tanrı, yaşama, ölçülülük, uygunluk, uyum, doğruluk gibi konuları işliyor. Varlık sorunlarına, din düşüncesinin et-

kisi altında kalarak bakmasına karşılık, olumlu bir bilge tutumu ile yöneliyor.

Lao-Tzu'nun ileri sürdüğü görüşlere göre *Tao* varoluşun, ortaya çıkışın *özü*'dür. O, değişmeyen, bozulmayan, görünmeyen, kendi bütünlüğü içinde sürüp giden bir *kural*'dır. İnsanın Tao'nun özüne varması olgunlaşmasını, yücelmesini, gelişmesini, mutluluğa kavuşmasını sağlar. İnsan, bu *Tao* denen yüce güce, pırıl pırıl kaynağa, ancak derin bir sessizliğe gömülerek, derin düşüncelere dalıp çevresinden sıyrılarak varabilir. *Tao*'ya varmak *sonsuz olmak* demektir. *Tao*, içinde bulunduğumuz evrenin özüdür, ilkesidir. Ölümsüz olan *Tao* oluşun da, varlık türlerin de ilk kaynağıdır. *Tao* bir öz olarak *bilinmez*, o her yerde *var*'dır. Onun belli bir adı, bir sanı yoktur. *Tao*, başka bir anlamda, doğanın temel yasasıdır. *Tao*'nun etkisi yüzünden doğa kesin olarak *iyi*'dir, *güzel*'dir. *Tao* sözü, Çin düşüncesinde, *gidilecek yol*, benimsenmesi gereken *kural* anlamını da içerir. *Tao*'ya varmanın başlıca yolu *vu vei* denen *durgunluk, eylemsizlik*'tir. *Eylemsizlik* durumu insanı mutluluğa götüren yoldur, ilkedir.

Lao-Tzu bu düşünceleriyle, alınınca, bir görüş insanı olarak çıkar karşımıza. O da bir *aktöre* insanıdır, düşüncelerinin özünü kuran insan sorunudur, insanın *iyi, güzel* olarak nitelenebilecek genel davranışlarıdır.

Onun düşüncesinde yoğunlaşan *eylemsizlik, durgunluk* kavramları *içekapanış*, insanın kendi kendini düşünme konusu etmesi olayıdır. İnsan, kendini, ancak çevre olaylarının etkisinden, baskısından sıyrılarak anlayabilir, bilebilir. Bunun da tek yolu insanın kendine *dönüşü*'dür. Bu kendine dönüş içekapanışla, kendi özünü konu edinmekle sağlanır. *Vu vei* bunun yoludur işte.

Lao-Tzu, insanı bir *düşünce varlık*'ı olarak anlıyor. Ona göre *ancak düşünen insan var*'dır. Öyleyse *varolmak düşünmek*'tir, *içekapanmak*tır. İnsan kendi içine kapanınca kendi özünde bütün soydaşlarının varlık bilincine ulaşır, kendinde bütün soydaşlarını, evreni görür, kavrar. Bu içekapanış bu *vu vei* insanı *gerçek*'e ulaştırır, öz kaynağa vardırır. *Lao-Tzu*, evrenin bir başlangıcı olduğu kanısındadır. Bu başlangıç dünyayı doğuran *öz*'dür. Evreni bilmek onu bilmeye dayanır.

İnsan *iyi, güzel* gibi değerleri bilmeli, onlara göre davranma-

lı, onların bütün karşıtlarından sakınmalıdır. İyiliğe, güzelliğe, doğruluğa da düşünmekle, kendi özünü konu edinmekle, dışa yönelik olmaktan kaçınmakla varılır ancak.[1]

Lao-Tzu'dan seçmeler

Güzel ile İyinin Bilinmesi

Dünyada herkes güzel olan nesneleri güzel olarak bilirse, güzel olmayanları da (çirkinleri de) tanır. İyi olanları iyi olarak tanırsa kötüleri de tanır.

Karşıtlar

Böylece varlıkla yokluk birlikte ortaya çıkar. Uzun ile kısa birlikte biçimlenir. Yükseklik ile alçaklık birbirinin karşıtından doğar. Musikıde görülen sesler de böyle düzenlenir.

Tao'*nun Nitelikleri*

Tao bütün varlıkları içerir, kapsar. Eylemde bulunduğu sürece boştur. O, öylesine derindirki. Varlıkların atası olduğu söylenir. ... O öylesine arı durudur. Boyuna sürüp gidecekmiş gibidir. Kimin oğlu olduğunu bilmiyorum. Tanrıdan önce ortaya çıktığı anlaşılıyor onun.

Yaşamayı Kolaylaştırmak

Doğruluk

En üstünü topraktır oturulacak yerin. Düşüneceğin konu olgun, derin olmalı. Birine bir nesne verirken özü sözü doğru, eliaçık olmalısın. Bir sözü söylediğinde gene özü sözü doğru, candan sözüne bağlı olman gerekir. Özü sözü doğru olursan yurdu iyi yönetirsin. Bir işe giriştiğin zaman yetenekli, doğru olmalısın. Eyleme geçersen zamanını iyi seçmelisin. Kavgadan kaçarsan yanılmalardan da kurtulursun.

1. *Lao-Tzu* ile ilgili bilgiler için bk. *Laotse, Tao te king, überst. F. FİEDLER, herausgegeben von GUSTAV WYENEKEN*, Leipzig 1922.
Lao-Tzu, Taoizm, çeviren. Dr. Muhaddere Nabi ÖZERDİM, Ankara 1946.
Geschichte der Philosophie, ERNST von ASTER, Stuttgart 1951, s. 22-32.

Kendini Koruma

Altın, yeşim dolu bir salonu koruyamaz kimse. Zenginliğinden, ününden dolayı büyüklenen kendine kötülük eder.

İsteklerin Basıncı

Güçlükle elde edilen varlıklar insanların başına yıkım getirir.

Kaçınılması Gereken Kötülükler

Bağışlarla kötülükler insana korku salar. Ün, büyük yıkımlar, kişinin kendi özünden çıkar.......

Kendine değer verdiği ölçüde dünyaya değer veren kimseye herkes güvenir. Kendini sevdiği ölçüde yurdunu seven kişiye herkes saygı duyar.

Bilgisizlerin Azalması

Büyük *Tao* yokolunca doğruluk, iyilik ortaya çıkar. Usla insanlık var olunca büyük yalanlar da alır yürür. Akrabalarla dostlar arasına geçimsizlik girince ailesine bağlı çocuklar yetişir. Yönetimle halk arasına kargaşalık girince candan bir yönetici ortaya çıkıverir.

Üzücü Bağışlar

Ayaklarının ucuna basarak yürüyenler sağlam bir yerde duramazlar. Ayaklarını yaralayarak gidenler kolayca yürüyemezler. Yalnız kendini gören kimseler akıllı değildir. Kendi kendine övünenlerin elinden pek iş gelmez.

Evrenin Oluşu

Gökte toprak ortaya çıkmadan önce karışık bir nesne vardı, bütündü. Sessizdi, biçimsizdi. Değişmiyordu pek.

Ordular

Ordunun bulunduğu yerlerde dikenler olur. Büyük zaferlerin sonu kıtlıktır. Güçlü ordular sonunda tükenir. Onlar güçlerini büyütmeyi, geliştirmeyi pek göze almazlar.

İyi bir silah güzel olmayan bir araçtır. Onu kimse sevmez.

Özünde *tao* bulunanlar böyle silahların olduğu yerde durmak istemezler.

Te (Tin)nin tartışması

Başkalarını bilen anlayışlıdır. Kendini bilen akıllıdır. Başkalarına karşı başarı kazanan güçlüdür, kendi benliğine karşı başarı kazanan erklidir, daha güçlüdür.

Genel Yarar

Dünyada yumuşak olanlar katı olanlara üstün gelir. Özdeksel olmayan varlıklar yokluk içindedir... Bir şey söylemeden öğretenleri de bilirim ben.

Çok isteyen çok tüketir. Tutkulara boyun eğmekten daha büyük bir yanılma yoktur. Büyük adamların değişmeyen düşünceleri yoktur. Onlar halkın düşüncelerini kendi düşünceleri diye benimserler. Bana karşı iyi olanlara ben de iyi davranırım. Bana karşı kötü davrananlara ben yine iyi davranırım. Bana güvenenlere ben de güvenirim. Bana güvenmeyenlere ben yine güvenirim.

Dünyanın Başlangıcı

Dünyanın bir başlangıcı vardır. Bunu dünyanın anası sayarlar. Onun anası bilindikten sonra oğlu da belli olur. Oğlu bilindikten sonra anası da korunur.

Benlik olmasa korkulur bir durum da olmaz.

Gerçek Etkiler

Yurt doğru bir yolla yönetilmeli. Silahlar oyuncak gibi kullanılmamalı.....

Yasaların egemen olduğu yerler karanlıktır, oralarda pek çok hırsız da bulunur.

Bilgi

Çok bilenler konuşmaz, çok konuşanlar ise pek bilmezler.

Egemen Olmak

Büyük ülkeleri yönetmek küçük balıkları pişirmeye benzer.

Bilginin Gücü

Güçlü, sağlam nesnelere karşı başarı kazanmak için bilgiden daha yeteneklisi yoktur. Bu kural değiştirilemez. Cılız güçlüye, yumuşak katıya üstün gelir. Dünyada bunu bilmeyen kimse yok, ancak bunu denemeyi göze alan da yok.

Konfüçyüs

Çin'de gelişen eğitimci felsefe düşüncesinin önemli başlarından biri de *Konfüçyüs*'tür (İ.Ö. 551-478).

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi *Konfüçyüs*'ün yaşadığı dönemde de halk eğitimi, şehzadelerin yetiştirilmesi devletin önemli sorunları arasındaydı. *Konfüçyüs*, bir halkeğitimcisi, bir yöneticiler öğretmeni olarak bilinir.

Onun öğretisine göre bir toplum içinde yaşayan, yaşama gereğinde kalan bütün insanlar kendilerini, görevlerini, yetki sınırlarını bilmeli. Bu bilgi toplum içinde istenen uyumu sağlar. İnsan için gerekli, önemli olan toplumun sürekli bir uyum, bir düzen içinde yaşamasıdır. Bu *uyum*, bu *düzen* de tek tek kişilerin yetkilerini, görevlerini bilmeleriyle sağlanabilir.

Konfüçyüs, bu düşünceleriyle, bir aktöreci olarak ortaya çıkıyor. Onun istediği aktöre düzeni biraz da eski Çin geleneklerine, göreneklerine uymakla gerçekleşir. Çin geleneğinde temel ilke saygı'dır.

İnsan belli koşullar altındadır, onun, içinde yaşadığı topluma karşı birtakım görevleri, sorumlulukları vardır. Toplum içinde yaşayan bir insan ya *baba*'dır, ya *koca*'dır, ya da *kadın*'dır, *erkeğin eşi*'dir. Bu toplum düzeni *karı-koca-çocuk, baba-oğul, efendi-uşak-dost* ilişkilerine dayanır. Bu ilişkiler insan yaşamına anlam kazandırır. Gerek toplum, gerek aile düzeni içinde baba yumuşak, özü sözü doğru, çocuklar saygılı, büyük kardeşler iyi yürekli (gönüldeş), küçük kardeşler eslek (söz dinler), koca doğru, eşi olan kadın ona karşı uysal (sözünü dinleyen, dikbaşlılık etmeyen) olmalı. Gene toplum içinde yönetici (efendi) buyruğu altında bulunanlara karşı sevgiyle dolu, buyruk altında bulunanlar ise efendi, ya da yöneticilerine karşı içi pırıl pırıl, gönlü ışıl ışıl olmalı.

Konfüçyüs'ün düşünceleri, kendinden sonra gelenlerce be-

nimsenmiş, yüzyıllar boyunca Çin düşüncesine, aktöresine egemen olmuştur. Belli bir oranda dine dayanan bu düşünceler Çin felsefesinin özelliğini yansıtan kanıtlardır. Çin felsefesi, tarihi boyunca, bir eğitim düzeni, aktöre çığırı olma niteliğini korumuştur.[1]

Yönetici olmalı (yetkinin sınırını bilmeli),
Uyruk da uyrukluğunu bilmeli (uyruk uyruk olmalı),
Baba baba olmalı (babalığını bilmeli),
Oğul oğul olmalı (oğula düşen görevi bilmeli).

İnsan toplum içinde belli koşullar altındadır,
Baba-oğul, koca-kadın, yönetici-uyruk-dost ilişkileri
İçindedir. İnsan yaşamına anlam veren bunlardır.
İnsanın görevini belirleyen de bu ilişkilerdir.

Değeri olanları el üstünde tutun.
İşini iyi bilenleri koruyun ki erdemliler saygı görsün.
Yaşlıya, çocuğa saygılı olun, yabancılarla yolcuları unutmayın.

Bir kişinin birçok işi elinde tutmasını önleyin.
Küçük çıkarlara bağlanmak büyük işler başarmayı önler.
Memurların seçilmesinde, amaç, yerine uygun insanı bulmak olmalıdır.
İyilik isteklerinizi ortaya koyun, halk iyiye yönelir.
Öğrenmek, sonra öğrendiklerini başkalarına öğretmek, sevinilecek bir iş değil midir? (Bl. 1/1).

Erdem

Erdem yaldızlı sözlerle, yapmacıklı davranışlarla bağdaşmaz. (Bl. 1/3).

Erdemli olmayanlar uzun süre yoksulluğa, sıkıntıya, eğlenceye karşı koyamazlar. Erdem, erdem içinde bulur yerini. Ancak akıllı olan kimseler bunu ararlar. (Bl. 4/2).

1. Aşağıdaki bölümlerde yeralan seçmeler için bk. *Konuşmalar*/Konfüçyüs, Çev. Muhaddere Nabi ÖZERDİM, Ankara 1974. (Kimi eskimiş sözcükler yenilendi.) Ayrıca Çin tarihi konusunda bk. *Çin Tarihi*, Wolfram Eberhard, Ankara 1947.

Güzelliği sevdiği gibi erdemi seven bir insan görmedim. (Bl. 15/12).

Üstün insan

Bir araç değildir büyük, üstün insan. (Bl. 2/12).

Büyük, üstün insan erdemi, küçük insan kendi esenliğini düşünür. Üstün insan yasalar üstünde kafa yorar, küçük insan da kendi yararının, çıkarının ardından koşar. (Bl. 4/11).

Büyük, üstün insan yalnız doğruyu, küçük insan ise yalnız çıkarını düşünür durur. (Bl. 4/16).

Büyük, üstün insan boyuna sevinç, esenlik içindedir. Küçük insan da sıkıntı, kaygı içindedir boyuna. (Bl. 7/36).

Akıllı insanlar heyecana kapılmazlar. Erdemli insanlar kuşkudan uzaktırlar. Yürekli insanlar korku nedir bilmezler. (Bl. 9/27).

İnsanlara hizmet edecek durumda değilken ölülere nasıl hizmet edebiliriz? (Bl. 11/11).

Büyük insana, üstün insana iş görmek kolay, ancak onun beğencini sağlamak güçtür. Onu doğrulukla bağdaşmayan işlerle sevindirmeye kalkışırsak buna yanaşmadığını görürüz. O, yönetimi altında bulunanları yeteneklerine göre çalıştırır. Küçük insana iş görmek güçtür, onu sevindirmekse kolaydır. Onu doğrulukla uzlaşmayan işler yaparak sevindirmeye kalkarsan da gene gönlünü yapamazsın. O yönettiği kişileri de böyle bir tutumla yönetir. (Bl. 13/25).

Büyük, üstün bir insanın yükselmesi yukarıya, düşük bir insanın yükselmesi ise aşağıya doğrudur. (Bl. 14/24).

Büyük, üstün insan gerçekten yokluğa katlanır. Küçük bir insan da yokluk içinde zamanı daha çok tüketmek ister. (Bl. 15/1).

Büyük, üstün insan ancak yeteneksizliğinden dolayı üzüntü çeker, insanların kendisini tanımayışlarına aldırmaz bile. (Bl. 15/17).

Büyük, üstün insan gururludur, ancak kavga etmez. O, bir toplum adamıdır, partici değildir. (Bl. 15/21).

Yönetim

Yurdunu erdemle yöneten bir kimse yerini boyuna koruyabilir, kendini, bütün yıldızların bağlandığı kutup yıldızı ile karşılaştırabilir. (Bl. 2/1).

Halk yasalarla yönetilir, cezalarla yola getirilmek istenirse, o da kendini cezadan kurtarmaya çalışır, utanç duymaz. Ancak erdemle yönetilir, eğitimle yola getirilmek istenirse hem utanç duyar, hem de doğru yola gelmeye çalışır. (Bl. 2/3).

Halk bir yönetimi benimsemek için baskı altına alınabilir, ancak, o yönetimi anlamaya zorlanamaz. (Bl. 8/9).

Arkadaşlarına içtenlikle öğütler ver, onları iyilikle yönetmeye bak. Bunu yaparken arkadaşlarını bu konuda yeteneksiz bulursan bu işi de bırak. Kendini küçük düşürme. (Bl. 12/23).

Bir devlet adamı doğru davranırsa hükümeti yönetmede bir güçlük söz konusu olur mu? Yöneticinin kendi doğruluktan yoksunsa başkalarını düzeltmeye kalkmanın bir anlamı var mı? (Bl. 13/13).

Bir ülkede iyi bir hükümdar olduğu zaman sözler de, davranışlar da özgürlük içindedir, yüksektir. Kötü bir hükümdarın işbaşına geçtiği yerdeyse davranışlar alabildiğine özgür olabilir, ancak konuşmalarda ölçüyü elden bırakmamalı. (Bl. 14/4).

Halk bir kimseyi sevmiyor mu, bunu incelemeli. Halk bir kimseyi seviyor mu bunun da üzerinde durmalı. (Bl. 15/27).

Yanılma

Yanlışlarını düzeltmekten korkma. (Bl. 1/8).

İnsanların yanılmaları bağlı bulundukları toplum katını yansıtır niteliktedir. Bir insanın yanlışını görerek onun erdemli olduğunu anlayabilirsiniz. (Bl. 4/7).

Saygı

Ağırbaşlı olmayan bir bilgine saygı göstermek doğru değildir. Onun bilgisinin de sağlam bir yanı yoktur.... kendine uygun olmayanlarla arkadaşlık etme. (Bl. 1/7).

Mutluluk

Yiyecek pirincim, içecek suyum, kolumu dayayacak bir yastığım var. Bunlarla mutluyum. Zenginlikle ad, san kazanma doğru olmayan bir yolda gerçekleştirilirse onlar benim için uçan bulutlar gibidir. (Bl. 7/15).

Tanıma

İnsanların beni tanımayışlarına aldırmam, üzülmem. Gerçekten üzüldüğüm onları yeterince tanımayışımdır. (Bl. 1/16).

Çıkarcılık

Boyuna kendi çıkarını düşünen bir kimse kolay düşman kazanır. (Bl. 4/12).

Gerçekleri Bilme

Gerçeği bilenler onu sevenlerle eşit değildir. Onu sevenler de onun tadını çıkarmaya (onlardan çıkar sağlamaya) bakanlarla bir değildir. (Bl. 6/18).

İstencini gerçek ilkeler için kullan. Erdemli olanları kazanmaya çalış. Kendini iyiliğe ver. Eğlencelerin de sanat yolunda olsun. (Bl. 7/6).

Bağlılık

Bağlılığı, içtenliği temel ilke olarak benimse. Kendine denk olmayan arkadaşlar edinme. Yanlışların olursa onları da düzeltmekten çekinme. (Bl. 9/24).

Katlanma

Yakınmadan yoksulluğa katlanmak güçtür. Gururu olmadan zengin olmaksa kolaydır. (Bl. 14/11).

Aşırılık

Aşırılık, insanda, dikbaşlılığı doğurur. Bayağılığın nedeni de cimriliktir. Ancak bayağı olmak dikbaşlı olmaktan daha iyidir. (Bl. 7/35).

Ölçülülük

Orta yolu tutan bir insan bulamadım. Kime bilgi verebilirim artık? Çalışkan, ölçülü kimseler bulmalıyım. Çalışkan olanlar ilerler, gerçeğe kavuşurlar. Ölçülü olanlar da kendilerini yanlışlıktan korurlar. (Bl. 13/21).

İyi Davranış

Önce gerekeni yapmak, başarıyı sonra düşünmek. Bu, erdemi yüceltme değil midir? Kendinin zayıflıklarını azaltmak, başkalarının kötülüklerini söylememek. İşte bu kötülüğü düzeltmek değil midir? Küçük bir öfkeyle kendi kendinin canına kıymak, ailesini sıkıntıya sokmak. Bu yanlış bir davranış değil midir? (Bl. 12 (21).

Konuşulacak bir kimse bulunduğunda onunla konuşmamak onu yitirmek demektir. Konuşulmayacak bir insanla konuşmak da boşuna çene yormaktır. Akıllı olan bir kimse ne o insanı yitirir, ne de boşuna çenesini yorar. (Bl. 15/7).

Doğruluk

Doğru insanları yanında çalıştır. Doğruluktan yoksun olanları bırak. Böylece doğru olmayanlar doğrulabilir. (Bl. 12/22).

Uzağı Görmek

Uzağı düşünmeyen bir kimse yakında üzüntüye kapılmaktan kurtulamaz. (Bl. 15/11).

Başarı

İşlerin çabuk yapılmasını isteme. Küçük işlerden de yararlanmaya çalışma. İşlerin çabuk yapılmasını istemek onların iyi bir nitelikte yapılmasına engel olur. Küçük işlerden yararlanmaya çalışmak da büyük işlerin bitirilmesini önler. (Bl. 13/17).

Şöyle bir halksözü vardır: bir prens olmak güçtür, bir bakan olmak da öyle kolay değildir. (Bl. 13/15).

Mu-dzı

İ.Ö. 500-416 yılları arasında yaşamıştır. Daha çok Konfüçyüs'ün görüşlerine karşı ortaya koyduğu düşüncelerle ün sağladı. Kendinden sonra gelenler onun adıyla anılan bir felsefe çığırı kurdular.

Mu-dzı yeni bir görüş, yeni bir düşünce getirmedi, kendinden önce gelen aktöreci Çin bilgelerinin inançlarını sürdürdü. O da bir aktöre düşünürüdür. Genellikle eski Çin geleneklerini, göreneklerini savunur, yaşadığı çağda atalar aktöresinin bozulduğunu, bundan dolayı Çin toplumunda bir inanç düzensizliğinin yaygınlaştığını ileri sürer.

Mu-dzı, ayrıca Taocu bilgelerin görüşlerine, inançlarına karşı çıkmıştı. Onların da atalar yolundan ayrıldıklarını, eski inançlarını bıraktıklarını ortaya attı. Ona göre toplumun düzene girmesi yolunda yapılacak tek iş göktanrısına, büyük yetkili, yetenekli kimselere uymak, boyun eğmektir. Kişi bir inanç varlığıdır. Onun geleneksel inançlara bağlı kalması, onları bir bütünlük içinde sürdürmesi gerekir. *Mu-dzı*'nin görüşleri arasında ilginç olanlar da vardır. Bunların başında yaşadığımız yeryüzü varlıklarının insanlar arasında eşit olarak bölüşülmesi gelir. Ona göre "doğruluk yeryüzü varlıklarını bütün kişiler arasında eşit olarak bölüşmektir."

Mu-dzı yeryüzünde savaşların yapılmasına, insanların birbirlerini boğazlamalarına, kırıp dökmeleri, asıp kesmelere de karşıdır. Bütün savaşların birer kandökücülük, bir soygun, birer vurgun olduğu görüşünü savunur, benimser. Savaş yeryüzüne duyulan sevginin, yaşamdan alınması gereken sevincin etkisiyle ortadan kaldırılabilir. Yeter ki bu konuda yetkililer, toplum yöneticileri olgunluk gösterip anlaşmaya varabilsinler. Böyle bir anlaşma da ancak aktöre ile, eğitimle sağlanabilir.

Mu-dzı'nin izinden yürüyenler onun görüşlerini daha düzenli, ancak daha katı bir aktöre anlayışı ile biçimlendirdiler. Toplum düzeninde Grek bilgesi Platon'un görüşlerini andıran bir inancı geliştirip yaydılar. *Mu-dzı*'de de, onun izinden yürüyenlerde de mantık bilgisinin önemli bir yer tuttuğu, diyalektik'e geniş yer verdiği görülür. *Mu-dzı*'nin düşünceleri, daha çok, toplum düzeni, günlük yaşama koşulları doğrultusunda yoğunlaşmıştır. Bu nitelikleri do-

layısıyle onun görüşlerinde uygulamalı bir yapı vardır. Ancak gerek *Mu-dzı*, gerek onun izini sürenler bu yaşamaya uygulanması gereken kuralları birtakım mantık önermelerine dayandırırlar. Düşüncelerini mantık önermeleri içinde biçimlendirirler, daha açıkçası uygulamaya mantık doğrultusunda yönelirler.

Mu-dzı'nin düşünceleri sonraları Konfüçyüs'unkilerle karışmış, özellikle inançlar, gelenekler, aktöre anlayışları konusunda bir birleşmeye doğru gidilmiştir. Bunun nedeni de Çin düşüncesinde geleneklerin ağır basması, belli bir süre sonra bilgelerin anlayışlarına, görüşlerine egemen olmasıdır.

Özetlemeler

Bütün savaşlar evreni kaplayan bir sevgi nedeniyle ortadan kaldırılabilir.

Hangi nedenlerle olursa olsun savaş vurgunculuk, soygunculuk, yolkesicilikten başka bir eylem değildir.

Savaştan sağlanan bir kazanç, bir çıkar yoktur.

Kişilerin göktanrısına, büyük yetkililere başeğmesi, onların gösterdikleri doğrultuda gitmesi gerekir.

Yeryüzü varlıkları (yiyecekler, içecekler, yararlanılması gereken nesneler) bütün kişiler arasında eşit olarak, kardeşçe bölüşülmelidir.

Doğru düşünmenin, doğru yaşamanın yolu aktöre kurallarına, mantık ilkelerine uymaktır.

Bilginin yaşayışa yararlı, elverişli, yolgösterici olması gerekir. Ancak yaşayışa yön veren bilgi yararlıdır.

Doğruluk eşitliktedir. Kişiler arasında eşitlik sağlanırsa, gereksiz savaşlar da ortadan kalkar.[1]

Mo Ti

Gelenekçi Çin düşüncesine bütün gücüyle karşı çıkan *Mo Ti* (Mo Di) İ.Ö. 479-381 yılları arasında yaşamış sayılır. Onun düşünceleri, Çin'de, özellikle Konfüçyüs çığırına bağlı kalanlara karşı, apayrı bir nitelik taşır. *Mo Ti*'nin anlayışına göre toplumla-

1. *Mu-dzı*'nin bu düşünceleri bir bütünlük içinde, ancak kısa olarak, vermek ereğiyle özetlenerek alınmıştır.

rın değişmez sayılan, geçmişten geleceğe doğru aktarılmak istenen bütün kuralları, koşulları değişme gereğindedir. Toplumun ilerlemesi, gelişmesi bunu önerir.

Toplum içinde geçerli sayılan bütün aktöre kuralları değişkendir, kalıcı değildir. Sözgelişi eski geleneklere bağlı olan aile aktöresi bırakılmalıdır. Onun toplumun gelişmesinde, ilerlemesinde bir yararı yoktur. Daha çok engelleyici niteliktedir. Aile sevgisi, aile bağlılığı denen özel tutumlar bütün topluma yayılmalı, dar çitlerle çevrili alandan kurtulmalıdır. Bir kimsenin atasına (babasına) duyduğu saygı, sevgi ailenin sınırlarını aşarak bütün yüksek, soylu katlara dağılmalı. İnsan bu yüksek, soylu, yönetici katta bulunan bir görevliyi, yüce anlayışlı kimseyi "baba" olarak benimsemelidir. Bu tutum bireylerle toplum (devlet) arasında köklü bir bağlantı, birlik sağlar, kargaşalıklar ortadan kalkar. İnsanlar arasında görülen çekişmeler, geçimsizlikler bölümleşme yüzündendir. Gerçekte bütün insanlar birbirleriyle kardeşçe geçinme gereğini duymalı, öyle davranmalı.

Mo Ti'nin bu düşünceleri, bütün insanları kuşatan evrensel bir sevgiye dayanır. Ancak bu sevginin özünde, o çağda Çin toplumunu oluşturan, katlara dayanan düzen anlayışı dilegelir. Çin'de yönetici toplum katı genellikle "soylulardan" kuruludur. Toplum, alttan yukarı doğru yükselen bir katlar düzeninden oluşur. *Mo Ti*'nin düşüncesinde dilegelen sevgi de böyle aşamalı bir sevgidir, belli toplum katları arasında aşağıdan yukarıya doğru çıkan bağlılığa, sevgiye, dayanışmaya yaslanır.

Toplumda, alışverişçilerin, yapımcıların kurdukları birlikler gibi aileler de topluca birleşmeli, oldukça büyük bir topluluk kurmalıdır.[1]

Chuang-Tse

Taocu akımın düşüncelerini geliştirmede önemli katkıları olan *Chuang-Tse* (İ.Ö. IV. yüzyıl) kişinin tek başına, toplumdan,

1. *Mo Ti*'nin bu düşünceleri, ondan epey sonra gelen Platon ile Aristoteles'in belli toplum kesitlerine dayanan devlet anlayışını andırır. Bir yandan da Osmanlı İmparatorluğundaki "lonca", ya da "Ahı" görüşüne benzer. Aile kurumu ana-ata-çocuklar birliğinden değil, işle düşünce ortaklığına dayanır.

kalabalıklardan uzak yaşama görüşünü savunan bir bilgedir. Kişinin erdemli, mutlu olabilmesi için toplumdan uzak, kendi evrenine çekilmiş, tek başına yaşamaya alışmış olması gerekir. Kalabalıklar bilgelerin düşünceleriyle bağdaşmayan bir yaşam sürerler. Onların yaşamında bilgece düzen, davranışlarında bilgece bir nitelik yoktur. İnsan yığınları içinde yaşamaya alışmış bir kimseden bütün insanları aydınlatacak nitelikte başarı beklenemez. Olgunluktan kıyıya çekilmede, erdem kendi gönlünce, tek başına yaşamadadır.

Chuang-Tse'nın bu düşünceleri kişiyi toplum kuralları, genel yasalar dışında yaşamaya iten bir niteliktedir. Başka bir deyimle bunlar "anarşiyi" içeren görüşlerdir. Bundan dolayı *Chuang-Tse* "anarşi" görüşünün öncülerinden sayılabilir. Bireyci anlayışın yayılmasında, Doğu ülkelerinde tutunmasında bu bilgenin ne gibi etkisi olduğu bilinemez. Ancak, ondan aktarılan özdeyişlerden, onun bireyci düşünceyi canla başla savunduğu, bunu yaşamına bile uyguladığı anlaşılıyor.

Chuang-Tse'nin düşüncelerini kendinden sonra gelen bir yakını olduğu söylenen *Yang Chu* adlı bilgenin sürdürdüğü söylenir. Birtakımına göre *Yang Chu* atasının görüşlerini daha da ileri götürmüş, bireyciliği daha kesin bir dille savunmuş, yaymaya çalışmıştır.[1]

Shang Yang

Çin'de Taocu, Konffüçyüsçü felsefe akımları yanında bir de türe (hukuk) ilkelerine dayanan bir felsefe çığırının geliştiği bili-

1. Felsefe tarihi bakımından burada oldukça ilginç bir konu vardır: Toplumdan uzak, kendi içine kapanarak yaşamak Batı düşüncesinde, Çin'de görülen örneklerinden anlaşıldığına göre, daha yenidir. Grek-Roma felsefesinde bir sorun olarak ele alınmaz bu konu pek. İlkçağ Anadolu düşüncesinde görülen ilk belirtilerde de Çin'dekinden eskiye giden bir yan yoktur. Anadolulu Diogenes'in yaşayışı da, çağ bakımından, Çin düşüncesine oranla yeni sayılır. Bireyciliğin, toplum yasalarının dışında, bağımsız, bütün toplum koşullarından sıyrılmış bir yaşama anlayışının ilk kurucusu, bir bakıma, *Chuang-Tse* olabilir. Bu düşünce Anadolu'ya Persler aracılığı ile de gelebilir, İskender'in Doğu'ya varışı nedeniyle de. Anadolu ile Uzakdoğu arasında alışveriş ilişkilerinin düzenli, sürekli bir biçimde yapıldığı çağlar İ.Ö. VI. yüzyılları bile epeyce aşar. Perslerin Anadolu'da devlet kuruşları bile İ.Ö. VI. yüzyıldadır. Ondan çok önce Doğu ulusları Anadolu ile ilişki kurmuşlardı, Çin'de Batıya satılık giyecekler gönderiliyordu.

niyor. Bu çığırın öncülerinden olan *Shang Yang* (Shang-Tse) İ.Ö. IV. yüzyıl ortalarında yaşadı. Bütün düşünceleri tüze konuları üzerinde yoğunlaştırdı. Bu çığıra bağlı bilgeler kendilerinden önce gelen *Konfüçyüs* ile onun izini sürdürenlerin görüşlerinden apayrı bir yol tutmuşlardır.

Shang-Yang için önemli olan toplumun doğru düşünme kurallarına göre düzenlenmesi, bütün kurumların, kuruluşların mantık ilkelerine uygun olarak davranmasıdır. *Shang Yang*, Çin'de, yönetimi elinden kaçırmış, yavaş yavaş dağılmaya yüztutmuş eski derebeyleri soyundan geldiği için onların bağlı bulunduğu düzeni savunmuş, toplumun mutluluğunu eski derebeylik düzenine, soyluların yönetimi ellerinde bulundurmaları gereğini benimseyen anlayışa bağlı kalmıştır.

Shang Yang, toplum yönetimde, soyluların başarılı olacakları inancını taşır. Bundan dolayı yönetici kurul soylulardan oluşmalıdır.[1]

Kung-Sun Lung

İ.Ö. IV. yüzyılda yaşayan, yaşamı ile ilgili bilgiler sınırlı olan *Kung-Sun Lung* felsefede tartışmalı bir yol seçtiğinden dolayı önemlidir. Ona göre düşüncede etkili yöntem başkalarını inandırma, kendi görüşlerini mantık kurallarına dayanarak başkalarına benimsetmedir.

İnsan için önemli, geçerli olan çok bilmek değil inandırıcı, kandırıcı, düşüncelerini başkalarına benimsetici olmaktır. İnandırma yönteminin genel kuralları da mantık ilkeleridir. Bu ilkelere göre konuşan, düşüncelerini açıklayan bir kimse kolayca ba-

1. Soylular yönetiminin başarılı, toplum koşullarına uygun olduğu inancı Batı düşüncesinde Aristoteles'le başlar. O da Çinli *Shang Yang* gibi İ.Ö. IV. yüzyılda yaşamıştır. Belli bir yerde, birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan, bu iki ilkçağ bilgesi birleşiyor. Ancak Çinli bilge biraz daha önce gelmiş göçmüş (İ.Ö. 338). Bu çağlarda Doğu ile Batı birbirini çok iyi tanıyor artık. Aristoteles'in kimi düşüncelerinde Doğu aydınlarından esinlendiği de göz önünde tutulmalıdır.

Bu açıklamada bir erek daha var: Batı bilgeleri, bilginleri gökten inmişçesine birdenbire ortaya çıktığı sanılan bir "Grek tansığı"ndan söz ederler. Greklerden çok daha önce geliştiği anlaşılan bu benzeşik düşünceler "mucize"nin kaynakları gösteriyor yavaş yavaş.

şarıya ulaşır. *Kung-Sun Lung* bu düşüncelerini toplumun yönetici katlarında görev alacak kimseleri yetiştirme yolunda yarar sağlama ereğiyle ileri sürdü. Ona göre bilmenin ereği yönetici kişi yetiştirmek, güzel sözlerle, etkili konuşmalarla başkalarını kendine bağlamaktır.[1]

Bu çığırın belli başlı yöneticilerinden biri de *Hui-Tse* (İ.Ö. IV. yüzyıl) adlı bilgedir. Onun da ereği karşısındakini inandırmak, düşüncelerini birtakım mantık ilkelerine dayanarak başkalarına benimsetmektir.

Çin düşüncesinin gelişmesinde bu iki bilgenin etkisi önemlidir. Özellikle yöneticiler arasındaki tartışmalarda, konuşmalarda inandırıcı bir biçimde açıklamalar yapmak, başkalarının görüşlerini, düşüncelerini geçersiz duruma getirmek Çin aydını, Çin yöneticisi etkiliyordu. "Doğru" orada da "inandırma"ya, karşısındakini değişik söz oyunlarıyla kandırmaya dayanıyordu. Sözün açığı inandıran, kandıran doğru söylüyor sanısı yaygındı.

Cuang Cou

İ.Ö. 350-300 yılları arasında yaşadığı bilinen Cou eski Çin düşüncesini, özellikle Taocu görüşü sürdüren bir bilgedir. Günümüze değin gelen yazılarının kimi onun değilmiş, başka yazarların yazılarıyla karışmış. Ancak onun Tao inançlarını benimsediği, mutluluk, gönül dinginliği, içekapanış, bilgelik, erdem, doğruluk, iyilik, sessizlik içinde yaşama gibi konular üzerinde durduğu biliniyor.

Cou, bağlı bulunduğu inanç düzeni gereğince, kendinden önce gelen *Lao-Tzu*'nun düşüncelerinden yararlanmış, onları benimsemiştir. Ona göre bütün varlıkların özü, oluş ilkesi Tao'dur. Kişinin mutluluğu sessizlik içinde yaşamasına, bütün eylemler-

1. Bu görüş, ilkçağ Yunanistan'ında, "sofist" denen bilgelerin benimseyip yaymaya çalıştıkları düşüncelerin özdeşidir. Buna Batı düşünce tarihinde "dialektik yöntem" (eytişimsel yöntem) de denir. Bu konuda Doğu ile Batı'nın birleştiği, toplumu yönetme doğrultusunda eş ilkeleri benimsediği görülüyor.

Ancak, bu tutumun, felsefe bakımından, önemli sayılabilecek bir yanı varsa da o da tartışmayı geliştirici nitelikte oluşu, düşünce gücünün inandırıcı yeteneğini ilerletici bir nitelik taşıyışıdır. Bilgi bakımından bunun yararlı bir yanı yoktur. Verilenle yetindikten sonra bilgi yolunda bir ilerleme olmaz.

den, atılımlardan kaçınmasına bağlıdır. Kişinin başkalarını da kendi gibi bilmesi, anlaması gerekir. Bilgelik kendi özünü, başkalarını bilmek demektir. Üstünlük katılıkta değil yumuşaklıktadır. İnsanın iyi, güzel gibi değerleri bilmesi, onlara göre davranması gerekir. Olgunluğa, yüceliğe ulaşmanın yolu yumuşaklık, alçakgönüllülük, güleryüzlülük, açıkelliliktir. Azla yetinme, aşırılıktan kaçınma, başkalarına karşı iyi davranma bilgenin, yumuşaklığının belirtisidir.

Cou, öteki Çin bilgeleri gibi, bir aktöre düşünürüdür. Bütün görüşlerini kişinin erdeme dayanan davranışları, iyiliğe, yumuşaklığa yönelik tutumları üzerinde yoğunlaşır. *Cou* bir denemesinde varlıkların sürekli olarak değiştiğini söyler: "... varlıklar işte böyle değişirler". der. "Kelebek Düşü" adlı denemesinden, diri varlıkların birbirine dönüştüğüne, tinin gövde değiştirdiği olayına inandığı anlaşılıyor. Onun "te" dediği tin Tao akımının anladığı anlamda varlıklara dirilik veren ölümsüz özdür.

Kelebek Düşü

Günün birinde *Cuang Cou*, bir kelebek olduğunu, sevinçli, yaşamından mutluluk duyan bir kelebek olduğunu, görmüş düşte. Oysa bu kelebek Cuang Cou'nun kim olduğunu bile bilmiyormuş.

Birden uyanmış *Cuang Cou*, bakmış ki gerçekten de *Cuang Cou* imiş gördüğü. Artık *Cuang Cou* düşünde bir kelebek mi olmuştu, yoksa bir kelebek düşte kendini *Cuang Cou* olarak mı görmüştü, bunu bilemiyormuş bir türlü.

Bir kelebekle *Cuang Cou* arasında ayrılık vardır. Ancak varlıklar da böyle değişir durur işte.[1]

Meng-Tse

Konfüçyüs öğretisini sürdürenlerden biri, bir bakıma en etkilisi, olan *Meng-Tse* (Mıng-Dzı, Lâtince adıyla *Mencius*) İ.Ö. 372-289 yılları arasında yaşadı. Yeni bir görüş getirmedi. Genellikle Konfüçyüs'ün işlediği konular üzerinde durdu. O da top-

1. *Çin Denemeleri*, W. Eberhard, Ankara, 1946, s. 4.

lumcu görüşü, özellikle uygulamalı aktöre ilkelerini savundu. O da, Konfüçyüs gibi, bir aktöre düşünürüdür.

Meng-Tse de kendinden önce gelen aktöre bilgelerinin yolundan giderek, insanın öz bakımından, iyi mi, yoksa kötü mü olduğu sorunu üzerinde durdu. Bu bilgeye göre insan yaratılıştan "iyi"dir. Onu "kötü" yapan yaşadığı ortamın koşulları, yönetimlerin bozukluğu, düzensizliğidir. İnsan kendiliğinden "kötü" olamaz, bütün kötülükler dış baskıların sonucudur.

Kişi okumakla, öğrenmekle kendi kendini yetiştirir, geliştirir. Bilgi bütün aşamaların, yönetim basamaklarının üstündedir. Bundan dolayı iyi okumuş, bilgili, yetişkin, olgun bir kimse bir "hükümdardan üstün" sayılır.

Meng-Tse için bilgi kişinin yetişmesinde ana ilkedir, eğitimin ereği, öğretimin direğidir. Ancak o da öteki Çin bilgeleri gibi "bilgi"yi bir aktöre varlığı, insanı "iyi" olarak mutlu kılma, "kötülük"ten kurtarma kaynağıdır.

Meng-Tse'den sonra Konfüçyüs çığırını sürdüren, bu alanda, Meng-Tse'nin düşüncelerinden de yararlanan *Hsün-Tse* (İ.Ö. 298-238) adlı bilge de epey etkili olmuştur. Ancak onun da, öncülü gibi görüşleri yeni değildir. İkisi de Konfüçyüs'ün düşüncelerini yaymakla, başkalarına aşılamakla yetinmişlerdir. Bu tutumuna karşılık *Hsün-Tse*'nın, felsefe tarihi bakımından, önemi Konfüçyüs'un düşüncelerine derli toplu bir düzen niteliği kazandırmasında, onları birliğe ulaştırmasındadır.

Cia İ

İ.Ö. 200-168 yılları arasında yaşamıştır. Daha çok tarih alanında yazdığı yazılarla ün sağlamış bir bilgin olarak bilinir. Yazılarında aktöre konularını işler, devlet yönetiminde baskıya, halkı ezmeye, yasaları uygulamaya, insanlara karşı katı davranmaya çalışan kimseleri yerer.

Cia İ'nin düşünceleri, Çin geleneklerine uygun olarak, yumuşaklık, açık yüreklilik, saygı, sevgi, başkalarına karşı iyi davranma konuları üzerinde yoğunlaşır. İnsanlar karşılıklı güven, sevinç, barış içinde yaşamalı, devlet onlara bu olanağı sağlamalı. Suçlulara karşı girişilen ezici tutumlar bırakılmalı. Baskı ne den-

li artarsa kişilerin yöneticilere karşı güveni o oranda sarsılır. Baskının artması, cezaların ağırlaştırılması suçları ortadan kaldırmaz.

Cia İ, bütün yönetim düzeninde doğruluğun, eşitliğin uygulanmasını, vergilerin yurttaşların ödeyebilecekleri oranda düzenlenmesini, kimseye gücünü aşar nitelikte görev verilmemesini uygun bulur. Bu görüşlerinden dolayı *Cia İ* bir yönetim düşünürü, bir aktöre aydınıdır. Ona göre, yönetimde, karşılıklı insan ilişkilerinde tek ölçü bilgidir. Bilgi bütün davranışlara düzen veren, kişiler arasında uyum sağlayan bir ilke durumundadır. Baskı, ezicilik, kan dökücülük gibi uygar kimselere yakışmayan davranışların kaynağı bilgisizliktir, katılıktır.

Cia İ'nin yazılarında kendinden önce gelen Çin bilgelerinin özellikle *Konfüçyüs*'ün etkileri görülür. *Cia İ* de, onun gibi, toplumun yumuşaklıkla, ölçülülükle, iyi davranışlarla, eşitlikle yönetilmesini, bilginin toplum düzeninde egemen olmasını ister.

Cia İ'den Seçmeler

Çin Devletinin Yanılgıları

Çin devleti, bütün ülkeyi birleştirerek ayrı ayrı toprakları ellerinde bulunduranları ortadan kaldırıp kendi hükümdarının baş-yönetici göreviyle Çin'in yönetimini eline aldığında, topluma belli bir düzen vermeye çalıştığında ülkenin bilgili kişileri ona başvururlar. Bunu neden yaptılar?

Ülkenin başında çoktandır gerçek bir yönetici yoktu. *Cou hükümdar sülâlesi* (İ.Ö. 1050-249) düşmüştü. Beş zorba yönetici ortadan kalkmıştı. Artık ülkede yasaların sözü geçmiyordu. Bunun üzerine ayrı ayrı toprakları ellerinde bulunduran derebeyleri (prensler) yönetimi ele geçirdiler. Güçlüler güçsüzlere baskın çıktılar, çoğunluk azınlığa saldırdı. Savaşların sonu gelmiyordu bir türlü. Bilgili kimselerle halk yıkıma sürüklendi, aç susuz kaldı. Şimdi Çin'ler yönetici göreviyle (İ.Ö. 246-206) ülkenin yönetimini ele alınca gene bir gökyüzü oğlu var demekti. Bu nedenle halk barış içinde yaşayacağını umar oldu.[1] Toplum açık yürekle

1. Çin'de yöneticilerin (hükümdarların) güneş soyundan geldiği inancı yaygındı. Yöneticilere güneşin oğulları diye bakılırdı.

yöneticisini karşıladı. O dönemlerde yönetimi sürdürmek, iyilik etmek, barışı sağlamak insanın elindeydi.

Oysa *Çin* yöneticisinin içi kara, katı idi, açgözlüydü, bencil tasarılar ardından koşar dururdu. Değerli görevlilerin ona güveni yoktu, aydınları, ulusu sevmiyordu. Yönetim kurallarını ayaklar altına aldı, ülkeye özel bir zorbalık getirdi. Yazını yasakladı, kanlı cezalar uygulamaya koyuldu. Önce kurnazca, kan dökercesine, daha sonra da insanca, doğrulukla davranmaya başladı. İlk gelen kandökücülükle baskı oldu.

Doğrudur, ülkeler alan bir kimse kurnazlığa, güçlülüğe değer verir, oysa barış getirmek isteyen yumuşak başlılığı sever. Bundan da ülkeler almakla onları korumanın ayrı ayrı yöntemleri vardır. Oysa *Çin*'ler "Savaşan Devletler"i ortadan kaldırdıktan, bütün ülkeye egemen olduktan sonra ilkelerini değiştirmediler, tuttukları yoldan ayrılmadılar. Onlar ülke almakla alınan ülkeleri elde bulundurmak konusunda başka türlü davrandılar. Onlar yalnız kendi olanaklarıyla yönetimi sürdürüyorlardı, bundan dolayı sorunlarının ne olacağını kestirmek kolaydı.

Çin yöneticisinin (hükümdarın) çok uzağı gören, önemli tasarılarının bulunduğunu, kendinden önce gelen sülalenin geleneklerini sürdürdüğünü, ona göre bir yönetim biçimi düzenlediğini düşünelim. Böyle düşündüğümüz gibi olsaydı, sonradan gelen sülalenin hükümdarlarından biri kötü davransa bile yönetim yıkıma gitmezdi. İşte üç eski sülâle[1] egemenliklerini öylesine sağlam kurmuşlardı ki yücelikleri, ünleri sürüp gidiyor, ortaya koydukları başarıları yaşıyordu. Şimdi Çin'lerin ikinci hükümdarları yönetimi elinde bulunduruyor (İ.Ö. 210-206), yönetim kurulunun (hükümetin) gidişini iyiden iyiye görebilmek için bütün yurttaşlar boyunlarını uzatıyorlar. Üşüyen, kaba yünden bir giyecek (aba) bulunca seviniyor, tanrıyı övüyor, azıcık ölmeyecek oranda yiyecek bulunca mutlu oluyor. Halkın sızlanması yeni yöneticinin elinde bir varlıktır. Bundan da halkın durumu kötü olunca insancıl olmanın kolaylaştığı sonucu çıkıyor.

İkinci hükümdarın durumu ölçülü olsaydı, kendine bağlı, doğru yardımcıları (vezirleri) göreve getirseydi, bu yardımcılarla

1. Çin'de yönetim atadan oğula geçtiğinden bir soy (sülâle) uzun süre toplumun yönetimini elinde bulundururdu.

hükümdar ortaklaşa yurdun çıkarlarını düşünselerdi, kendilerinden önce gelen yöneticiler gibi yurdun kötü durumundan üzüntü duysalardı, ülkede işler yolunda giderdi. Gene bu görevliler yurda yararlı olmuş eski görevlilerin ailelerine yardım etseler, eltutsalardı, yönetici devlet düzeninde ahlâkı egemen kılıp özel yönetim bölgeleri (tımarlar), derebeylikler (prenslikler) kursaydı,[1] hapishaneleri boşaltıp kanlı cezalardan kaçınsaydı, bir kimsenin aile topluluğuna başkalarının elkoymasını önleseydi, bu iğrenç işi yasaklasaydı ortalık düzelirdi. Hükümdar isteyen kimsenin kendi yurduna gitmesini önlemeseydi, ekin ambarlarını açtırıp, öksüzlere, sıkıntıya düşen aydınlara yardım etse, gereğinde para, geçimlik dağıtsaydı, vergileri azaltıp işleri kolaylaştırsaydı, böylece halkına yardımcı olsaydı yararlı, iyi olurdu. Ayrıca yasaların sayısını azaltıp cezalara bir sınır koysa, halkın durumunu denetleme olanağı sağlasa, yurttaşların kendi kendilerini düzene koymalarına yardımı dokunsa güzel olurdu. Hükümdar halkın kendini yetiştirmesini, yenileştirmesini, belli bir düzene göre davranmasını, umutlarının gerçekleşmesini sağlasa, ülkeyi doğrulukla, erkle yönetse o zaman bütün ulus onun çevresinde toplanır, Çin ülkesinde bütün işler mutluluk içinde yürürdü. Bütün yurttaşlar barış, sevinç içinde yaşar, kimse kimseden korkmaz, yalnız yıkıcı bir değişiklikten kaçınırdı. Böylece kötü düşünceli kimseler de hükümdarın yıkımı yolunda çalışmaktan korkardı. Dikbaşlı, saygısız yardımcılar (vezirler) yüzsüzlüklerini örtbas edemezlerdi, kan dökücü, ortalığı karıştırıcı kimseler türemezlerdi.

Oysa, ikinci hükümdar böyle davranmadı, aktöre kurallarını bile dinlemedi. Kocaman bir hükümdar sarayı yaptırdı yeniden, gittikçe daha karışık ceza yöntemleri uyguladı, cezaları ağırlaştırdı. Görevliler, yöneticiler ağır baskılar altında bırakıldı. Ödüller, cezalar gereken kimselere verilmez oldu. Verginin, ödeneğin belli belirli bir ölçüsü yoktu. Ülkede boyuna kargaşalıklar oluyordu, görevliler bunların önüne geçemiyorlardı. Halk sıkıntılara boğuldu, hükümdarın yüreği taş kesildi. Bundan dolayı dört bir yanda karışıklıklar, alçaklıklar, saygısızlıklar başladı. Yöneten ile yöneti-

1. Eskiden Çin'de ülke hükümdara bağlı değişik yönetim bölgelerine ayrılmıştı. Bir türlü derebeylik niteliği taşıyan bu yönetim bölgeleri hükümdara karşı sorumluydu, onun buyruğu dışında iş göremezlerdi.

lenler arasında direnişler, çekişmeler aldı yürüdü. İnsanlar toplu olarak cezalandırıldı, sokaklarda cezalarla kötürüm edilenlerden geçilmiyordu. Buna bütün yurttaşlar kızıyordu. En yüksek görevlilerden en aşağı halk katlarına değin kimsede güvenlik duygusu kalmamıştı. Bütün yurttaşların durumu çok sıkışıktı, kimsede güven yoktu. Bu yüzden ayaklanmalar çok kolaylaştı. Bu nedenle büyük bataklıktaki *Çin* ayaklanınca halk ona yöneldi, halk kendi geleceğinden korkuyordu. Oysa bu adam ne ilkçağ kralları gibi bilge, ne de bir derebey, ya da prensin gücünü taşıyordu.

Bundan dolayı, eski hükümdarlar, sürekli değişmeleri gözönünde bulundurur, yaşamaya, ölüme karşı uyanık durur, güvenliğe büyük önem verirlerdi. Durum böyle olunca ayaklanıcılar ortaya çıksa bile kimse onlara kulak asmazdı. Bundan da şu anlaşılır: "halkın güven vermekle görev yapma olanağı sağlanabilir sonucu çıkar. Halkın bize karşı güvensizlik duyması onu kolayca kötülüğe iter, buna biz tutumumuzla yolaçarız."

Devlet yönetimi insanın eline geçer de bütün egemenlik güçleri, araçları onun buyruğu altına girerse, kan dökücülük, asıp kesmeler alır yürürse işler kötüye gider. İşte *Çin sülâlesi*'nin ikinci hükümdarının davranışı, tutumu böyledir.[1]

1. *Çin Denemeleri*, çev. Wolfram Eberhard-Nusret Hızır, Ankara 1946.
Dili epey eski olan bu bölüm özüne dokunulmadan günümüz Türkçesine çevirerek alınmıştır.

IX
Anadolu Düşüncesi
-I-
Hititöncesinden İyonya'ya

ANADOLU DÜŞÜNCESİ

Alınyazısı
Gövde-tin bağlantısı
İyilik-Kötülük (iyi tinler, kötü tinler)
Görev sorumluluğu (alınyazısı yüzünden)
Ölüm-Ölümsüzlük mutlu yaşama
İnsan-Evren-Tanrı üçlüsü arasındaki bağlantı
Evren-İnsan Birliği
Suçluluk duygusu
Doğruluk
Sevgi-Saygı
Ötedünya inancı
Yiğitlik
Tutkuların sınırsızlığı

ANADOLU DÜŞÜNCESİ

Anadolu toprakları üzerinde birçok insan topluluklarının yaşadıkları, bunların büyük bir uygarlık yarattıkları biliniyor. Kazılar sonucu ele geçen buluntular arasında birçok da yazılı belge vardır. Bugün elimizde bulunan yazılı belgelerin en eskileri *Hitit,* ya da kimine göre *Hatti* diye anılan ulustan kalmadır. *Hitit* ulusunun Anadolu'da İ.Ö. 2000 yıllarından sonra varlık gösterdiği, Kızılırmak yöresinde güçlü bir devlet kurduğu, bu devletin Mısır, Mezopotamya ulusları ile savaş, barış yaptığı, komşuluk ilişkileri kurduğu yazılı belgelerin incelenmesinden, Hititçenin okunmasından anlaşılıyor.

Anadolu düşüncesinin gelişmesi, yazılı belgelere dayanma gereği yüzünden, Hititlerle başlar. Hititler, Anadolu'da bilinen, ilk düzenli devlet kuran, yasaları, kurumları, belli bir toplum görüşü olan ilk ulustur. Onlardan sonra *Urartu*'lar, *Frig*'ler, *Lidya, Likya, Luvi* ulusları Anadolu toprağı üzerinde yeşeren uygarlığın yaratıcılarıdır. Bu ulusların adlarının ayrı ayrı olmalarına karşılık inançları, sanatları, düşünceleri, gelenekleri, görenekleri, toplum anlayışları birdi. Üçüzlü bir tanrı görüşüne bağlı idiler. Yer, gök, su tanrıları. Onlara göre evren bu üç ayrı nitelikte varlıktan kuruluydu. Bu üç varlık bölümünü yöneten üç tanrı, bir de yardımcılarından kurulu tanrılar, vardı. Öteki eskiçağ uluslarında olduğu gibi Anadolu'da da insan bir doğa varlığı diye anlaşılır, tanrılarla bağlantılı sayılırdı. *İnsan-evren-tanrı* üçüzlüsü arasında bir *varlık bağlantısı* olduğuna inanılırdı. Doğa olayları insan-üstü varlıkların yönetimindeydi. Tanrılar, doğada geçen, bütün olayları egemenlikleri altında bulundururdu.

Evren, insan düşüncesine göre, bir tanrılar alanıydı. Burada çok ilginç bir durum vardır. Bütün tanrıları yaratan insan gücüdür (düşünme gücü). Buna karşılık yarattığının boyunduruğu altına giren de gene insandır. Anadolu uygarlığı bu tür düşüncenin en açık örneklerini veren ulusların yaratmalarını biraraya toplamış, onlardan yeni bir düşünce ürünü çıkarmıştır. Bunu *Ana Tanrıça Kubaba* (Kybele)nın kişiliğinde buluruz.

Anadolu düşüncesinin en belirgin ürünlerinden biri olan bu *Kubaba* (Kybele) yaratıcılığın, bolluğun, doğuruculuğun, verimliliğin tanrıçasıdır. Eliaçıktır, yüzü güleçtir, iyiliği, yardımı sever. Evlileri, kadınları, kızları, çocukları korur, ekinleri verimlendirir, insanlara bol bol yiyecek, geçim olanağı sağlar. Oysa bu olayların, öteki komşu uluslarda, ayrı ayrı tanrıları, tanrıçaları vardır. Anadolu insanı bu konuda *birleştirici* oluyor. Öte yandan, başka uluslarda bulunmayan, inanç, düşünce, tören türlülüğü de gene Anadolu'dan çıkıp yayılıyor. Bu iki karşıt oluş Anadolu'ya dışardan gelen, sonra Anadolu'dan çıkarak, komşu ülkelere giden insan toplulukları aracılığı ile oluşuyor.

Anadolu düşüncesinin oluşmasında etkili görülen Mezopotamya uygarlığı yanında Mısır inançlarını da saymak gerekir. Öte yandan Hindistan'da gelişen düşünce (inançla karışık bir nitelikte) Anadolu'ya uzanıyor. Bunu Anadolu dilleriyle Hind dilleri arasında görülen benzerliklerden, Anadolu dillerinde bulunan Sümerce, Akadca, Asurca sözcüklerden anlıyoruz. Anadolu düşüncesi, aşağı yukarı, 1500 yıl egemenliğini sürdürmüş, özelliğini korumuştur. Bu düşüncenin özünü kuran insan sorunudur. İnsan bir doğa varlığıdır, canı, eti, kemiği, tini *doğal*'dır. Doğayı yöneten güçler insanın bütün davranışlarını, eylemlerini de yönetir. Bütün tanrılar da birer doğa varlığıdır, insan biçimli insan.... Ancak onlar *görünmez*, yalnız eylemleri, yaptıkları işler *görülebilir*. Gök tanrıları, büyük tanrılar, *uzaktan görünür*; güneş, ay, yıldızlar gibi tanrılar.

Anadolu, tarihi boyunca, değişik soydan gelen ulusların karışıp kaynaştığı bir yerdir. Bu yüzden onun toprağı üzerinde yeşeren uygarlık ürünleri de ayrı ayrı özellikler taşır. Anadolu inançlarında görülen bütün özelliklerin bilimsel düşüncenin gelişmesinde etkili olduğu bir gerçektir. Anadolu insanı kendini *soyut*

bir boşlukta görmemiş, doğa düzeninde, belli bir yeri olduğu bilincine varmıştır. İnsan eylemleri ile tanrısal güçleri belli bir yerde *birleştirmiş*. Bu birleştirme doğa ile insan ayrılığını ortadan kaldırdı. İnsan-doğa bağlantısı, yan yana duran iki ayrı varlık olarak değil, *içiçe kaynaşmış* bir varlık olarak görüldü. Doğa-üstü güçlerle donatılmış tanrıların gene doğa *içinde* yaşadıkları biliniyor. Tanrı insandan büsbütün kopmuş değildir. Bunun en açık örneği Anadolu'da *insan kurbanı* gibi bir geleneğin bulunmayışıdır.

Anadolu düşüncesi daha çok insan sorunları üzerinde yoğunlaşan, bunlara o çağın durumuna göre doğaya, çoktanrıcı din inançları ortamında karşılık bulmaya çalışan bir niteliktedir. Ancak bu insan sorunlarının ortaya konuş biçimi, yorumları bile değişik inanç doğrultularında elealınır. Bu da Anadolu toprağı üzerinde yaşayan ulusların yaratılan değişik uygarlık ürünleriyle ilgisine bağlı.

Az önce de söylendiği gibi İ.Ö. en aşağı 2000 yıllarında Anadolu uygarlık ürünlerinin kalıntıları günümüze değin gelen bir ulus vardır: *Hititler*. Bugün için, elde bulunan yazılı belgelere göre Anadolu'da belli dünya görüşünü yansıtan, din içinde de olsa, belli bir anlayış açısından yaşama bakan en eski ulus Hititlerdir. İ.Ö. 2000 yıllarında, daha eski dönemlerde salt bir felsefe düşüncesinin var olmadığı, bütün düşüncelerin, görüşlerin bir inanç kılığına bürünerek geliştiği biliniyor.

En eski inançlar daha çok insanın alınyazısı ile ilgilidir. Bütün insanlar kendilerine egemen bir gücün bulunduğuna inanıyor, onun buyruğundan çıkma olanağının olmadığı sanılıyordu. Anadolu'da, özellikle Hititlerde, görülen bu yazgıcı düşünce sonradan bütün Batı uluslarına (Grek, Roma) geçmiştir. Öyleki düşüncenin, inancın özü bile değişmemiştir. Değişen yalnız birtakım tanrı adlarıdır. Hititlere göre insanın bütün eylemlerini yöneten, davranışlarına düzen veren tanrılardır. Bu tanrılar alınyazısı denen, bütün inançlar üzerinde sarsılmaz etkisi, genel geçerliği olan yazgıların koyucularıdır. Bu yazgıyı tanrılar bile değiştiremez. Onlar da yazgının boyunduruğu, egemenliği altındadır.

Yazgı konusunda ortaya çıkan, felsefeyi ilgilendiren tek sorun insanın *istenç bağımsızlığı, düşünme özgürlüğü*'dür. Hitit düşüncesinde insanın kesin bir istenç bağımsızlığı, düşünce özgürlüğü

kavramı doğmamıştır. Bu kavram doğanın yapısına uygun değildir (Hititlerce). İnsan istenci alınyazısının yönetimi, denetimi altındadır. Bundan dolayı insan da bağımsız, özgür değildir.

İnsan sorunlarla çevrilen, karşılıklarını bulamayan bir varlıktır. Bu canlı varlık iki ayrı özden kuruludur: *tin, gövde*. Canlılık bu iki öz arasındaki *birleşim*'dir. Gerek tin, gerek gövde öz bakımından birbirinden ayrıdır. Gövde görülür, elle tutulur, yer kaplar, tin ise yer kaplamaz, elle tutulmaz, gözle görülmez. İnsan gövde olarak ölümlüdür, tin ise ölümsüzdür. Günün birinde ayrıldığı gövdeye dönecektir. Ölüm bu tinin gövdeden çıkıp gitmesidir.

Şimdi, elimizde bulunan Hititçe yazılı belgelerden öğrendiğimiz bu düşüncelerde, ne denli derli toplu bir felsefe görüşünün bütünlüğü olmasa bile, insan düşüncesinin ilk ürünleri vardır. Bu ürünler, onları yaratan toplumun, yaşam anlayışını, varlıkla ilgili görüşlerini dile getiriyor açıkça. Bu inanç boyalı düşünceler zamanla karışa kaynaşa, gelişe düzenlene felsefe denen düzenli, belli sorunları olan çığırların gelişmesine kaynak olmuştur.

Felsefede elealınan konular arasında *tin, ölümsüzlük, ölümlülük, istenç, özgürlük, bağımsızlık, alınyazısı, evrenin kaynağı* gibi değişik sorunlar vardır. Bunları şimdi birer inanç bütünlüğü içinde Hititlerde buluyoruz (bunları başka uluslarda da görüyoruz). Olumlu, deneyci felsefe düşüncesinin Anadolu'da başlaması nedeniyle Hitit düşüncesi ilginçtir. Bugüne değin onun gerçeği, varlığı üzerinde durulmamıştır.

Hitit düşüncesinde görülen bir başka sorun daha vardır ki o da insanın *suçluluğu*'dur. Bu onlara daha eski komşu uluslardan, Sümerlerden gemiştir birbakıma. Ancak dokusunun azçok değiştiğini görüyoruz.

İnsanın işlediği suç yalnız kendinden sorulmaz, daha sonra gelen kuşaklar da bu suçtan sorumlu tutulur. Din inancı böyle buyuruyor. Bu inanç özüyle, *Havva* ile *Adem*'in işledikleri suçtan dolayı, bütün insanlığın suçlu, sorumlu olduğunu ileri süren eski İbrani inançları arasında büyük bir benzerlik vardır.

Hititlerde insan göklerin buyruğu altındadır. Bütün işlere tanrılar karışır. Ancak tanrılar da insan yaşamının bütün değişik eylemlerine katılır. İnsanlarla tanrılar arasında iş-özdeşliği vardır. Aradaki ayrım insanların güçsüz, tanrıların güçlü, insanların gö-

rünüp tanrıların görünmediğidir. İnsanların tanrıları kendileri gibi düşünmelerinin, yansıtmalarının nedeni de budur. İnsan gördüğünü düşünür, *soyutlama* çok mu çok sonraları başladı. Hititlerin yaşamla ilgili düşüncelerini yansıtan şiirler, daha çok, birer dua, yakarış niteliğindedir. Bu Hitit görüşünün en belirgin örneklerini Kral *Murşil*'in bir yakarış şiirinde buluşuyor.

Anadolu düşüncesinin gelişmesinde etkili olan uluslardan biri de *Hurriler*'dir. Sümerlerin etkisi altında kalan, özellikle onların geliştirdikleri kimi inançları benimseyen Hurriler, çağlar boyunca komşu oldukları Hititlere de birtakım inançların geçmesinde aracı olmuşlardır. Bu aracılığın en belirgin örneğini bir yandan Sümer, bir yandan Hurri kaynaklı olan *Kumarbi Efsanesi*'nde buluyoruz. *Kumarbi efsanesi* o çağlarda insanlara egemen olan alınyazısı inancının açık bir örneğidir. İnsanlar alınyazılarına karşı direnir, savaşır, onun yargılarını değiştirmek, baskısından, egemenliğinden kurtulmak isterler. Sonunda gene alınyazısının dediği olur. Ancak insan da kendinde, kendini aşan güçlere karşı bir direnme bilincinin uyandığını sezer.

Hurri inançlarına göre bir gök krallığı vardır. Burada yönetimi elinde bulunduran kral bütün uyruklarına egemendir, astığı astık, kestiği kestiktir. Krallığı elegeçirmek isteyen *Anu* babası olan kral *Alalu*'ya karşı ayaklanır. Aralarında çetin bir savaş başlar, sonunda Anu yönetimi eline geçirir. Ancak babasının kargışladığı *Anu*'da alınyazısının elinden kurtulamaz. Oğlu *Kumarbi* günün birinde ona karşı ayaklanır, krallığı elegeçirmek ister. Boğuşma sırasında babasının *Anu*'nun erkeklik üyesini ısırır. *Anu* oğlu *Kumarbi*'yi kargışlar, tanrılara yalvarır, yakarır. Sonunda alınyazısı *Kumarbi*'nin de başına iş açar.

Alalu, Anu gibi Sümer tanrılarının Hitit yazılarında, Hurri inançlarında yeralması aradaki düşünce yakınlığını gösteriyor açıkça. Bu karışıp kaynaşmalar sonucu bir düşünce birliği, görüş bütünlüğü çıkıyor ortaya. Bu da *alınyazısı* sorunu konusunda gelişen inancın kaynağı demektir. Bu inancın felsefe ile tek bağlantısı, daha sonraki çağlarda, ayrı birer sorun niteliğine bürünecek olan konulara kaynaklık etmesidir.

El ele vermiş fırtına tanrısıyla Taşmişu

Çıkmışlar konaklarından, gök tapınağından dışarı.
Kız kardeşleri *İştar* çarçabuk gelmiş gökten.
Şöyle söylemiş *İştar* onlara kendi dilince:
"Nereye koşar gidersiniz iki kardeş?"
Birden toparladı kendini *İştar,*
İki kardeş karşısında takındı durumunu.

Bu dizelerde tanrıların da insanlar gibi kardeş oldukları, birbiriyle el ele verip anlaştıkları, aralarında insanlara yaraşır ilişkiler kurdukları inancı dilegeliyor. Tanrılar bir konu üzerinde birleşiyor, birine karşı girişecekleri eylemde aralarında anlaşmaya varıyorlar. Bu inancın kaynağı nere olursa olsun Hititlerce benimsenmiş, tutunmuş, saygı görmüş bir düşünce ürünü olduğu belli belirli.

Sonra vardılar Hazzi dağına.

Hazzi bir tanrıdır, ayrıca Anadolu'da Hititlerce kutsal sayılan bir yerdir Antakya yöresinde. Göktanrıları yeryüzüne inince, insanlar gibi belli bir yerde oturur, konaklarlar. Bu tutum Hititlerde insanla tanrının eş varlık düzeyinde bulunduğunu gösterir gene.

Fırtına tanrısı oturmuş yeryüzünde,
Irmaklar gibi boşalmış gözyaşları.

Tanrılar da insanlar gibi ağlıyor, duygulanıyor. Kime karşıdır bu ağlayış, bu duygulanış? *Alınyazısı*'na karşı.

Taşmişu söze başlamış fırtına tanrısına karşı:
"Fırtına tanrısı, efendim benim, dinle sözlerimi,
Sana söylediklerimi dinle,
Kulak ver sözlerime.
Gel, Apzuva'ya gidelim, Ea'ya..."

Tanrılar da, insanlar gibi, birbirleriyle konuşuyor, birbirlerine yalvarıp yakarıyor, yol gösteriyor, öğüt veriyor boyuna. Anadolu düşüncesinde dilegelen, bir yandan *Hurri*, bir yandan *Sümer* ulusuna değin uzayan bu inanç dokuları insan gönlünün ortak sıcaklığıdır. Belli bir yerde bütün komşu uluslar birleşiyor, anlaşıyor.[1]

1. *Kumarbi Efsanesi*'nin izlerini, konular arasındaki birliği, özdeşliği Yunan ozanı *Hesiodos*'un *Theogonia* adlı uzun şiirinde buluyoruz. Sümer-Hurri-Hitit uluslarının ortaklaşa geliştirdikleri bu masal dokusu sonradan olduğu gibi Batı'ya, Greklere geçmiştir. *Kumarbi Efsanesi*'nde gök krallığını elegeçirmek için yapılan savaşlarla *Theogonia*'da

Burada adı geçen *Ea*, insanlara doğru yolu gösteren, bir us tanrısıdır. Öteki tanrılar *Taşmişu* ile hava tanrısı, *İştar* ona yol yöntem öğrenmeye gidiyorlar. *Gel Apzuva'ya gidelim, Ea'ya* diye yakarması bundan dolayıdır. Düşünce yönünden ilginç olan tanrıların sıkışınca bir *bilen*'e başvurma, ondan gidilecek yolu öğrenme gereğinde kalmalarıdır.

Fırtına tanrısı Taşmişu'nun sözlerini duyduğunda
Sarsıldı, silkindi birden öfkeyle,
Şöyle bir dikildi, kalktı koltuğundan.

Tanrılar da kızıyor, sarsılıyor, çevreyi sarsıyor, ürküyor, ürkütüyor, bir koltukta oturuyor. Bütün bunlar belli belirli insan davranışlarıdır, eylemleridir.

İster Sümerden, ister Hurrilerden gelsin, Anadolu düşüncesi, belli bir yerde tanrılarını konuşturuyor insanlar adına. Anadolu insanları, daha önce de söylendiği gibi, ilkin tanrıları konuşturuyor, kendi eylemlerini, davranışlarını onlara yaptırtıyor. İnsan düşünmeye başlayınca önce başkasının varlığında buluyor kendini.

Ea'nın katına vardıklarında
Başeğdiler Ea'nın önünde onbeş kez.

Onu başeğerek esenlediler, ona saygı gösterdiler. Bu da us'un karşısında düşünen kişinin tutumunu, davranışını dilegetiriyor açıkça. O çağda Anadolu insanı, evreni tanrılarla kişilerin elele verdikleri bir ortam olarak nitelendirirdi. Bu nitelendirme düşünce dokusunun tanrısal özlerden kurulması sonucudur. İnsan ilkin kendi düşünce evreninde tanrıları yaratıyor, sonra onların boyunduruğu altına giriyor. Bu sürüp giden, değişmeyen bir düşünme türüdür.[1]

işlenen konu birdir. Greklerin *Typhon efsanesi* bu Sümer-Hitit masalının değişik bir düzende işlenişidir. Nitekim *Typhon* (Yer'in, Gaia'nın oğlu) Kilikya kaynaklı bir masaldır. Bu masalın izleri Fenike ulusunda da görülüyor.

1. Anadolu düşüncesi bir *birleşim* ürünüdür, onun değişik nitelikler, ayrı ayrı özellikler taşıması bu yapısı yüzündendir. Bir yerde koyu doğacı inanç, bir yerde deneyci yaşam yaratması olan bu düşünce çağdan çağa daha olumlu, daha yaratıcı bir dokuya bürünür. İ.Ö. 3000 yıllarından gene İ.Ö. IV. yüzyıllara değin tek doğrultuda uzayan>>>>

Murşil

Hitit krallarından *Murşil* (İ.Ö. 1334-1306) adına elimizde birkaç *yakarış* vardır. Hitit insanının inancını, yaşama anlayışını, evren görüşünü, dar sınırlar içinde de olsa, bu kralın sözlerinde buluyoruz. *Murşil* bir yöneticidir. O çağın anlayışına göre toplumun bütün katlarına egemen bir güçtedir, ağzından çıkan sözler, buyruklar gereğinde birer yasa niteliğindedir. Ancak *Murşil*'de belli bir yerde, belli bir anlamda *insan*'dır, kendinden büyük güçler vardır. Bu güçlerin yoğunlaştığı, toplandığı varlıklar tanrılardır.

Hattilerin fırtına tanrısı efendim benim, siz tanrılar
Efendilerim....

derken ilkin göktanrısına, sonra öteki tanrılara bağlı bulunduğunu, bağımsız olmadığını söylüyor açıkça:

.... böyledir töre: suçludur insan.

Doğru, *insan suçludur,* ancak bu *suçluluk* insanın kendi elinde değildir. İnsan bir istenç varlığı olarak *kendi yaptıklarından dolayı* suçlu değildir. İnsan atasından, uzak soyundan, dolayı da *suçludur:*

.... oğul çeker babanın günahını.

Suçluluğun kaynağı besbelli artık. Babanın yaptığı bir suçtan dolayı *oğul*'un sorumluluğu vardır. Bu bir insan sorunudur, insanın geçmişiyle, geleceğiyle bağlantılıdır.

Burada düğümlenir felsefe düşüncesinin sorunları, burada çıkar insan *istenci* bir bütünlük içinde ortaya.

Babamın günahı benim de boynumda ki.

Babanın suçu oğluna, torununa, kendinden sonra gelen soyuna geçiyor. Kimse bu inanç geleneğine karşı çıkmıyor bile.

bir uygarlık ürünü, birdenbire inançlardan, masalların gömleğinden sıyrılır, bir felsefe sorununa dönüşür. Anadolu düşüncesinin belirgin özelliklerinden biri de en eski çağlarda doğacı inançlarla başlayıp İ.Ö. VI. yüzyılda gene doğacı bir felsefe görüşüne dönüşmesidir. İşte felsefenin başlangıcı diye bilinen, Batı aydınlarınca Grek düşüncesi sayılan, Anadolu kökenli felsefe bu 3000 yıllık düşünce birikiminin son çiçeklenişidir.

Soyumun suçunu taşıyorum sırtımda...

...... bir kötülük yok içimde......

İşte, başkasının işlediği bir suçtan dolayı insanın, sonradan gelenin, *suçlu sayılamayacağı* bilinci bu dizelerde çıkıyor aydınlığa. *Murşil,* üstü kapalı da olsa, kendi suçsuzluğunun bilincine varmıştır. Bu bilgece bir davranıştır, insan istencinin kendine dönüşüdür. Felsefenin başlangıcı da budur artık. Kral, bir insan olarak, kendi benliğinin, kişiliğinin bilincine varmıştır. Tanrılara kendisinin suçlu olmadığını söyleyebiliyor açıkça. Bu tutum Anadolu düşüncesinin aydınlığa kavuşmuş bir özelliğidir de. Sonraki dönemlerde bu görüşün daha da geliştiğini, daha da yoğunlaştığını göreceğiz.

Murşil'den Seçmeler

İnsan Suçludur

Hattilerin fırtına tanrısı, efendim benim, siz tanrılar
Efendilerim, böyledir işte töre: suçludur insan.
Babam da suçluymuş benim,
Dinlememiş sözünü efendimin.

Suç Soya Geçer

Hattilerin fırtına tanrısı, suçum yok benim,
Böyledir işte töre: oğul çeker babanın günahını.
Babamın günahıdır benim de boynumdaki.
Hattilerin fırtına tanrısına, efendime gelmişim, ben de,
Öteki tanrılara, efendilerime gelmişim: suçluyuz artık.
....
Soyumun suçunu taşıyorum sırtımda, ailemin.
.... bir kötülük yok içimde.........
Eskilerin suçlarından, yaptıklarından sorumlu
Tutmayın beni.......

Alınyazısı

Böyledir işte töre: oğul çeker babanın günahını.
Babamın günahıdır benim de boynumdaki..

Bu dizelerde dilegelen düşünce insanın alınyazısı, ondan kurtulamayışı sorununu içerir.[1]

Hattuşil

Hititlerden günümüze kalan yazılı belgeler yalnız krallarla ilgili olanlardır. Bunların çoğu Mısırla yapılan karşılıklı savaşlar, antlaşmalar dolayısıyla yazılmıştır. Durum böyle olmakla gene de Hitit düşüncesini, dünya görüşünü yansıtan özellikler taşıdığı görülür bu belgelerin.

Bu belgeler arasında yalnız bir insanın değil, onun bir kral olarak yaşadığı ortamda görüşünü, anlayışını yansıtan nitelik taşıyan kral Hattuşil III. (İ.Ö. 1275-1250)ün kendi yaşamayla ilgili olanıdır.

Hattuşil III. kendini tanrıların buyruğu altında *iyi* ile *doğru* yolda olma gereğiyle karşı karşıya görüyor. İnsanlara iyilik etmenin, doğru davranmanın gereğini ileri sürüyor.

İnsan iyi olmalı, doğru olmalı. Doğruluktan ayrılmamalı, iyilik etmekten çekinmemeli. Tanrılar doğru olanları sever, iyi olanların elinden tutar, onlara yardımcı olur. İnsanlar barış içinde, kardeşlik duygularıyla dolu olarak, karşılıklı sevgiyle yüklü olarak yaşamalıdır. Bu bilge kralın görüşlerinde dilegelen bir aktöre öğretisidir. İnsan *"iyi"*, *"doğru"* olmalı görüşünü savunuyor. Tanrılar ancak *"iyilerle"*, *"doğrularla"*dır.[2]

Hattuşil III. şöyle diyor kendi yaşamıyla ilgili yazısında: *"Ne zaman hastalansam, tanrısal bir elin bana yardımcı olduğunu görüyorum. Tanrıçam her zaman, her yerde elini uzatmıştır bana."*

Kral tanrılardan, tanrıçalardan gördüğü yardımı, yakınlığı doğruluğa, iyiliğe bağlıyor. Tanrıların gösterdiği yoldan ayrılmayışı ile yorumluyor. Mısır kralı Ramses'le Hitit kralı arasında

1. *Die Welt der Hethiter*, M. Riemschneider, Stuttgart 1961, s. 37-8..

2. Hitit yazılarında dilegetirilen bu görüşü, onlardan binlerce yıl sonra ortaya çıkan İslam dininde buluruz olduğu gibi. Tanrı doğru insanın, iyi insanın yardımcısıdır, onun elinden tutar, diyen İslam dininde bu görüş yeni değildir.

Yardımcısıdır doğruların Hazreti Allah

diyen Türk ozanı ile Hitit Kralı Hattuşil III. eş düşünce ortamındadır.

yapılan bir antlaşmada da şöyle deniyor: "Ramses, Hattuşil ile birlikte bu barışı gerçekleştirmek amacıyla bu antlaşmayı düzenlemiştir, ikisi birbirinin kardeşi olmuştur... Ramses'in oğulları Hattuşil'in oğullarının kardeşleri olacaktır, bunlar sonsuz bir barış içinde yaşayacaklardır......."[1]

Bu sözlerde karşılıklı barış, kardeşlik anlayışının dilegeldiği görülüyor. Hitit kralı bu anlaşmada açıklığa kavuşan düşünceleri kendi özel yaşamında da ortaya koyar.

Burada dilegelen düşünceler bir insan tekinin değil, bir toplumun, bir yaşama ortamına egemen olan anlayışın, görüşün ürünleridir.

Hattuşil III.'den seçmeler

Tanrılarla İnsanlar

Küçükken alıp götürmüş beni babam tanrıya
Öğüt vermiş bana çalış onların yolunda diye.
Ne gün hastalansam, bir yıkım gelse başıma
Tutar elimden tanrılar, yardımcım olurlar.
Uzatmıştır bana yardım elini tanrıçam
Her yerde her zaman
Kendisine karşı bağlılığımdandır bu benim.

Doğruluk Üstüne

Elimden tutar tanrılar her zaman
Doğru yolda yürüdüğümden.
Onlara bağlıyım boyuna ben
Benimsemedim insanların kötü davranışlarını
Uymadım onlara bir gün bile.

Anadolu düşüncesinin ikinci dönemi (eskiçağ'da, ilkçağda) Hititlerden sonra, daha doğrusu Hitit imparatorluğunun dağılışından sonra Anadolu'da yaşayan yerlilerce kurulan, ortaya çıkan insan topluluklarının geliştirdikleri düşünce çağıdır. Bu dönem yeni bir düşüncenin yaratıldığı dönem anlamına gelmez. Hititlerde görülen inançların, geleneklerin değişik biçimde sürdürülmesi, kimi adların değişmesi nedeniyle düşünce ortamı bir

1. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Prof. Dr. Afetinan, Ankara 1956, s. 141

yandan Doğu Anadolu'ya, bir yandan Batı Anadolu'ya doğru yayılmıştır. Bu uluslar da Urartılar (İ.Ö. 1200-600), Frigya (İ.Ö. VIII-11. yüzyıl), Likya (İ.Ö. IX.-11. yüzyıl), Lidya (İ.Ö. XIV.-11. yüzyıl), Grek (İ.Ö. VIII. yüzyıl sonrası) bunlarla komşu olup tarihte uzun süre özel bir düşüncenin yaratıcısı olmayan, önemli bir varlık gösteremeyen başka komşu Anadolu toplulukları.

Bu eskiçağ Anadolu ulusları belli bir düşünce ortamında özdeş görüşü sürdürürdü. Bu görüş de Hititlerde, Mezopotamya uluslarında olduğu gibi dine, inançlara bağlıydı. Bütün inançların ana konusu gene insandı. İnsan, kendi doğal çevresi içinde, bir varlık olarak görülürdü. İnsan iki ayrı özden kuruluydu. Biri *tin* öteki *gövde.* Yaşama denen olay bu iki özün birleşmesi sonucu doğardı. *Yaşam* bir *birleşim*'di. Tanrılarla insanlar arasında özlü bir bağlantı vardı. İnsanlar bütün davranışlarında, eylemlerinde tanrılara karşı sorumluydu. Toplumun başında bulunan yönetici tanrısal bir özle donatılmıştı. Onun sözleri genel geçerliği olan birer yasa niteliğindeydi. Kral da belli bir sınırda tanrılara karşı sorumluydu.

İ.Ö. VIII. yüzyılda, özellikle Sakarya bölgesinde yoğunlaşan tanrıça Kübele (Kubaba, Kubala, Kybele) inançları yüzünden bu çevre Anadolu dinlerinin, *Kübele*'yi kutsal bir varlık olarak tanıyanların toplandıkları yerdi. Yılın belli günlerinde burada *Pessinus*'ta törenler düzenlenirdi. İnsanlarla tanrılar arasında kurulan bağlantı, daha çok, doğa olaylarına dayanıyordu. Ekinlerin bol olması, toprağın verimli bir nitelik kazanması, yemişlerin çokluğu tanrıların insanlara birer bağışı olarak nitelenirdi. Yeryüzünde bolluk iyilik tanrılarının (*Kübele*'nin daha çok), kıtlık ise *kötülük* tanrılarının yarattıkları birer olay diye yorumlanırdı.

Kübele ile sevgilisi *Attis* (Adonis) yazbaşında buluşur, sevişir, birleşir, bu eylem sonucu yeryüzüne bolluk saçılırdı. Döllenme kutsal bir eylemdi. Çiçeklerin açışı, yemişlerin oluşu, yeryüzünün yeşilliklere boğuluşu, doğumlar bu iki sevgilinin sevişmesi, birleşmesi sonucu gelişen birer doğa olayı diye anlaşılırdı. İnsan eylemi ile tanrı eylemi belli bir yerde özdeşti. Tanrı ile insan arasında öz bakımından değil, yetki, güç bakımından bir ayrılık vardı.

Anadolu düşüncesi başlangıçtan beri bu nitelikte gelişti. Onun özünü insan, tanrı gibi iki varlık kuruyordu. Bu düşünce-

nin oluşturduğu insan sorunları ise *görev, tin, yazgı, ölümsüzlük, yaşama, insanın sorumluluğu, öteevrendeki yaşama biçimi, insan istenç, gelecekle ilgili düşünceler.* Bütün bunlar din inançları kılığında insanın karşısına dikilen sorunlardı. Bu sorunlar insanın tarihi ile yaşıttı, bilinmeyen dönemlerine değin gidiyordu.

Anadolu insanı, Hititler çağında olduğu gibi, sonraki dönemlerde de bu sorunları çözümleyecek bir düşünce düzeyine varamamıştır. İnsanın *soru sorması* bu dönemde de yoktu, soru sorma bilinmiyordu daha doğrusu aranırsa. İnsan kendini doğanın bütünlüğü içinde, ondan bir bölüm gibi, görürdü.

Bu dönemde insanla ilgili sorunların başında yazgı ya da alınyazısı dediğimiz gizli yargı gelirdi.. İnsan kendini aşan bu gizli güç karşısında insan-üstü bir gücün etkisi altında sanılırdı. Tanrının gölgesi sayılan büyük krallar bile bu alınyazısından yakınır, iyilik tanrılarına sığınırlardı. Bunun en açık örneğini Kral *Midas*'ın (İ.Ö. 715-676) başına gelen olay gösterir. *Midas* bütün direnişlerine, uğraşmalarına karşılık alınyazısının yargısını değiştirememiş, sonunda yıkıma yuvarlanmıştır. İnsanın, bu dönemde, en büyük sorunu bu alınyazısıdır.

Burada, felsefe açısından bakılınca, önemli bir sorun ortaya çıkıyor. Bu sorun bütün ilkçağ uluslarında vardır, ancak, Hititlerde, onlardan sonra gelen Anadolu uluslarında çok daha belirgindir. İnsan kendi gücünü aşan *alınyazısı* karşısında eli kolu bağlı kalmıyor, belli bir ölçüde direniyor. Bu *direniş* insanın azçok *bilinçlenmesi* anlamına gelir. İnsanın ilk olumlu düşüncesi de bu olsa gerek (insan varlığı, *ben bilinci* bakımından). İnsan gene tanrılara, doğa-üstü güçlere sığınıyor, ancak bu *alınyazısı*'nın değiştirilmesini de istiyor, ona karşı kendi varlığını ortaya koyuyor. *Ben suçsuzum* diyebiliyor. Neden benden önce gelenlerin yaptıklarından ben sorumlu tutuluyorum diyebiliyor.

Bu *direniş*'i Anadolu düşüncesinde ilkin kral *Murşil*'in yukarda geçen sözlerinde görüyoruz. Bu gelenek Luvilene, Urartılara, Lidyalılara, Likyalılara, Frigyalılara geçiyor. Bu ilginç bir durumdur. İnsanda, sınırlı da olsa, *benlik bilinci* uyanıyor. Bu uyanma gene din, inanç ortamında oluyor.

İnsan, alınyazısı karşısında, durumunu ortaya koyarken bir yandan kendi suçsuzluğunu ileri sürüyor, bir yandan da *kötü-*

lük'ten kaçındığını, *iyi* olduğunu söylüyor. Böylece, gene din inançları içinde, bir aktöre sorunu ortaya atıyor. Kötülüğe, kötüye karşı direndiğini, ondan kaçındığını, iyiyi benimsediğini açıklamaya çalışıyor.

İnsan sorununun yanında geniş bir yer tutan, gene din inançları içinde elealınan, ikinci sorun evren sorunudur. Tanrıların denetimi altında bulunan evrende geçen bütün olaylar gene tanrıların yönetimine bağlıdır. Olaylar tanrıların değişik durumlarındaki eylemlerini gösterir. Yıldırım, şimşek, gökgürültüsü gibi korku salan olaylar tanrıların kızgınlıklarını, öfkelerini yansıtır. Toprağın verimliliğini sağlayan, ekinleri, yemişleri oldurup insanlara mutluluk getiren olaylar da iyilik tanrılarının sevincini açıklar.

Evren *yaratılmamıştır.* Nedense eskiçağ düşüncesinde evrenin bir bütün olarak *yoktan yaratıldığı* görüşü pek gelişmiş değildir. Bu evrende bir değil birçok tanrının bulunması yüzünden olsa gerek. Evrende sayısız olayla karşılaşan ilk insan bu *yoktan yaratılmış* olayını kapsayacak bir düşüncenin doğuşuna yardım edecek nitelikte doğal olayla karşılaşmamıştır. Bu dönemde insan düşüncesi doğa ile sınırlıdır, *soyutlama* daha başlamamıştır.

Hitit sonrası dönemin başka bir özelliği daha vardır. O da Anadolu'da eski Anadolu dilleri dışında yeni bir dilin konuşulmaya başlaması olayıdır. Bu olay elde bulunan yazılı belgelere, düşünce ürünlerine bakılırsa İ.Ö. VIII. yüzyılda oldukça gelişmiş, yaygın (Ege kıyılarında) bir dil olan Yunancadır. Anadolu düşüncesi bu yeni dönemde Yunanca ile ürünlerini vermeye başladı. İşlenen konular, olaylar Anadolu insanının, Anadolu toprağının ürünleridir. Ortaya konan düşünce biçimi, olaylara bakış, onları yorumlayış, anlatış Anadolu insanının özelliklerini taşır. Bu dille (Yunanca ile) yazılan yazılarda ele alınan konular gene Hititlerde olduğu gibi *insan, tanrı, alınyazısı, yiğitlik, insanın alınyazısına karşı direnişi, evren, ölüm, ölümsüzlük, tin-gövde bağlantısı, ötedünya, ölümden sonraki yaşayış*. Bu konular, daha önceden de anlatıldığı gibi, insanla yaşıttır, Anadolu'da bunların İ.Ö. 2000 yıllarına varan bir eskiliği vardır. Durum Mısır, Mezopotamya, Hindistan bg. komşu ülkelerde de böyledir. Düşünceler gene şiir diliyle açıklanıyor. İşlenen konular arasında daha çok

yiğitlik'e önem veriliyor. İnsanlar arasında geçen olaylara (savaşlara) tanrılar da karışıyor. Bu durumda yeniden İ.Ö. 2000 yıllarına dönüş başlamış demektir. Mısır'da, Hindistan'da, Mezopotamya'da tanrılarla insanlar arasında sürekli çekişmelerin olduğu, insanların tanrılara başkaldırdıkları biliniyor. Mısır'da *tanrı krallar*, Babil'de kralın tanrı ile boy ölçüşmeye kalkışı bg. olaylar bu niteliktedir.

İ.Ö. VIII. yüzyıldan sonra Anadolu düşüncesinde sorunların daha açık seçik bir nitelik kazanmaya başladığı görülür. İnsan çevresine biraz daha araştırıcı, inceleyici gözle bakar. Evrenin, evreni dolduran varlıkların özünde birtakım gizliliklerin bulunduğunu düşünme yoluna koyulur. Evrenin nereden gelip nereye gittiğini, insanın ne gibi bir anlam taşıdığını inançla karışık bir anlayış düzeyinde kendi kendine sorar.

Bu köklü değişmenin belli bir nedeni vardır. O da Asya, Avrupa (o çağdaki Akdeniz Avrupası) arasında, Yakındoğu ulusları ile Yunan, Trakya ulusları arasında birtakım yakınlaşmaların, ilişkilerin kuruluşunu sağlayan göçlerdir. Anadolu üzerinden geçen ulusların Anadolu'dan birtakım bilgiler edinip gittikleri, Anadolu'da birtakım bilgiler bıraktıkları bir gerçektir. Bunu VIII. yüzyıldan sonra (İ.Ö.) Grek dilinde görülen, Grekçe ile açıklanamayan, Anadolu kaynaklı kavramlardan anlıyoruz. Bir de yazgıya yeni bir anlam verildiğini, insanın alınyazısının biraz da kendi elinde olduğu düşüncesinin yeşermeye başladığını görüyoruz.

İnsan yaptıklarından biraz da kendi sorumludur, bütün işleri tanrılara yüklemek doğru değildir. İnsan, davranan bir varlık olarak, yaptığı işlerden dolayı mutlu, mutsuz olabilir. Yazgı insanın bütün davranışlarını sınırlandırmaz. İnsan kimi eylemlerinde bağımsızdır. Bu düşünceyi Anadolulu bir ozan olan Homeros'un şu dizelerinde görürüz açıkça:

Ne diye insanlar tanrılardan bilir birçok şeyi:
Sanırlar bütün belalar bizden gelir...

(Ody. I. 31-32)

X
Anadolu Düşüncesi
—II—
Grekçenin Egemenliği
—Anadolu'dan Batı'ya—
Homeros-Yedi Bilgeler

X

Grekçenin Egemenliği
Bilgi-Bilgelik
Tin-Gövde bağlantısı
Evrenin kuruluşu
Ötedünyanın varlığı
Tinin ölümsüzlüğü
İyilik-kötülük-doğruluk
Saygı-Sevgi
Mutluluk (iyi, sevinç içinde yaşama isteği)
Alınyazısı (yazgı)
Tanrılar (doğa varlıklarının tanrılaştırılması)
Yiğitlik (savaşçılık anlamında)
Güzellik (biçim, görünüş düzgünlüğü)
İnsan-evren-tanrı bağlantısı
Ben bilinci (insanın kendini bilmesi)
Tutkulardan kaçınma
Ölçülülük (dengeli yaşama)
Bilginin kaynağı (ilk belirtiler)
Karşılıklı yardımlaşma düşüncesi
Din görevi
Evrenin düzeni (yığından düzenli biçime geçiş:
khaos ile *kosmos* bağlantısı
Toplum düzeni, yasalar
Bireyle toplum bağlantısı, görev bilinci
Eylemlerden sorumluluk
Erdemlilik, yücelik
Doğruluk

GREK DÜŞÜNCESİ

Hitit sonrası döneminin ikinci kesimi Anadolu düşünce ürünlerinden beslenerek yeşeren *Grek Düşüncesi*'dir. Grek düşüncesi, Anadolu düşüncesinin kollarından biridir. İlk ürünlerini Anadolu'da, Ege kıyılarında, İzmir yörelerinde veren Grek düşüncesinin işlediği konular yeni değildir. Daha önceki dönemlerde görülen konuların yeniden elealınışı, başka bir dille anlatılışı, başka bir ulusun duyarlığı içinde yazıya geçirilişidir. Bu düşüncede de *tanrı, insan, evren, alınyazısı, ölüm, tin, gövde, ölümsüzlük, görev, sorumluluk bg.* konular işlenir, yorumlanır.

Bu ara dönemde, Anadolu'da, yeni bir dil konuşulur. *Grek* dili, *Hellen* dili olarak bilinen bu yeni dilin kaynağı Yunanistan'dır, ancak ilk ürünlerini Batı Anadolu'da vermiştir. Grekçenin en eski ürünleri sayılan bu yazıların başında *Homeros*'un iki büyük destanı gelir.

Felsefenin, aşağı yukarı, bütün insan davranışlarına yönelen (daha çok aktöre ile ilgili) konuları bu iki *Destan*'da dağınık olarak vardır. Ancak bu konular, daha önceki eskiçağ uluslarında da görüldüğü gibi, kesin bir felsefe anlayışı ile işlenmez. Onlarda din etkisi, inanç baskısı ağır basar, açıkça. Bu dönemde başta gelen konu *yiğitlik*'tir. Yiğitlik erdemlerin doruğunda bulunur. İnsan *yiğit olması gereken* bir varlık diye anlaşılır, yorumlanır. Yiğit kişi övülür, korkak kişi yerilir. Yiğitlik insanda *tanrısal* bir güçtür. Yiğitler tanrılara yakın, onlarca sevilen, korunan varlıklardır. Onlar insanların *güzel örnekleri* durumundadır.

Yiğitlik konusu, Grek düşüncesinde, yeni değildir. Bu konu daha önce Mezopotamya uluslarınca işlenmiş, özellikle *Gılgameş Destanı*'nda en gelişmiş biçimine varmıştı. Hindistan'da

Krişna adlı tanrısal yiğitin savaşlarını, olağanüstü başarılarını, başından geçen olayları konu edinen iki yüz bin dizelik büyük destan bu konuda gösterilen örneklerdir. Ayrıca Fenikelilerde de destan türü yaygındı.

Grek düşüncesi, Anadolu'da ilkin bir şiir yapısı içinde doğdu, sonra Yunanistan'a geçti. Bir süre sonra da bir felsefe ürünü niteliğine bürünüp gelişmeye başladı. İ.Ö. VIII. yüzyıldan sonra kesin biçimini kazanan bu düşünce *Homeros*'la başlar. Onun etkisinde kalan, Anadolulu bir ailenin çocuğu iken sonradan Yunanistan'a göçen *Hesiodos* bu düşünceyi belli bir din inancına göre daha da belirgin biçime sokar. İşlediği konular arasında doğa olaylarının, insanla ilişkili, doğal oluşların ağır bastığı görülür.

Grek insanı, Anadolu kıyılarına alışveriş yapma ereğiyle gelmiş, genellikle deniz kıyılarında yaşamayı seven bir insandır, denizcidir, Akdeniz'in bütün kıyı illerinde alışveriş yerleri kurmuştur. Ayrıca sürekli olarak savaşan, yurdunu güçlü düşmanlarının saldırılarından koruma gereğinde kalan bir insandır. Birçok küçük devletin, *Polis*'in bulunduğu Yunanistan'da içsavaş eksik olmaz. Bu küçük devletler birbiriyle boyuna savaşır. En gelişmiş durumda olan *Atina* ile *Isparta* bile birbirine dişbiler. Bunun dışında bir de Asya uluslarının, Kuzeyden gelen Avrupa uluslarının Yunanistan'a saldırmaları, illeri yakıp yıkmaları, insanları köle olarak götürmeleri vardır. Bu nedenler yüzünden Yunanistan'da erkeğin savaşçı olması, korkusuz olması, vuruşmaktan kaçınmaması gerekir. Yunanistan'da ancak savaşçı insan yaşayabilir. İşte *yiğitlik*'in önemli bir *değer*, bir *erdem* niteliği kazanması, birçok ozanın bu konuyu işlemesi bundandır. Ancak bu ozanların çoğu da Grek değildir. O çağın en gelişmiş dili olan Grekçeyi kullanan, başka ülkelerin insanlarıdır. Özellikle Anadolulu'dur. Bu durum Grek dilinin bir bilim dili, şiir dili olarak gelişmesini, yayılmasını sağlamıştır.[1] Nitekim Ispartalı olduğu söylenen ozan

1. Bunun en belirgin örneğini Ortaçağ Avrupa'sında görürüz. Hıristiyan dinini Grek diliyle öğrenen bilgeler bütün yazılarını Grekçe yazmıştır. (Doğu bilgisine bağlananlar) Durum Doğuda da öyledir. Grek olmayan birçok Doğulu Hıristiyan düşünür, yazar, bilge yapıtlarını Grekçe yazmıştır. Latin kilisesine bağlanan da Latince yazmıştır. Bu gelenek ilkçağdan kalmadır.

Tyrtaios (İ.Ö. VII. yüzyıl)un bir şiirinde bu yiğitlik duygusunun, savaşçılığın açıkça işlendiği görülür.

Haydi erler yatağı Ispartanın,
Hür babaların çocukları ileri.
Sol elle tutun kalkanı önünüze
Kargınıza yapışın delice
Aman vermeyin kimselere
Böyledir Ispartalı, uyum töreye.[1]

Atina ile uzun yıllar savaşan Isparta'nın *yiğitlik*'e büyük bir önem verdiği, daha çok bir savaşçı devlet olarak, o çağda, ün yaptığı bilinir.

Grek düşüncesinin, felsefe öncesi dönemde, ortaya koyduğu önemli başarılardan biri de yasa anlayışıdır. Isparta ile Atina bu konuda eş doğrultuda, eş başarı düzeyindedir. Ispartalı *Lykurgos* (İ.Ö. XI-X. yüzyıl?) adlı masallaşan bir yöneticinin ilk yasa koyucu olduğu, toplumu belli bir düzene göre yönetmenin gereğini savunduğu, bu nedenle bir yasa düzenlediği söylenir. Kimine göre İ.Ö. V. yüzyılda *Lykurgos*'un düzenlediği yasa toplanmış, bugün bilinen biçimini almıştır.

Lykurgos'un düzenlediği söylenen yasa Isparta-Atina (Yunan) düşüncesinin ilk ürünlerinden sayılır. Daha sonra Atinalı *Solon*'un bu yolda giderek kendi adı ile anılan yasaları düzenlediği biliniyor. Bu yasalar, o çağda, genellikle devlet yönetimi, devlet düzeni üzerinde durulduğunu, ona önem verildiğini gösteren yazılı belgelerdir. Ancak bu yasalar o dönemde *polis* denen küçük devletlerin yönetimine yarayacak nitelikteydi, büyük devletleri, özellikle imparatorlukları, düzene sokacak güçte değildi.[2]

Yavaş yavaş gelişen bu yasa anlayışı, Grek düşüncesinde devlet görüşünün biçimlenmesini, daha belirgin bir nitelik kazanarak felsefe sorunu kimliğine bürünmesini sağlamıştır. Grek düşüncesi bir *birleşim* niteliği taşır. Onda, daha önce yaşamış

1. S. Yakup Baydur, *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi*, İstanbul 1948, s. 31, son dizede âdet sözünü töre yaptım (İ.Z.E.).

2. Bu yasaların kaynağı eski Babil-Asur yasalarıdır (Hammurabi Yasası). Sonraki dönemlerde bu yasaların etkisiyle Grek düşüncesinde bir devlet felsefesinin oluştuğu, özellikle *Platon*'un bu konuda kendinden sonra gelen bilgelere öncülük edecek nitelikte bir görüş attığı biliniyor.

komşu ulusların, özellikle Trakya insanlarının (Trakların) sezilir ölçüde etkisi vardır. Genellikle dinle ilgili inançlarda bu etki açıkça görülür. *Poseidon, Artemis, Hermes, Hera, Ares, Apollon, Hephaistos, Athena* gibi Grek inançlarında, söylencelerinde geniş yer tutan adları Grekçe olmayan tanrıların, tanrıçaların Yunanistan'a başka ülkelerden geldiği gözönünde tutulursa Grek düşüncesinde dış etkinin yeri daha kolay anlaşılır. Grek söylencelerinde bir *Leda* vardır. Tanrı *Zeus* bu kadınla birleşmek için kuğu kılığına girer, başından türlü olaylar geçer. Bu *Leda* adı Grekçeye Frigya dilinde *kadın* anlamına gelen *lada* sözünden değişerek girmiştir. İlkçağda *Yedi Bilgeler* diye bilinen, felsefenin başlangıcı dönemlerinde yaşayan düşünürlerden *Thales, Bias, Kleobulos, Pittakos* adlı dördünün Anadolu'nun Ege kıyılarından oluşu, *Kallinos, Mimnermos, Phokylides, Simonides, Hipponaks, Aisopos, Alkman, Anakreon, Sappho, Terpandros, Arion* gibi İ.Ö. VII. ile VI. yüzyılda yaşamış ozanların Anadolu'da yetişmesi Grek düşüncesinin hangi uygarlık ürünlerinden beslendiğini, hangi ortamda yeşerdiğini gösteriyor. Anadolu çağlar boyu sürüp gelen yaratıcı bir akışın biriktiği, yoğunlaştığı yerdir. Akdeniz bölgesi, Hind, İran ülkelerinde gelişen uygarlıkların yarattığı ürünler son biçimini Grek düşüncesinde aldı. Bu nedenle Grek düşüncesi sürekli bir yaratma eyleminin vardığı son aşamadır. Felsefeye *giriş* niteliği taşıyan bu *aşama* iki ayrı yönde gelişir. Bunlardan biri deneye, öteki yalnız düşüncede yaşayan *soyut* varlıklara dayanır.

Eskiçağın tek nedene dayanan, bütün varlık türlerini *doğaüstü* bir kaynağın buyruğuna bırakan düşüncesi bu dönemde ikiye ayrılır. Eskiçağda evrenle insan, tanrılar, tin bg. varlıklar bir *birleşim* niteliği taşırdı. Aralarında bir bağlantı, bir *öz birliği* vardı. Grek düşüncesinde bu *birleşim* yavaş yavaş *çözülmeye* başlar. Tin ile özdeği yöneten güçler ayrılır. Evren ikiye bölünür. Birine *tinler evreni*, ötekine *özdek evreni* denir. *Tin* ile *özdeğin* sınırları kesinlikle belirlenir, birbirinden ayrılır.[1] Tin, gövdede bulunduğu sürece, kazandığı başarılar oranında karşılık görür. Hangi olgun-

1. Tin ile özdek birbirinden ayrı varlıklar olarak düşünülmeye başlanır. Eskiçağda iki varlık arasında bir bağlantı, birbirini gerektiren bir *birlik* vardı. Tine inanan özdeğe de inanıyordu. Oysa bu dönemde kimi yalnız *tin*'i, kimi yalnız *özdeğin gerçek varlık* olduğu görüşünü savunmaya başladı. *Özdek diridir*, dendi.

luk basamağına ulaşmışsa ona yaraşan (o basamakta bulunan) varlığa girer. (Bu inanç, tinin ölümden sonra, gövde değiştirmedir, kaynağı Hind düşüncesidir.).

Tinle ilgili düşüncelerin ikinci kaynağı da Trakya'dır. Orada gelişen, sonra Yunanistan'a, Anadolu'ya yayılan *Orpheus* inançları felsefe sorunlarının doğmasına yardımcı olmuştur. Özellikle *tin*'le bağdaşan konularda *Orpheus* inançlarının, değişik yorumlarla, önemli etkisi oldu. *Orpheus* inançları insan yaşayışına yeni bir yön veren, insanı durgunluktan, içe kapanıştan kurtaran, coşkunluğa iten bir görüşü benimser. İnsan içer, sevişir, oynar, eğlenir, çalgı çalar, din törenleri düzenler. Sözün kısası yaşamayı *durgunluk* değil *coşkunluk* diye anlar.

Homeros

Felsefenin doğuşundan önceki dönemin birinci kesimi daha çok Sümer, Akad, Babil, İran, Hind, Mısır, Asur, Hitit, Çin uluslarının yaşadıkları çağları içeren düşünce ortamıdır. Bu dönemde bütün Akdeniz çevresi ulusları eş düşünce doğrultusundadır. İşlenen konular birdir.

Dünya, tanrı, insan, tin, ölüm, yaşam gibi sorunlar değişmez, olduğu gibi ulustan ulusa geçer. İkinci kesimde ise daha açık bir görüş ortaya çıkar. Bu görüşün kaynağı artık Mezopotamya değil Anadolu'dur. Anadolu'da gelişen bu görüşte eski Mezopotamya uluslarının, eskiçağ Anadolu uluslarının etkisi vardır. Ancak düşüncenin özünde bir değişme görülür. Bu değişmenin ana niteliği somuttan soyuta doğru kaymadır.

Bu ikinci kesimin dünya, insan, tanrı, tin gibi varlıklarla ilgili düşüncelerini bir bütünlük içinde *Homeros*'ta buluyoruz. Anadolulu bir ozan olan *Homeros* İ.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında yaşamıştır. Doğum, ölüm yılları kesinlikle bilinmiyor. Günümüze kalan iki ünlü yapıtı *İlias* (İlyada) ile *Odyysseia*'dır. Bu yapıtları onun yazmadığını, onun dilden dile dolaşan halk destanlarını derleyip düzenlediğini, söyleyenler vardır. Ancak bu konuda kesin bilgi yoktur. Bilinen yalnız adı geçen iki yapıtın *Homeros* eliyle düzenlenip günümüze kaldığıdır. Homeros'ta geçen konu-

lar da öyle pek yeni değildir. Onlarda daha önceki çağlarda gelişen görüşlerin, düşüncelerin izlerini buluyoruz.

Homeros'ta evreni, varlık türlerini doğuran bir kaynak, bir *ata* vardır. Bunun adına *Okeanos* denir. Bütün tanrılar bu *Okeanos* soyundan gelir. Onun yanında *Tethys* adı verilen tanrılar anası bulunur. Ancak bu dönem düşüncesinde de evren yoktan yaratılmamıştır. Evren tanrılar gibi dahası onlardan da eskidir. Tanrılar evrenin yöneticisi, düzenleyicisi olmaktan öteye geçemezler. Evren önceden *khaos* denen biçimsiz bir yığındı, sonra düzene girip *kosmos* biçimini aldı.

Homeros'tan seçmeler:

Tanrılar Üstüne

Ulu Hera düzen kurup, karşılık verdi, dedi ki:
Gidiyorum bol besi veren toprağın bir ucuna,
Tanrılar atası Okeanos'la ana Tethys'ü görmeye.
Onlar beni saraylarında iyice beslemişler, büyütmüşlerdi,
Onları görmeye gidiyorum işte.

(İlyada, XIV. 300-304)

Tanrıların babası, yüksek, Gargaros tepesinde,
Koynunda karısı, mışıl mışıl uyuyordu,
Uyku ile Aşk yola getirmişti onu.

(İlyada XIV. 351-353)

Tanrıların en yücesi Zeus hakkı için
Doğru değil suyun alnıma değmesi

(İlyada, XXIII. 43,44)

Alınyazısı Üstüne

Zeus verdi bize bu acı kaderi,
Bizden sonraki insanlar okuyacak,
Anlatacak bizi destan gibi.

(İlyada, VI, 357-359)

Öbür tanrılar orada yoktular,
Olympos'un kıvrımlarında, kendi evlerinde,
Saraylarında, yan gelmiş, oturuyorlardı.
Kara bulutlu Kronosoğlu suçluydu onlarca,
Zaferi Troyalılara sunmak istemişti.
Ama hiç oralı değildi Zeus baba,

Onlardan ayrı uzaklara çekilmişti,
Oturmuştu göz kamaştıran çalımıyla,
Troya iline, Akhaların gemilerine bakıyordu.

(İlyada, XI. 75-81)

Can, Tin Üstüne

Böyle dedi, ölüm kapladı gözlerini,
Canı çıktı gövdesinden, uçtu gitti Hades'e,
Bıraktı gücünü, gençliğini kaderine ağlaya ağlaya.

(İlyada, XVI. 855, 856)

Söyle, tanrıça, Peleusoğlu Akhilleus'un öfkesini söyle.
Acı üstüne acıyı o kahreden öfke getirdi,
Ulu canlarını Hades'e attı nice yiğitlerin,
Gövdelerini yem yaptı kurda kuşa,
Buyruğu yerine geliyordu Zeus'un.

(İlyada, 1, 1-5)

Ruh kaçmıştı bir duman gibi,
Yerin altına ıslık çala çala.
Akhilleus şaşkın şaşkın fırladı ayağa,
Çırptı ellerini, söyledi şu acıklı sözleri:
İçinde can yoksa bile, bir ruh var, bir gölge.
Bütün gece talihsiz Patroklos'un ruhu
Başımın ucunda inledi durdu,
Yapacağımı sayıyordu bir bir bana.

(İlyada, XXIII. 10-107)

Daha önceki dönemde, Hititlerde, Sümerlerde, Akadlarda olduğu gibi *Homeros* çağında (İ.Ö. VIII. yüzyıl ortaları) Anadolu'da tinin ölümsüzlüğüne, gövdeden ayrı bir varlık olduğuna, ölüm sırasında gövdeden ayrılınca yeraltı ülkesine gideceğine inanılıyordu. Bütün insan eylemlerini tanrılar yönetiyor, bu yönetme alınyazısı denen belli bir kurallar birliğine göre oluyordu. Tin, insan gövdesinde ayrı özden kurulmuş, ayrı nitelikte, ölümle bağımsızlığa kavuşan bir varlık niteliği taşıyordu.

Ahlâkla İlgili Dizeler

....
Troya'ya gönderdi beni o,
Sıkı sıkı salık verdi bana:

Hep yiğitçe dövüşeyim,
Üstün olayım başkalarından,
Utandırmayayım atalarımın soyunu,
Onlarki Ephyra'da, yaygın Lykia'da
En iyi, en ünlü kişilerdi.

(İlyada, VI. 206-211)

İnsanla Tanrılar Arasındaki İlişkiler

Ne diye insanlar tanrılardan bilir birçok şeyi:
Sanırlar bütün belalar bizden gelir,
Oysa kaderin dışında acı yığar başlarına
kendi kendileri, kendi taşkınlıkları.

(Odysseia 1, 32-35)

Homeros'un dizelerinde dilegelen düşünceler, görüşler o çağın Anadolu insanının yüreğinden, başından fışkıran düşünce ürünleridir. Çağın durumunu, gelenek, görenek gibi toplum düzeniyle ilgili dünya görüşlerini açıklamaya yarar bu düşünceler. Nitekim ona göre soylu kişilerin yüreği yumuşak olmalı:

Yumuşar yüreği soylu kişilerin

(İlyada XV. 203)

Bunlarda bir bütün olarak düzenli felsefe görüşü, dünyaya, varlığa, insana belli belirli bir bakış açısı yoktur. Ancak bunlar sonraki çağların bilgelerini etkileyecek, felsefe görüşlerine, pek sınırlı bir nitelikte de olsa, yön verecek düşünce varlıklarıdır.[1]

Hesiodos

Homeros'tan sonra dünya, tanrı, oluş, varlık türleri, insan, insan eylemleri üstüne değişik düşünceler ileri süren, felsefe öncesi dönemde felsefe bakımından ilginç görüşler ortaya atan bir ozan da *Hesiodos*'tur. İ.Ö. 700 yılı dolaylarında, Yunanistan'ın Boiotia bölgesinin Askra ilinde yaşadığı söylenir. Tarımla ilgili *İşler* ve *Günler* ile dünyanın oluşunu konu edinen *Theogonia* adlı iki yapıtı vardır. İkisi de şiirdir. *Hesiodos*'un işlediği konular

1. *Homeros*'un yukarıya aktarılan şiirleri için bk.
Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 1967.
Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 1970.

da pek yeni değil. Onun biricik yeniliği evrenin oluşunu, tanrıların, insanların ortaya çıkışını derli toplu olarak şiir ölçüleri içinde vermesinde, İlkçağda böyle bir konuyu belli bir görüş açısından, belli bir anlayışa göre elealıp işlemesidir. *Hesiodos* konuları işlerken bir bilge gibi inceden inceye araştırıcı sorular sormaz, sorunların çözümü diye bir ereğe bağlanmaz. Yalnız olup bitenleri, kendi anlayışına göre, en küçük ayrıntılarına değin anlatır, açıklar. Onun yazılarında da bütün olaylara din açısından bakılır. Ancak bu bakış derli topludur, bilgece bir yanı vardır.

Evren, Tanrı, Gökler

Khaos'tu hepsinden önce var olan,
Sonra geniş göğüslü Gaia, Ana Toprak,
Sürekli, sağlam tabanı bütün ölümsüzlerin,
Onlarki tepelerinde otururlar karlı Olympos'un
Ve yol yol toprağın dibindeki kanlı Tartaros'ta,
Ve sonra Eros, en güzeli ölümsüz tanrıların,
O Eros ki elini ayağını çözer canlıların,
Ve insanların da tanrıların da ellerinden alır
Yüreklerini, akıl ve istenç güçlerini.
Khaost'tan Erebos ve kara Gece doğdu,
Gece'dense Esir ve Günışığı doğdu
Erebos'la sevişip birleşmesinden.
Toprak bir varlık yarattı kendine eşit:
Dört bir yanını saran Uranos, yıldızlı Gök'ü,
Mutlu tanrıların sürekli, sağlam yurdunu.
Yüksek dağları yarattı sonra,
Koyaklarında tanrıçalar oturan dağları.
Sonra denizi yarattı, ekin vermez denizi:
Azgın dalgalarıyla şişen Pontos'u.
Kimseyle sevişip birleşmeden yaptı bunu...

Geceyle Gündüz

Hep biri dışarda, yeryüzünde
Öteki içerde, çıkmayı beklemektedir.
Biri ellerinde götürür ışığı
Sayısız gözlerine insanların,

Öteki uykuyu taşır kollarında,
Ölümün kardeşi uykuyu,
Sisli karanlığa bürülü belalı Gece.

Ölümle Uyku

Orada oturur kara Gece'nin çocukları
Uykuyla ölüm, korkunç tanrılar.
Güneş onlara hiç çevirmez ışınlarını
Ne göklere çıkarken, ne inerken,
Biri dolaşır sırtında toprağın ve denizin
Tatlı bir huzur götürerek insanlara,
Ötekinin demirdendir yüreği, tunçtandır canı.
Yakaladığı insan kurtulmaz hiç elinden
Kin besler ölümsüz tanrılara bile.

Onları Toprak Ana saklıyordu bağrında.
O günden sonra Zeus'un eline geçtiler
Ve onlarla buyruğu altına Zeus
Bütün ölümlüleri ve ölümsüzleri

Yeraltı Dünyası

İşte orada saklıdır Titanlar karanlıkta
Bulutları toplayan Zeus'un istenciyle.
Güçleri yetmez çıkmaya ordan
Poseidon kapamıştır tunç kapıları,
Dört bir yanda yükselir duvarlar.

(*Theogonia*, A. Erhat-S. Eyuboğlu)

İnançlar Üstüne

Şarap dökeceği bırakma çömleğin üzerine
İçildiği sürece, bir uğursuz işin belirtisidir bu.
Kurban için kullanılmamış çömlekten alıp
Ne ye, ne de yıkan, görür cezasını bunu yapan.
Kutsal yerlere koymak iyi değildir
Oniki günlük çocuğu, erkek olmayan bir erkek yapar bu onu,
Koyma oniki aylığı da, aynı şeye uğrar o da.
Sakın bir kadının yıkandığı suda erkek vücudunu
Islatma, yüklenir her zaman için ona

Ağır ceza, yanan kurbanlarla karşılaşınca
Söylenme anlaşılmayan şeyler, tanrı kızar bunlar için insana.
(*İşler ve Günler*, 800-811)

Aktöre

Arkadaşını kardeşinle bir tutma
Tutarsan da fenalık etme önce ona.
Yalan söyleme laf olsun diye, başlarsa sana
Kızdıracak şey söylemeye, yahut yapmaya
Unutma onu iki misliyle cezalandırmayı, yeniden
Dostluk yolunda giderse önünden, hazırsa kendini bağışlatmaya
Olmaz deme, kötü bir adamdır, bir onu, bir bunu
Dost edinen, düşünüşüne uysun görünüşün.
(*İşler ve Günler*, 761-769)

Erdemle İlgili Öğütler

Çalışmak ayıp değildir asla, çalışmamak ayıptır
Çalışırsan çok geçmez kıskanır seni çalışmayan
Varlığını görerek; varlığın ardından şeref ve itibar gelir.
(*İşler ve Günler*, 311)
Kendine kötülük hazırlar başkalarına kötülük hazırlayan
Kötü öğüdün en çok öğüt verenedir zararı.[1]
(*İşler ve Günler,* 265)

Yedi Bilgeler

İlkçağ düşüncesinde, özdeyişleri birer atasözü niteliği kazanan, yaşamları üstüne yeterli bilgi olmayan yedi kişi vardır. Felsefe tarihinde çokluk *Yedi Bilge* diye anılan bu aydınların dördü Anadolu'nun Ege kıyılarından, üçü de Yunanistan, Isparta ülkelerindendir. Yedi bilgenin dilegetirdiği düşünce, daha önceki çağlarda, Sümerlerde de vardı. Sümerlerde yeraltı evreninin, *Tatlısu Okyanusu*'nun *yedi bilgesi* olduğu inancı yaygındı. Sümerler, bu yedi bilgenin, zaman zaman yeryüzüne çıkarak insanlara *doğru yolu* gösterdiklerine, kötülüklerden kaçınmayı, iyilik et-

1. Hesiodos, *İşler ve Günler*, çev. Yakub Baydur, Ankara 1948.

meyi, suç işlememeyi öğütlediklerine inanırlardı. Yedi sayısının kutsallığı gözönünde tutulursa *Yedi Bilge*'nin hangi duyusal nedenlerle, hangi inançlarla ortaya çıktığı daha kolay anlaşılır.

Sümerlerde, Hindistan'da, İran'da, Mısır'da çok yaygın olan bu yedi inancı sonradan, İ.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'da yazılı kaynaklarda görülmeye başladı. Bu inanç *yaratış* olayı ile de ilgilidir.

İşte Sümerlerden Anadolu'ya geçtiği sanılan bu *Yedi Bilge* ile onlara dayanan inanç İ.Ö. VI. yüzyılda Batıya yayıldı. Yunanistan'da üç bölgenin birer *bilge*'si olduğu inancı doğdu. Bunlar da Atinalı *Solon*, Ispartalı *Kylon*, Korentli *Periandros* adlarını taşırlar (bu ad nd sesine bakılırsa Anadolu kökenlidir). Öteki dördü *Thales, Bias, Kleobulos, Pittakos* Anadolu'nun Batı kesimindendir. Bu yedi bilgenin içinde yalnız *Solon* ile *Thales*'in sözleri, özdeyişleri, az da olsa, derli topludur. Solon bir küçük şiir kitabı yazdı. Düşüncelerini şiirle dilegetirdi. Öteki beş bilgeden yalnız kısa özdeyişler kalmıştır günümüze.

Yedi Bilge'nin özdeyişleri birer *öğüt* niteliğindedir, kimi toplumun yönetimi ile bağlantılıdır. Kimi özdeyişler de birer aktöre buyruğu durumundadır.

Ölçü en iyi şeydir

diyen *Kleobulos* Yunan düşüncesinde, Anadolu düşüncesinde biçimlenen, bir *değer*, bir *erdem* olarak yorumlanan *ölçülülük*'ü öneriyor. Yedi bilgenin sözlerinde *saygı, sevgi, ölçü, erdem, iyilik, yardım, tutkudan kaçınma, doğruluk* gibi bütün toplumlarda geçerliği olan değerlerin sıralandığı, önerildiği görülür.

Solon

Solon, Yunanistan'ın Atina ilindendir, İ.Ö. 640-558 yılları arasında yaşamıştır. Bir süre *İonia*'da kaldı, sonra Atina'ya giderek devlet işleriyle ilgilendi, yönetici oldu. Toplumun düzensizliğini, varlıklıların yoksulları soyduklarını, ezdiklerini gördü. Topraksızlara toprak, seçip seçilme yetkisi olmayanlara seçmek seçilmek, yurttaşlar arasında eşitlik sağlayan yasalar çıkardı. Atina toplumuna birtakım yenilikler getirdi, yoksulları korudu, halkı

sömürenlerin yetkilerini sınırlandıran yasaları yürürlüğe koydu. Bu nedenle sevildi, *bilge* sayıldı.

Solon'un özdeyişleri arasında en ilginç olanları yönetimle ilgili bulunanlardır. *Solon*, yönetim işlerinde, deneye önem veren, insanın yetişmesini birtakım olayların yaşanmasına bağlayan bir kimsedir.

Egemenlik altına girmeyi öğrenerek egemenlik altına almayı bileceksin.

Bu özdeyiş onun insanları yönetmenin, başkalarını buyruk altına almanın, hangi koşullar altında gerçekleşebileceğini dilegetiren bir görüşüdür.

Halk anlamadan zorbaların kölesi olur

burada halkın kendisini yönetenlere ancak *bilmeden* boyun eğdiği, onun kölesi olduğu açıklığa kavuşuyor. O çağın Atina'sında okumak, bilgi edinmek daha çok varlıklı kimselerin işiydi. Yoksul kimselerin okuyup aydınlanma olanağı yoktu.

Hiçbir şeyde aşırı olma

Yunan düşüncesinde ölçülülük denen değerin dile gelişidir bu. *Solon* davranışlarda, görevde, insan eylemlerinde *aşırılık*'ın karşısına çıkıyor. Ancak bu tutum yeni değildir, Solon'dan çok önce söylenmiş, bir *özdeyiş* olarak benimsenip yayılmıştır.

Çabuk dost edinme, dost edindiklerini de öyle kolayca bırakma, gözden düşürme.
Egemenlik altına girmeyi öğrenerek egemenlik altına almayı bileceksin.
Görünmeyenleri görünenlerden çıkar.
Yurttaşlara en hoşa gideni değil, en iyi olanı öğütlemeye çalış.

Solon, o çağın geleneğine uyarak, düşüncelerini, yaptığı işleri dizelerle anlattı. Davranışlarında belli bir *ölçü*'ye uymanın, insana gereğince saygı göstermenin, bu konuda aşırılığa, ya da çekingenliğe kapılmanın uygun olacağı görüşünü savundu.

Halka hakkı olduğunca değer verdim,
Şerefini ne pek azalttım, ne de pek bol sundum.

Zengin ve güçlü olan ağalara
"Hakkınızdan çoğunu almayacaksınız:" dedim.
Her iki yanı da güçlü silahla korudum
Hiçbirine ötekini haksızca ezdirmedim.
Buluttan birden bire kar ve dolu düşer
Parlak şimşekten gökgürlemesi doğar.
Büyüklerin tutkusu devleti uçuruma sürükler.
Halk anlamadan zorbanın kölesi olur.
Pek aşırı güçleneni sonradan bağlamak zordur.
Her şeyi zamanında düşünmek gerekir.[1]

Burada *Solon* bir yasa koyucu olarak yaptıklarını anlatmakla kalmıyor, çağının anlayışına uygun nitelikte, felsefe ile bağlantılı görüşlerini de açıklıyor. *Ölçü, saygı, değer, hak, eşitlik* gibi sonraki dönemlerde üzerinde uzun uzun durulacak kavramları sıralıyor.

Üzüntü yaratan sevinçten kaç
Aşırı olma hiçbir şeyde.

Kleobulos

Kleobulos'un yaşadığı dönem kesinlikle bilinmiyor. Açıkça bilinen onun Rodos Adası'nın Lindos ilinden olduğudur. Öğütlerinin içerdiği konulara bakılırsa İ.Ö. VII. VI. yüzyıllarda yaşadığı söylenebilir. Özdeyişleri aktöre konularını içerir.

Kleobulos, özdeyişlerinin birinden, anlaşıldığına göre *eğitim*'e önem veren, çocukların eğitilerek büyütülmesini öneren bir kimsedir.

Çocukları eğitmeli, diyen bir özdeyişi onun bu görüşünü açıklıyor. O, bir halk insanı, halkı seven, sayan bir aydındır da. Bunu onun *halka karşı olana düşman gözüyle bakmalı,* diyen özdeyişinden anlıyoruz. Bu düşünce Anadolu'da da, Yunanistan'da da önemlidir.

Ölçü en iyi şeydir.
Babaya saygı göstermek gerek.

1. Suad Yakup Baydur, *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi*, İstanbul 1945, s. 32. Bu şiirde bugün için eskimiş olan birkaç sözü değiştirdim.

İnsan gevezeliği değil dinlemeyi sevmeli.
Yurttaşlara en iyi öğütleri vermeli.
Zorla hiçbir iş yapmamalı.
Çocukları eğitmeli.
Halka karşı olana düşman gözüyle bakmalı.
Kişi dengiyle evlenmeli, senden yükseği efendin olur akraban olmaz.

Bu özdeyişlerden Kleobulos'un bir eğitim bilinci taşıdığı, halk yönetimine, eşitliğe, saygıya önem verdiği anlaşılıyor. Sonraki dönemlerde bu sorunların felsefenin ana konuları arasında yeraldığı, uzun uzun açıklamalara, yorumlara yolaçtığı görülecek.

Khilon (Kylon)

Khilon, Ispartalıdır, İ.Ö. VI. yüzyıl ortalarında yaşamıştır. Toplum yönetiminde görev aldı. Krallık yönetimine karşı direnişe geçti, halkı tuttu. Eski Isparta yasalarının uygulanması yolunda çalıştı. *Lykurgos* yasalarının düzenlenmesini, yeniden yürürlüğe konmasını ona bağlayanlar da vardır.

Khilon da bir öğütçü, bir aktöre insanıdır. Yaşadığı çağda yürürlüğü olan, genel geçerliği bulunan değerleri savunur. Düşüncelerini yönetim konusunda yoğunlaştırır. Eski inançlara, geleneklere, göreneklere önem verir. Bunu, *ölüleri mutlu kimseler diye öv*, sözlerinden anlıyoruz. Eski Isparta geleneklerine göre ölüler gerçekten övülmeye değer, mutlu kimselerdir. İnsanın bir *orta yol* tutması, aşırılığa kaçmaması, yiğit olması gerekir. Isparta düşüncesine göre insanın *yasalara uyması* bir yetkinliktir. Yasalar saygıdeğer, kutsal varlıklardır.

Tutkularını dizginle.
Haksızlık görürsen barış, seni yerenden öcünü al.
Dostlarının şölenlerine yavaş yavaş, yıkımlarına ise koşa koşa git.
Kendini bil.
Düğünlerde gösterişe kaçma.
Kendinden yaşlı olanlara karşı saygılı ol.

Ölüleri mutlu kimseler diye öv.
Yasalara uy.

Pittakos

Pittakos, İ.Ö. 650-569 yılları arasında yaşamıştır. Lesbosludur. On yıl süreyle Trakya'da tiran olmuş, toplumu düzenleyici, bozulan işleri düzeltici yasalar koymuştur. Sürgüne gönderilen soyluların suçlarını bağışladı. Bir yönetici olduğundan günümüze kalan düşüncelerinde daha çok toplum sorunlarının, yönetimle ilgili görüşlerin yoğunlaştığı görülür.

Pittakos genellikle tabulardan kaçınmayı, bütün eylemlerde ölçülü olmayı, toplum anlayışına uygun gelen davranışlarda bulunmayı önerir. *Bağışlamak öç almaktan daha güçlüdür*, diyen, *Pittakos* insan özündeki soyluluğu, öçalmaktan kaçınmayı, bağışlamanın ancak soylu, olgun bir kimsenin işi olduğunu benimsemeyi bilgece bir tutum sayar. Bir özdeyişinde insandaki *kazanç tutkusu*'nun sınırsız olduğunu, kolay kolay önüne geçilemeyeceğini söyler.

Uygun, elverişli zamanı kolla (bir iş yapmak istediğinde)
Soylu olmak güçtür (burada soylu sözü insanın bilgelik bakımından olgunluğu, yetişmesi ile bağlantılıdır).
Yapmayı düşündüğün bir işi söyleme, başaramazsan başkalarına karşı gülünç olursun.
Başkalarının yapmasını uygun görmediğini kendin de yapma (başkaları yapınca beğenmediğin bir işi sen de yapma).
Mutsuzluğa uğramış kimseleri kınama, sonunda sen de tanrıların hıncını üstüne çeker, öyle olursun.
Karaya güven olur denize güven olmaz.
Kazanç tutkusu doymak nedir bilmez.
Sana yakışanı kazanmaya çalış.
Bağışlama öç almaktan daha güçlüdür.

Pittakos'un özdeyişlerinde de ahlâk tutumunun öne geçtiği görülüyor burada.

Periandros

Periandros, İ.Ö. VIII. VI. yüzyıllarda yaşadı. 627-585 yılları arasında Korinthos tiranı oldu. Önce yurdunun sorunlarıyla uğraştı. Toplum düzenini sağlamak için birtakım yasalar çıkardı. Köle satın almayı yasakladı, özgürlük anlayışına dayanan bir yönetimin uygulanması için çalıştı. Alışveriş işlerine önem verdi. Tiranlığı süresince iç kargaşalıkları, oğlunun ayaklanmalarını bastırmakla uğraştı. Sonunda, bir öfke sırasında, karısı *Melissa*'yı öldürünce gözden düştü. Bu davranışının öğütleriyle bağdaşmayışı üzücü bir durumdur.

Periandros aktöreci bir kimsedir. Düşüncelerinin kaynağı içinde yaşadığı toplum olaylarıdır. *Kazanç çirkindir* diyen özdeyişi onun, doğruluk anlayışını, alışverişte başkalarının hakkına saygı gösterme gereğine inandığını dilegetirir. *Ölçülülük, saygı, sevgi, gürültülerden uzak yaşama, kalabalıklardan kaçınma, başkalarının mutluluğunu düşünme, yardım* gibi iyi olarak nitelenen davranışları öneren Periandros bir yönetim insanıdır. Tiran olmasına karşılık toplumdan uzak kalmayı bir mutluluk sayması, *sessizlik*'i benimsemesi de yaşadığı dönemdeki çalkantıların sonucudur.

Anana babana yaraşır bir kimse olduğunu göster.
Kazanç gerçekten çirkin bir şeydir.
Atılganlık aldatıcıdır.
Mutlulukla ölçülü, mutsuzlukla düşünceli olmayı bil.
Dostlarına karşı mutlu oldukları zaman nasıl davranıyorsanız mutsuz oldukları gün de öyle davran.
Sessizlik güzeldir.
Yasaların eski, yemeğin taze olsun.
Bütünü düşün.

Bias

Bias, İ.Ö. VI. yüzyılda yaşadı. Priene'lidir. Çağında hukukçu olarak ün yaptığı, Pers saldırılarına karşı direndiği söylenir.

Bias da öteki bilgeler gibi bir aktöre insanıdır. Özdeyişlerinde bir ahlâkçı görüşü savunduğunu, insanların iyi olmalarını, davra-

nışlarında *doğruluk*'tan ayrılmamalarını önerdiği anlaşılıyor açıkça. Daha çok *eylemler*'e yer verdiği, insan davranışları üzerinde durduğu görülür. İnsanların kötü olduğunu ileri sürer:

"İnsanların çoğu kötüdür," derken, içinde yaşadığı toplumun karışık durumundan, düzen bozukluğundan yakındığı anlaşılır. *Bias*, insanların yaptıkları iyi işlerin tanrılardan geldiği inancındadır. Bundan dolayı *"yaptığın işi iyi ise onu tanrılardan bil"* der.

Bir işe yavaş başla, başladığın işe sıkı sıkıya sarıl.

İnsanların çoğu kötüdür.

Yanılmak istemiyorsan çabuk çabuk konuşmaktan kaçın, bu gibi konuşmaların ardından pişmanlık gelir.

Çok dinle, sözünü yeri gelince söyle.

Yapacağın bir işi iyice düşün.

Karşındakini inandırarak al, zorla değil.

İyi bir iş başarmışsan onu tanrılardan bil, kendinden değil.[1]

Thales

Felsefe düşüncesinin, din inançlarından ayrı bir doğrultuda, gelişmeye başladığı dönemin ilk filozofu sayılan *Thales*'i daha sonraki bölümde elealacağız. Burada onun *Yedi Bilge* arasına girmesine yolaçan düşüncelerini sıralamakla yetiniyoruz.

Thales bu görüşleriyle bir aktöre insanı olarak karşımıza çıkar. Bu da, onun, yaşadığı dönemde toplumun daha çok nelere değer verdiğini gösterir.

Kötü yoldan zengin olmaya kalkışma.

Birinin sorumluluğunu üzerine almanın (kefil olmanın) arkasından yıkım gelir.

Babandan gördüğün kötü davranışı benimseme.

Anana babana ne gibi yardımlar etmişsen yaşlandığın zaman sen de öyle bekle (ettiğini göreceksin).

Başıboşluk (işsizlik) çok can sıkıcı, üzücüdür.

1. *Bias*'ın bu düşünceleri de, öteki bilgeler gibi, daha önceki dönemlerde görülen görüşleri andırıyor. Özellikle İran, Hind aydınlarının din inançlarına dayanan düşünceleriyle bunlar arasında bir yakınlık seziliyor. Bundan da Doğu düşüncesinin Anadolu yoluyla Batıyı nasıl etkilediği anlaşılıyor azçok.

Kendini tutamayış insana yıkım getirir.

Kendini acındıracak duruma düşürme, imrenilecek bir duruma gelmeye çalış.

Bütün davranışlarında ölçüyü elden bırakma.

İkinci Bölüm
FELSEFE ÇAĞI
Anadolu Aydınlığı

FELSEFE ÇAĞI
I
DOĞA FELSEFESİ

Evrenin yapısı
Yeryüzünün biçimi
Gök varlıklarının oluşu
Varlıkların kaynağı
Varlıkları kuran özler (arkhé'ler)
İnsanın oluşması
Canlılığın nedeni
Tin
Ölüm
Ölümsüzlük
Evrenin düzeni
Tanrılar
Us *(Logos-Nous)*
Ötedünya
Oluş-yokoluş
Birleşme-ayrılma
Dört ilke (yel, su, od, toprak)
Sınırsızlık *(Apeiron)*
Varlık türlerinin oluş nedeni
Uzay (uzam)
Zaman

II
ATOMCU DÜŞÜNCE

Atomların yapısı
Boşluk-Doluluk
Uyum
Mutluluk
Gereklilik
Algının nitelikleri-Oluşması
Bilmeyi sağlayan etkiler
İyilik-kötülük ilişkileri
Aktöre ilkeleri
Bilmenin sınırları
Özdek olanla özdek olmayanın özellikleri
Tinin yapısı (atomlardan kuruluşu)
Devinme
Gerçeklik
Duyuların oluşması, yapısı, nitelikleri
İnsanla evren arasında varlık birliği
Olasılık
Rastlantı
Doğa olaylarının nedenleri
Uzam
Eğitim
Öğrenme
Özgürlük
Yanılma

FELSEFE ÇAĞI

İlk Bilgeler

Elimize geçen yazılı belgelerden, insanın, çevresine önce inanca dayanan bir gözle baktığı öğreniliyor. Bütün sorunlar, doğaüstü bir gücün varlığına bağlanır, onunla açıklanırdı. İnsan yalnız *inanır,* inandığı ile yetinirdi. Bunun dışında *araştırıcı* bir düşünme eylemi yoktu. Bu inanç, bu din kökenli düşünce İ.Ö. 3 bin yıllarına değin gidiyor (elimizdeki yazılı belgelere göre). Bunun çok daha eski olduğu, yazıya geçmeden çok önce bir düşünme geleneğinin bulunduğu, insanların evreni düşünmeye başladıkları, bu konuda değişik inançlar taşıdıkları da söylenebilir. Ancak bizim için üzerinde durulması gereken *yazılı belgelerle günümüze kalan düşünce ürünleri*'dir.

İnsan ilkin doğayı, doğa olaylarını *tanrılaştırdı.* Bu, insanda, çevreyi anlama bilincinin başlangıcıdır. İnsan evrene *düşünen bir varlık* olarak bakmaya başladı demektir. Evreni tanrılaştırma, onun, bir bilinçli varlık olduğuna inanma anlamına gelir. Bu nedenle bütün doğa varlıkları bilinçli, düşünen, tasarlayan, işini bilen, yapacağını önceden düzenleyen birer nitelikte biçimlendirildi. İşte felsefe düşüncesinin başlangıcı olarak, daha önce, benimsenen bu dönemin ardından daha ileri, daha gelişmiş bir dönem geldi.

İnsan, canlı saydığı, tanrılaştırdığı, bu doğa varlıklarının özünü, yapısını, düzenini öğrenme tutkusuna kapıldı. Su, güneş, hava, od, dağ, taş, ay gibi sayısız doğa varlığı *tanrı, tanrıça* olarak kutlandı. Bu kutlanan varlıkların *ne oldukları* sorusu, biraz bula-

nık da olsa, bilinç alanına çıkmaya başladı. Önce *inanan* insan, sonra inandığının ne olduğunu kendine, çevresine sormaya koyuldu. Gök nedir? Su nedir? Tanrı nedir? Bu evren neden kuruldu? Bunu kim kurdu?

Bu soru sormanın kaynağında *öğrenme ilgisi, anlama eğilimi* vardır. İnsanı evrenle karşı karşıya getiren, ona *soru sorduran* bu ilgi, bu anlama eğilimidir işte. Soru sorma önce doğaya yöneldi. İnsan kendinden önce doğayı buldu karşısında. Doğa olaylarının insan üzerindeki etkisi, insanı, bu konuda düşünmeye itti. Bu etkiyle insan ilkin *doğa nedir* sorusunu sordu, düşünmeye başladı. Bu ilk soru felsefenin başlangıcıdır. İnsan bu ilk soru ile dinden, inançlardan sıyrılıp araştırıcı bir tutumu benimsedi. Bu ilk soru da Anadolu'da soruldu.[1]

Bu ilk soru ile doğanın tanrılaştırılması son buldu. Artık doğa bilinmek istenen, kaynağına inilmeye çalışılan bir düşünme alanı oldu, bir sorun niteliğine büründü. Felsefe döneminin ilk sorusu, felsefenin başlangıcı olan bu *doğa nedir* sözleri, zaman geçtikçe insanın düşünme alanını genişletti. Doğa olmadan önce neydi, nasıldı, ne vardı soruları birbirini izledi. Sonra evrenin başlangıcı, oluşu soruları ortaya atıldı. Bu sorular evrenin nelerden kurulu olduğu sorusunu doğurdu. Böylece *ilke* (arkhe) denen kavram gelişti.

Anadolu insanı evrenin *ilke*'sini araştırmakla yetinmedi. Evrende bulunan bu türlü türlü varlıkların özü nedir sorusunu sormakta da gecikmedi. Önce evren nedir diye sorarken, sonra, bu varlık türlerinin *ilke*'si nedir gibi daha geniş bir alana açıldı.

İnsan düşündükçe soruların, düşünme konusu olan varlıkların sayısı da çoğaldı. Gök varlıklarının ne olduğu, neden gündüz görünüp gece görünmedikleri, özellikleri, geceleri güneşin nereye gittiği, gündüzleyin yıldızların, ay'ın nerede saklandığı birer sorun kimliğine bürünüverdi. Evrenin, yeryüzünün biçimi sorunu

1. Bunun en belirgin örneğini Ortaçağ Avrupa'sında görürüz. Hıristiyan dinini Grek diliyle öğrenen bilgeler bütün yazılarını Grekçe yazmıştır. (Doğu bilgisine bağlananlar) Durum Doğuda da öyledir. Grek olmayan birçok Doğulu Hıristiyan düşünür, yazar, bilge yapıtlarını Grekçe yazmıştır. Latin kilisesine bağlanan da Latince yazmıştır. Bu gelenek ilkçağdan kalmadır.

çıktı ortaya. Sorular çoğaldıkça çözümler, çözüm yolları da çoğaldı.

Doğadan sonra üzerinde durulan ikinci konu *insan* oldu. Felsefenin başlangıcında *insan nedir* sorunu düzenlendi. İnsan biri görünen, biri görünmeyen iki ayrı varlıktan kurulu bir *bütün* diye yorumlandı. Görünen yanı gövde, görünmeyen yanı tin adını aldı. Bu *tin* sözü felsefenin başlangıcında, bütün dillerde, *yel, soluk* anlamlarına gelir, buna sonra yel de dendi. Bundan *tin* sözünün de bir doğa varlığı olarak yorumlandığı anlaşılıyor. Tinle gövde arasındaki bağlantıdan yaşama sorunu doğdu. İnsan nasıl *canlı* bir varlık olur diye bir düşünme alanı çıktı ortaya. Bu *can* kavramı *tin* ile *gövde* arasında kurulan özlü bağlantı diye açıklandı. İnsana *can* veren bu *tin* idi. *Tin* gövdede bulunduğu sürece insan *canlı*, gövdeden ayrıldığında *cansız* (ölü) oluyordu. Bu tutum *ölü* olayını bir felsefe sorunu durumuna getirdi. Düşünen insan *ölüm nedir* sorusunu sormakta gecikmedi.

Tinin gövdeden ayrılması sonunda *nereye gittiği* sorusu çıktı kendiliğinden. Bu soru, bu evrenin dışında, tinlerin yaşadığı, görünmeyen bir evrenin bulunduğu inancını bir felsefe konusu biçimine soktu. Böylece felsefede bir *ötedünya* sorunu yeraldı. Evren ikiye bölündü. Gövdelerin bulunduğu *özdek* evreni, tinlerin dolaştığı *görünmeyen* (özdek olmayan) evren. Felsefe, başlangıçta, bu konu üzerinde önemle durdu. Anadolu'nun ilk bilgeleri bu soruyu enine boyuna incelediler, onunla ilgili, çağına göre önemli sayılabilecek nitelikte, açıklamalar yaptılar.

Artık felsefenin önünde biri doğa, biri insan olmak üzere iki büyük sorun alanı vardı. Bilgeler bu iki alanın *ilkesini* aramakta, değişik görüşler ortaya atmakta sürüp gidiyorlardı. Felsefenin başlangıcında biçimlenen bu *tanrı-evren-insan* üçüzlü sorunu gün geçtikçe daha da genişledi, derinleşti. İnsan varlığı ile ilgili sorunlar doğdu. Gözler insan üzerinde toplanmaya, onu derinlemesine incelemeye daldı.

İnsan bütününü kuran varlıkların özleri üzerinde duruldu. İnsanla ilgili düşünce varlıkları birer sorun niteliği kazandı. Bunlar insan davranışlarına yönelen sorunlardı. Bu sorunlar birer soru olarak gelişti başlangıçta. İnsandan *insanlara* doğru bir kayma oldu. İnsanlar arasındaki ilişkileri, davranışları konu edindi dü-

şünme yeteneği. Böylece yeni bir düşünme alanı gelişiverdi: *insan davranışları*.

İnsan davranışları, bir insanın başka insanlar üzerindeki, etkisine göre *iyi, kötü* diye nitelendi. İstenen, sürdürülmesinde yarar görülen davranışa iyi, istenmeyen, insana yıkım getiren, korkulan davranışa *kötü* dendi. Bundan *iyilik-kötülük* ikilisi doğdu. Önce el ele tutulan, gözle görülür birer olay olarak yorumlanan bu iki durum sonradan *soyut kavram* biçimine dönüştü.

İnsan, düşündükçe gelişiyor, soyutlaştırma eyleminin alanını genişletiyordu. Bu sürekli genişletme sonucu *yardım, doğruluk, güzellik, erdem, istenç, us, düzen, özgürlük, bağımsızlık, eşitlik, yiğitlik* gibi kaynağı doğa olan kavramlar türedi. Bunların özü insan üzerinde etkili olan doğa olaylarıdır. Felsefe bu konulara doğadan varmıştır. Birer *değer* olarak yorumlanan bu kavramların (birkaçı dışında) kaynağı insanlar arasında oluşan karşılıklı ilişkilerdir. Bunlar birer olaydı, yaşanan, denenen birer olay.

Düşünme gücü geliştikçe bu kavramların (yaşanan olaylardan doğan bu soyutlama ürünü varlıkların) alanı da genişledi. Bunların bilinmesi sözkonusu oluverdi. Böylece *bilgi sorunu* oluştu. İnsan neyi, nasıl bilebilir, *bilinen nedir? Bilen nedir?*

Bilgi sorunu felsefenin temel taşıdır. İnsanın varlık evrenine açılmasını sağlayan bir *binektaşı* niteliğindedir. Felsefenin başladığı dönemde en önemli sorun budur. Bu sorun da Anadolu'da doğdu.

Bilgi başlangıçta bir doğa olayı özelliği taşıyordu, sonradan *soyutlaştırıldı*. Felsefenin başladığı dönemde insan *tuttuğunu, gördüğünü, duyduğunu, tattığını, dokunduğunu* bilirdi. Bildiği yaşadığı olayların *dışında* değildi. Nitekim *iyilik, kötülük, doğruluk, güzellik* de öyleydi. Doğaya, doğa olaylarına *bağlı* düşünce varlıkları idi.

Bilgi sorunu insanın *bilen varlık* olarak anlaşılmasına yolaçtı. Ancak insanda gelişen bu *bilme* ne ile gerçekleşiyordu? İşte bu sorun yeni bir konu doğurdu: *düşünme gücü* (algı yeteneği).

Düşünme gücü, insan gövdesinde, tinin bir *bölümü* olarak yorumlandı ilkin. Buna kimi *us* (logos), kimi *nous* (anlayış gücü, anlak) dedi. Bu adlar çoğaldı düşünme eylemi geliştikçe. İnsan

varlığı, kendi bütünlüğü içinde, birtakım *bölümlere* ayrıldı. *İstenç* bunlardan biridir.

İstenç, insanı yöneten bir *tinsel davranış*, tinin ayrı bir *eylemi, görevi, başarısı* diye açıklandı. Daha sonra bağımsız bir yetenek sayıldı. İnsan davranışları, zamanla, ayrı ayrı güçlerin yönettiği birer olay gibi göründü. Bu olayların başında *yetenek* adı verilen yönetici *güç* vardı. Bu olayların doğuşu insanın etkilenmesi sonucu *güçlerin* kımıldanışı anlamında söylendi. Bu güçlerin toplandığı yer de *tin*'di.

İnsan davranışlarından doğan, bu adı geçen, oluşmalar daha başka kavramların gelişmesini sağladı: *Hak*. Bu kavram insanlar arasında olagelen karşılıklı ilişkilerin bir *denge*'ye oturtulması eğiliminin ürünüdür. Kaynağı gene doğadır. Sonradan *soyut* bir nitelik kazandı.

İnsan, evrende, tek başına yaşayan bir varlık değildir. Soydaşlarından *oluşan* bir *topluluk* içinde bulunur. Bu *topluluk* felsefe döneminde *devlet* kavramı ile dilegetirilerek *devlet sorunu* biçiminde elealındı. Bununla felsefede yeni bir konu, yeni sorun doğdu.

Bu sıralanan sorunlara, çağların durumuna göre, yenileri eklendi. Felsefenin alanı genişledi. Felsefe dönemi bağımsız sorunlar alanı niteliğini kazandı. Felsefe döneminde ortaya konan düşünce ürünlerinin ilk konusu *doğa* idi. Bu yüzden bu ilk ürünlere *Peri Physeus* (Doğa Üstüne) adının verildiğini görüyoruz. İlk bilgeler doğayı araştırmaya, incelemeye, anlamaya koyulduklarından onlara *doğacı bilgeler*, düşünce akımlarına da *doğacı felsefe* adı verildi. Bu akım, daha önce de belirtildiği gibi, dinden ayrı, inançtan sıyrılmış, bağımsız bir bakışla doğaya yönelmiş, doğa olaylarını *us süzgecinden* geçirmeye başlamış, bir sorunun çözümünü us ölçülerine bağlama yoluna girmişti. Bundan dolayı felsefe dönemi insan usunun kendine dönüş evresidir, usun inançlara karşı çıktığı çağdır.

Felsefe döneminde doğa bir *bütün* olarak inceleniyordu. Önceleri doğanın özünü kuran *İlke*'nin başlıbaşına bir *bütün* olduğu ileri sürüldü. Bu bütün *canlı*'ydı. Özdek denen varlık bir *hyle zoon* (canlı nesne) idi. Doğayı kuran bütün *özler* (ilkeler) birer *zoon*'du ayrıca. Can nesneye dıştan gelmiyordu. O da bir *varlık*'tı, bir doğa varlığı (yukarda bunun yel gibi nesne adıyla anıldığını gördük).

Felsefe dönemi sığ sorunların oluşum çizgisi üzerinde geçmişe doğru gitmeyen bir anlayışa göre genellikle, İ.Ö. VI. yüzyılda Batı Anadolu'da, İzmirli (Miletos) *Thales* ile başlatılır. Yaygın bir kanıya göre doğa olaylarını din inançlarından bağımsız, us ilkelerine dayanan bir bakışla ilk işleyen açıklamaya çalışan, varlıkların özünü, *ilke*'sini araştıran, bu ilk *öz*'ün *canlı* olduğunu, *su* olduğunu söyleyen bilge *Thales*'tir.

Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, *Thales* bu felsefe sorunlarının ne ilk bulucusu ne de ilk kurucusudur. Kendinden önce de o sorunlar vardı, yaygındı. Neden felsefe düşüncesi yalnız *Thales*'le başlar, neden *Thales* bir çocuğun doğuş yılı gibi, felsefe düşüncesinin kaynağına konur? Felsefe tarihinde bu soruların kesin, genel geçerlik taşıyıcı bir yapıda karşılıklarını bulma olanağı yoktur.

Batı aydınları bu konuda bilimsel bir ilkeye bağlanıyor, kesin bir kanıya dayanıyor da denemez. Bu inancın özünde biraz da dine dayalı alışkanlıkların, duyusal yakınlıkların varlığı görülür. Bunun en açık örneği Batı düşüncesinin şu "*Yunan Tansığı*" diye adlandırdığı, bilimi, olumlu düşünceyi birdenbire *Yunan*'la başlatma eğilimini dilegetiren, sözleridir. Oysa yeryüzünde insanların birdenbire ortaya koydukları, başka kaynaklardan esinlenmeden, yararlanmadan yarattıkları bir düşünce ürünü yoktur. İster dinle, ister başka türlü inançlarla karışmış olsun, bütün çağların kendilerine göre birer düşüncesi, birer evren anlayışı, birer *felsefesi* vardır. Yeryüzünde bir insanla, bir düşünürle başlayan, birdenbire *yokluktan fışkırmış* bir düşünce yoktur.

Thales

Felsefe düşüncesinin başlangıcına Thales'i koymak, Batı felsefe tarihinde, bir gelenek, kesin kanıtlara, belgelere dayanmayan bir alışkanlık olmuştur. Thales, İ.Ö. VI. yüzyılda Batı Anadolu'da *Miletos* (İzmir) ilinde yaşamıştır.

Thales, felsefe tarihinde ilk olarak, derli toplu bir anlayışla varlığın özünü, neden, nasıl kurulduğunu araştıran, açıklamaya çalışan ilk bilgedir *(filosof*tur). Thales, kendinden önceki çağlarda daha çok din etkisi altında kalan düşünceleri, us ilkelerine da-

yanan belli belirli bir düzene sokmuştur. Felsefe ile dini, us ile inancı birbirinden ayıran *Thales*'in yaşadığı dönemde (İ.Ö. 625-545) Anadolu'da düşünce bakımından çok değişik akımlar vardı. Özellikle Doğu inançları Perslerin aracılığı ile, Mezopotamya düşünce ürünleri Hititlerden sonra kurulan Anadolu devletleri yoluyla Ege kıyılarına değin uzanmış, yayılmıştı.

Thales işe *varlık*'ın özünü, *ilke*'sini *(arkhe)* aramakla başlamış, böylece *deneyci yol*'a girmiştir. Onun gözünde *evrenin oluşu* felsefenin ana sorunudur. İnsanı kuşatan bu evrenin, bu varlık türlerinin *özü*, ilk kurucu *öğe*'si nedir? Bu sorun daha önceki çağlarda da sorulmuş, üzerinde durulmuş, elealınmıştı. Ancak alınış biçimi usçu değil, dinci bir açıdandı. *Thales* bu din inancını bir yana atarak evreni kuran *öz*'ün elle tutulur, duyulur bir varlık olduğu görüşüne yaslandı. Ona göre evreni, varlık türlerini kuran tek *ilke* doğada gördüğümüz *su*'dur. *Su* bütün varlık türlerinin özüdür, kurucu, yapıcı ilkesidir. Varlık türleri bu *su*'yun değişik oranda yoğunlaşması, gevşemesi sonucu oluşmuştur. Bizim *katı* dediğimiz nesneler bu *su*'yun *sıkışmasından, yoğuşmasından*, buna karşılık *uçucu, gevşek, yumuşak, akıcı* dediğimiz nesneler de *genişlemesinden, yayılmasından* doğar.

Thales bu düşünceye *su*'yun yeryüzündeki etkisinden varmıştır. Yağmurların yağması sonucu yeryüzünün yeşermesi, bütün bitkilerin, ağaçların, canlıların su ile yaşaması, özellikle gidip gezdiği Mısır'da *Nil* sularının çevreye bolluk, canlılık saçması onu böyle düşünme gereğinde bırakmıştır. Su diriltici, geliştirici, besleyici niteliklerle yüklüdür.

Tanrı

Varlıkların en eskisi tanrıdır, çünkü o doğurulmamıştır.

Tin

Tin varlıkların en hızlı olanıdır, o her yere en kısa zamanda varır, o en hızlı koşanıdır.

Uzay

Varlıkların en büyüğü uzaydır, her şeyi kuşatır.

Zaman

Zaman en yüce bilgedir, onun bulup ortaya çıkarmadığı bir nesne bir oluş yoktur.

Gereklilik

En güçlü olan gerekliliktir, her işin sonunda gelir de ondan.

Ölümle Yaşamak

Ölümle yaşam arasında bir ayrılık yoktur, ikisi de birdir.

Evren

Tanrının yapıtı olan evren gene tanrılarla doludur, o varlıkların en güzelidir.[1]

Bütün varlık türlerinin ana-ilkesi su'dur.

Evreni su kuşatmıştır.

Toprak denen yeryüzü suyun üstünde durur.

Yeryüzü, bir gemi gibi, suyun üzerinde yüzer, suyun kımıldanışı, çalkanışı sonucudur depremler.

Demiri çeken mıknatıs bile canlıdır.

Bütün varlıkların özünde tanrısal güçler vardır.

Varlıklar tanrılarla doludur.

Nesnelerin Oluşumu

Suyun yoğunlaşıp sıkışmasından katı, yumuşayıp alabildiğine gevşemesinden akıcı, uçucu (gaz niteliğinde) varlıklar türemiştir.

Thales, bu felsefe sorunları dışında, gök varlıklarının devinimleri üzerinde de durmuş, güneş tutulmasını önceden bildirmiştir (İ.Ö. 585). Ayrıca matematikle ilgili çalışmaları vardır. Kendi adıyla anılan bir problemi vardır *(Thales problemi)*. Ondan günümüze yazılı bir yapıt kalmamıştır. Düşüncelerini, ken-

1. Evrenin tanrının en güzel yapıtı olması, onun tanrı eliyle yaratıldığı anlamına gelmez. Gerek Anadolu düşüncesinde, gerekse Grek düşüncesinde *evren yaratılmamıştır.* Tanrı bir *yığın* olan evrene, *khaos*'a, kendi gönlünce biçim vermiş, onu *düzenlemiştir, kosmos* biçimine sokmuştur. Bundan dolayı *yaratılma* olayı bu dönem felsefesinde bir *biçimlendirme,* daha önceden ortada bulunan varlığı yeniden *düzene koyma*'dır. *Yoktan var etme* anlamında bir olay yoktur. Tanrı bir yaratıcı değil, *düzenleyici*"dir. *Thales*'e göre *su* canlıdır. Bu *canlılık* onun özündedir, başka bir güçle *dıştan,* ya da *sonradan* gelip öze girmemiştir.

disinin olduğu söylenen sözleri, ondan sonraki çağlarda yaşayan, yazarlardan, özellikle *Aristoteles*'in yazılarından öğreniyoruz.[1]

Anaksimandros

Batı Anadolu'da, İzmir (Miletos) ilinde yaşadı (İ.Ö. 611-547). *Thales*'in öğrencisi, sonra izinden yürüyen bir bilge olduğu söylenir.

Anaksimandros da izinden yürüdüğü *Thales* gibi varlığın ilk nedeni, özünü kuran ilke üzerinde durur. Evren'in, evrende bulunan bütün varlıkların neden kurulu olduğunu araştırır. *Thales* yeryüzünü kuşatan anamaddenin, *Okeanos*'un su olması yüzünden varlığın özünü kuran *ilke*'nin su olduğunu söylemişti. Oysa *Anaksimandros* öyle düşünmez. Varlığın özünü kuran ilkenin sonsuz, sınırsız bir varlık olduğunu, bunun *apeiron* adını verdiği nesneden başkası olamayacağını söyler. *Apeiron*, sonu, başı olmayan, kendisine sınır bulunmayan bir ilk özdür (ilke). Bu ilk nesne sürekli bir değişim, dönüşüm içindedir. Bütün varlık türleri bu sürekli dönüşüm sonucu ortaya çıkar. Evrende bulunan varlıklar, daha doğrusu varlık kavramı altında toplanan bütün nesneler, karşılıklı olarak birbirine dönüşür. Bu sürekli dönüşümün özünü sağlayan, yapısını kuran da *apeiron*'dur.

Anaksimandros'a göre bütün varlıklar birbirinin karşıtı ile sınırlıdır. Sıcak soğukla, katı yumuşakla, ıslak kuru ile, aydınlık karanlıkla sınırlıdır. Bu sınırlılık içinde yalnız onları kuran *apeiron* (sınırsız)dur. Bütün bu sınırlı nesneler, bu belli belirli varlıklar sınırsız olan, belirsiz olan bir nesneden, *Apeiron*'dan türemiştir. Varlık düzeninde ilkin soğukla sıcak oluşmuş. Başlangıçta sıcak vardı. Ondan soğukla karanlık türedi. Bunlardan da iki karşıt varlık olan *katı* ile *sıvı* doğdu. Yeryüzünü sınırsız bir *yalım* kuşatmıştır. Bütün oluşmalar toprakla bu yalım arasındaki dönüşmelerden doğuyor. Sıcaklığın etkisiyle yerden çıkan buğu, gördüğümüz gök'ü yaratmıştır.

Anaksimandros'un düşüncesindeki yenilik daha çok öne sürdüğü evrenin oluş taslağındadır. Bu taslak insan düşüncesinin

1. Homeros'un yukarıya aktarılan şiirleri için bk. Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 1967. Homeros, *Odysseia*, çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 1970.

belli bir yerde sınırlanıp kalmasını, sürekli bir düşünme eylemine yolaçmasını sağlıyor. *Thales*'in görüşüne oranla daha soyut bir ilkeye yöneliyor. Sonraki çağlarda gelişecek olan *Töz* kavramı *Anaksimandros*'un bu *Apeiron*'una dayanır.

Doğa Üstüne (Peri Physeus)den

Nesnelerin Oluşu

Varolan bütün nesnelerin başlangıcı Apeiron'dur. Ondan türemiştir bütün nesneler.

Apeiron Bir'dir. Bütün karşıtlar: katı ile sıvı, sıcakla soğuk, aydınlıkla karanlık, kuru ile yaş Apeiron'dan doğmuştur (türemiştir).

Nesnelerin Dönüşü (değişme)

Bütün varolan nesneler, nelerden doğmuşsa, sonunda gene ona dönerler.

Apeiron Sonsuzdur

Apeiron yokolmaz, ölmez, kocamaz.

Evrenler Sonsuz Sayıdadır

Sonsuz sayıda kosmos (evren) vardır. Bu sonsuz sayıdaki evrenler (kosmoslar, gökler) birer tanrıdır.

Oluş

Oluş bitmez, tükenmez, süreklidir.

Güneş, Ay, Dünya Oranı

Güneşin gökyüzünde çizdiği daire dünyanın 27, ayın çizdiği daire ise 19 katıdır.

En yukarda güneş, sonra ay, daha sonra da oldukları yerde çakılı duran yıldızlar bulunur.

Dünyanın Biçimi

Yeryüzü bir silindir biçimindedir, suyun üstünde yüzer. Yüksekliği genişliğinin üçte biri oranındadır.

Yeryüzünün iki dış yüzünden birinde insanlar (dünya varlıkları) yaşar, öteki yüzü karşımızdadır (bize görünmez).

İnsanın Oluşu

Başlangıçta insanlar başka biçimde canlı varlıklardan türemişlerdir. Öteki canlılar kısa bir süre içinde yiyeceklerini bulabiliyordu. İnsan ise bakımı, yardımı, eğitimi gerektiriyordu.

İnsanlar önceleri balıklar, özellikle köpek balıkları gibi suda yaşıyorlardı. Sonra kendi kendilerine bakabilecek duruma gelince, yavaş yavaş, karaya çıktılar.

Anaksimenes

Milet (İzmir)lidir. *Anaksimandros*'un öğrencisi olduğuna göre İ.Ö. VI. yüzyıl ortalarında yaşamıştır. *Anaksimenes*'de kendinden önce gelen Anadolulu bilgeler gibi varlığın ilke'sini araştırmış, bütün varlık düzeninin tek ilkeden oluştuğuna inanmış, bu görüşü savunmuştur. Ancak *Anaksimenes* doğanın özünü kuran bu ilkenin yel olduğunu ileri sürer. Ona göre bütün varlık türleri bu *yel*'in değişmesinden, karşıt oranlarda yoğunlaşmasından, gevşemesinden biçimlenir. En ince, görünmez varlık türünden, en yoğun, en katı varlık türüne değin bütün nesneler bu yelden oluşur. *Anaksimenes*'in felsefe tarihinde görülen başlıca yeniliği *tin* (psykhe) kavramını bağımsız, inançlardan oluşmuş bir felsefe sorunu olarak ortaya atmasındadır. Soluk (tin, psykhe) insana canlılık, dirilik niteliğini kazandıran, onu devindiren bir özvarlıktır, nesnedir. Böylece özdeğin yanısıra bir de tin kavramı ortaya çıktı. Bütün varlık türlerinin tek ilke olan yel'den türemesinde iki önemli olay vardır. Biri *yoğunlaşma* (katılaşma), öteki *gevşeme* (yumuşama). Bu bir *süreç*'tir. Varlık türlerinin ortaya çıkışını sağlayan da bu süreçtir.

Anaksimenes'ten

Nesnelerin Oluşu

Bütün varlık türleri yel'den oluşur, sonra dağılır yeniden yele dönüşür.

Yel

Yel de bir tanrıdır.

Yeryüzü

Yeryüzü yayvan bir tepsi biçiminde olduğundan uzayda durur boyuna (başka bir yere dayanmaz).

Güneş

Güneş de yassı, bir tepsi biçimlidir.

Nesneler

Yelin sıkışıp katılaşmasından soğuk, buna karşılık seyrek, gevşek olmasından sıcaklık oluşur. (Başka bir deyişle: sıkışık, katı nesneler soğuk, gevşek olanlar ise sıcak olur).

Tin

Bir yel olan tinimiz bütün gövdemizi egemenliği altında bulundurur. Bu yel evreni de böyle kuşatmıştır.

Herakleitos

Batı Anadolu'nun Ephesos (bugünkü Efes) ilindendir. O da kendinden önceki bilgeler gibi doğanın ilkesini, varlığın yapısını araştırmayı kendine konu edindiği için *Doğacı Bilgeler* arasında sayılır.

Herakleitos (İ.Ö. 540-480) felsefe tarihinde bir başlangıç sayılır. Düşüncelerinin derinliği, felsefe ile uzun boylu uğraşmayanlarca güç anlaşılması yaşadığı çağda ona *karanlık bilge* denmesine yolaçmıştır.

Herakleitos için önemli olan varlık türlerinin özünü kuran, onlara düzen veren, biçim kazandıran ilkedir, *yasa*'dır. Varlık sürekli bir değişim, karşılıklı dönüşüm içindedir. Bize değişmiyor, olduğu gibi kalıyor gibi gelen bütün varlıklar değişiyor sürekli bir akış içinde gidiyor *(panta rei)*. Değişmeyen ancak varlığın özünde temel ilkedir. *Herakleitos* bu temel ilkeye, yasa, düzen, süreç anlamında *logos* diyor. Bütün değişmeler, karşılıklı dönüşmeler, sürekli *akış* bu düzeni, birliği, değişmezliği sağlayan *logos*'a göredir. Değişmeyen, değişmeyi sürdüren, daha doğrusu değişme olayına değişmezlik kazandıran bu *logos*'dur. Evren durmaksızın akan, değişen bir *süreç*'tir. Süreç sonu gelmeyen,

belli bir yerde durmayan *değişme*'dir. Bu sürekli değişme sonucu varlık türleri birbirine *dönüşür*, yeni varlıklar ortaya çıkar. Evreni yöneten, değişmeye, sürekli akışa yön veren, ona egemen olan *logos* yalnız *yasa, düzen* değil *us* anlamına da gelir.

Evrende sürekli bir savaş, karşılıklı dönüşme vardır. Bu değişme, bu dönüşme bir savaş gibidir. Bu yüzden savaş evrende *oluşun babası* durumundadır. Bütün varlıkları yaratan bu *savaş*'tır.

Herakleitos'a göre varlığın ilkesi ne su, ne de yeldir. Varlığın özü, ana ilkesi od'dur. Bütün varlık türleri bu od'un değişmesinden, başka bir nesneye dönüşmesinden doğar. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa bu *od*'dan oluşmuştur. Odun yoğunlaşmasından katı varlıklar, gevşemesinden, yumuşamasından ise öteki akıcı, uçucu (gaz türünden, buğu soyundan) varlıklar türemiştir.

Evren bütünü içinde *yaratma* (yoktan varetme) diye bir olay yoktur. Bizim *yaratma* dediğimiz gerçekte bir *değişme*, bir *dönüşme*'dir. Evren yaratılmamıştır, o başlangıçta bir *od* olarak vardı, gene öyle sürüp gidecektir. Bundan dolayı evrenin bir *sonu* da olmayacaktır.

Sözgelişi *tin* suya dönüşürse *ölüm* denen olay gerçekleşir, suyun da toprağa dönüşmesi onun ölümü sayılır. Öte yandan *tin* denen *yel* sudan, su topraktan oluşur. Bu olay böyle sürüp gider.

Thales'in *su* için söylediği *canlılık* niteliği *Herakleitos*'un *od*'u için de geçerlidir. *Od* gerçekte canlıdır. Öylesine canlı, öylesine *dirilik* içindedir ki *fırında bile tanrılar* vardır.

Herakleitos'un varlığın ilkesi olarak *ateş*'i benimsemesi, bütün varlık türlerini ondan türetmesi daha eski dönemlere gider. İ.Ö. VII. yüzyılda İran'da yaygın olan *Zerdüşt inançları* ateşi kutsal bir varlık sayar. Odun, ocağın İran'da kutsal sayılışı da yalnız *Zerdüşt*'ün buluşu olmasa gerek, onun da bir geçmişi vardır. İranlıların Anadolu'ya İ.Ö. VI. yüzyılda gelişleri, *Herakleitos*'un gençlik dönemlerindedir aşağı yukarı. Bu nedenle eski İran inançlarından etkilenebilir. Doğu inançlarında ocağın kutsallığı, daha çok güneşin tanrı sayılması yüzündendir. Bu inanç eski Anadolu uluslarında, Hititlerde de vardı. Güneş bir tanrıydı, od kutsaldı.

Herakleitos'un bu kavrama verdiği anlam, onun varlıkların ilkesini, *tek olan*'a indirgemek istemesinden dolayıdır. Onun düşüncesine göre *logos* ile *od* belli bir anlamda *özdeş*'tir. İkisi de *sonsuz*'dur, *yaratılmamıştır, yokolmaz*'dır. İnsan duyuları ile gerçekleşen bütün algılar, izlenimler bu *logos* ile *od* ikilisinin sağladığı bir *başarı* niteliğindedir. Ancak *od* varlığın özü, *logos* ise değişmez *düzen*'dir. Bu konuda *Herakleitos* kendinden önce gelen bilgelerden, *od*'u bir tanrı olarak anlayanlardan ayrılır.

"Tanımadıklarına karşı havlar köpekler."

Düşünme

Bütün insanlarda ortaktır düşünme,
Ortaklaşa olan bir nesneye uymak gerekir,
Logos bütün varlıklarda ortaktır, gene de
Kendilerine özgü düşünmeleri varmış gibi davranır insanlar.
Nasıl başkalaşır, ateş kesilirse ocağa yaklaşan kömür,
Ocaktan uzaklaşınca sönerse, öyledir tinimiz de,
Logos'un, ortak varlığın, izinden giderse ona uyar,
Gelişir, Logos'tan ayrılırsa yoksullaşır.
Usa uygun konuşmak isteyenler, ortak olan
Logos'la güçlendirir düşünme yetisini,
İlle de yasa bağlantısına benzer bu, ondan da güçlü.
Bütün insan yasaları tanrısal bir yasadan gelir.

Logos

Benim değil, logos'un sesini duyunca bütün
Nesnelerin bir tek olduğunu, *Logos*'a uyarak
söylemektir bilgelik.

Logos bütün varlıklarda ortaktır.

Bütün varlıklarda ortak olan *logos*'a uygun
davranmadıkları için, sürekli olarak yabancılaşıyor
karşılaştıkları olaylarla insanlar.
Logos kaçar gider düşünce gücünün elinden
ona karşı güven olmayınca.

Tinin *logos*'u kendi kendini çoğaltan bir logos'tur.

Tin

Tinler için suya dönüşmektir ölüm,
Toprağa dönüşmesidir ölümü suyun da,
Topraktan oluşur su, sudan da tin.
Nemli olmaktır tinlerin sevdiği, ölüm de öyle.

....

Kuru tindir en yüce olan, bilge olan tin.

....

Bulamazsın tinin ucunu mucunu ne yana gitsen,
Öylesine derindir onun *logos*'u.
Kendi kendini çoğaltan bir *logos*'tur o.

....

Kötü birer tanıktır olgunlaşmayan tinler için
gözlerle kulaklar,
Daha güvenilir birer tanıktır gözler kulaklardan.

Karşıtlıklar

Sayrılık sağlığı sevimli gösterir, açlık tokluğu,
yorgunluk dinlenmeyi.

Bütün güzel nesneler iyidir, hakçadır tanrı katında,
Oysa insanlar kimini haklı bulur, kimini haksız.
Bilemezlerdi insanlar hakkın adını bile
Haksızlıklar olmayaydı gerçekten.

....

Tanrı karşısında maymun gibidir insanların
en bilgesi bile.
İnsan soyuyla karşılaştırılınca çirkin olur
maymunların en güzeli bile.
En arı duru, en kötü sudur deniz,
Oysa balıklar için kurtarıcıdır, canlar bağışlar,
İçilir. Yok eder insanları deniz, içilmez suyu da.

Ne mutludur yemek için bezelye bulan öküzler,

Eşekler altın yerine saman alırlardı.
Arı duru sudan çok pis, çamurlu suyu sever

domuzlar. Tozla külle ovunur, yıkanır kümes hayvanı.

Değişik Düşünceler

Surlar için savaştıkları gibi savaşmalı
yasalar uğrunda yurttaşlar.
Bir olanın, logos'un yolunda gitmek de yasadır.

Güçtür içgüdüyle savaşmak.

Bu çıldırmadır insanın kendini beğenmesi.

Pek iyi değil bütün dileklerin yerine gelmesi.

En büyük mutluluktur insan için sağduyu, sağ düşünce.
Gerçekleri söylemek, çalışmaktır, bilgelik,
Yaratılışa, varlık bütününe kulak vererek.
Bütün insanların hakkıdır kendini tanımak,
sağduyulu, sağ düşünceli olmak.
İki kez girilmez bir ırmağa,
Akıp gitmektedir boyuna bütün varlıklar.
Bir ırmak gibi akıp gider bütün evren.

Zenginliğiniz eksilmesin ey Ephesoslular
kötü olduğunuzun anlaşılması için.

Uslu yapmaz insanı çok bilgi.
Bütün evreni ateş yönetir.

Evren

Bütün insanlar için birdir bu evren,
Ne insan, ne de bir tanrı yaratmıştır onu.
Boyuna yaşayan bir ateşti o,
Belli ölçülere göre parlayan, sönen
bir ateş olup gidecektir gene.

....

Altın karşılığı mal, mal karşılığı altın
alıp vermek gibi bütün nesneler ateşe,
ateş bütün nesnelere dönüşüp gider.
Ateş topluluktur, gereksinmedir boyuna.

Toplum

Pek çok kişinin sözünü duymuş dinlemişim,

Bilgeliğin bütün nesnelerden ayrı olduğunu
yetmiyor anlamaya.

Bir sürüdür, anlayışsızdır kalabalık.

Zaman
Oynayan, dama taşı süren bir çocuktur zaman,
Bir çocuğun hakan oyunu gibidir.
Bir nesne yoktur olduğu yerde kalan.
Başka başka sular akıp gider bu ırmağa
girenlerin üzerinden, bu ırmaklara giriyoruz,
girmiyoruz oysa. Giren biziz, biz de değiliz gene.

Ksenophanes

İzmir ile Efes arasında, Kolophon (bugünkü Değirmendere) ilindendir. *Ksenophanes* (İ.Ö. 569-477) daha çok bir öğreticidir. Tektanrıcı düşüncenin öncülerinden sayıldığı için ayrı bir önemi vardır.

Tektanrı düşüncesi, daha önceki çağlarda, İ.Ö. XIV. yüzyılda Mısır'da da vardı. Ancak bu görüş düzenli bir düşünce olarak atılmamış, bir inanç olarak kalmıştı. *Ksenophanes* bu görüşü işledi, geliştirdi. Belli bir açıdan ona bilgece bir düşünce niteliği kazandırdı.

Ksenophanes de öteki çağdaşı bilgeler gibi yazılarını şiir türünde düzenlemiş, düşüncelerini şiir ölçüleri içinde dilegetirmiştir.

Toplum
Boş bir gösteriş öğrenmişler Lydia'lılardan
Eskiden alçakgönüllüce yaşarlardı oysa.
O iğrenç zorbalık yokken ortada
Erguvanlı giysilerle giderdiler toplantılara,
Biri değil, binlercesi topluca,
Kurumlanır, övünürlerdi süslü püslü saçlarıyla,
Pahalı yağlar, güzel kokular sürünürlerdi boyuna.

Tanrı
Tek bir tanrı vardır, tanrılarla insanlar arasında

en yücedir o, ne kılığı, ne düşüncesi benzer insana.
Hep göz, hep düşünme, hep kulaktır o.
Kıpırdamadan bir yerde durur oldum olası,
Bir oraya, bir buraya gitmek yakışmaz ona.
....
Elleri olsaydı öküzlerin, atların, arslanların,
Ya da resim yapsa, iş görebilseydiler insanlar gibi,
Atlar atlara, öküzler öküzlere benzer
Tanrı betimleri çizerler, gövdeler yaparlardı
Kendi biçimlerince gösterirlerdi tanrıları da.

Varlık'ın Kaynağı

Toprakla sudur özü bütün doğanların,
Yetişenlerin.

Topraktan, sudan doğmuşuz hepimiz de.

Topraktan gelir bütün nesneler,
Toprağa döner gene.

Suyun da, yelin de denizdir kaynağı.
Ne bulutlar olurdu büyük Pontos (deniz) olmasa,
Ne ırmaklar akardı, ne gökten su yağardı,
Ancak büyük Pontos doğurur bütün bulutları,
Yelleri, ırmakları...[1]

Pythagoras

Felsefesini, felsefeyle ilgili görüşlerini, daha çok, belli bir sa-

1. *Ksenophanes* bu dizelerinde *varlık*'ın kaynağını *toprak, yel* gibi iki ilkeye bağlıyor. Bütün varlık türlerini bunlardan türetiyor. Onun tanrı ile ilgili düşünceleri de oldukça ilginç görünüyor. Tanrıyı bütün olup bitenleri *gören, duyan, bilen, yöneten* yüce bir güç olarak düşünüyor. Bu düşünce ondan aşağı yukarı bin yıl sonra doğan *islam anlayışı*'nın kaynağıdır. İslam inancına göre tanrı sami (duyan, işiten)dir, *basîr* (gören)dir, *alîm* (bilen)dir, *rab* (yöneten)dır.

Daha önce Mısır'da, Firavun *Amenofis*'in ortaya attığı tektanrıcı düşüncenin Anadolulu *Ksenophanes*'de daha belirgin, daha ölçülü bir biçim aldığı görülüyor. Bu görüş, bu Anadolu kaynaklı anlayış, sonraki yüzyıllarda doğan islam dinine yeni bir yön, yeni bir nitelik kazandıracaktır. İslam dininin ana kavramları, böylece, kendinden en aşağı bin yıl öncesinden düzenlenip gelişme olanağı bulacaktır.

yı *düzeni*'ne bağlayan, düşüncelerini açıklamak için sayıları birer *ilke* olarak yorumlayan *Pythagoras* (İ.Ö. 580-500) Sisam adasındandır. Yaşamı konusunda kesin, yeterli bilgi yoktur. Onun düşüncelerini, kimi ilkçağ bilgelerinde, kendinden sonra gelenlerin yazılarında buluyoruz.

Pythagoras'a göre bütün varlık türlerinin *ilkesi*, doğurucu özü sayı'dır. Sayılar, genellikle, tek çift olmak üzere ikiye ayrılır. Sayıların belli bir düzen içinde dizilmesi sonucu *varlık türleri* oluşur. Bu sayılar *sınırsız* ile *sınırlayan* (tek ile çiftten)dan kurulu bir *bütün*'dür. Evrende genel geçerliği olan *temel karşıtlık*'tır. Bu karşıtlık *tek-çift, bir-çok, sağ-sol, erkek-dişi, duran-kımıldayan, doğru-eğri, iyi-kötü, aydınlık-karanlık, kare-dikdörtgen* gibi ikilemelerden kuruludur.

Müzikte görülen uyum (harmonia) bile tellerin belli sayılarla açıklanabilen uzunluk-kısalık oranına bağlıdır.

Pythagoras'ın öğretisi, benimsediği sayılar düzeni yüzünden, daha çok, matematik ile asronomi bilimlerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Ancak *Pythagorasçıların* düşüncelerine göre sayılar da *yerkaplayıcı* nitelikte varlıklardır. Onlar da belli bir anlamda canlı'dır. Gerçekte *can* denen de bir *oran*'dır.

Pythagoras öğretisi insan tininin ölümden sonra başka bir varlığa geçtiğine inanır. Bu tinsel göçüş, bu öğretinin, en ilginç yanlarından biridir. Ancak kaynağı Trakya'da doğup geliştiği söylenen *Orpheus*' inançlarıdır. *Pythagoras*'ın izinden yürüyenler, tinsel göçüş nedeniyle et yemezler.

Pythagoras, önerdiği bu tinsel göçüş yüzünden, günün birinde yeniden ortaya çıkacağına, bunun bütün insanlarda böyle olacağına inanır. Öğrencilerine, *"günün birinde elimdeki değnekle gene karşınıza gelip size ders vereceğim"* dediği söylenir.

Pythagoras, gökyüzünün, *uyum* ile *sayı*'dan kurulduğunu, bu bakımdan belli bir *düzen* olduğunu ileri sürer. Ona göre, insan tini ölümsüzdür. Bizim ölüm dediğimiz bir *görünüştür*, gerçekte tin bir varlıktan başka bir varlığa *göçmüştür*, yer değiştirmiştir. Öyleyse *ölüm bir göçtür*. Gövde kendinde tin bulunduğu sürece *canlı*'dır. Ancak tin de bir *kuruluş*, bir *oran*'dır. (daha önce dendiği gibi)

Sayı bir kavram, *soyut* bir varlık değildir, derken evrende

bulunan bütün varlıkların *somut* olduğu, ancak kuruluş oranları yüzünden kiminin gözle görülür biçimde, kiminin görünmez durumda düzenlendiği anlaşılmaktadır.[1]

Pythagoras'la İlgili Sözler

Tin Ölümsüzdür

Tin ölümsüzdür, ölen bir kimsenin tini başka bir varlıkta kendini sürdürür.

Bir gün gelecek ben, elimdeki değnekle, gene karşınıza geçip size ders vereceğim.

Uyum

Uyum en güzel nesnedir.

Gökyüzünün Oluşu

Uyumla sayıdır bütün gökyüzü.

Tinin Göçüşü

Dur, vurma artık. Dost bir kişinin tini vardır bunda, tanıdım onu sesini duyunca. (Ksenophon'un bildirdiğine göre Pythagoras bir gün köpeği döven birini görünce böyle söylemiş.)

Pythagorasçılar

Pythagoras öğretisi gizliliğe, kapalı bir çevre içinde kalmaya dayanıyordu. Onun düşüncelerini, görüşlerini yalnız konuşmalarını dinleyen, onunla sıkı bir gönüldeşlik ilişkisi kurup izini sürdürenler anlardı. Pythagorasçılar, kendi çevreleri dışında kalan kimselere, düşüncelerini açıklamazlardı. Bu nedenle Pythagoras'tan günümüze, öteki bilgelerde olduğu gibi, yazılı yapıtlar kalmamıştır. Pythagorasçılık bu niteliği ile bir "tarikat"

1. Burada, düşünce tarihi bakımından, belirtilmesi gereken önemli bir konu vardır: bütün varlık türlerinin oluş ilkesinin sayı olduğunu ileri süren *Pythagoras* öğretisi ile varlığın özünü *harf* ile açıklayan *Hurufi, Bektaşi* tarikatları arasında bir benzerlik, bir görüş birliği bulunuyor. *Hurufi* inançlarına göre *sayılar, harfler* insan varlığının kurucu ilkeleridir. İslam ülkelerinin çoğunda kullanılan *otuziki* harf insan varlığını kuran özleri gösterir. Bu yüzden *üç, yedi, dokuz* sayıları kutsaldır. Bektaşilikte kırk sayısı da kutsaldır. Ayrıca *ses* (nesnelerden çıkan) belli bir anlamı, bir *oluş*'u bildirir.

özelliği taşırdı. Bunu, onun ölümünden sonra, öğrencilerinden *Lysis* adlı birinin bir arkadaşına yazdığı belgeden öğreniyoruz. Değişik yorumlara yolaçan bu mektuba göre Pythagoras'ın ölümünden sonra öğrencileri öteye beriye dağılmış, topluluk bütünlüğünü yitirmiştir. Mektup şudur:

"Lysis'ten Hipparkus'a esenlikler.

Pythagoras'ın ölümünden sonra öğrencileri arasındaki bağların çözüleceğine inanmazdım. Buna karşılık bütün umular dışında parçalanmış bir gemi kalıntıları gibi her birimiz şuraya buraya dağıldık. Ondan bize kalan biricik kutsal ödevimiz tanrısal öğretisinden edindiğimiz pek değerli felsefe bilgilerini, düşünce yetenekleri gereğince arınmamış kişilere açıklamamak erdemiydi. Aşırı ölçüde ağır sıkıntılara katlanarak öğrendiğimiz türlü bilgileri bu gibilere açıklamakla onları da *Elysian* tanrıçalarının gizemlerine eriştirme yetkisini hakkımız olmaksızın kullanmış oluruz. Anlayış güçlerimizi bu türlü bilgilere elverişli bir duruma getirebilmek için, pastan, kirden arındırma çabası içinde beş yıl boyunca ne denli uğraştığımızı bir düşünelim. Ona (Üstada) öykünmeye çalışanlardan çok ve büyük iş başaranların çıktığı doğrudur. Ancak bu kişiler, bütünü ile, yanlış yollardan giderek, kendilerine uyan gençleri gerekli eğitim yöntemleri dışında, felsefenin pırıl pırıl ilkelerini kirleterek, sevgiden, acıma duygusundan yoksun bir özendirme ile, saygısızca bir tutumla ivedici, kötü bir aktöre anlayışına sürüklediler. Bu davranışlarıyla pırıl pırıl, arı duru bir suyu toz toprak dolu bir kaba boşaltmışa döndüler. Böylece ancak toz toprak çamurlaşıp şişecek, su yokolup gidecektir. Böyle bir yöntem altında eğitilenlerin başına gelecek olan da budur ancak. Yolunca hazırlanmamış, ilk eğitimden geçmemiş olan bu gibilerin beyinleri ve gönülleri karanlık, sık ormanlarla kaplanmış gibidir. Bunlar olgun düşüncelerin derin coşkunluğu içinde gözlem (contemplation) sevincinden yosundurlar... Birçokları bana Pythagoras'ın yasağına aykırı, halk içinde, açıktan açığa felsefe öğretimi yaptığınızı söylüyorlar...

... Siz yolunu değiştirirseniz sizi seveceğim, ancak bu tutumda direnirseniz benim gözümde bir ölü olduğunuzu da bilin."[1]

Bu mektuptan, Pythagoras öğretisinin ne gibi yolda yürüdüğü, ne denli kapalı, gizli bir nitelik taşıdığı anlaşılıyor

1. Sleepwalkers. A history of man's changing vision of the universe, Arthur Koestler. Hutchinson of London 1959, dan çeviren: Ertuğrul Kemal Eyuboğlu. Bu alıntıyı çeviren benim yakınım olup, bu konuları çok iyi bilen bir kişiydi. İ.Z.E.

açıkça. Pythagorasçılar için bilgi bütün toplumu değil, yalnız kendilerine bağlı olanları aydınlatma ereğini güderdi.

Parmenides

İlkçağ felsefesinde, düşünceleri bakımından, yeni bir çığırın kurucusu sayılan *Parmenides* (doğ. İ.Ö. 540-öl. ?) Elea ilindendir. Sonra, o çağın ikinci bir düşün çevresi durumuna gelen, Atina'ya gitmiş, orada yerleşmiş.

Parmenides, felsefeye *mantık* açısından bakan, bütün felsefe sorunlarını mantık ölçülerine göre yorumlayan, çözümlemeye çalışan bir bilgedir. Düşüncelerinde *mantık kuralları* temel ilke olarak alındığından *mantık bilimi*'nin kurucusu diye anılır.

Parmenides, kendi anlayışına göre "çelişki ilkesi"nden yola çıkan mantığıyla, içinde bulunduğumuz varlık evrenini *tek* ilke ile, *bir* olanla açıklar. Ona göre ancak *Bir Varlık Vardır*, bunun dışında kalanların hepsi bir gölgedir, *kuruntudur*, daha doğrusu bir *görünüştür*. Bütün varlık türleri bu *Bir*'den türemiştir. Bu *Bir* kendi içine kapalı bir düzendir, kendi içinde bir *Birlik*'tir. Ne yaratılmıştır, ne de doğmuştur. Onun yok olması da sözkonusu değildir.

Bilginin amacı bu var olanı düşünmektir. Var olan herhangi bir değişikliğe, dönüşüme uğramaz. Varlık işte bu *Bir Olan*'dır. Bu *Bir Olan* yerkaplayan bir varlıktır. *Parmenides*'e değin gelen filosoflar daha çok deney'den kalkıyor, duyulara verilen, duyularla kavranan bir nesneyi varlık türlerinin *ilke*'si sayıyordu. *Parmenides* ise *deney*'e aldırmıyor, yalnız düşünce ortamında kalıyor.

Varlık

Var olmanın olduğu, var olmayışın olmadığıdır
biri, budur yolu inandırmanın, gerçeğin izindedir.
Var olmamadır öteki, gereklidir var olmayışın
olmaması, bu yol bulunmaz kolay, sana söylüyorum
yalnız. Yoksa ne tanıyabilirsin, ne de bilebilirsin
var olmayanı. *Düşünmekle var olmak birdir ancak.*

....

Söylemek, düşünmek gerek var olanın olduğunu,
varolmayan yoktur, olamaz da, bunu düşünmen gerek.

Düşünceyle Var olma

Birdir düşünmekle var olma düşüncesi,
Var olan olmadan düşünmek olmaz,
Birbirini gerektirir, içiçedir bunlar.
Var olanın dışında başka bir varlık yoktur,
Düşünülemez böyle bir nesne.

Varolmayanın Varlığı Düşünülemez

Dilsizler, körler, şaşkınlar, kararsız kişiler
Var olmakla olmamayı bir sananlar.
....
Düşünülemez, kavranılamaz varolmayanın varlığı,
Sen bu araştırma yolundan uzak tut düşünceni.
....
Bırakmayacağım varolmayandan sözetmeye,
Düşünmeye seni, söylenemez, düşünülemez onun
Varolmayışı.....................
Varolmayandan ayrı bir nesnenin doğmasını
Bırakmaz inanma gücü, olmaz bu.

Yalnız Varlık Vardır

Bir yolu daha vardır varlığı anlatmanın,
Çok belirtileri, çok yolu vardır onun da.
Ne doğmuştur, ne de yok olur var olan,
Bir bütün'dür o, ne yıkılır, ne sarsılır,
Bir yere gittiği de yok hani (ereği yok).
O, ne bir kez vardı, ne de sonra olacak artık,
Bir Bütün vardır yalnız, Bir olan, topluca olan.

Var Olan Bölünemez

Bir türdendir, bölünemezdir var olan,
Yoksa onun bütünlüğüne engel olur bölünmesi.
Bütün doludur bu varolanla.
Bundan dolayı birliktir, topludur bütün,

Var olan var olana bitişiktir de ondan.
Kımıldamaz da koca bağların içinde,
Doğma, göçme uzaktır ondan............
Neyse öyle kalır kendi kendine, böylece
Sapasağlam durur yerinde, güçlü gerekliliktir
Onun bağlarını sımsıkı tutan, onu saran.
Sonsuz olmaz var olan, tanrı yasası gereğince.

Zenon

Felsefe tarihinde daha çok *Elealı Zenon* (İ.Ö. 490-430) diye anılır. *Parmenides*'in izinden yürümüş, onun ortaya attığı *Bir Olan*'ı elealarak onun yazımında daha geniş ölçüde düşünme olanakları aramış, bu konuda sonradan *dialektik* (eytişim) denen düşünme, tartışma yöntemini kurmuştur.

Zenon, bütün varlık türlerinin ancak *Bir* olabileceğini, *çokluk*'un olamayacağını, bunun karşıtını düşünmenin birtakım içinden çıkılmaz çelişkiler doğuracağını öne sürmüştür.

Zenon'a göre, nesneler *Bir* değil de *çok* iseler, onların hem sonsuz, hem de pek küçük olmaları gerekir. Düşünce akışı içinde var olanı sınırsızca bölersek, artık bölünemeyecek ölçüde küçük kırıntılar elde ederiz. Bunlar büyüklüğü, boyutları olmayan nesneler durumuna gelir. Bu durumda bunlar yok demektir. Büyüklüğü, boyutları olmayan nesneleri yanyana, bir araya getirsek gene büyüklüğü, boyutları olan bir nesne elde edemeyiz. Boyutları, büyüklüğü olmayandan boyutları, büyüklüğü olan bir nesne kurulamaz. Bunun karşıtını düşünmek çelişmedir.

Zenon'un ileri sürdüğü ikinci ünlü kanıt da *devinim*'in olmayışıdır. Ona göre *devinim* yoktur. Devinen bir nesnenin belli zaman süreleri içinde bir yer kaplaması gerekir. Sözgelişi atılan bir ok zamanın belli bir süresi içinde bir yer kaplar. Yer kaplarsa, yeri kapladığı yerde duruyor demektir. Yer kaplayan bir nesne, zamanın en kısa kesimi içinde de olsa, yer kapladığı yerde durduğuna, durması gerektiğine göre devinmiyor demektir. Devinen nesne bir yerde durmaz. Öyleyse ya ok yer kaplamıyor, o türden bir nesne değildir, ya yer kaplıyor. Yer kaplıyorsa belli bir yerde duruyor, yerini değiştirmiyor, devinmiyor demektir.

Zenon'un bu düşünceleri gerçek varlık ortamında geçerliği olmayan, yalnızca kavramlar alanında kalan birer mantık oyunu olmaktan öteye geçemez. Onun böyle düşünmekteki gerçek amacı, *Parmenides*'in ortaya attığı *tek varlık*, kendi deyimiyle *Bir Olan varlık* görüşünü mantık verilerine dayanarak pekiştirmektir. *Zenon*'un bu düşünceleri sonraki çağlarda, özellikle *mantık bilgisi*'nin temellendirilmesinde etkili olmuştur.

Zenon'dan Kaldığı Söylenen Sözler

Zenon— Söyle bana bakalım ey *Protagoras*, bir darı ya da bunun onbinde biri yere düşerse ses çıkarır mı?

Protagoras— Belki çıkarmaz.

Zenon— Peki bir ölçek darı yere düşerse ses çıkarır mı çıkarmaz mı dersin?

Protagoras— Bir ölçek düşerse çıkarır.

Zenon— Peki bir ölçek darı ile bir tek darı, sonra bir tek darı ile onun onbinde biri arasında bir oran yok mudur?

Protagoras— Vardır.

Zenon— Peki sesler arasında da buna benzer bir oran olmayacak mı dersin? Ses çıkaran nesneler nasılsa sesler de öyle olmalı. Öyle olunca da bir ölçek darı ses çıkarırsa bir tek darı da ses çıkarır, o bir tek darının onbinde biri de.

Devinme Yoktur

Devinen bir nesne ne bulunduğu yerde devinebilir, ne de bulunmadığı yerde (öyleyse *devinim yoktur)*.

Var Olmak

Büyüklüğü, ağırlığı, kalınlığı olmayan bir nesne var olamaz. Böyle bir nesne başka bir *var olan*'a eklenince onu daha büyük yapamaz. Büyüklük var olmayınca eklendiğinde de bir büyüklük artması olmaz... Bu eklendiğinden ayrılınca da onda bir azalma, eksilme olmaz. Eklenmesiyle artma, ayrılmasıyla eksilme olmayan bir nesne de *var olmaz* besbelli.

Var olan'ın büyüklüğü yoksa var olamaz. Var ise bütün bölümlerinin bir büyüklüğü, kalınlığı olmalı, böylece öteki nesnelerden uzakta bulunmalı. Öteki nesnenin önünde olan için de

durum böyledir. Onun da bir büyüklüğü olacak, önünde başka bir nesne bulunacak. Bu böyle sonsuzca uzar gider... bundan dolayı pek çok nesne varsa bunların bir büyüklüğü olmayacak ölçüde küçük, küçüklüğü olmayacak oranda da büyük olması gerekir, bu da olanak dışıdır.

Empedokles

Sicilya'nın Agragas (Agrigentum) ilinden olan *Empedokles* (İ.Ö. 492-432), ilk Anadolulu düşünürler gibi doğacı bir bilgedir. O da varlığın yapısını, kuruluşunu, ilkeleri araştırmış, evren düzenini sağlayan öğelerin niteliği, niceliği üzerinde durmuştur. *Empedokles*'e göre varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelerin özünü kuran yer kaplayıcı bir özdür, bu öz de özdektir. Ancak bu *öz* tek değildir; ne *Herakleitos*'un söylediği gibi yalnız *od*, ne *Anaksimenes*'in ileri sürdüğü gibi yalnız *yel*, ne de onlardan önce *Thales*'in düşündüğü gibi *su*'dur. Doğanın özünü kuran ilkeler *su, yel, od* bir de *toprak*'tır. *Empedokles* kendinden önce gelen doğacı bilgelerin öne sürdükleri ilkeleri *toprak*'ı ekleyerek dörde çıkarıyor. İşte varlığı kuran bu dört ilkedir. Bütün varlık türleri bu dört ilkenin belli oranlarda birleşmesinden oluşmuştur. Bu dört ilkenin birleşmesini, ayrılmasını sağlayan iki karşıt güç vardır. Birine *sevgi* denir, birine *ayrılma* (neikos). *Sevgi* birleştirir, bağlantı kurmayı, kaynaşmayı sağlar. Onun öyle bir gücü vardır. *Ayrılma* ayırıcı, çözücü, dağıtıcı, birbirinden uzaklaştırıcı bir nitelik taşır. *Sevgi* bütünleyici, *ayrılma* bölücüdür. İşte bu dört ilke arasında sürüp giden, bütün oluşumları sağlayan, bu iki güçtür.

Empedokles'e göre ortaya çıkma, yokolma, ölme diye özden değiştirici nitelik taşıyan bir olay yoktur. Ortaya çıkma, yokolma gibi görünen, duyularla kavranan olaylar bu dört ana ilkenin birleşip ayrılmasıdır. *Empedokles*, bütün varlıkların kökü *(Rizomata panton)* dediği bu dört ilkenin sürekli bir birleşip çözülme içinde olduğunu söyler. Bizim oluş, yokoluş dediğimiz olayların özü, doğrusu da budur. *Rizomata panton* denen bu dört ilke (toprak, su, yel, od) yokolmaz, öz bakımından değişmez, kendiliğinden vardır, yaratılmamıştır. Bunlar *uzam* içinde devinip dururken değişik oranlarda birleşir, bildiğimiz varlık türlerini kurar. *Ölüm bir çözülme*'dir, yokolma değil.

Empedokles'e göre bitkiler de canlıdır. Onlar da insan, hayvan gibi öz taşır. İnsanda düşünmeyi sağlayan *kan*'dır, o bir düşünme gücüdür. *Kan*'da adı geçen dört ilke bulunduğu için insan her şeyi bilebilir. Varlıklardan sürekli olarak birtakım akımlar, akıntılar çıkar. Bunlar başka varlıkların gözeneklerinden *(poroi)* içeri girer. İşte bilinçli bir varlık olan insan da başka varlıklarla ilgili bilgileri onlardan çıkan akıntıların kendi gözeneklerinden içeri girmesiyle edinir. Sözgelişi görme başka varlıklardan çıkan akımların gözün gözeneklerinden içeri girmesiyle olur. İnsan duyuları kendileriyle ilgili bütün bilgileri bu akımlarla alır. Hangi duyuya onunla ilgili akım gelirse o akımı yayan varlığın bilgisini edinir. Tad, koku, renk, acı, ses böyle kavranır. *Empedokles*'in *Peri Physeos* (Doğa Üstüne), *Kartharmoi* (Arınmalar) adlı iki yapıtı vardır.

Dört İlke

Dinle şimdi, bütün varlıkların dört kökünü:
Parlayan Zeus, dirilik sağlayan Hera, Hades bir de,
Nestis, dünya kaynaklarını gözyaşlarıyla besler.
Bir şey daha söyleyeyim sana: doğmaz hiç biri
Ölümlü nesnelerin, korkunç ölüm de yoktur hani,
Karışım, bir de karışmış varlıkların değişmesi Vardır.
Buna derler "Var Oluş", insanların "doğuş"
Adını verdikleri budur ancak.
İşte bu ilkeler karışıp kaynaşırsa insanda,
Çıkar gün ışığına, hayvanda, yırtıcılarda,
Bitkilerde, kuşlarda, "doğmak" diyor buna
İnsanlar, ayrılmaya da ölmek.
Oysa doğru değil bu, geleneğe uyarak söyledim işte.[1]

Oluşla Yokoluş

Uzağı görür nitelikte değil düşünceleri
Koca delilerin, varolmayanın doğduğunu sanıyorlar,
Ya da öldüğünü, yokolduğunu büsbütün.
Bilge bir kişiye yakışmaz bunları söylemek:

1. Burada açıklanması gereken birkaç kavram var: *Zeus* (ateş), *Hera* (toprak), *Hades* (yel), *Nestis* (su). Empedokles dört ilkeyi burada tanrı adlarıyla anıyor. Doğumla ölümün olmadığını söylüyor. Ne var olan yok olur, ne yoktan varlık olur.

İnsanların yaşadıkları sürece varolduklarını,
Onlarda iyi, kötü nesnelerin bulunduğunu,
İlkelerin birleşip ortaya çıkmasından önce de,
Ayrıldıktan sonra da yok olduklarını.

....

Var olmayan bir nesneden varlık çıkmaz,
Var olanın yokolacağı da işitilmiş şey değil,
Bir varlık nerdeyse boyuna duracaktır orada.

Birleşme Ayrılma

Bir olur sevgiyle toplanır, birleşir bütün
Nesneler, bir olur dağılır ayrışmanın etkisiyle.

....

İki sözüm daha var bu konuda: gün olur bir tek
Bütün doğar çok nesnelerden, bir olur bir tek
Nesneden bir çok nesneler doğar ayrılarak.
Od, su, toprak, uçsuz bucaksız, yüksek hava..

Algı

Toprağımızla görürüz toprağı, suyumuzla suyu,
Hava ile de tanrıça olan havayı, ateşle su yok edici ateşi,
sevgiyle de sevgiyi,
somurtkan tiksinmeyle tiksinmeyi[1]

....

Tatlı tatlıyı kavrar, acı acıya saldırır,
Ekşi ekşiye biner, ateşli ateşliyi sürer.

Büyüme

Toprak kendi biçimini çoğaltır, hava havayı,
Su suyu çoğaltır, ateş de ateşi.

Deriyle Soluma

İşte böyle solar bütün nesneler: kanı az
etten borucuklar vardır onlarda, gövdelerinin
yüzüne yayılmış, derinin üstü delinmiş ağız olmuş
bunlara çizgi çizgi, kan çıkamaz dışarı; kalır
içerde, oysa hava kolayca girer içeri, açıktır yolu.

1. *Neikos* (ayrışma-bozuşma-tiksinme).

Çekilince seyrek olan, kabarır delice saldırır hava
içeri oradan, sıçrayınca geriye kan, çıkar dışarı
hava yeniden....................
Seyrek kan öğeleri dolaşırken akar çekilir
içeri, döner geriye kabarır delice hava akımı
onun ardından, geri sıçrayan kan kadar
hava çıkar dışarı ince yollardan.

Güneş Tutulması

Ay örtmüş onun ışınlarını,
Geçip giderken güneş, karartmış yeryüzünün
Parlak gözlü ay genişliğince bir yerini.

Öğrenmenin Yararı

Dinle şimdi sözlerimi, öğrenme çoğaltır usu.

Varlıklar Birbirine Dönüşür

Eskiden ben de kız oldum, oğlan, çalı oldum,
Kuş oldum, denizlerden sıçrayan dilsiz balık oldum.[1]
....
Tinleri etten yapılmış yabancı bir gömlekle kuşatan.
....
Ölüler türetti canlılardan değiştirerek biçimlerini,
Ölülerden de canlılar.
....
Hayvanlar arasında dağda barınan, yerde yatan arslan
Olur insan, ağaçlar arasında güzel saçlı defne..
....
Sonunda bilimci, ozan, hekim..... olurlar
Yeryüzünde yaşayan insanlar arasında..[2]
....
Biçim değiştiren oğlunu yakalayıp babası
Kesiyor tanrıya yakarışlarla, koca deli...

1. İnsan varlık türleri içinde değişik biçimlere girer. Bu bir yasadır, bütün varlıklar birbirine dönüşür. İnsan günün birinde ağaca dönüşür, ağaç insan olur. Başka bir diri olur, insan da başka dirilere dönüşür. Bu düşünce, bu varlıkların birbirine dönüşmesi, ruhun gövde değiştirmesi, eskiçağlardan beri yaygın bir inançtır.

2. İnsan, daha önce, aslan, defne biçimine girer, olgunlaşa olgunlaşa son biçimini alır, insan olur...

Şaşkınlık içindedir, yalvaran bir insanı kurban
Edenler... duymuyor yakınmalarını bile,
Kesip yemek için, uğraşıyor evde.
İşte böyle yakalar oğul babayı, çocuklar anayı
Canlarını alıyor, yiyorlar en yakınlarının etlerini..

Anaksagoras

Doğacı bilgelerden, felsefe tarihçilerince onlar arasında sayılan, *Anaksagoras* (İ.Ö. 500-428) Batı Anadolu'da, İzmir ile Urla yakınında Güladası denen yerde (Klazomenai)ndir. Sonra Atina'ya göçmüş, otuz yıl orada kalmıştır.

Anaksagoras, araştırmalarda, incelemelerde duyu verilerinin önemine inanır. Bildiklerimizi duyularla edindiğimizi söyler. Evrende bir yoktan varoluş, sonra yokoluş diye adlanan olaylar yoktur, bunların varlığını ileri sürmek, nesneleri yoktan varolmuş, sonra gene yokolacak diye nitelemek yanlıştır. Görünüşe göre ortaya çıkma, sonra yokolma gerçekte yapıcı *özlerin* (khremata), *tohumların* (spermata) birleşip dağılmasıdır.

Anaksagoras'a göre nesneleri kuran özler, ilkeler sayısızdır. Nesnelerin türleri sayısınca yapıcı, kurucu öz vardır. Nesnelerin nitelik bakımından değişmesi özlerin yer değiştirmesi yüzündendir. Özler sürekli olarak nesnelere girer çıkar. Bu giriş çıkış sonucu birtakım nesnelere yeni özler katılır, başka özler ayrılır. Bu giriş çıkış birleşim gerçekleşirken olur. Bir nesnenin niteliği onda üstün (başat) durumda olan öze (sperma'ya) bağlıdır. Hangi öz üstün durumdaysa nesne onun niteliğini kazanır. Bu ana maddeler bölünebilir, sonsuzdur, sayısızdır. Nesnelerin sıcak, soğuk, ağır, yeğnik, yumuşak, katı, yaş, kuru, bakır, altın gibi değişik nitelikte oluşu da sonsuz (sayısız)dur. Bu da ana özdeğin nitelikçe sonsuz ayrımları oluşundan dolayıdır.

Anaksagoras evrende düzeni, sürekli değişmeyi, birleşmeyi, devinmeyi sağlayan güce *nous* adını veriyor. Bu söz *us, düzen, ilke* gibi değişik anlamlara gelir. Evrende nous etkisiyle olan bütün değişmeler, dönüşmeler, birleşmeler belli bir *ereğe* (telos) göredir. *Nous* düşünme, düzenleme, ereğe yönelme yetisi olan, çok ince özlerden kurulu bir özdektir, *somut*'tur, *soyut* değildir.

Nous, daha önce *Herakleitos*'un yorumladığı logos gibi evreni düzenleyen bir yüce *güç*'tür. Değişmez *ilke*'dir.

Evrendeki devinimi yaratan *nous*'tur, başlangıçta *nous var*'dı. İlk devinmeyi yapan *nous*'tur. Bu ilk devinme belli bir ereğe göre, *nous*'un yöneltti̇ği doğrultuda kendiliğinden (devinsel bir etkiyle) gelişti. Bu süresiz devinme çarpma, basınç gibi etkilerle olmuştur. Bu devinme ne denli sarsıcı, güçlü olursa olsun, *nous*'un çizdiği yoldan çıkamaz. *Nous* onun sonsuza değin yolunu (ereğini) belirlemiş, göstermiştir.

Anaksagoras'ın Physeos (Doğa) adlı bir yapıtı vardır.

Nous

Bütün nesnelerde nous'tan özler vardır, *nous*'un bulunduğu nesneler de vardır.

Nous sınırsızdır, tek başına egemendir, başka bir nesneyle karışmaz, yalnız kendi başına kalır.

Küçüklerde de, büyüklerde de bütün canlılarda (tini olanlarda) egemen olan yalnız *nous*'tur.

İlk başta ortaya çıkan dönüşe egemen olan gene *nous*'tur.

Karışanları, ayrılanları, birbirinden uzaklaşanları tanıyan, bilen *nous*'tur.

Nasıl olacaktı, nasıldı, şimdi olanları, olmayanları, olanların nasıl olması gerektiğini düzenleyen *nous*'tur.

Yıldızların, ayın, güneşin, ayrılan havanın, ateşin dönüşünü, yaptıklarını da *nous* düzenledi.

Nous değişmez, olduğu gibi kalır. Büyük de olsa, küçük de olsa olduğu gibi kalır o.

Nous başlangıçta nesneleri devindirince (kımıldatınca) bütün kımıldananlar birbirinden ayrıldı.

Her zaman var olan *nous* şimdi de vardır.

Ayın Işığı

Güneş ay üzerine aydınlık saçar.

Oluş, Yokoluş

Hiçbir nesne yaratılmadığı (ortaya çıkmadığı) gibi yok olmaz da, *ölüm yoktur*..

Yaratılmaya karışıp-birleşme, yokolmaya da ayrılma dense daha doğru olur.

Ağırlık

Hız... ağırlık doğurur.

İnsanla Hayvan

Güç ile hız bakımından biz insanlar hayvanlardan geriyiz. Ancak biz, kendimize özgü deneme, bellek, usluluk, beceriklilik yüzünden bal topluyor, süt sağıyor, birçok yolla hayvanlardan ürün alıyoruz.

Varlık

Şimdi gördüğümüz nesneler daha ayrılmamışken, bütün nesneler bir aradayken hiçbir renk görünmüyordu. Bütün nesnelerin birbirine karışmış bir durumda olması bunu önlüyordu. Yaş ile kuru, sıcak ile soğuk, aydınlıkla karanlık birbirine karışmıştı. İçlerinde pek çok toprak, birbirine benzemeyen sayısız özler (tohumlar) yığını vardı. Nesneler birbirine benzemiyordu. Bütün nesneler bir *bütünlük* içindeydi.

Küçük Büyük

En küçüğün bir küçüğü olmadığı gibi en büyük bir nesne de yoktur. Her nesne kendi başına hem büyük, hem de küçüktür.

Melissos

Parmenides'in öğretisini benimseyen bilgeler arasında adı geçen, öyle nitelenen Samoslu *Melissos* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) öğretmeni gibi varlığın *Bir* olduğu, *çokluk*'un bir görünüş olmaktan öteye geçemediği düşüncesini savunur. Özdekçi bir kurama bağlanan bu bilgeye göre yalnız *Bir olan* vardır. Bu var olan kendiliğinden vardı, yaratılmamış yoktan varedilmemiştir. Yok olmayacaktır. Boyuna olduğu gibi kalacaktır.

Var olan bir nesne için, yoktan var edildi, yoktan doğdu, denemez. Yoktan varlık çıkmaz. Bunun gibi var olan da yok olmaz. Var olanın ne başlangıcı, ne de sonu vardır. O sonsuzdur, sınırsız-

dır. Var olan *Bir* olduğu için bölünemez de. Sık, seyrek, boşluk gibi gerçek varlıkla çelişik durumda olanlar da yoktur. Onların varlığını düşünmek tek var olan *Bir*'e aykırıdır. Boşluk yoktur.

Melissos, daha çok öğrencilik ettiği, derslerini dinlediği, sonra da izinden yürüdüğü *Parmenides*'in görüşlerini sürdüren, düşüncelerini deneyden çok mantık ilkelerine dayayan bir bilge olarak bilinir. O da öğretmeni gibi devinimin olmadığını, var olanın bölünemeyeceğini söyler. Bütün değişmeler, dönüşmeler görünüştedir, özde, gerçekte böyle bir olay yoktur. Duyular bizi yanıltıyor. Var olanı olduğu gibi, kendi gerçek nitelikleri içinde bilemiyoruz. Bu yüzden bilgimiz kesin, geçerli değildir.

Bilgi

Var olanı ne gördüğümüz, ne tanıyabildiğimiz anlaşılıyor.

Doğru görmediğimiz, birçok nesnenin doğru olarak bize görünmediği açıktır, ortadadır.

Boşluk

Boş diye bir nesne de yoktur. Boş demek hiçbir şey demektir. Hiçbir şey de var olamaz.

Devinim Yoktur

Var olan devinemez. Her yer doludur, onun gideceği başka bir yer yoktur. Boş olsa boşluğa çekilirdi. Boşluk olmadığından yer değiştiremez.

Seyrek de, sık da yoktur. Seyreğin sık gibi dolu olması düşünülemez. Seyrek sıktan daha boş bir nesnedir. Dolu ile dolu olmayan arasında bir ayrım vardır. Bir nesneye yer veren, onu içine alan dolu değildir. Bir nesneye yer vermeyen, onu içine almayan doludur.

Boş olmayanın dolu olması gerekir. Dolu ise devinemez.

Varlık

Her zaman vardı "var olan," gene her zaman var olacak.
Doğsaydı doğmadan önce yok olması gerekirdi.
Yokluk olsaydı yoktan hiçbir şey doğmazdı.
....

Ne başı vardır, ne sonu, sınırsızdır zaman içinde.

....

Başlangıçsızdır, sınırsız, bir tektir, bütündür, kendi kendinin özdeşidir boyuna.

Ne yok olabilir, ne de daha büyük olabilir, ne biçimi değişir, ne acı duyar, ne ağrı,

Bir tek olmazdı bunlardan biriyle ilgili olsa.

Başkalaşma Yoktur

Olduğu gibi kalmaz boyuna, başkalaşırsa var olan.

Yoksa var olanın yok olması, var olmayanın ortaya çıkması gerekirdi.

Varolan onbinlerce yıl içinde yıl oranında başkalaşsa bile, yok olup giderdi zaman içinde, büsbütün.

Olamaz var olanın biçimini değiştirmesi.

Bölünme Yoktur

Var olan bölünürse devinir, devinirse var olamaz.

Philolaos

Felsefe tarihinde Pythagorasçı görüşü benimseyenlerden biri olan *Philolaos* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) İtalya'nın Kroton ilindendir. Pythagoras'ın izinden yürümüş, onun düşüncelerinin gelişmesine, yayılmasına yardımcı olmuş, katkıda bulunmuştur.

Philolaos'a göre varlık düzeninde birliği, bütünlüğü sağlayan uyum (harmonia)dur. *Uyum*, ayrıca varlık türlerinin aşamalı düzenini kuran, bağdaştıran ilkedir. Bütün varlık türleri sonsuzdur, sınırsızdır.

Uyum karışım sonucu ortaya çıkış, oluştur. Ayrı ayrı düşünceler arasında kurulan *birlik*'tir. Nesneler birbirinden ayrı nitelikler taşır. Bunlar arasında kurulan birlik *kosmos* denen düzenli varlığın, *evren*'in gerçekleşmesini, oluşunu sağladı. Bu bakımdan *uyum* evrenin düzenlenmesi, oluşu, bütünlüğe ulaşması için gereklidir. *Uyum* olmasa *düzen* olmaz, düzen olmasa *evren* olmazdı.

Bütün nesnelerin özünde uyumla bağlantılı *sayı* vardır. Sayı

nesnelerin oluş ilkesidir. Sayı olmadan bir varlığı düşünceyle kavramak, bilmek olanağı yoktur. Sayı oluşun özü, tek nedenidir.

Sayılar içinde en yetkini *on* sayısıdır. Sayının gücünü, varlığını, gördüğü işi *on* sayısının özünde arama gereği vardır. *On* denen sayı bütün varlık türlerinin, göklerin, insan yaşamının, tanrının bütünleyici, temel gücüdür. On'suz bir nesne düşünülemez. *On* sayısı olmasa bütün nesneler ışıksız, sınırsız, görünmez olur.

Uyum

Çok karışmışların bir oluşu, ayrı ayrı düşünce taşıyanların düşünce birliğidir *uyum* (harmonia).

İlkeler birbirinin benzeri, özdeşi olmadığından.....

Uyum olmadan evren kurulamazdı onlardan... harmonia yüzünden bir araya toplanmaları gerekir varlığı kuran ilkelerin.

Sayılar

Bütün bilinen varlıklarda sayı vardır, kesindir bu. Sayısız ne düşünülebilir, ne de kavranabilir bir nesne.

On sayısıdır bütün varlıkları bütünlüğe ulaştıran, bütün nesneleri işleyen.

Tanrının, gökün, insan yaşamının ortaklaşa özüdür bu sayı.

Bildiricidir, ..., kuşkulu olan bütün konularda öğreticidir, yol göstericidir sayı.

Görünmezdi nesneler, onlarla ilgili durumlar, bilinmezdi sayı olmasa. Sayıdır ruhta bütün nesneleri kavramayı sağlayan, onlara biçim veren.

....

Ne sayının özünde yalan olur, ne de uyumda.

....

Giremez sayının özüne yalan.

Evrenin Yapısı

Beştir evreni (kosmos'u) kuran ilkeler. Küre içinde bulunan *od, su, toprak, yel,* bir de kürenin *örtüsü* (ince, yüksek *hava*), *uyşum* kürenin *tini*'dir.

Gerçeklik
Sayının, türünün soydaşıdır, yakınıdır gerçeklik.

Yalanla Kıskançlık
Sınırsız olanın, anlaşılmaz olanın, usla kavranamayanın girer özüne yalan, bir de kıskançlık.
Yalan sayının özü için tiksinilen, düşman sayılan bir nesne durumundadır.[1]

Arkhelaos

Anadolu'nun Milet (İzmir) ilindendir. *Arkhelaos* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) *Anaksagoras*'ın öğrencisi, Sokrates'in öğretmenidir. Felsefe tarihinde Batı Anadolu'da gelişen, sonradan *İonia* (İyonya) felsefesi diye anılan düşünce çığırını Atina'da tanıtan, yayan odur. Bu bakımdan Yunanistan'da Anadolu felsefesinin kurucusu sayılır.

Felsefe görüşü, anlayışı yönünden öğretmeni olan *Anaksagoras*'ın izinde gider. Onun görüşlerini, düşüncelerini benimsemesine karşılık kendinin de yeni yorumları, varlık, devinme konusunda özel açıklamaları vardır. *Arkhelaos*'a göre *oluşun* biri *sıcak,* biri *soğuk* olmak üzere iki ayrı nedeni vardır. Devinimin başlangıcı bu sıcakla soğuğun birbirinden ayrılmasıdır. Sıcak devingen, soğuk durağandır.

Oluş
İki nedeni vardır oluşun, biri sıcak, öteki soğuk.
Sıcakla soğuğun birbirinden ayrılmasıdır devinimin başlangıcı.
Durgundur soğuk, ancak devingen.

Buzolup katılaşmışken eriyen su dünyanın ortasında toplanıyor,
Orada yanıyor toprak oluyor, hava oluyor.
Biri yukarı gidiyor, biri aşağı iniyor bunların.

Yıldızların Oluşu
Başlangıçtaki kızgın yığından oluşmuş yıldızlar.

1. *Plilolaos*, burada, *aktöre* ile konuları da *sayı* ile açıklayarak ilginç bir düşünce sürüyor ileri. *Yalan, kıskançlık, aldatmaca, ikiyüzlülük* gibi aktöre olayları *uyumsuz* bir nitelik taşıdığından sayıların özü bağdaşmaz. Bundan dolayı sayı düzeninde bu gibilerin yeri yoktur. Sayı gerçekle, doğrulukla, ölçülülükle bağlantılı oluşlar sayının özüne uygundur, sayıdan doğar. Bunların dışında kalanlar ise sayıya aykırıdır

En büyüğü güneş, sonra aydır bunların.
Birtakımı daha küçük, birtakımı daha büyüktür ötekilerin.

Gökler

Eğridir gökler, böyle ışık yayar üzerine güneş.

Toprakla Hava

Güneş ışığıdır havayı saydam, toprağı kuru kılan.

Yeryüzü

İlkin yanları yüksek, ortası çukurmuş yeryüzünün, bundan dolayı bataklıkmış da. Bütün insanlar için belli bir zamanda doğup batması bunu gösterir güneşin. Böyle olmazdı düz olsa yeryüzü.

Hayvanların oluşu

Toprak ısınınca, sıcakla soğuğun karışıp kaynaştığı alt kesimde, önce öteki sayısız canlılar, sonra insan oluşmuş. Balçıkla besleniyor, eşölçüde bir yaşam sürüyordu bütün canlılar.
Toprak, süt gibi bir besin diye yukarı fışkırttı balçığı.
Kısa bir süre yaşardı ilk canlılar. Sonra türediler birbirinden, ayrıldı belli belirli soylar, türler.

İnsanlar

İnsanlar ayrılmış öteki canlılardan (türeyiş ayrılığı sonucu),
Yasalar koydular, yöneticiler çıktı içlerinden, kentler kurdular, birçok başarı sağladılar böylece.

İyi ile Kötü

Törece, aktörece kötü olan ne varsa doğadan değil, insanların koyduğu alışkanlıklar, gelenekler yüzündendir.[1]

1. Felsefe tarihi bakımından ilginç bir konudur bu *iyilik, kötülük* sorunu. *Arkhelaos*, insan doğadan dolayı *kötü* değildir, kötülük insanın koyduğu yasalar yüzündendir, derken *Kant*'a yol gösterir gibidir. *Rousseau*, insan doğuştan *iyidir, onu kötü yapan toplumdur*, der. *Kant* ise doğada *iyilik, kötülük sözkonusu olamaz, onların insanın kendi davranışlarıyla bağlantılıdır, eğitim yetersizliğindendir*, der. Bu iki karşıt görüş elealınınca *Arkhelaos*'un bu konuda *Kant*'tan aşağı yukarı 2200 yıl önce bu soruya ışık tuttuğu, Kant'ı aydınlatır bir tutum içinde bulunduğu görülür açıkça. Bundan da felsefe sorunlarının ne denli eski olduğu, her çağın o sorunlara yeni bir yorum getirdiği, onları büsbütün atamadığı anlaşılıyor.

Hippon

Hippon, İ.Ö. V. yüzyıl ortalarında yaşadı. İonia'da gelişen doğacı felsefe görüşünü sürdürür. Özellikle *Thales*'in izinden yürüdüğü düşüncelerinden anlaşılıyor.

Hippon, bir sorun olarak, *varlık* ilkesinin ne olduğu üzerinde durur. Ona göre *varlık bütünü* tek ilkeden kuruludur, bu ilke de *su*'dur. *Tin* denen varlık bile *yaratıcı su*'dur. İnsanda *algılamayı, düşünmeyi* sağlayan *ıslaklık*'tır. Bu *ıslaklık* insanın içinde, varlığının özünde bulunur.

İnsan gövdesinde ıslaklığı olan yerler duyarlı, olmayan yerler duyarsızdır. İnsanın *yaşlılık* (kocalmışlık), *algı eksikliği* (iyi anlayamama, bunama) gövdedeki ıslaklığın azalması yüzündendir.

Hippon, yaşadığı çağın bilgi durumuna göre, bitkiler konusunda da ilginç düşünceler ortaya atmıştır. Ona göre bütün bitkiler *evcil, yabancıl* olmak üzere ikiye ayrılır. Bakılan bir bitki *evcil,* bakılmayan ise *yabancıl* olur. Bakımlı bütün nesneler gittikçe iyileşir, gelişir, bakımsızlar ise kötüleşir, bozulur, yozlaşır.

Hippon'un bu düşünceleri insanın eğitimi konusunda geçerlidir. *Yetişmek, gelişmek* bakımla bağlantılıdır. Bu bakım bir yandan *eğitim* anlamına da gelir.

Bütün olaylar (canlılarla ilgili olan) *ıslaklık*'la bağlantılıdır. *Ölüm* gövdedeki ıslaklığın gitmesi, *yaşam* (canlılık) bu ıslaklığın varlığıdır. Nitekim gövde kuruyunca, suyu çekilince *ölüm* denen olay gerçekleşir.

Hippon, bu görüşleriyle, *doğacı düşünce*'nin ilginç bir örneğini verir. Onun bütün varlık türlerini tek ilkeye indirgemesi, onları tek ilkeden türeten bir görüşü savunması yeni değildir, ancak bu konuda ileri sürdüğü açıklamalar ilginçtir.[1]

Tin

Bir yaratıcıdır bizim tin dediğimiz.

İlk özler

Su'dur bütün varlık türlerinin *ilkesi*, bütün nesnelerin ilk ne-

1. Burada görülen *deneyci görüş* Anadolu düşüncesinin bir özelliğidir. Doğa varlıklarını gene doğada bulunan, doğanın özü olduğu söylenen bir *nesne*'den türetmek Anadolu'da gelişen bir düşüncedir.

deni. Denizden gelir bütün içilen sular.... Denizden gelir, denizlerin üstünde bulunan, bütün sular.

Algı

İçimizde bize özgü bir *ıslaklık* vardır, onun aracılığıyla algılarız, biliriz, düşünürüz. Bizi *yaşatan* da odur. *Canlılığı, diriliğin sağlamlığını* bu *ıslaklıktır* sağlayan.

Ölüm

Gövdenin *ıslaklığı* gidince gelir *ölüm*, dağılır algı gücü. *Ölüm* gövdenin kurumasıdır.

Yaşlılık

Yaşlıların ıslaklığı az olduğu için ne iyi algılayabilirler, ne de iyice sağlıklı olurlar. Onlarda ıslaklık yoktur gereğince. İnsanın ayak tabanları ıslak olmadığı için duygusuzdur.[1]

Bakım

Bitkiler bile bakılınca *evcil*, bakılmazsa *yabansıl* olur. Bakımsızlık yüzünden soy bozulur, türler yabanlaşır, kötüleşir. Bakımlı gibi iyi, sağlıklı, gelişmiş olmaz bakımsızlar.

***Diogenes* (Apollonia'lı)**

Doğacı bir bilge olan *Diogenes* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) Anadolu düşüncesini, özellikle *Anaksimenes*'in izini sürer. Doğanın oluşunu, varlığı kuran ilk öğeyi ilk (ilke'yi) araştırır.

Diogenes'e göre varlığın özü *yel*'dir. Evreni kuran bütün varlık türleri *yel*'in değişiminden, dönüşümünden doğmuştur. *Yel* değişik oranlarda ayrışır, birleşir, katılaşır, yumuşar, yoğunlaşır. İşte bu olaylardan da evreni dolduran varlık türleri doğar. Yel tanrıdır, tanrısal nitelikleri olan, yüce bir varlıktır. Bütün nesneler ondan gelir, ona gider.

Diogenes, Atina'da, Anadolu düşüncesinin bir aşaması olan

1. Burada sözü edilen ıslaklık varlığın özü gereği olan ıslaklıktır, sonradan yıkanma, su dökünme, suya girme yoluyla sağlanan ıslaklık değil.

Anaksimenes görüşünün yayılmasını, tutunmasını sağlayan bilgelerden biridir. Felsefe tarihindeki yeri *Anaksimenes*'in izini sürdürmesinde, onun görüşlerini Atina'da yeniden elealıp işlemesindedir. *Yel* denen *ilke*'nin anlamını, alanını biraz daha genişletmiş, kendince yeni sayılan yorumlar getirmiştir. Bu yeni yorumlar arasında en önemlisi *yaşamak, düşünmek, algılamak* gibi duyulara dayanan oluşumları da yel ile açıklamasıdır.

İnsanda duyularla edinilen bütün bilgilerin kaynağı bu *yel*dir, yel dönüşmesidir. İşitme bile kulaklarda bulunan yel ile dıştaki yel arasındaki karşılıklı devinme sonucudur. İki yerdeki yel arasında doğan itiş sonucu içerdeki yel devinimi beyne ulaştırır, duyma olayı gerçekleşir.

Görme olayı da gözbebeklerine çarpan yel yüzündedir. Tad, acı duyumları, öteki duyumlar yelin etkisiyle oluşur. *Diogenes,* bu düşüncelerini *Physeos* (Doğa) adlı yapıtında dile getirilmiştir.

Duyumlar

Düşünmek, görmek, duymak (işitmek), koku almak beyne giden yel yardımıyla gerçekleşir.

Dıştan gelen yelin etkisiyle kulaklardaki yel beyne ulaşır, sonra işitme olur.

Görme de gözbebeklerinden geçip beyne varan yelin etkisi sonucu olur ancak.

Varlıkların Oluşu

Bütün var olan nesnelerin bir özden türediğine, bir özün değişmesi sonucu ortaya çıktığına inanıyorum.

Evrende bulunan ne varsa bir nesnenin değişmesi sonucu olmuş besbelli. Toprak, od, su, yel eşözlüdür.

Değişme, dönüşme olmasa, bütün nesneler olduğu gibi kalsa evrendeki varlıklar da olmazdı. Ne bir ot biterdi topraktan, ne de bir canlı varlık olurdu yeryüzünde.

Bir öğenin yelin, başkalaşması sonucu çıkmış bu değişik varlıklar ortaya. Sonra gene geldikleri kaynağa (öze) dönüşecekler açıkça.

Tin

İlk öz, ilk yaratıcı güç olan ilkede çok *noesis* (tin gücü) vardır. *Noesis* düzenleyici bir güçtür. O olmadan ne gece, ne gündüz, ne yağmur, ne yaz, ne kış, ne yel, ne ışık olurdu.[1]

Noesis, insanların yel dedikleri nesnedir bence.

Soluk alarak yaşar insanlar, öteki canlılar. İşte bu onların *noesis*'idir besbelli.

Noesis'tir bütün insanları yöneten, buyruk altına alan. Bütün nesnelerde bulunur, bütün nesneleri yönetir, her yerde bulunur *noesis* bana kalırsa.

Yel

Ölümsüzdür, sonsuzca kalıcıdır yel, oysa öteki nesneler bir doğar, bir yok olur gider.

Arkhytas

Yunanistan'ın Tarent ilinden olan *Arkhytas*, daha çok *Pythagorasçı* bir düşünceyi benimsemiş, onun gelişmesine, Yunanistan'da tutunmasına yardımcı olmuştur. *Arkhytas* (İ.Ö. V. yüzyıl) matematik kuralları mekanik konularına uygulamaya çalışmıştır. Düşüncelerini, görüşlerini *Harmonikos* adlı yapıtında dilegetiren *Arkhytas*'a göre nesnelerin kuruluşunda, düzenlenmesinde sayıların büyük etkisi vardır. Düzeni, uyumu sağlayan sayılardır. Musikide sağlanan uyumun temeli de sayılar arasında bulunan değişmez orandır.

Tek Tek Nesnelerin Varoluşu

"Matematikçiler, tek tek nesnelerin varoluşu üstüne bize doğru, geçerli bilgiler veriyorlar. Onlar evrenin bütünü konusunda gerçek bilgiler edindikleri gibi tek tek nesnelerin oluşu üstüne de doğru bilgiler edinmişlerdir."

1. *Noesis* değişik anlamları içerir. *Diogenes* bunu algılayıcı dirilik verici güç, *yel*'de bulunan yaratıcı öz diye anlıyor. Bütün düşünce düzenini bu noesis üzerine kuruyor. Ancak *noesis* de belli bir anlamda *yel*'dir.

"... matematikçiler bize yıldızların hızı, batışları, doğuşları üstüne açık, seçik bilgiler verdiler. Ayrıca geometri, sayılar, küreler, musikı konusunda verdikleri bilgiler doğrudur.

Bu bilimler arasında bağlantı (kardeşlik) vardır. Bunlar varolmanın nedeni, kuralı üstüne çalışıyor."

ATOMCU FELSEFE ÇIĞIRI

Doğanın yüceliği
Varlığın gerçeği
Duyuların değeri

ATOMCU FELSEFE ÇIĞIRI

Başlangıçta, özellikle Anadolu'da, gelişen felsefe çığırlarının genellikle varlığın yapısı üzerinde durduğu, varlık türlerinin hangi ilkeden kurulduğunu araştırdığı biliniyor. *Doğacı Bilgeler* denen bu ilk filozoflar için önemli olan varlığın özünü, yapısını kuran ilkedir. *Empedokles*'e değin bu ilkenin *su, ateş, hava* gibi bir varlık olduğu ileri sürülüyordu. *Empedokles* bunlara, *toprak*'ı da katıp, dörde çıkardı. Varlık bütününün bu dört ilke dışında sayılardan, *apeiron*'dan kurulduğunu söyleyenler de vardı.

Bütün bu görüşlerin karşısına varlık bütününü *atom* denen, bölünemeyen (atom sözü bölünemeyen anlamına gelir) pek küçük nesnelerden kurulu bir *birlik* diye yorumlayan bir düşünce çıktı. Buna atomcu düşünce, atomcu görüş deniyor felsefe tarihinde.

Atom, ilkçağ felsefesinde varlık türlerinin kuruluşunu sağlayan, onu biçimlendiren en küçük *öz*'dür. Bu *öz*'ler sayısızdır. Onların değişik oranlarda birleşmesi, düzenlenmesi varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelerin oluşunu gerçekleştirir.

Atomcu felsefe anlayışına göre evrenin özü, varlık türlerinin çekirdeği *atom* denen, gözle görülemeyecek ölçüde küçük olan, yoğun kırıntılardır. Atomlar sonsuzdur, sayısızdır, değişik biçimlidir. Nesnelerin nitelikleri atomların yapısına bağlıdır. Atomlar çok değişik oranlarda birleşince varlık türleri oluşur. Varlık türlerinin değişik olması onları kuran atomların başka başka oluşundan dolayıdır.

Varlık kavramı altında toplanan bütün nesneler can, tin, tanrılar atomdan kuruludur. Ancak onları kuran atomlar nitelik bakı-

mından yer kaplayan nesneleri kuran atomlardan ayrılır, daha ince, daha yumuşak bir yapıları vardır. Atomlar bütün evreni kaplamış, doldurmuştur. Atomlar ne yaratılmıştır, ne de yok olurlar. Atomların birleşimini sağlayan *gereklilik* vardır. Atomlar bu genel geçerliği olan *gereklilik*'e bağlıdır.

Atomlar sürekli bir devinim içindedir, bu onların varlığı, kuruluşu gereğidir. *Ölüm* gövdeyi kuran atomların *çözülmesi*'dir. Bundan dolayı atomcular için *ölüm bir dağılma*'dır. Bu sürekli bir olaydır. Dağılan atomlar yeni bir gövdenin oluşması yolunda birleşir, yeni bir düzen içinde dizilir. İnsan duyuları aracılığı ile çevresinden gelen sayısız atomlar alır. Bu sürekli atom alışverişi insanda algı denen olayı sağlar.

Atomcu düşünce, daha önceki dönemlerde oluşan felsefe çığırları gibi, *somut* oluşumlara dayanır (Doğacı düşüncede görüldüğünce). Onda yalnız kavramlarla yetinme, düşünmeyi bir *soyutlama* diye anlama eğilimi yoktur.

Atomcular genellikle ikiye ayrılır. Bir bölümü atom denen ilkenin yanında, onun kolayca devinmesini sağlayan, bir *boşluk*'un bulunduğu görüşünü savunur. İkinci bölüm atomcular ise *boşluk*'un olmadığını, böyle bir düşünceye kapılmanın çelişmeye yolaçtığını ileri sürerler. Bunlara göre *boşluk* bir *yokluk*'tur. Yokluk varlıkla bağdaşamaz, öyleyse doluluk; varlık anlamını içeren *atom*'un bulunduğu yerde *yokluk* anlamına gelen bir *boşluk*'un bulunabileceği düşünülemez, bu saçmalık olur.

Atomların devinmesi, yer değiştirmesi bir *boşluk* yüzünden değil, birbirini *sıkıştırma, baskı* ile *itme* dolayısıyladır. Bu itme, baskı, devinme gibi olayların gerçekleşmesi kimine göre (atomculardan) *rastlantı*, kimine göre de *gereklilik* sonucudur.[1]

Leukippos

Nereli olduğu kesinlikle bilinmeyen *Leukippos* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) için Miletli, Elealı, Abderalı diyenler vardır. Birta-

1. Atomcuların ortaya attıkları görüş, bir süre unutulmuş, *Renaissee*'dan sonra yeniden önem kazanmış, özellikle XX. yüzyıl başlarında büyük ilgi görmüştür. Yapılan çalışmalar, araştırmalar, deneyler çağımızda *atomcu düşünce*'nin belli bir yerde çok tutarlı olduğunu göstermiştir. Bunun en belirgin örneği *Çekirdek Fiziği* denen bilim dalında, bir de *Atom Bombası* yapımında ulaşılan başarıdır.

kımlarına göre Elealı *Zenon*'un öğrencisi olmuş, onun konuşmalarını dinlemiş.

Leukippos, felsefe tarihinde atomcu görüşün kurucusu sayılır. Ancak ondan günümüze yeterli yazı kalmadığı için düşüncelerini izini süren *Demokritos*'tan, başka yazarlardan öğreniyoruz.

Leukippos'a göre sayısız olan atomlar sürekli bir devinim içindedir. Atomlar gibi biçimleri de sayısızdır. Bütün nesnelerde bir *oluş*, bir sürekli *değişme* vardır. Var olanlar ölçüsünde var olmayanlar da vardır. Atomlar doludur, boşluk içinde devinirler. Bu boşluk *var olmayan*'dır.

Tin, ateşe benzeyen sıcak bir nesnedir. O da atomlardan kurulmuştur. *Leukippos*'un *Nous* adlı bir yapıtının olduğu söylenir.

Nesnelerin Oluşu

"Bütün nesneler belli bir düzene göre oluşur, bu düzen *logos*'tur. Nesnelerin ortaya çıkışı *gereklilik*'e bağlıdır."

Demokritos

Atomcu felsefe anlayışını belli bir düzene kavuşturan, onun ilkelerini, kurallarını ortaya koyan *Demokritos* (İ.Ö. 460-370)un kimi Trakya'nın Abdera, kimi Batı Anadolu'nun Teos (Sığacık) ilinden olduğunu söyler. Varlık anlayışı bakımından *Demokritos*'un daha önceki doğacı Anadolulu bilgelerin izini sürdüğü görülür. Ona göre de varlık'ın bir ilkesi, bir özü vardır. Varolan ne yaratılmıştır, ne yok olacaktır. Yoktan bir nesne var olmaz, varolan bir nesne de büsbütün yok olmaz. Varlık olduğu gibi kalan bir nitelik taşır. Onun özünde yokluk'u gerektiren bir durum yoktur.

Varolanın dışında bir *boşluk*, bir yokluk denen alan vardır, bu *uzam*'dır. *Uzam*'ın kendisi vardır, ancak kapladığı, içeriği *boşluk*'tur. Nesneleri kuran öğeler, bölünemeyen en küçük kırıntılar, ilkeler birer *atomas* (bölünemeyen)dır. Bu bölünemeyenler (atomlar) boş uzamda devinir. *Atomlar* yapıcı, kurucu nitelik taşıyan yerkaplayıcı nesnelerdir. Bu *atomlar* yalnız biçimleri, ağırlıkları, kuruluşları, boşlukta kapladıkları yerler bakımından birbirinden ayrılır. Bu ayrılış özde değil niteliktedir. *Demokritos*'a göre varlığı kuran bu ilk öğenin rengi, soğukluğu, sıcaklığı, sesi yoktur. Bunlar bütün geçici niteliklerden sıyrılmıştır.

İnsanların sıcaklık, soğukluk, acı, tatlı, ses duyması birer duyu yanılması olmaktan öteye geçemez. Bu duyumlar gerçek değildir, etkilere bağlıdır.

Atomların bütün devinmeleri kendiliğindendir. Kimisinin hızlı, kimisinin yavaş devinmesi onların özünden, kapladıkları yerden dolayıdır. Başlangıçta atomların devinmesindeki değişiklik sonucu birtakım yığılmalar, birikimler, yoğunlaşmalar olmuş. İşte toprak bu yoğunlaşmanın sonucu ortaya çıkmış. Hızlı devinen atomlar yukarı doğru yükselerek suyu yaratmış. Yeli yapan atomlar yapı, kuruluş bakımından ince olanlardır. Odu kuran atomlar da bu yapıdadır.

Demokritos'un ileri sürdüğü bu görüş *devinsel* bir anlayışı dilegetirir. Ona göre bütün devinmeler özden dışa doğru kendiliğinden olan bir *itim* gereğincedir. Dıştan yönetici, devindirici bir etken yoktur.

Algı, düşünme bile insan beynine dıştan giren atomların devindirici etkisi yüzündendir. İnsan gövdesinde atomların dışında, atomların etkisinden bağımsız, atomsuz bir eylem, bir devinme, bir işlem yoktur. Bütün beyin olayları gövdeye sürekli olarak giren, gövdeden sürekli olarak çıkan atomlar yüzündendir. İnsan gövdesi bir yandan atom alır, bir yandan atom verir. İşte bu sürekli atom akımı etkisiyle algı, düşünme gibi olaylar gerçekleşir. *Demokritos*, felsefe tarihinde, en soyut olayları bile somut ilkelerle açıklayan ilk bilgedir. Onun görüşüne göre varlık kavramı altında toplanan ne varsa özdektir *(materia)*. Bu özdeği kuran öğeler de *atomas*'dır (bölünemeyendir). İnsanın düşünce gücünü çalıştıran nedenler birer atom devinişi, içten dışa, dıştan içe doğru sürüp giden atom akımı, atom alışverişidir. Bu görüş, evreni, evren olaylarını atomlarla açıklayan düşünce çığırı felsefe bakımından yenidir.

Demokritos'tan Seçmeler

Varlık

Var olan niceliğinde, var olmayan (boşluk) da vardır. Var olan yalnız atomlarla boşluktur.

Evren belli bir düzene girerken, onu kuran bütünden, bir çalkantı koptu. Bu çalkantıyı kuran bütün atomların biçimleri ayrı ayrıydı. Bu çalkantı sırasında atomlar olabildiğince evren boşlu-

ğuna serpildi. Benzer atomlar benzerleriyle birleşti. Bu birleşme kendiliğinden oluşan bir yasa gereğinceydi. Bir gerekim olan bu yasa uyarınca eş soydan olan canlılar ortaya çıktı. Güvercinler güvercinlerle, turnalar turnalarla nasıl bir araya gelirse öteki canlılar da öylece bir araya geldi. Diri olmayanların durumu, oluşumu da böyledir. Bu olay kalbura vurulan ekinlerde, dalgaların sürüklediği çakıl taşlarındaki sıralanma gibidir.

Bilgi

Gerçekte bir şey bilmiyoruz, gerçeklik derindedir.

İnsanın düşüncesi atomlardan kurulu yüzeylerin beyne akışıdır ancak.

Biz, bu konuyu sağlamca, yeterince kavrayamayız. Biz, yalnız gövdemizin durumuna göre olanı, gövdemize akan, karşı direnen atomların yapısına göre değişeni bilebiliriz.

Us

Usun yüceliği vardır: İyi düşünmek, iyi söylemek, iyi yapmak.

Hekimlik

Hekimlik gövdenin tedirginliklerini giderir, felsefe ise tini tutkulardan kurtarır.

Doğru Söz

Doğru söyleyen bir kimsenin çok söylemesi gerekmez.

Doğru kişi kötülerin dedikodularına aldırış etmez.

Kötülük

Kötülük eden bir kimse kötülüğe uğrayandan çok daha mutsuzdur.

Suç

Başkalarının suçunu görmektense kendi suçlarını bilip onlardan kaçınmak, onları yenmek için daha iyidir.

Düşünmek

Bir işi yapmadan önce düşünmek yaptıktan sonra düşünmekten daha iyi, daha yararlıdır.

Güven

Her önüne gelene değil, denenmiş, sınanmış kişilere inanmak, güvenmek gerek. Önüne gelene güvenmek insana değil, daha çok, hayvana yaraşır.

İyi ile Kötü

Saygıdeğer, iyi insanla kötü insan yalnız yaptıklarından değil, dileklerinden de anlaşılır açıkça.

Ölçü

Ölçüsüz dileklerde bulunmak çocuk işidir, yetişkin bir kimsenin işi değildir.

Sevgi

Güzelliğe, onu kirletmeden bağlanan bir sevgi ne mutlu, ne güzel sevgidir.

Uslu (bilge) kişi için bütün yeryüzü sevimlidir, güzeldir. Yüce bir tinin yurdu bütün evrendir de ondan.

İki türlüdür bilgi, biri gerçek bilgidir, biri karanlık, yalancı bilgi. Görme, duyma, koklama, dokunma yoluyla edinilen bilgiler karanlıktır. Gerçek bilgi ayrılır bunlardan.

Daha küçüğü göremez, tadamaz, koklayamaz, duyamaz karanlık bilgi kavrayamaz da, ancak inceden inceye araştırma sonucu kazanılır gerçek bilgi.

Acı, tatlı, renk bir dil alışkanlığıdır, gerçekte yalnız atomla boşluk vardır.

İnsan

Bir küçük evrendir insan (Mikros kosmos)

Öğrenme

Hayvanların öğrencisi olmuşuz en önemli konularda.

Dokumayı örümcekten öğrenmişiz, ev yapmayı kırlangıçtan, türkü çığırmada ötücü kuşlara, bülbüle, kuğuya özenmişiz.

İyilik-Kötülük

Tanrılar bütün iyi nesneleri veriyor insanlara, eskiden de böyleydi, şimdi de.

Bütün kötü, yıkım getirici nesneler, yararsızlar insanların işidir. Tanrılarla ilgisi yok onların. Eskiden de, şimdi de.

İnsanlar kendi düşüncesizlikleri yüzünden gömülüp gidiyor kötülüklere.

Dualarla sağlık diliyor insanlar tanrılardan, oysa bilmiyorlar sağlık olanaklarının kendi ellerinde olduğunu.

Ölçüsüzlükleri yüzünden kendi elleriyle kıyıyorlar kendi sağlıklarına. Tutkuları yüzünden yapıyorlar bunu.

Alınyazısı

Alınyazısının eliaçıktır, yalnız dönektir. Doğa kendi kendine yeter. Doğa kendinde bulunan sağlam, yalnız az olanla insanın dileğini, sayısız isteklerini engeller, yener.

İnsanlar düşüncesizliklerini gizlemek için yazgı diye bir yontu yapmışlar.

Düşüncesizlikle savaştığı pek seyrektir yazgının bu yeryüzünde. Anlayışlı olmak, keskin görüşlü olmaktır bütün işleri yoluna koyan.

Aktöre

Tini, gövdeden daha çok düşünmesi gerekir insanın. Tin olgunluğu giderir gövdenin yetersizliğini. Düşünceyle elele vermeyen bir gövde gücü pek başarılı olamaz.

Erdem

Yalnız düşmanları değil, tutkularını yenen de yiğittir.

İllerin efendisi, kadınların kulu kölesidir birtakımları.

Güçtür eğitime karşı savaşmak, oysa iyi düşünmeyi bilenin işidir üstünlük sağlamak.

Yazgının vuruşlarını küçültür yiğitlik, yazgıya üstün gelir.

Mutluluk

Mutluluk da tinin işidir, mutsuzluk da.... mutlu, mutsuz varlığın durağıdır tin.

İnsan için en iyisi elden geldiğince çok sevinçli, az acı çeke-

rek yaşamaktır. Bu da sevinci (hazzı) ölümsüz nesnelerde aramakla olur ancak. Her sevinci değil, aktöre bakımından iyi olanı seçmesi gerekir insanın.

Sevinç

Güzel işleri doya doya görmekle doğar büyük sevinçler.
Ne mutludur kendi özünde sevinci bulan tin.

Doğruluk

Haklı olan, yasalara uyarak davranan kimse gece gündüz sevinç içindedir, üzüntüsüzdür. Oysa doğruluğu düşünmeyen, yasalara göre gerekenleri yapmayan yer kendi kendini, korku içinde yüzer durur, kötü duruma düşer.

Ölüm

İnsanlar ölümden kaçınırlar da gene onun arkasından koşar dururlar boyuna.

Kadın

Erkekten daha azgındır, kötü düşüncelere dalmakta, kadın.
Kadının süsüdür az konuşma; ne güzeldir süsün pırıl pırıl olanı.
Güveyi konusunda mutlu olan oğul bulur, mutsuz olan kızını da yitirmiş demektir.

Eğitim

Eğitim mutlular için süs, mutsuzlar için sığınaktır. Erdem yolunda güçlü bir eğitimci olmak isteyen kimse iyi yol göstermekle, sözle inandırma yolunu tutandır; yasalara, baskıya dayanan değil......

Çocuk için en büyük yol gösterici babanın ölçülü oluşudur.
Eğitilmişlerin umutları bilgililerin varsıllığından daha güçlüdür....... Düşünceliliği öğreten zaman değil, zaman içindeki eğitim, yaratılıştır.

Gençlik-Yaşlılık

Gençliğin varlığı güçlülükle güzellik, yaşlılığın çiçeği ise ölçülü olmadır.

Varlıklılık Tutkusu

Çok mal, varlık edinme tutkusu tokgözlülükle sınırlandırılmayınca yoksulluğun en kötüsünden de kötü olur. Büyük istekler daha büyük gereksinmeler doğurur.

Yasalar

Yasanın ereği insan yaşamına iyi bir düzen vermektir. Ancak bunu, kendilerinin iyi olmasını isteyen, insanlar yapabilir. Yasa kendine uyanlara yetkinliğini gösterebilir ancak. Biri ötekini kötülemez, ona yıkım vermeye kalkmazsa yasalar herkesin dilediği gibi yaşamasına engel olmaz.

Başarı

Büyük işler ancak elbirliği yapmakla başarılır. Savaşlar bile bu yolla kazanılır ancak, başka çıkar yolu yok bunun.

Utanma

Tek başına kaldığında bile kötülükten kaçın, onu üstün tutma sakın. Başkalarından çok kendi kendinden utanmayı öğren.

Doğruluk (Türe)

Doğruluk gerekeni yapmaktır, eğrilik ise gerekeni yapmaktan kaçınmaktır. Doğruluğun başarısı karar gücü ile korkusuzluğudur. Eğriliğin de sonundaki yıkım korkusu.

Yanılma

Yanılmanın nedeni daha iyinin bilinmemesidir.
Kötü kazanç yitirmenin başlangıcıdır.
Kötü kazançlar saygınlığın yitimine yolaçar.
Kendi eksiklerini unutmak saygısızlık doğurur.

Korku

Korku dalkavukluk yaratır, insana dost kazandırmaz.
İnsan başkalarından çok kendinden korkmalı.

Dostluk

Düşünce birliği dostluk doğurur.

Yönetilmek

Değersizlerin buyruğu (yönetimi) altında bulunmak kötüdür.

Kötüler yüksek görevlere geçince kendi değersizlikleri oranında ipe un serici, vurdum duymaz, saygısız, düşüncesiz olurlar.

Söz

Söz işin gölgesidir.

Ne yavuz söz kötü işi karartır, ne de iyi bir iş kötü sözle değerden düşer.

Kötü işlerin sözlerinden de sakınmak gerek.

Çok söylemenin önemi yok, gerçeği söylemek gerekir.

Budalalık

Budalalar yaşamdan tiksinir, yaşamak istemeleri yalnız ölüm korkusundandır.

Budalalar yaşamın tadına varamazlar, gene de tadına varamadan çok yaşamak isterler.

Budalalar olmayanı isterler.

Budalaların yaşamları boyunca kimseye yararları olmaz.[1]

1. Bu bölümü düzenlerken şu kaynaklardan yararlandım, aktarmalar yaptım:
A- *Antik Felsefe*, Walter Kranz, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul 1948.
B- *Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi*, Hense-Leonard, çev. Suad Y. Baydur, 1948.
C- *Diogenes Larentius.*

SOFİSTLER
Toplumcu görüşler
İnsan eylemlerinin incelenmesi
Eleştiri dönemi

SOFİSTLER

İlk Sofistler

Bilgi
İnsan
Görecelik
Gerçeğin sınırları (gerçeğin bilinemeyişi)
Bilginin ereği
Yöneticilik
Erdem
Doğruluk
Varlığın özü, yapısı
İnsanla evrenin bağlantısı
Eğitimin ereği
Tanrılar
Tin, tinin göçüşü
Bireycilik
Korkunun kaynağı
Ötedünya
İnandırma

SOFİSTLER

Anadolu'da gelişen felsefenin konusu doğa denen varlık bütünü, çevremizi kuşatan uzay, onun içinde yeralan türlü türlü nesneler, daha doğrusu o nesneleri, varlığı kuran *ilke* idi. Varlık, evren bütünü nereden gelip nereye gidiyor; onun özünü, yapısını kuran ilke nedir? Evren bir bütün olarak ne nitelikte bir özden kurulmuştur?

Bu konuyu işleyen bilgeler arasında değişik görüşler ortaya atılmış, kimi evrenin tek, kimi birçok özden kurulduğunu, kimi evreni yöneten, düzenleyen gücün yerkaplayıcı nitelikte olmadığını ileri sürmüştü. Bütün görüşlerin ayrı olmasına karşılık biricik konu evren, onun kuşattığı, içerdiği varlık türlerinin özünü kuran *ilke* idi.

Bilgi, *sophos*, sözünden gelen, *bilen, bilgisi olan* anlamında kullanılan *sofist* (Grekçesi *sophistès*) için önemli olan varlığın, evrenin özü, onu kuran ilke değil, *bilgi, insan*'dır. Sofistlerin benimsedikleri felsefe insanı yetiştirme, eğitme amacına dayanır. Onlar için geçerli olan insanın edindiği bilgi, toplum içinde insanın nasıl davranması, nasıl başarıya ulaşması gerektiğidir. Bilgi, insan başarısı için bir araç niteliğindedir. Bilmek başarmak içindir.

Sofistlerin geliştirdiği felsefe İ.Ö. V. yüzyıl Atina'sının toplumsal durumunu yansıtan, o toplum düzeni için geçerli olan, önem taşıyan, bir bakıma gerekli sayılan bir düşünce akımıdır. O çağın Atina'sı için önemli olan devlet yönetimi, toplum düzenidir. Devlet kuruluşlarında iş almak, yöneticiler arasına katılmak için birtakım bilgiler gereklidir. Bunları da belli bir çıkar karşılığı *sofist*'ler sağlardı. İnsan devlet yönetimi, toplum düzeni için

eğitiliyordu. Eğitimin gerektirdiği bilgi toplumsal kuruluşların gelişimi doğrultusunda olmalıydı. İşte sofistlerin öğrettikleri de bu tür bilgiydi. Bu bilgi görev almayı, topluluk içinde başarıya ulaşmayı sağlayacak nitelikte bir bilgiydi. Böyle bir bilgi bütün çıkarların dışında, yalnız *bilme*'yi erek edinen felsefe ile bağdaşmıyordu. Felsefenin ereği gerçek olanı bulmak, özü, kalıcıyı, genel geçerlik taşıyanı kavramak, evreni, varlık türlerini anlamak, insanı tanımaktı. Sofistlerin önerdiği bilgi ise *insanı yetiştirmek*'ti. Bu yüzden *sofistler*'le *bilgeler* arasında görüş ayrılığı doğdu. İçlerinde birçok başarılı, bilge kişilerin çıkmasına karşılık sofistlerin geliştirdiği felsefe de, sofistler de küçümsendi, alaya bile alındı.

Sofistlerin öğrettiği, benimsediği felsefe düzeninde önemli olan *insan teki*'dir, toplumculuk değil. *İnsan teki* belli bir düşünce özgürlüğünün, eylem bağımsızlığının taşıyıcısıdır, onu yasalarla sınırlandırmak, belli koşullar altına almak doğru değildir.

Sofistlere göre bilgi, töre genel geçerliği olan varlıklar değildir. Bütün bilgiler, töreler, inançlar, davranışlar insandan insana, tutumdan tutuma göre değişir. Bu düşünceyi sofistlerin en ünlülerinden *Protagoras* şu sözlerle dilegetirir: *insan her şeyin ölçüsüdür, varolanların varlıklarının da, varolmayanların varolmadıklarının da*.

Bundan da sofistlerin kişiden kişiye değişen, *göreli* bir düşünceyi benimsedikleri, önerdikleri sonucu çıkıyor.

Protagoras

Protagoras (İ.Ö. 480-410) Teosludur. Bir süre *Leukippos*'un yanında bulunmuş, onun konuşmalarını dinlemiş, öğrencisi olmuş. Sonra Atina'ya yerleşmiş. Dinsizlikle suçlanınca yurdundan ayrılıp Sicilya'ya gitmeye kalkmış, yolda boğulmuş. Onun düşüncelerini *Platon*'un bu adı taşıyan yapıtından da öğrenebiliyoruz.

Protagoras'ın bütün düşünceleri, göreci, kişiden kişiye değişme niteliği taşıyan, genel geçerlik tanımayan bir doğrultudadır. Ona göre, bilgi alanında, bütün insanlar, bütün çağlar için genel geçerliği, kesinliği olan bir bilgi, bir gerçek yoktur. Gerçekler in-

sanların durumları, tutumları, davranışları ile ilgilidir. Bizim gerçek dediğimiz ne varsa insandan insana değişir. Ne denli insan varsa o ölçüde de gerçeklik vardır. Gerçekliğin en açık ölçüsü insandır.

Tanrılar

Yetenekli değilim tanrılarla ilgili bilgi edinme konusunda.
Ne var olduklarını bilebilirim kesinlikle, ne de yok olduklarını. Ne biçim olduklarını da bilemem.
Onlarla ilgili bilgi edinmede değişik engeller vardır.
İlkin duyularla kavranılmaz tanrılar. İkincileyin insan yaşamı kısa, onları bilmeye yetmiyor.
Oysa insanlarla ilgili bilgiler daha kolay kazanılır.

Gerçeklik

İnsandır bütün oluşmaların ölçüsü
Var olanların varlığı, var olmayanların yokluğu konusunda da böyledir bu.
Bir nesne bana nasıl görünürse öyledir benim için, sana nasıl görünürse senin için de öyledir.

Yöneticiler

Saygıdan, doğruluktan (hukuktan) yoksun olanları ortadan kaldırmak gerek bir salgın sayrılık gibi

Öğretim

Çalışmayı, yeteneği gerektirir öğretim.
Daha gençlikte başlamalı öğrenmeye. Tine yararlı bir yanı olmaz derinlemesine olmayan öğrenmenin.

Karşıtlık

Bütün konular için iki karşıt görüşü savunma olanağı var.

Gorgias

Empedokles'in öğrencisi olduğu söylenen *Gorgias* (İ.Ö. 483-375) Sicilya'nın Leontinoi ilindendir. O da felsefeye varlık, bilgi,

insandaki kavrayış gücünün bilme yeteneği sorusu ile girer. Bir insanın neyi, ne ölçüde bilip bilemeyeceği sorununa karşılık bulmaya çalışır. Ancak bu karşılık, daha önceki çağlarda yaşamış ilk Anadolulu bilgeler gibi olumlu, araştırıcı, açıklayıcı bir nitelik taşımaz.

Gorgias, insan bilgisinin sınırlarını ortaya koyan, insanın bilme gücünü inceleyen ilk sofisttir. Onun üzerinde durduğu ikinci konu ise varlık sorunudur. Ona göre insan bir nesneyi bilemez, bilse bile başkasına aktaramaz. Gerçekte varlık yoktur. Böyle bir nesne, bizim varlık dediğimiz, olsa bile insan onu bilemez, başkasına öğretemez, anlatamaz.

Bilgi bir yarar sağlamak, insan yaşamına yararlı olmak gereğindedir. İnsan bildiğini yaşamına uygulamaz, ya da bilgisi ona yaşarken bir yarar sağlamazsa böyle bir bilgi gerçek değildir. *Gorgias*, bilgiyi, bilmeyi yaşanan evrende yararlı bir varlık, bir olay diye anlıyor. Ona göre de kesin, genel geçerliği olan bir bilgi yoktur. İnsanın içinde bulunduğu yaşama tutumları, yaşama davranışları vardır. İnsan kesinlikle hiçbir şey bilemez. *Platon*'un bu bilgenin adını taşıyan, kimi düşüncelerini içeren ilginç bir yapıtı vardır.

Varlık

Varlık denen bir nesne yoktur. Bir varlık varsa bile bu insan için kavranılamaz bir nitelik taşır. İnsan varlığı bilemez, kavrayamaz. Bu varlık'ı insan kavrasa bile başka insanlara aktaramaz, anlatamaz.

Görünüşte olmadığı için varlık bilinemez, gerçek varlık olmadığı için görünüş kesin değildir.

Söz

İnsandaki inandırma (kandırma) gücü sözle birleşince tine (insan anlayışına) dilediği biçimi verebilir.

Birtakım sözler üzüntü doğurur, birtakım sözler sevinç, kimi sözler korkuya salar insanı, kimi söz güven sağlar dinleyenlere.

Kötü bir söz tini bozar, büyüler. Karşı çıktığın insanların

ağırbaşlılığını gülerek, gülmelerini de ağırbaşlılık göstererek yıkmalı.

Tragedya

Tragedya gözleri bağlar. Bu işte gözleri bağlayan bağlamayandan, gözleri bağlanan bağlanmayandan daha akıllıca davranır.

Hippias

Değişik konular üzerinde çalışan, matematik, astronomi, müzik dallarında yazılar yazan *Hippias* (İ.Ö. V. yüzyıl ortaları) Elise ilindendir. *Hippias* da *erdem* üstünde durmuş, bu kavramla daha çok başarı sağlamayı, yetkili, yetenekli olmayı anlamıştır. *Hippias*'a göre bilginin amacı insanın yetişmesi, başarı kazanması, yükselmesidir. Bilgi başarıya götüren bir eğitim yoludur. Onun önemi günlük yaşam için sağladığı yararla ölçülür. *Hippias*'ın öğretisine göre bütün benzer insanların birbirleriyle soydaş olmaları gerekir. Bu soydaşlık doğadan, yaratılıştan gelir. *Hippias*'ın düşüncelerini ondan kısa bir süre sonra gelen *Platon*'dan öğreniyoruz. *Platon* onunla ilgili iki yapıt yazmıştır.

İnsan

Bana göre burada bulunan bütün insanlar yasalardan dolayı değil, doğadan dolayı birbirinin soydaşıdırlar.

Hepimiz birbirinin yakınıyız, yurttaşız.

Benzer benzerle doğadan (yaratılıştan) soydaştır.

Yasalar

Yasalar insanların zorbaları (tyrannos)dır. Bu yüzden onlar insanı doğaya karşı zorlar, insanı baskı altına alır.

Antiphron (Antiphon)

İ.Ö. V. yüzyılda Yunanistan'da yaşamış iki ünlü *Antiphon* var, bunları birbirinden kesinlikle ayıramıyoruz. İkisi de bilge, matematikçidir. Zamanla yazıları, düşünceleri birbirine karışmış ola-

bilir. Ancak V. yüzyıl boyunca yaşayan ilk *Antiphon* (Antiphron) devlet işlerine, birtakım ayaklanma niteliğinde olaylara karıştığı için ölüm cezasına çarptırılmış, ikincisi ise ölmüştür.

Bilge olarak bilinen ikinci *Antiphon*'un ünü daha yaygınmış sanılır. Felsefe tarihinde, özellikle *Sokrates*'e karşı çıkan sofistler arasında yeri olan bu bilge olsa gerek.

Antiphon insanların doğaca eşit oldukları görüşünü savunur. *Gerçeklik, Yurtta Birlik* adlı iki yapıtı olduğu söylenir.

Tanrı

Tanrı hiçbir nesneyi gereksemez. Kimseden bir nesne istemez. Tanrı sınırsızdır, sonsuzdur, herhangi bir nesneye gereksеme duymaz.

Zaman

Zaman düşünce ya da ölçüdür, töz niteliği taşıyan bir varlık değildir. Tüketilenlerin en değerlisi zamandır.

İnsan

Bütün yaratıklar içinde en tanrısal olanı insandır.

Eğitim

İnsanlar için en gerekli olan, bence, eğitimdir. Başlangıcı doğru olanın sonu da doğru çıkar. Toprağa nasıl tohum ekilirse ona göre ürün alınır.

Tüze (Doğruluk)

Bir insanın yurttaşı olduğu devletin yasalarını çiğnememesine adalet (doğruluk) denir.

Doğanın Yasaları

Bütün insanlar, doğuştan eşit koşullarla yaratılmıştır. İster barbar, ister Hellen olsun bütün insanlar doğa karşısında doğuştan eşittir. Bütün insanların doğa yasalarından eşit ölçüler içinde yararlanma hakkı vardır, bunu kimse kimsenin elinden alamaz.[1]

İnsanların düzenledikleri yasalardan sağlanan yararlar doğadan sağlanan çıkarları engeller.

1. Rousseau'nun özgürlük anlayışının tohumlarını bu sözlerde buluyoruz açıkça.

Yaşamak, Ölmek

Yaşamak da, ölmek de doğaya bağlıdır.

Yaşamak bir günlük nöbet gibidir, yaşamın uzunluğu da bir günlük nöbet demektir. O bir günlük süre içinde ışığa kavuşunca yerimizi bizden sonrakilere bırakırız.

Alkidamas

Gorgias'ın öğrencisi olan *Alkidamas* (İ.Ö. V. yüzyıl) daha çok yasalar, yurttaşla devlet arasındaki ilişkiler üzerinde durmuş, insanın doğuştan özgür olduğu görüşünü savunmuştur. Ona göre de insanlar gerçekte bağımsızdır, doğuştan eşittir, özgürdür. Devletlerce konan yasalar insanları sınırlandırır, özgürlüklerini, bağımsızlıklarını kısıtlar.

Felsefe özgür düşünceyi geliştiren, yasaların, geleneklerin ağır baskılarına karşı insanları uyandıran bir düşünce alanıdır. Gelenekler, yasalar, insanı bağımlı kılan varlıklardır. İnsan felsefeyle onların baskısından kurtulur.

.Öteki sofistler gibi *Alkidamas* da eğitimci bir felsefe anlayışını benimsemiştir. Onun da düşünceleri insanın yetişmesi, iyi, başarılı yurttaş olması konusunda yoğunlaşmıştır. *Alkidamas*'ın bu konu ile ilgili konuşmalarını içeren iki yapıtı olduğu söylenirse de günümüze kalmamıştır.

Yasalarla Devletler

Yasalarla gelenekler devletlerin gelenek yoluyla yerleşmiş birer kuralı niteliğindedir.

Felsefe

Felsefe ise yasalara, geleneklere karşı insanı koruyan bir güçtür (kaledir).

Özgürlük

Tanrı bütün insanları bağımsız, özgür kılmıştır. Doğa kimseyi köle yapmamıştır.

Lykophron

Gorgias'ın öğrencisi olduğu söylenen *Lykophron* (İ.Ö. V. yüzyıl) insan eğitimi, iyi yurttaş, başarılı yönetici yetiştirme görüşünü savunan, insan değerinin bilgiye, güzel konuşmaya dayandığını ileri süren bir sofisttir. Ona göre de insan doğuştan özgürdür, bağımsızdır. İnsanların eşitliğini, bağımsızlığını kısıtlayan ancak gene kendi koydukları yasalardır.

Yasalar, insanların birbirlerine karşı olan haklarını, görevlerini güven altına alır. Ancak onların aktöreyle ilgili bir yanları yoktur.

Soyluluk

Pek belli değildir soyluluğun parlaklığı, gösterişi.
Soyluluk yalnız sözle (güzel, başarılı konuşmakla) olur.

Yasalar

Yasalar, insanların karşılıklı haklarını güven altına alır, onların aktöreyle ilgili bir özü, niteliği yok.

Prodikos

İ.Ö. V. yüzyıl ile IV. yüzyıl sonlarında yaşadığı söylenen Keos'lu *Prodikos* daha çok eşanlamlı sözler üzerinde durarak düşüncelerini açıklamaya çalışan, kendinden önce gelen sofistler gibi felsefeyi yaşama sağladığı yarar ölçüsünde, çıkar oranında değerlendiren bir kimsedir. Ona göre bütün varlıklar, insana oranla, yararları yüzünden değer taşır. İnsan için önemli olan yaşama sağlanan yarardır. *Prodikos* düşüncelerini daha da ileri götürür inanç konusunda. Ona göre bütün din inançlarının kaynağı da insana yaşama konusunda yarar sağlayan tarımdır. Din düşünceleri, bütün kutsal varlıklar, tanrılar tarımla ilgili oluşumlar sonucu doğmuştur.

Kutsal Varlıklar

Güneş, ay, ırmaklar, bir de kaynaklar yararları yüzünden kutsal sayılır. Genel bir yararı vardır yaşamımıza bütün bunların. Mısırlılara Nil bir tanrı görünmüş bu yararları yüzünden.

Bu yüzden ekmeğe *Demeter*, şaraba *Dionysos*, suya *Poseidon*, ateşe *Hephaistos* diye bakmışlar.

Kritias

Atina'da *Otuzlar* (yöneticiler topluluğu) arasına katılan *Kritias* (İ.Ö. 450-404) bir süre *Sokrates*'in öğrencisi olmuş. Savaşlara katılmış, *Pelepones* savaşları boyunca Atina'dan sürülmüş. *Kritias* felsefe, tarih, şiir konularında çalışmış, düşüncelerini şiirle dile getirmiştir. *Sisyphos, Peirithoos* adlı iki tragedyası vardır. Bunlardan birkaç bölüm günümüze kalmıştır.

Düşüncelerini yalın bir anlatışla anlatan *Kritias* çağında tanrıtanımaz, dinsiz olarak bilinir. Daha çok insanlar üzerinde durur, insan varlığını, insan davranışlarını işler. Din inançlarının insan yaşamını etkileyen olaylardan doğduğunu, bütün bu inançların doğadan geldiğini ileri sürdü. *Platon*'un *Kritias* adlı yazısı bu sofistin düşüncelerini içeren bölümlerle doludur.

İnsan Yaşamı Üstüne

Düzensiz, başıboştu insanların yaşamı
Eskiden, hayvancaydı, güçtü egemen olan,
İyiler karşılığını görmüyordu iyiliklerinin,
Kötüler cezasını bulmuyordu yaptıklarının.

Yasaların Bulunuşu

Bana kalırsa sonradan düzenlemiş insanlar
Yasaları, doğruluk egemen olsun her şeye,
Buyruğu altına alsın suçu diye.
Artık cezasını görüyordu suç işleyen.

Tanrı Korkusu

İlkin kurnaz düşüncelinin biri bulmuş
İnsanlar için tanrı korkusunu.
Korkutacak bir nesne olsun diye yapmış bunu
Gizlice işler düşünüp, sözler söyleyince.
İşte buradan çıkarmış ortaya tanrısal varlığı.

Tanrının Nitelikleri
Tinle işitir, derin derin düşünür, görür,
Gözetler dünyayı, tanrısal özü yüzünden
Duyar, işitir insanlar arasında söylenenleri,
Kaçmaz gözünden hiçbir şey.
Sessizce bir kötülük tasarlasan bile
Gizli kalmaz tanrılardan,
Pek işlektir usları.

Kallikles

Yaşamı üstüne yeterli bilgi olmayan bu sofistin adı *Platon*'un *Gorgias* adlı yazısında geçer. İ.Ö. V. yüzyılda yaşadığı söylenen, bütün görüşlerinde *Sokrates*'e karşı direnen *Kallikles* daha çok toplum olayları, insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiler, tüze, hak kavramları üzerinde durur. Ona göre tüze güçsüzlerin güçlülere karşı kendilerini koruma amacıyla kurdukları bir tuzaktır. Buna karşılık doğa gene egemen olma yeteneğini, yetkisini güçlüye vermiştir. Sonunda gene doğanın dediği oluyor. Mutluluk, insanların kurduğu düzenin kurallarını dinlemeyenlerce elde edilir ancak.

Kallikles'ten günümüze yazılı bir nesne kalmamıştır. Onun düşüncelerini, görüşlerini yalnız *Platon*'un adı geçen yazısından öğrenebiliyoruz.

İ.Ö. V. yüzyılda Atina'da yaşamış, özellikle *Sokrates*'in öğretisine karşı çıkmış başka sofistler de vardır. Ancak bunların yaşamları ile ilgili yeterli bilgimiz yoktur. Bunları gene *Platon*'un yazılarından öğreniyoruz. Kendilerinden günümüze yazılı belge kalmamıştır. Bu yalnız adı bilinen, *Sokrates*'e karşı çıktıkları söylenen sofistler arasında Thrasymakhos ile güçlü bir ozan olduğunu söyleyen *Simonides* önde gelenlerdendir.[1]

1. Bu bölümü düzenlerken şu kaynaklardan yararlandım, aktarmalar yaptım:
A- *Antik Felsefe*, Walter Kranz, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul 1948.
B- *Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi*, Hense-Leonard, çev. Suad Y. Baydur, 1948.
C- *Diogenes Larertius.*

IV
Kavram Egemenliği
Doğadan Uzaklaşma
Sokratesçi Çığırlar

KAVRAM EGEMENLİĞİ

Tin
Bilginin kaynağı
Varlığın özü *(aideas)*
Devinmenin başlangıcı
İlk neden
Erdem
Doğruluk
Güzellik
İyilik
Bilgelik
Yiğitlik
Saygı
Sevginin kaynağı
Tanrı
Ötedünya
Gerçeklik
Görünüşler evreni
Görünmeyen gerçekler (örnekler) evreni
Eğitim-öğretim (ereği)
Olgunluk (bilgi, kuruluş bakımından)
Gök varlıklarının oluşu
Mutluluk
Ruh sessizliği
İçekapanış (derin düşünce)
Algı olayı (anımsama-*anamnesis*)
Yücelik
İnsanla öteki canlılar arasındaki ayrılık
Us *(logos)*
Evrenin düzene konması
Sevinç *(hedonia)*
Devlet
Devlet kurumları
Aile
Malvarlığı (iyelik sorunu)
Toplum katları
Görev
Yönetim düzeni
Üretim-tüketim ilişkiler
Kamu görevleri
Din kurumları
Mantık

IV
SOKRATES

Batı felsefesinde eski bir gelenek vardır. İlkçağ felsefesini *Sokrates*'ten önce *Sokrates*'ten sonra'diye ikiye ayırma geleneğidir bu. İ.Ö. 469-399 yılları arasında yaşayan *Sokrates* daha çok bir düşünce döneminin, insana, insan bilgisine dönük düşünce akımının başlangıcı sayılır. İnsanla, insan varlığı ile, insan bilgisi ile ilgili düşünceler *Sokrates*'ten önceki dönemde, Anadolu felsefesinde, özellikle atomcularda vardı. Ancak *Sokrates* bilgi kaynağını insan düşüncesinde gören, insanda birtakım şaşmaz bilgi ilkelerinin bulunduğunu ileri süren, bu yüzden insanın düşünce gücünü, düşünme yeteneğini, anlığını araştırmaya çalışan, bilginin kaynağı olarak insanın anlayış gücünü benimseyen ilk bilge sayılır. Felsefeyi, daha doğrusu usa, us ilkelerine dayanan felsefeyi, onunla başlatmanın gerçek nedeni budur.

Sokrates, felsefe tarihinde bir addır. Onun yazılı bir yapıtı yoktur. Bütün düşüncelerini öğrencisi *Platon*'un yazılarından öğreniyoruz. Bu bakımdan *Sokrates* biraz *Platon, Platon* ise biraz *Sokrates* demektir. İkisinin de düşünceleri birdir. İkisi de bilgide, gerçeklikte genel geçerliği olan düşünce ilkeleri, *tümelleri* aramayı, bulmayı amaç edinmişlerdir.

Platon'un, onun öğrencisi *Aristoteles*'in birtakım yazılarından öğrendiğimize göre *Sokrates*'in yaygın sözleri *kendini bil* ile *kötülüğün kaynağı bilgisizlik,* iyiliğin *erdemin kaynağı bilgidir.* Bu sözler çağlar boyunca *Sokrates*'in kişiliğini yansıtan bir tanım gibi söylenip durmuştur. Onu bu sözleriyle tanıyor, niteliyoruz.

Sokrates'in çıkış yeri, bakış açısı olarak insanı, insanın anlayış gücünü alması sonucu onun ardından gelen, onun izini sürdüren birtakım felsefe akımları doğmuş, bunlar *Sokrates*'in adını yaymış, düşüncelerini daha geliştirmiş, ileri götürmüştür. Onun bir bilge olarak bütün önemi sözlerinden çok etkisindedir.

Sokrates insan bilgisinin kaynağı, bilginin değişmez ilkelerinin yuvası insan anlığıdır derken onu bir bütün, bir ilkeler odağı diye anlıyordu. Bütün insanlarda bilginin ilk öğeleri, genel geçerlik taşıyan ilkeleri vardır. Öğretim bu ilkeleri bulup çıkarmaktır. Bu bakımdan bilgi edinmek değil, insan özünden *bilgi çıkarmak* vardır. *Sokrates* bu işlemi bir *doğurtma, bir ebelik,* onun pek yaygın deyimi ile bir *maietike* eylemi diye anlıyordu. Bu anlayış, onun izinden gidenlerin de, gözlerini insana çevirmelerine, insan dışında gerçek bir bilgi kaynağı tanımamalarına yolaçtı.

Sokrates de belli bir anlamda *sofist* idi. O da insanın yetişmesi, toplum içinde genel geçerliği olan bir *doğru,* bir *gerçek* bulunması için çalışıyordu. Ancak onun aradığı gerçek öteki sofistlerde olduğu gibi bir çıkar, bir kazanç sağlamak, toplum içinde belli bir görev almak için değildi. Onun aradığı *gerçek* bir ölçü niteliği taşıyordu. Bütün insanlarca benimsenmesi, bilinmesi gereken bir ölçü bir *erdem ölçüsü.* Onun ereği insanın kendi içine dönüp aydınlanması, kendi özünü tanımasıydı. Sofistlerin ereği bütün konularda karşısındakini inandırma idi. Başka bir deyimle söylemek gerekirse sofistler bilgi öğreten, *Sokrates* bilgi *arayan* bir kimseydi.

Sokratesçi Düşünce Çığırları

Sokrates'in Atina gençliğini baştan çıkarıyor, ulusun dinine, tanrılarına karşı saygısızlık ediyor, onların varlığını tanımıyor gibi uydurma suçlamalarla ölüm czasına çarptırılmasından sonra ünü birdenbire yayıldı. Ardından gidenlerin, görüşlerini, düşüncelerini benimseyenlerin sayısı arttı. Onun izinden yürüyen birtakım çığırlar doğdu. Onun öğrencilerince kurulan, zamanla gelişen bu çığırları felsefe tarihinde *Sokratesçi Çığırlar* adı ile anmak bir gelenek niteliği kazanmıştır.

Sokratesçi çığırlar öğretmenleri *Sokrates* gibi insan anlığı

üzerinde duruyor, bilgiyi *Sokrates*'in ilkelerine uyarak anlayış gücünden türetme, doğurtma yolunu sürdürüyorlardı. Felsefe tarihinde bilinen dört Sokratesçi çığır vardır. Bunlara genellikle *okul* deniyor. Bunlar *Megara okulu, Kyrene okulu, Elis Eretria okulu* bir de kurucusunun *Kynosarges* gimnazyumunda öğrenim görmesinden dolayı adı *Kynikler okulu* diye anılan kurumlardır. Bu çığırların ayrı ayrı kurucuları, kurucularının öğrencileri vardır.

Megara çığırı'nı *Eukleides, Elis Eretria çığırı*'nı *Phaidon, Kynikler çığırı*'nı Atinalı *Antisthenes, Kyrene çığırı*'nı da *Aristippos* kurmuştur.

Bütün bu çığırların birleştiği konu *erdem, mutluluk, doğruluk, iyilik, gerçeklik* gibi felsefenin temel sorunlarıdır. İnsan varlığı, insanın içevreni, içeğilimleri, içeğilimlerinin etkisiyle dışavuran davranışları, töre sorunları bu dört çığırın üzerinde durduğu konulardır. Eski Anadolu felsefesinin işlediği doğa sorunları, evrenin varlığı, varlığın ilkesi, evrenin, varlık türlerinin yapısı gibi doğaya dönük, varlık bütününü ilgilendiren sorunlarla *Sokratesçi çığırlar*'ın ilgisi, ilişkisi yoktur. Onlar için önemli olan, üzerinde durulması gereken biricik konu insan bütünüdür. Ancak insanın yer kaplayan yanı, gövdesi, daha doğrusu doğaya bağlı varlığı bu çığırları pek ilgilendirmez.

Kynukler okulu'nun kurucusu Atinalı *Antisthenes* (İ.Ö. 444-368) daha çok insan mutluluğu, erdem üzerinde durur. Yaşamın ereği ona göre *erdem*'dir. İnsan ancak erdemli olmakla mutluluğa ulaşabilir. Ancak onun gözünde erdem insanın öz bakımından sınırsız bir nitelikte bağımsız, özgür olmasıdır. Bağımsızlık ise insanın bütün gereksinmeler karşısında kendini özgür sayması, onların etkisinden, baskısından sıyrılmasıdır. Bunu da bilgiyle yapma olanağı vardır. Bilmek ise bir konuyu en küçük ayrıntılarına değin bölümlere ayırmak, başka bir deyimle *parçalamak*'tır. Bir konunun özüne girmek onu ayrıntılarına ayırmakla gerçekleşebilir. İnsan bir konuyu ne denli ayrıntılarına ayırabilirse onu o oranda kavrar, bilme olanağı kazanır.

Antisthenes'e göre devletin görevi insan tekini (bireyi) korumaktır. Devlet bu görevini yerine getirdiği sürece yararlıdır.

Kynikler okulu'nun ikinci önemli kişisi Anadolu'nun Sinop

ilinden olan *Diogenes*'tir (İ.Ö. 412-323). Bu bilgeye göre insanın mutlu olması, erdemli yaşaması bütün duyusal gereksinmeleri azaltmak, onlardan yüzçevirmekle gerçekleşebilir. İnsan duyu gereksinmelerinden kurtulduğu oranda mutludur, özgürdür, bağımsızdır. *Diogenes*'e göre toplumda evlilik kurumu olmamalı, çocuklar, kadınlar toplumun ortaklaşa yararlandığı kimseler durumuna getirilmeli. Evlilik insan tekinin özgürlüğünü, bağımsızlığını ortadan kaldırır, mutluluğuna engel olur. Doğada evlilik diye bir kurum yoktur. Onun için elden geldiğince doğanın yasalarına, yaşama kurallarına uymalı. İnsan elinden çıkan birtakım kurumlar insanın bağımsızlığını elinden alır. Bunlardan sıyrılmak, kurtulmak gerekir. Erdemli yaşama, mutluluğa ulaşma bunu gerektirir.

Kynikler genellikle bireyci bir toplum anlayışını savunurlar. Onlara göre önemli olan toplum değil insan bireyidir. Birey toplum için değil, toplum birey içindir. Toplum düzeni içinde insanın koyduğu, kurduğu bütün koşullar, kurallar, kurumlar doğaya özden aykırıdır. Onları atmak, yavaş yavaş ortadan kaldırmak gerekir. İnsanı kötülüğe iten, suçlu kılan bu doğaya aykırı düzenlerdir.

Megara Okulu Megaralı *Eukleides* (İ.Ö. 450-380) daha çok öğretmeni *Sokrates*'in aktöre görüşünü benimsemiş, onu geliştirmeye, yaşatmaya çalışmıştır. *Eukleides*'in düşüncesinde önemli olan *iyi* kavramıdır. Ancak bir olan, tek olan *iyi*'dir. Böyle bir görüşten kalkan, felsefe sorunlarına böyle sınırlı bir açıdan bakan *Eukleides*'in düşünceleri pek gelişemedi. Bu yüzden felsefe tarihinde pek de etkili olmadı. Bu çığıra bağlı kalanlar düşüncelerini şaşırtıcı söz oyunlarına, kavram çıkmazlarına sokmakla ilgi çektiler. Onlara göre insanın ereği mutlu olmaktır. Mutlu olmak erdemli olmaya, erdemli olmak *iyi* örneğine göre davranmaya bağlıdır. Bu çığırı benimseyenlerin, özellikle kurucusunun mantık konusunda birtakım şaşırtıcı önermeler ileri sürdüğü, düşüncelerini yaymak için bu önermelerden, daha doğrusu insanı çıkmazlara götüren mantık oyunlarından yararlandığı söylenir.

Elis Eretria okulu. Bu da *Sokratesçi düşünceyi* benimseyen, yaymaya, yaşatmaya çalışan bir çığırdı. Kurucusu Elisli *Phaidon*'dur (İ.Ö. V. yüzyıl sonraları). *Phaidon*'u arkadaşı, *Pla-*

ton'un bu adı taşıyan bir yazısından tanıyoruz. *Sokrates*'in yakın dostları, öğrencileri arasında önemli bir yeri varmış. Kendinden yazılı bir nesne kalmamış, öteki *Sokratesçiler* gibi.

Kyrene okulu, kurucusu Kyreneli *Aristippos*'tur (İ.Ö. 435-355). *Sokrates*'in izinden yürümekle kalmayan, onun aktöreyle ilgili düşüncelerini daha da yoğunlaştıran bir çığırdır. *Kynikler*'e karşıt bir görüşü savunurlar. Öğretilerinin ana ilkesi yaşamdan elden geldiğince yararlanmak, güler yüzlü, sevinçli, mutlu olmak, derin bir yaşama sevinci içinde bulunmaktır. Ancak bu sevinç *(hedone)* bir iç mutluluğu, tin sevincidir. İnsanın içevrenini kaplayan, genişleten bir mutluluktur, duyulara dayanan gelip geçici sevinç, sınırlı mutluluk değil. *Aristippos*'a göre insan istencinin, insan yaşamının biricik ereği sevinçtir *(hedone)*, mutluluktur. Bilge kişi buna ulaşan, buna ulaşma yolunu bilen, bulan öğretendir. Bilgelik sevince ulaşan yolu bulma öğretisidir. Bu *hedone iyi* olandır. Sevinci sağlayan ise *kötü*'dür. Kötüden kaçınmak, iyiye yönelmek gerekir.

Aristippos, belli bir yerde *Herakleitos* ile birleşir. O da evrenin sürekli bir değişme süreci içinde olduğunu, bir nesnenin olduğu gibi kalmadığını, boyuna değiştiğini söyler. Bu yüzden insan da bir yer kaplayan varlık olarak sürekli değişim içindedir. Duygular değişir boyuna. Duyguların, gövdenin yanısıra, onunla birlikte sevinçler, mutluluklar da değişir önemli olan sürekli mutluluğu, eskimeyen *iyi*'yi bulmak, ona varmaktır. İşte düzenli bir yaşamın, bilgeliğin gerçek amacı, ereği de budur. Bu iyi *bilgi* ile elde edilir, ona bilgi ile varılır. Bu bilgi de bilgelerin önerdiği bilgidir.

Bu dört okulun bilgelerinden, düşünürlerinden günümüze yazılı, örnek verilecek nitelikte belge kalmamıştır. Çoğunu *Platon*'un yazılarından öğreniyoruz. Gerçekte bu dört çığır uzun boylu da yaşamamıştır.

Platon

Yunan felsefesinin, dolayısıyla Batı felsefesinin kurucusu durumunda olan *Platon* Sokrates'in öğrencisi, düşüncelerinin yayıcısıdır. Atina'da yaşayan *Platon* (İ.Ö. 427-347) Atina'nın en es-

ki, en soylu bir ailesindenmiş. İlk gençlik yıllarında şiir yazmış, düşüncelerini şiir ölçüsü içinde dile getirmiştir. *Sokrates*'le tanıştıktan sonra ilk şiirlerini yok ettiği, bütün gönlünü felsefeye verdiği ileri sürülür.

Platon felsefe tarihinde düzenli düşünmenin, bütün felsefe sorunlarına belli bir açıdan, ülkücü bir ölçü içinde bakmanın ilk örneği diye bilinir. Ona göre insan bilgisinin kaynağı insanın anlığıdır. İnsanın anlığında doğuştan birtakım ilkeler vardır. Bunlar düşüncenin, bilginin anailkeleridir. Bütün bilgilerin kaynağı bunlardır. İnsan bu evrene gelmeden önce ölümsüz bir evrende yalnız *tin* olarak vardı. Bu tin gövdeye girince kaynağından, ölümsüz özünden, yurdundan ayrıldı. Ancak o ölümsüz evrende gördüklerini bu ölümlü, geçici evrende yeniden *anımsar.* İşte *bilme* bu yüzden bir *anımsama*'dır; ölümsüz evrende görülen genel geçerliği olan değişmez ilkeleri yeniden *içevrende görmedir.*

Bu evrende görülen, varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelerin *tinler evreninde* değişmez örnekleri, genel geçerliği olan gerçek ilkeleri vardır. Bir nesne o ölümsüz evrendeki örneğine ne denli uygun gelirse o oranda gerçektir. Bu örnekler ölümsüzdür, öz bakımından *en yetkin niteliktedir.* O örnekler (ilkeler) birer erişilmez olgunluktur. *Platon*'un bu nitelikteki öğretisine felsefe tarihinde *idea öğretisi* denir.

Platon felsefe kavramı altında toplanan bütün sorunları, bütün görüşleri, aktöre öğretisinden toplum düzenine, devlet yapısına değin bütün kurumları bu *idea öğretisi*'ne göre açıklar. Bir temel varlık niteliği taşıyan *idea* Platon felsefesinin bütün sorunlarını kapsayan bir özdür.

İnsan için temel olan bilgidir. Bilginin ereği insanı erdemli, iyi, ölçülü kılmaktır. Bütün kötülüklerin, yıkımların, yanılmaların kaynağı, nedeni bilgisizliktir. Ancak bilgisizlik de *tin taşıyan bir varlık olarak* bu ölümsüz örneklerden yoksun anlamına gelmez. Bu ölümsüz örnekler, genel geçerlik taşıyan ilkeler bütün insanlarda vardır. Önemli olan onların *anımsanması,* yeniden insanın içevreninde görünür duruma gelmesidir. *İdea*'lar bütün bilgi türlerinin de kesin, yetkin örnekleridir. Gerçeklik ancak nesnenin *idea*'sına olan uygunluğuna bağlıdır, onunla oluşabilir.

İdea'ların en yücesi *iyi idea*'sıdır. Bütün aktöre davranışlarının doğruğunda bu ilke *(idea)* vardır.

Platon'un böyle bir düşünceye varmasında, evreni böyle *öz* ile *gölge* gibi iki ayrı nitelikte görmesinde kendinden önceki bilgelerin, Anadolu, Mezopotamya dinlerinin derin etkileri vardır. Bir bakıma din inancı niteliği taşıyan bu *idea öğretisi* daha önceki çağda gelişen *Pythagorasçı düşünce*'nin izlerini taşır. Özellikle *Platon*'un matematikle ilgili düşüncelerinin özünde bu ilkçağ düşünürünün derin etkileri saklıdır.

İlkin evreni *görünen* (duyulur) ile *görünmeyen* (duyulur ötesi, ya da ideler ülkesi) diye ikiye ayırması, gerçek varlık evreninin duyulur üstü evren olduğunu, duyularla algılanan evrenin yalnız bir görünüş niteliği taşıdığını söylemesi, bir felsefe sorunu olarak, yenidir. Ancak bir düşünce, bir duyuş olarak yeni değildir. Bu duyuş *Sumer, Hitit, Asur, Akad* gibi Anadolu Mezopotamya uluslarında, *Çin, Hind, İran* gibi Asya toplumlarında vardı. Ancak bu adı geçen uluslarda bu görüş bir din inancı olmaktan öteye geçemez. *Platon*'da ise bir felsefe sorununun temel konusu, ana ilkesidir.

Platon'un günümüze kalan yirmi sekiz yapıtı vardır. Bunlar genellikle *gençlik, geçiş dönemi, olgunluk çağı, yaşlılık çağı* diye dört bölüme ayrılır. İlk dönem yapıtları *Apologia, Kriton, Protagoras, İon, Lakhes, Politeia I, Lysis, Kharmides, Euthyphron,* ikinci bölüme girenler *Gorgias, Phaidros, Euthydemos, Küçük Hippias, Kratylos, Büyük Hippias, Meneksenos,* üçüncü dönemde sayılanlar *Symposion, Phaidron, Politeia II,* son çağ yapıtları ise *Theaitetos, Parmeides, Nomoi, Kritias, Timaios, Sophistes, Philebos, Politikos* adlarını alır.

Gerçeğin Yansıması

.... Yeraltında mağaramsı bir yer, içinde insanlar. Önde boydan boya ışığa açılan bir giriş.. İnsanlar çocukluklarından beri ayaklarından, boyunlarından zincire vurulmuş, bu mağarada yaşıyorlar. Ne kımıldanabiliyor, ne de burunlarının ucundan başka bir yer görebiliyorlar. Öyle sıkı sıkıya bağlanmışlar ki, kafalarını bile oynatamıyorlar. Yüksek bir yerde yakılmış bir ateş parıldıyor arkalarında. İçerdekilerle ateş arasında dimdik bir yol var.

Bu yol boyunca alçak bir duvar, hani şu kukla oynatanların seyircilerle kendi arasına koydukları ve üstünde marifetlerini gösterdikleri bölme var ya, onun gibi bir duvar......... ... Bu alçak duvar arkasında insanlar düşün. Ellerinde türlü türlü araçlar, taştan, tahtadan yapılmış, hayvana ve daha başka şeylere benzer kuklalar taşıyorlar. Bu taşıdıkları şeyler, bölmenin üstünde görülüyor. Gelip geçen insanların kimi konuşuyor, kimi susuyor... Bu durumdaki insanlar kendilerini ve yanındakileri nasıl görürler? Ancak arkalarındaki ateşin aydınlığı ile mağarada karşılarına vuran gölgeleri görebilirler... Bölmenin üstünden gelip geçen nesneleri de öyle görürler... Şimdi bu adamlar aralarında konuşacak olurlarsa, gölgelere verdikleri adlarla gerçek nesneleri anlattıklarını sanırlar......... ... Bu zindanın içinde bir yankı düşün. Geçenlerden biri her konuştukça, mahpuslar bu sesi karşılarındaki gölgenin sesi sanmazlar mı?.... Sanırlar tabi... Bu adamların gözünde gerçek, yapma nesnelerin gölgelerinden başka bir şey olamaz ister istemez... Bu adamların zincirlerini çözer, bilgisizliklerine son verirsen, her şeyi olduğu gibi görürlerse, ne yaparlar? Mahpuslardan birini kurtaralım; zorla ayağa kaldıralım; başını çevirelim, yürütelim onu; gözlerini ışığa kaldırsın. Bütün bu hareketler ona acı verecek. Gölgelerini gördüğü nesnelere gözü kamaşarak bakacak. Ona demin gördüğün şeyler sadece boş gölgelerdi, şimdi ise gerçeğe daha yakınsın, gerçek nesnelere daha çok çevriksin, daha doğru görüyorsun, dersek; önünden geçen her şeyi birer birer ona gösterir, bunların ne olduğunu sorarsak ne der? Şaşakalmaz mı? Demin gördüğü şeyler, ona şimdikilerden daha gerçek gibi gelmez mi?

— Daha gerçek gelir.

— Ya onu aydınlığın ta kendisine bakmaya zorlarsak? Gözlerine ağrı girmez mi? Boyuna başını bakabildiği şeylere çevirmez mi? Kendi gördüğü şeyleri, sizin gösterdiklerinizden daha açık, daha seçik bulmaz mı?... Onu zorla alıp götürsek, dik ve sarp yokuştan çıkarıp, dışarıya, gün ışığına sürüklesek, canı yanmaz, karşı koymaz mı bize? Gün ışğında gözleri kamaşıp bizim şimdi gerçek dediğimiz nesnelerin hiçbirini göremeyecek hale gelmez mi?... Yukarı dünyayı görmek isterse, buna alışması gerekir. Rahatça görebildiği ilk şeyler gölgeler olacak. Sonra, insanların ve

nesnelerin sudaki yansıları, sonra da kendileri. Daha sonra da gözlerini yukarı kaldırıp, güneşten önce yıldızları, ayı, gök yüzünü seyredecek... En sonunda da, güneşi; ama artık sularda, ya da başka şeylerdeki yansıları ile değil, olduğu yerde, olduğu gibi...

.... İşte ancak o zaman anlayabilir ki, mevsimleri, yılları yapan güneştir. Bütün görünen dünyayı güneş düzenler. Mağarada onun ve arkadaşlarının gördükleri her şeyin asıl kaynağı güneştir... Görünen dünya, mağara zındanı olsun. Mağarayı aydınlatan ateş de güneşin yeryüzüne vuran ışığı. Üst dünyaya çıkan yokuş ve yukarda seyredilen güzellikler de, ruhun düşünceler dünyasına yükselişi olsun. Benim nereye varmak istediğimi merak ediyordun ya, işte bu benzetme ile onu iyice anlamış olursun. Doğru mu, yanlış mı, orasını Tanrı bilir. Herhalde benim düşünceme göre kavranan dünyanın sınırlarında "iyi" ideası vardır.. İnsan onu kolay kolay göremez. Görebilmek için de, dünyada iyi ve güzel ne varsa, hepsinin ondan geldiğini anlamış olması gerekir. Görünen dünyada ışığı yaratan ve dağıtan odur. Kavranan dünyada da doğruluk ve kavrayış ondan gelir. İnsan ancak onu gördükten sonra iç ve dış hayatında bilgece davranabilir... İyiye yükselmiş olanların insan işlerini ele almaya istekli olmaları, hep o yüksek yerlerde kalmaya can atmaları, hiç de şaşılacak şey değildir. Benzetmemizi de düşünecek olursak, böyle olması gerekir..

Eğitim Üstüne

... Her ruhta bir öğrenme gücü ve bu işe yarayan bir örgen vardır. Gözün karanlıktan aydınlığa çevrilmesi için nasıl bütün bedenin birden dönmesi lazımsa, bu örgenin de bütün ruhla birlikte geçici şeylere sırtını dönüp varlığa bakabilmesi, varlığın en ışıklı yönüne, "iyi" dediğimiz yönüne çevrilebilmesi gerekir...

Eğitim, ruhun bu gücünü "iyi"den yana çevirme ve bunun için en kolay, en şaşmaz yolu bulma sanatıdır. Yoksa ruha görme gücünü vermek değil; çünkü bu güç, onda kendiliğinden vardır; ama kötü yöne çevriktir. Bakılmayacak yana bakmaktadır. Eğitim onu yalnız iyi yana yöneltir...

... Ruhun öteki güçlerini beden güçlerine eş sayabiliriz; çünkü, bu güçler ilkin eksik de olsa, çalışma ile, alışma ile elde edilebilir. Ama, düşünme gücü bir başka türlü güçtür. Tanrısal bir

şeyler vardır onda. Bu güç hiçbir zaman yok olmaz; ancak, ona verilen yöne göre yararlı ve kârlı olur, ya da yararsız ve zararlı. Belalı dediğimiz haydutlara dikkat etmişsindir. Kafaları ne kadar iyi işler; ardına düştükleri şeyleri ne kadar iyi görürler, görüşleri keskindir ama, kötülüğün emrine girmiştir. Onun için de ne kadar keskin görüşlü olurlarsa, kötülükleri de o kadar büyük olur.

... Eğitim birçoklarının sandığı şey değildir. Onlara göre eğitim, bilgiden yoksun bir ruha bilgi koymaktır. Kör gözlere görme gücü vermek gibi.

Yasaların Görevi

... kanunların kaygısı birtakım yurttaşlara ötekilerden üstün bir mutluluk sağlamak değil, yurttaşları ya inandırarak, ya zorlayarak birleştirmek, her birine toplum içinde görebileceği iş payını aldırmak, böylece bütün toplumu birden mutluluğa götürmektir. Devlet seçkin yurttaşlar yetiştirmeye uğraşıyorsa, bu onların keyiflerince yaşayıp, dilediklerini yapmaları için değil, devlet düzenini sağlamlaştırmaya yardım etmeleri içindir...

Kendi yararlarına düşkün, açgözlü kimseler, başa geçer ve başta olmayı keselerini doldurmak için bir yol sayarlarsa, orda artık iyi bir düzen arama. Çünkü herkes başa geçmek için birbirini yiyecek ve bu iş kavgada hem kendilerinin, hem de devletin başını yiyeceklerdir... Başa geçme, bir tutku olmamalı insanda. Tutku olan yerde ister istemez kıskançlıklar ve kavgalar olur.

Geometri Üstüne

... Geometri her zaman için var olanı bilmeye yarar; doğup öleni bilmeye değil... *çünkü geometri değişmeyenin bilgisidir*.... ruhumuzu öz gerçeğe yükseltmeye, bizde bilim sevgisini doğurmaya yarar. Gözlerimizi aşağılara değil, yukarılara çevirir.... geometrinin hiç de küçümsenmeyecek daha başka yararları da var.... Üstelik öteki bilimleri daha iyi anlamaya da yarar. Bu bakımdan geometri bilenle bilmeyenler arasında uçurumlar vardır.

Tinin Gözü

.... bizim seçtiğimiz bilimlerin, bir bakışta görülmeyen, ama hiç de yabana atılmayacak bir faydası vardır. O da, bu bilimlerin

(geometri, astronomi) ruhun gözünü açması, ışıklandırması, onu körleştiren, bozan türlü kaygıları silmesidir. Ruhun gözü ise, bedenin yüzlerce gözünden çok daha değerlidir bizim için; çünkü gerçek varlığı yalnız onunla görürüz... (*Devlet,* 313-338)

Müzik ve Eğitim

... müzik eğitimi, bundan ötürü, eğitimlerin en iyisidir. Hiçbir şey insanın içine ritim ve düzen kadar işlemez. Müzik eğitimi gereği gibi yapıldı mı insanı yüceltir, özünü güzelleştirir. Kötü yapılınca da, bunun tersi olur. Gevşek ve bozuk düzen eserler doğadaki bozukluklar gibi, iyi yetişmiş insanın hemen özüne batar, kızdırır onu. Kendini iyi bir insan olarak yetiştirmek isteyen, güzeli arar, güzeli över, ondan hoşlanır ve onunla beslenir. Daha düşünmeye başlamadığı çağda tiksinir çirkinden, düşünme çağına gelince de, kendini yetiştiren müziğin düşüncesi ile akrabalığını sezer, onu sevinçle karşılar. (Devlet, 143-144).

... müziğin insanı götüreceği yer güzellik sevgisidir. (D., s. 146).

... müzikte sadelik, kişinin içine düzen, bedenine sağlık verir. (D., s. 148)

Eytişim

... İnsan dialektika ile duyuların hiçbirine başvurmadan, yalnız aklı kullanarak her şeyin özüne varmayı ve iyinin özüne varmadıkça durmamayı denediği zaman, görülen dünyanın sonuna da varır, kavranan dünyanın da... (D., s. 341-342).

... Yalnız dialektika metodu, varsayımları birer birer atarak, ilkenin ta kendisine yükselir. Orada da kendini sağlama bağlar. Yalnız o, ruhun gözünü, gömülü olduğu dünyanın çamurundan kurtarır... yüceltir onu (D., s. 344).

... Dialektika bilimlerin doruğu, tacıdır. Onun üstüne koyabileceğimiz başka hiçbir şey yoktur. (D., s. 345-346)[1]

1. *Devlet, Platon*, Çev. S. Eyuboğlu, M.A. Cimcoz, İstanbul 1958.
Bu çevirinin dili, günümüze göre, biraz eskimiş, S. Eyuboğlu yaşasaydı eskimiş söcüklerin birçoğunu atardı, biz olduğu gibi aktarmayı yeğledik.

Erdem Üstüne

... erdem ne tabiat vergisidir, ne de öğrenilebilir. Erdem ona sahip olanlara bir tanrı vergisidir, akılla ilgisi yoktur. Yeter ki bir devlet adamı kendindeki erdemi başkalarına verebilsin. (Menon, s. 69).

... erdem önünde sonunda herkeste birdir (Men., s. 9)

Düşünme

... tinin incelediği konular üstüne kendi kendisiyle yaptığı bir konuşmadır... Tinin bu düşünmesini ben şöyle tasarlıyorum: bu, ruh için kendi kendine konuşmadan başka bir şey değildir. Bu sırada kendi kendisine sorular sorar, bunlara evet ya da hayır diye yanıtlar verir. (*Theatetos,* s. 105-106).

Yanlış Sanı

Bir kimse düşüncesinde, bir varlığı başka bir varlıkla karıştırıp bu varlıklardan birini ötekidir diye gösterirse, biz, bu karıştırmaya, yanlış sanı deriz. Gerçi o, daima, var olan bir şeyi sanıyor. Yalnız, birinin yerine ötekini sanıyor, onun için, ereğini şaşırdığından, kendisine, haklı olarak, yanlış sanıda bulunan denebilir (*Thea.,* s. 104)

Bilgi Üstüne

Birinci türden algı yetisi, yani gövde aracılığıyla tinin edindiği bütün izlenimler, hayvanlarla insanlarda doğumla beraber doğa vergisi olarak vardır. Fakat bu izlenimleri varlıkla yarar ile ilgileri bakımından karşılaştıran düşünceler, yerleşecekleri yere çaba göstermekle, zamanla, uzun bir eğitim sonucu yerleşmezler mi? ... Onun için, insanın daha varlığı algılayamayan bölümünün (yani gövdenin) gerçekliği kavraması olanaklı mı?... Bir konuda gerçekliğe erişmeyen, bu konuda asla bilgi edinemez değil mi?... O halde duyularla alınan izlenimlerde bilgi bulunmaz; fakat bu izlenimler konusundaki düşüncelerde bulunur; çünkü görünüşe göre varlığa ve gerçekliğe bu alanda varılır... Bununla beraber bilgiyi algıda değil tinin şu yalnız ve doğrudan doğruya şeyler ile ulaştığı durumda arayacak kadar ilerlemiş bulunuyoruz (*Thea.,* s. 97-99).

... bilgi ne algıdır, ne doğru sanıdır, ne de kanıta dayanan doğru sanıdır (*Thea.*, s. 151)[1]

İyi Düşünce

... Bilgelik, anlak, bellek ve aynı özden olan her şey, düzgün düşünce, doğru us yürütme, bunlardan payı olanlar için daha iyi ve daha değerlidir, bunlardan pay almak da, bütün şimdiki ve gelecek varlıklar için, dünyanın en iyi şeyidir. (*Philebos,* s. 3)

Bellek

Bence, bellek duyumun saklanmasıdır denirse, doğru söylenmiş olur. (*Phil.*, s. 57)

Anımsama

Tin gövdede birlikte duyduğu şeyi, bu kez yalnız ve elden geldiğince gövdesiz ansırsa, buna anımsama deriz (*Phil.*, s. 57).

Kalabalığın Düşüncesi

... kalabalığın bizim için ne diyeceğini... tasa etmeyelim de doğru ile eğriyi bilen tek kişinin, bir onun, bir de gerçekliğin kendisinin ne diyeceğine bakalım. (*Kriton*, s. 13).

Eğrilik Etmemeli

... eğrilik gördüm diye eğrilik etmemeli; bir insan bize ne etmiş olursa olsun, ona kötülük etmemeli...

... kalabalığın sandığının tersine olarak, insan eğrilik görse de gene eğrilik etmemeli... (Kriton, s. 16).

Düzen

... her şeyin erdemini yapan düzendir... bir şeyi iyi yapan onda kendine yaraşan bir düzen bulunmasıdır... kendine uygun bir düzenin bulunduğu tin de düzeni olmayan tinden daha iyidir.... gök ile yer, tanrılarla insanlar, dostluk, kurulmuş düzene uygunluk, usluluk ve doğrulukla birbirine bağlıdır... bunun için de .... bu dünyaya düzensizlik ve karışıklık değil, düzen (kosmos) adını verirler (*Gorgias,* s. 112-114)

1. *Theaitetos*, çev. Macit Gökberk, 1945.

İlkelerin Özelliği

Bir ilkenin doğuşundan söz edilemez, çünkü doğan her şeyin bir ilkesi olduğunu benimseme gereği vardır, ilkenin kendisi ise hiçbir şeyden doğamaz. Öyle ya, ilke bir şeyden doğmuş olsaydı ilkeliği kalmazdı. İlkenin doğuşu olmadığına göre sonu da olamaz. Çünkü ilke yok olsaydı hiçbir zaman kendi kendine bir hiçten doğamazdı. Her şeyin bir ilkeden doğması gerektiğine göre, kendinden de hiçbir şey doğamazdı. Öyleyse kendi kendine devinen varlık devinimin ilkesidir ve bu varlığın ne yok olması olanaklıdır ne de yeniden doğması. Başka türlü olsaydı üstümüzde gök ve bütün canlı varlıklar devinimsiz kalır, yok olurdu, onların bir daha devinebilmesi, yeniden doğması düşünülemezdi...

Tinin Ölümsüzlüğü

... Kendiliğinden hareket eden varlığın ölümsüzlüğü böylece anlaşılınca, tinin özü ve kavramı devinimin olduğu kesinlikle ortaya çıkar. Gerçekte, devinimin kendisine dışardan gelen bir nesne tinsizdir. Buna karşılık devinimi kendi içinden gelen her cismin bir ruhu vardır. Çünkü tin demek hareketi kendiliğinden olan şey demektir. Kendiliğinden devinen şey tinin kendisi olduğuna göre bundan şu sonuç çıkar: tinin başlangıcı yoktu, sonu da olmayacaktır. (*Phaidros,* s. 44-45).

Canlı Varlık

... bir gövdede bir tinden kurulu olan bu bütün canlı varlık adını alır ve ölümlü diye nitelenir. (*Phai.,* s. 46).

Tinin Özü Bilinemez[1]

Tinin ne olduğunu göstermek için kesinlikle tanrısal bir bilgi gerekir. Ancak tin denen şeyin ne olabileceğini tasarlamak için bir insan bilgisi ve sınırlı bir açıklama yeter. (*Phaid.,* s. 45)

Tinle Gövde Bağlantısı

Her tin, cansız nesnelere karşı ilgi duyar, değişik biçimlerde bütün evreni dolaşır. Bu tin yetkin bir kanatlı iken göklerde do-

1. Tinin bilinmezliği, insan anlayışı gücünü aşan bir nitelik taşıdığı inancı sonradan İslam dinine girmiş olduğu gibi. İslam inancına göre tin bilinemez, tanrı bilinemez. İnsan ancak onların varlığını düşünür, inanır. Bu görüş *Platon*'dan alınmıştır. İslam ortaçağı boyunca bu görüş savunulmuş, benimsenmiştir de...

laşır ve bütün evreni yönetir. Kanatlarını yitirince, katı bir nesne üzerinde tutuncaya değin havalarda savrulur. Tutunduğu bu katı nesne üzerinde yerleşir, böylece topraktan bir gövdesi olur. Bu gövde tinden aldığı güçle kımıldanmasına karşılık kendi kendine devindiğini sanır. (*Phaidros,* s. 45).

Doğru Oyla Bilgi

İki şeyin bizi doğru yola götürdüğünü gördük: doğru oyla bilgi; insan bunlarla kendini iyi yönetir; tesadüfle olanı insan yöneltmemiştir. İnsanı doğruya götüren iki kılavuz vardır: doğru oyla bilgi. (*Menon,* s. 67).

Dostluk

... bir insan başka bir insan için dostluk, sevgi, istek duyuyorsa bu duygularının tek nedeni ikisinin tinleri arasında, huyları, alışkanlıkları veya dışyüzleri arasında bir uygunluk bulunmasıdır...

... Bu düşüncemize göre insan kendi doğasına uygun olanı ister istemez sevecektir... (*Lysis,* s. 42).

Ölçülü Olma

"Hiçbir şeyde aşırı olma" eski sözü güzel bir söz sayılırdı; gerçekten de öyledir. Kendini mutluluğa götüren, ya da yaklaştıran koşulları kendi içinde arayan; bunları başkalarına bağlayarak, onların başarı ya da başarısızlıklarına göre yazgısını tesadüfe bırakmayan bir kimse, yaşamını iyi düzenlemiş demektir. Böyle bir adam, bilgedir, merttir, akıllıdır. Böyle bir adam, mal ya da çocuk edinsin, malını ve çocuklarını yitirsin, o özdeyişi yerine getirecek; sevinçte de, üzüntüde de aşırılıktan kaçınacaktır; çünkü bütün güveni kendinedir. (*Meneksenos,* s. 26).

Evrenin Düzenlenmesi

Tanrı dünyayı (evreni) elden geldiğince kavranabilen varlıkların en güzeline ve her bakımdan en kusursuzuna benzetmek istediğinden, özleri bakımından bütün canlı varlıkları içine alan, gözle görünür bir tek canlı varlık yaratmıştır.[1]

1. Platon'un düşüncesinde evrenin yaratılması, sonradan doğan tektanrıcı dinlerde olduğu gibi yoktan varoluş anlamında değildir. Tanrı denen *Demiurgos*

... Onun için tanrı bir bütün olarak, o kusursuz canlı varlığa benzesin diye evrenimizi ne çift, ne de sayısız yapmıştır; evren birdir. Başka bir evren de doğmayacaktır. (*Timaios,* s. 26)

... Bütün canlıları içine alacak varlığa uygun biçim de biçimlerin hepsini kendisinde toplayan biçimdir. Bunun için tanrı evrene her yanı, her yerde merkezden aynı uzaklıkta olan küre biçimini verdi, bu yuvarlak biçim hepsinin en kusursuzu, kendi kendine en çok benzeyenidir... Gerçekten evrenin ne gözlere, ne de kulaklara gereksinimi vardı; çünkü kendinden başka ne görülür, ne de işitilir bir şey kalmıştı. Çevresinde nefes almayı gerekli kılan bir hava da yoktu, yiyeceğini içine alıp yemek, yiyip özünü emdikten sonra kalanını dışarıya atmak için hiçbir örgene de gereksinme kalmıyordu. Çünkü, kendi dışında, bir şey olmadığından, ona ne bir yerden bir şey geliyor, ne de bir yerinden bir şey çıkıyordu.

Yapıcısı onu öyle yapmıştı ki kendi kendini besliyor, bütün eylemleri.... kendiliğinden oluyor. Çünkü yapıcısı onun başka nesneleri gereksemektense kendi kendine yetmesinin daha iyi olacağını düşünmüştü. (*Tima.,* s. 29).

... İlksiz tanrı, bir gün doğacak tanrıyı düşünerek, evreni düz, her yanı bir, ortasından aynı uzaklıkta, tam, eksiksiz nesnelerden bileşik bir varlık yaptı... Böylece daire biçiminde, biricik tek başına, kusursuzluğu yüzünden başka hiçbir kimseye gereksinme duymadan kendi kendisiyle yaşayabilen, bilgiden, dostluktan yana da kendi kendine yeten bir gök kurdu...

... tanrı tini gövdeden önce, yaş ve erdem bakımından da ona üstün yaratmıştır....

Tini şu öğelerle, şu biçimde yarattı: bölünmez ve her zaman aynı kalan tözle nesnelerde bulunan ve bölünebilen özü birleştirerek bir üçüncü ortalama töz ortaya koydu. Bu tözde hem aynı kalan hem de öteki töz vardı. Böylece onu bölünmez tözle cisimlerin bölünebilen tözü ortasına koydu.[1] (*Tima.,* s. 30-31).

elde bulunan, kendiliğinden var olan *khaos* adlı biçimsiz yığına bir düzen vermiş, onu düzenli *(kosmos)* durumuna sokmuştur. Onun için burada geçen yaratma kavramı, elde bulunan varlığa biçim verme, düzene koyma diye anlaşılmalıdır. *–y.n.*

1 Bu sözlerden *yaratma* eyleminin bir birleştirme, elde bulunan değişik nitelikteki tözleri kaynaştırma anlamına geldiği açıkça anlaşılıyor.

Tinin Göçüşü

... tin kendisine benzeyene doğru, görülmeyene, tanrılık olana, ölmeyene ve bilgeye doğru gider. Onlara erişince de mutlu, saçmalıklardan, anlamsızlıklardan, korkulardan, yabani sevgilerden ve insanın bütün öteki kötülüklerinden kurtulmuş olur...

... bilgiyi sevenler, bak hangi düşünceyle kendilerini felsefenin ellerine bırakırlar: ... nesneleri gerçekte ne iseler öyle değil, tinin yardımıyla tutukevi demirleri arasında görür gibi görür.... Bilgiyi sevenler bilirler ki bu durumda tinlerini ele alan felsefe... tinin yiğitliğini tatlı tatlı artırır, onu kurtarmaya çabalar, gözlerin, öğrettiklerinin, kulakların, öteki duyumların öğrettikleri gibi aldatıcı olduğunu gösterir... Bütün bilincini kendi içine çevirmesini ve toplamasını... ister...

Böyle bir kurtuluşa karşı gelmemek gerektiğine inanarak, gerçek bilgenin tini zevklerden, tutkulardan, üzüntü ve korkulardan, gücü yettiği kadar kendini uzak tutar. (*Phaidon,* s. 59-64).

Tinin Ölümsüzlüğü

Tin ölümsüzdür (Phaid., 117).... ölüm insana yaklaşınca, göründüğüne göre, kendisinde ölecek olan ölür. Ancak, ölümsüz olan, yok olmaktan sapasağlam kurtulur, ne ise öyle kalır. Yerini de ölüme bırakır. .... tinin ölmezliği, yok olmazlığı kesinlikle gerçektir, tinlerimiz, Hades'te gerçekten var olacaklardır. (Phaid., 119-120).

Yeryüzünün Biçimi

... işte inandığım şu, önce yeryüzünün evrenin ortasında olması, yuvarlaklığıdır. ... onu tutmaya yarayan tek olanak gökyüzünün bölümlerinin bir türden olması, yeryüzünün de onlara denk oluşudur. Çünkü denge durumunda bulunan, bir türden olan, bir çevrenin ortasında dengeli olan nesneler o yana bu yana eğilmeden, olduğu gibi devinmeksizin durur... Onun çok büyük olduğu, Phasis'ten Herakles sütunlarına değin üstünde yaşayan bizler (insanlar), karıncaların, kurbağaların bir su birikintisi çevresinde toplanışları gibi denizlerin çevrelerinde yayılmış yaşarız, onun ancak küçük bir bölümünü kaplarız. Buna benzer birçok

yerde başka insanlar da vardır. Çünkü yeryüzünün her yanında su, duman ve havanın birlikte bulunduğu her durumda, her biçimde, her büyüklükte birçok çukur vardır. Ancak yeryüzü yıldızların bulunduğu... *aether* denen göktedir. Yeryüzü çukurlarında biriken suyu, havayı, dumanı yukarı çeken bu *aether*'dir. Bizim de bu çukurlarda oturduğumuzdan, yeryüzünün yukarı kesiminde, üstünde olduğumuzdan dolayı kuşkum yoktur... yıldızların dönüp dolaştıkları yer gerçekten gökmüş gibi havaya gök deriz.... Biri havanın üstüne çıkıp da kanatlanıp uçabilseydi, başını kaldırarak tıpkı balığın denizden başını çıkarıp bizim dünyamızı görmesi gibi, o da, dosdoğruca göklerin üstündeki evreni görebilirdi. (Phai., s. 123-125).[1]

Sevgi

Dinle beni şimdi; sırlara yolunca ermek isteyenin daha genç yaşında güzel bedenleri araması gerek. Onu yola koyan, doğru yola koymuşsa, ilkin bir tek insanı sever ve ona söyleyecek güzel sözler bulur. Sonra anlar ki şu bedende gördüğü güzellik her bedendekinin eşi, kardeşidir; görüş güzelliğini arayan için bütün bedenlerdeki güzelliği bir tek şey saymamak delilik olur. Bunu iyice anladı mı, bütün güzel bedenleri sever, bir tekine olan düşkünlüğü gevşer, çünkü artık böyle bir düşkünlüğü küçümser, hiçe sayar. Bundan sonra yapacağı şey, can güzelliğini beden güzelliğinden üstün görmektir. Değerli bir can, bedendeki pırıltısı sönük de olsa, sevgisini coşturmaya yetmeli; ona kendini verip, gençlerin yükselmesi için söylenecek en güzel düşünceleri aramalı, bulmalıdır. Böylece güzelliği ister istemez yaşayış, davranış yollarında görecek, hepsindeki güzelliğin aslında hep aynı güzellik olduğunu farkedecek ve böylece beden güzelliğine fazla kapılmamayı öğrenecek. Davranış, yaşayış yollarından bilimlere geçip, onlardaki güzelliği de görecek. Gözleri böylece daha geniş bir güzele erdiği zaman, artık bir tek varlığa bağlanmayacak, bir delikanlının, kim olursa olsun herhangi bir adamın, şu veya

1 Bu bölümde *Platon*, o çağda, yeryüzünün ne gibi biçimde düşünüldüğünü, göklerin üstünde de başka dünyaların bulunduğu, dünyanın yuvarlak olduğunu, sonsuz bir uzayda, birçok başka dünyanın bulunduğu bir ortamda durduğunu anlatıyor. Ancak dünyanın döndüğünü daha bilmiyor. Burada günümüzün bilimsel gerçeklere uyan düşünceler de var.

bu davranışının kulu kölesi olup, incir çekirdeği doldurmaz laflar etmeyecek.

Önüne serilen engin güzellik denizi karşısında içi dolup taşacak, en güzel, en yüce sözlerle, sonsuz bilgi özleminin yarattığı engin düşünecelerle. Ve işte o zaman gücü kuvveti arttıkça artacak, bir tek bilgiye, şimdi anlatacağım güzelin bilgisine erecek.

Şimdi can kulağıyla dinle beni. Sevginin şimdi vardığımız yerine kadar götürülen adam bütün güzel şeyleri birbiri ardı sıra ve gerekli düzen içinde gördükten sonra, girdiği yolun sonuna ulaşacak, birdenbire eşsiz bir güzellikle, güzelliğin özü ile karşı karşıya gelecek. İşte buna ermek içindi bütün emekleri. Bu güzellik artık hep var, doğumsuz, ölümsüz, abartmaz, eksilmez bir güzelliktir, bir bakıma güzel, bir bakıma çirkin, bugün güzel, yarın çirkin, şuna göre güzel, buna göre çirkin, bir yerde güzel, bir yerde çirkin, kiminin gözünde güzel, kiminin gözünde çirkin bir güzellik değildir. Bir güzellik ki kendini bir yüzle, elle ayakla, bedene bağlı hiçbir şeyle göstermeyecek, ne bir söz olacak, ne bir bilgi, bir canlıda, belli bir varlıkta bulunmayacak, ne canlıda, ne yerde, ne gökte, hiçbir yerde, kendi var, kendinden var, kendisi ile hep bir örnek. Bütün güzellikler ondan pay alır; kendisi onların parlayıp sönmeleri ile ne artar, ne eksilir, ne de bir değişikliğe uğrar. Demek insan yolunca bir delikanlı sevgisiyle dünya gerçeklerinin üstüne çıktı mı, o güzelliği görmeye başlar. O zaman artık neredeyse sevginin yüce sırlarına ermiştir. İşte doğru yolu budur, sevgi dünyasına ister kendi kendine, ister kılavuzla ulaşmanın: bu dünyanın güzelliklerinden başlayacaksın, hiç durmadan, basamak basamak yüce güzelliğe yükseleceksin, bir güzel bedenden ikisine, ikisinden bütün güzel bedenlere, sonra güzel bedenlerden güzel işlere, güzel işlerden güzel bilgilere, güzel bilgilerden de sonunda tek bilgiye varacaksın: bu bilgi de o tek başına var olan salt güzelliğe varmaktan, asıl güzelin özünü tanımaktan başka bir şey değildir.

İnsanın salt güzellikle karşı karşıya geldiği an yok mu, ..., işte yalnız o an için insan hayatı yaşanmaya değer: .... Günün birinde onu görürsen, hiçe sayarsın artık altınları, süsleri püsleri, o şimdi aklını başından alan güzel çocukları, delikanlıları, hep yanlarında kalmak, yüzlerine bakmak için seni de herkes gibi

yemekten içmekten eden sevgilileri. Düşün ne olur, bir görebilse insan güzelin kendini her şeyden soyunmuş, arınmış, katıksız. (*Şölen*, s. 74-77).[1]

Değişik Yazılarından Seçmeler

Ona buna hoş görünmek devlet yönetiminden sayılır, büyük gönüllülük ise yalnız kalmaya yol açar (Mektuplar, IV).

Her devletin, her yaşayan varlık gibi, kendine öz bir dili vardır: demokrasi, oligarşi, monarşi, hep başka başka dillerle konuşurlar. ... Tanrı ve insanlarla olan ilişkilerinde, kendi dilini kullanan eylemlerini de buna uyduran her devlet gelişir, yerinde kalır; başka bir dile özenecek olursa, ortadan kalkar (Mektup, V).

Bir varlığın bilgisini elde etmek isteyenler için bilinmesi gereken üç şey vardır: bilim dördüncü şeydir; beşinci olarak da tanınanı, gerçekte var olanı saymamız gerekir. Birincisi ad, ikincisi kavram, üçüncüsü imge, dördüncüsü de bilimdir (Mektup VII).

Dirençlilik, bağlılık, açıkyüreklilik, işte bence gerçek felsefe budur (Mektup, X).

Biz yalnız kendimiz için doğmadık; varlığımızın bir parçası yurdumuzun; bir parçası ana-babamızın; bir başka parçası dostlarımızındır; fakat büyük bir parçası yaşamın bizi bağladığı hal ve durumlara verilmelidir (Mektup, IX).

Tanrıya boyun eğmek ölçülü davranmaktır; insana boyun eğmek ölçüsüzlüktür. Aklı başında kimselerin yasası tanrı, akılsız kimselerin yasası, zevk ve sefadır (Mektup, VIII).[2]

Aristoteles

Platon'un öğrencisi *Aristoteles* (İ.Ö. 384-322) Yunanistan'ın Stageioros kasabasındandır. Genç yaşında Atina'ya giderek *Platon*'un öğretmenlik ettiği *Akademia*'ya girmiş, hocasının ölümü-

1. *Platon, Şölen*, çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyuboğlu, 1958, İst.
2. Platon-*Mektuplar*, çev. İrfan Şahinbaş, 1942.

ne değin orada kalmıştır. Daha sonra *Philippos*'un oğlu *İskender*'in (Makedonya Kralı) yetiştirilmesiyle görevlendirilmiş, üç yıl *İskender*'i okutmuştur.

Platon'un ölümünden sonra *Peripatos* (Gezinenler) adıyla anılan okulunu kuran *Aristoteles* belli bir süre hocasının etkisi altında kalmış, sonra görüş, düşünce bakımından ondan ayrı bir yol tutmuştur. Çağının bütün bilimleri üzerinde çalışmalar, araştırmalar yapan *Aritsoteles* özellikle *mantık* bilgisinin kurucusu sayılır. Gerek bilgi sorununu, gerekse düşünme yöntemini mantık kurallarına dayandıran *Aristoteles* için gerçek varlık hocasının dediği gibi *idealar* değil, evrende bulunan tek tek varlıklardır. Genel geçerliği olan *idealar* (tümeller) bu tek tek varlıkların özündedir. *İdealar* tek tek varlıkların dışında, kendi başlarına bağımsız birer varlık değildir.

Evren (içinde bulunduğumuz evren) toprak, su, yel, od gibi dört ilkeden kurulmuştur. Bütün varlıkların belli birer *yer*'i vardır. Her varlık bu yere göre değerlendirilir. Yeğnik nesne *yukarı,* ağır nesne *aşağı* iner. Bu onların doğal yerlerini bulmaları içindir.

Aristoteles bunları mantık kurallarına göre açıklar, değerlendirir. Ona göre *mantık* bilimi bütün bilimlere bir giriş, bir gerekli başlangıç niteliğindedir. Onun düşüncesine göre her nesne *biçim* kazanmış, belli bir düzene girmiş olan *özdektir* (hyle). *Oluş* bu iki varlık arasında kurulan bir ilgidir. *Özdeğin* özünde oluşunu, gerçekleşmesini sağlayan bir güç (dynamis) vardır. Bu güç o nesneyi en yetkin biçimi kazanmak, oluşmak için gelişmeye doğru iter. Bu *oluş* ise özdeğin biçim kazanmasıdır. Biçimlerin en yetkini *daire*'dir, bundan dolayı devinimi daire biçiminde olan varlıklar evrenin en yetkin varlıklarıdır. Ancak *özdek* (hyle) kendiliğinden devinemez, onu devindiren *salt özbiçimdir*. Yeryüzünde görülen varlıkları kuran *aşağı formlar* (toprak, ateş, su, yel) doğru çizgi biçiminde devinir. Bunların başlıca özelliği budur. Bu tür devinme onların özündeki *eğilim* yüzündendir. *Doğru çizgi* biçimli devinme biri odaktan dışa, biri de dıştan odağa olmak üzere iki karşıt durumdadır.

Gövde özdek, *tin* ise formdur. *Tin* üç türlüdür: *bitkisel tin, hayvan tini, insan tini*. Bunların en yetkini insan tinidir. İnsan tininin ilkesi *nous* (us), hayvan tininin ilkesi *devinme*'dir.

Aristoteles'in, üzerinde durduğu önemli konulardan biri de öteki Yunan bilgilerinde olduğu gibi *aktöre*'dir. Bu *aktöre* doğrudan doğruya insan tiniyle ilgilidir. Aktörenin ereği, çabası, o çağda yaygın olan bir deyimle, *eudaimonia* (mutluluktur). Bu mutluluk dış koşullara bağlı, kaynağı dışta olan mutluluk değil, insanın kendi içine dönük olan, kendi olgunluğunu, yetkinliğini gerekli kılan, sağlayan mutluluktur. Başka deyimle, bu bir zenginlik değil, iç mutluluğu, tin mutluluğudur. Hayvan tininin iki özelliği vardı, birine istek, birine duyum denirdi. İnsan tininin özelliği ise (daha doğrusu usun özelliği) eylemle düşünmedir. Bunlar da aktöre ile (ethos) ilgilidir. *Aristoteles* aktöresinin içerdiği konuların özünde *erdem* geniş bir yer tutar. Erdem için gerekli olan alışkanlık, yatkınlık, doğru görüş gibi tutumlardır. Bu erdemlerin ereği, özü en doğru yol olan "orta"yı bulmaktır. *Aristoteles* aktöre (ethos) alanına giren erdemleri *yiğitlik, ölçülü olma, cömertlik, tüze, yücelik, dengeli olma, ağırbaşlılık, dostluk, ün sevgisi, saygı* diye sıralar. Bunlar, o çağın, bütün Grek evreninde genel geçerliği olan varlıklardır. Erdemleri *etik, dianoetik* diye ikiye ayrılır. *Etik erdemler* insan yaratılışı, istenç ile, *dianoetik erdemler* ise usla sıkı bir bağlantı içindedir.

Aristoteles'e göre sanat yaratmaları, sanattaki ortaya koyucu (yaratıcı) güç usa dayanan eylemler içinde yeralır. Devlet anlayışı da bu aktöre anlayışına dayanır. Devletin ereği toplum düzeninde bu erdemleri geçerli kılmak, gerçekleştirmektir. İnsan, devlet düzeninde, *toplumsal bir canlı* (yaratık)tır. Toplumsal bir varlık olan insan, *Aristoteles*'in deyimiyle *zoon politikon,* için önemli olan aktöre ilkelerine uymak, onlara uyarak gelişmek, olgunlaşmaktır. Bu da ancak devlet düzeni içinde olabilir, gerçekleşebilir. Bu yüzden devletin gerçek ereği yurttaşların aktöre kurallarına göre olgunlaşmasını, yetkinleşmesini sağlamaktır. Devlet kurumlarının bir bütünlük içinde gerçek amacı, kuruluş nedeni budur. Yönetim biçimlerinin en başarılısı insanları bu yetkinliğe ulaştıran, ulaşmalarını sağlama olanaklarını yaratandır. *Aristoteles* devleti yöneten kimselerin, her bakımdan, *en iyiler* olması gerektiğini savunur. Onun beğendiği, önerdiği yönetim biçimi *aristokrasi*'dir.

Aristoteles'in görüşlerini, düşüncelerini anlatan yapıtlar şun-

lardır: *Organon* (mantıkla ilgili düşüncelerini içerir), *Kategoriai* (kategoryalar), *Peri Hermeneias* (Önerme üzerine), *Analytika* (iki cilt), *Peri Sophistikon elegkhon* (Sofistlerin yanlış çıkarmaları üstüne), *Physika* (Fizik), *Metaphysika* (Metafizik. Bu adı onun yapıtlarını düzenleyen *Andronikos* vermiştir. Aritsoteles bu deyimi bilmezdi. Yapıtına *Prote Philosophia* derdi.), *Peri ta zoa Historia* (Zooloji), *Ethika Eudemeia* (Mutluluk Aktöresi), *Ethika Nikhomakheia* (Nikomakos Aktöresi), *Peri Psykhe* (Tin üstüne), *Ethika Megala* (Büyük Aktöre), *Politika, Politeia Athenaion* (Atinalıların Devleti), *Poetika* (Sanat öğretisi), *Rhetorika* (Söylev).

Seçmeler

Politika'dan

Her devlet bir türlü toplumdur, her toplum ise bir *iyi* için kurulur. Çünkü insanlar *iyi* diye bildiklerini elde etmek için çaba gösterirler. Öyleyse, her toplum bir iyiyi elde etmeye çalıştığına göre toplumların en yücesi olan, bütün toplumları içine alan devlet, şu siyasal toplum bütün öteki toplumlardan daha büyük oranda en yüksek iyiye ulaşmak için çabalar. (*Politika,* kitap 1/1)

.... Devlet yaşamın çıplak gerekimlerinden doğar, mutlu bir yaşamı gerçekleştirmek için sürüp gider. Bundan dolayı, toplumun ilk biçimleri gibi devlet de doğal bir kuruluştur, gerçekte bütün toplumların ereği devlettir. Erek, doğal durumda olanı bulmadır, doğadır. İnsan, araç, aile en yetkin duruma ulaştığına, onun o yetkin durumuna, onun doğası diyoruz. Ayrıca her varlığın yaratılmasında yönetildiği bir erek, bir son vardır, o varlık için en iyi olan (ulaşılması gereken) da budur. Gene her varlığın ereği, ulaşacağı son onun için en iyi sayılan kendi kendine yeterliliğidir. (K. 1/8).

Bundan da devletin doğanın bir yaratığı, insanın da doğuştan siyasal bir canlı (hayvan) olduğu anlaşılıyor. (K.1/9)

.... doğa hiçbir şeyi boşuna yaratmaz. Canlılar arasında dili olan tek varlık insandır... dilin amacı gerekli ile gereksizi, doğru ile yanlışı açıklamak (anlatmak)tır. İnsanın iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı sezebilecek nitelikte olması onun öteki canlılardan ayrılmasını sağlayan özelliğidir. İşte bu seziş niteliği olan canlı varlıkların birleşmesi sonucu aile ile devlet doğar.

Doğa düzeninde devletin aile ile tek tek insanlardan (bireyden) önce olduğu kolayca anlaşılıyor. Bütün kesin olarak parçadan öncedir... Devletin doğanın bir yaratması olduğu, bireyden önce geldiği tek başına kalan bir insanın kendi kendine yetmeyişinden bellidir. O bundan dolayı bütüne göre bir parça niteliğindedir. Toplum içinde yaşayana, ya da kendi kendine yettiğinden dolayı hiçbir şeyi gereksemeyen bir varlık devletin parçası değildir böyle bir varlık ya hayvan, ya da bir tanrı olabilir ancak. Doğa, bütün insanları birlikte yaşamaya doğru iter, öyle anlaşılıyor. Bu nedenle, ilk toplumu kuran iyiliklerin en büyüğünü yapmış demektir, çünkü insan olgunluk durumuna eriştiğinde canlıların en iyisi, yasasız, kuralsız (başıboş) yaşadığında ise canlıların en kötüsüdür. Silaha dayanan tüzesizlikten daha kötü bir şey olamaz. Doğa düşmanlarıyla savaşmak için insana anlayış gücü (anlak) ile erdem gibi bir silah vermiştir. Bundan dolayı erdemsiz insan canlıların en kötüsü, en yabanisi, en tutkulu, en doymak bilmez olanıdır. Oysa tüze toplum içinde insanları birleştiren bağdır, neyin doğru olduğunun belirlenmesi demek olan adaletin uygulanması siyasal toplum düzeninin temelidir. (K. 1/10, 11).

.... Bir devletin yurttaşları da ya her şeyi ortaklaşa paylaşırlar, ya da hiçbir şeyi ortaklaşa paylaşmazlar, ya da birtakımını bölüşür, birtakımını bölüşmezler. Bu üç durumun dışında başka bir durum daha yoktur. Hiçbir şeyin ortaklaşa bölüşülmemesi olacak iş değildir, çünkü devlet bir topluluktur, en azından ortaklaşa bir yanı olması gerekir. Bir kent bir yerde bulunur, bu kent ise bütün yurttaşların ortak malı sayılır. (K. 11/2).

Mülklerin eşit olarak bölüşülmesinin yurttaşlar arasındaki kavgaları önleyeceği açıktır, ancak bunun da çok büyük bir iş olmadığını söylemek gerekir doğrusu aranırsa. Soylular kendilerinin sandıkları birtakım üstünlükleri bulamayacakları için bu mülk eşitliğine kızacaklardır. İşte ayaklanmaların, kargaşalıkların nedeni de budur çokluk. İnsanoğlunun gözü doymak bilmez. Önce iki obol'le[1] yetinir, sonra bunu ele geçirmeye alışınca daha çoğunu ister, bunun da sonu gelmez artık. Aşırı istek doymak

1. Yunanistan'da yargıçlara verilen para.

nedir bilmez. Birçoklarının yaşamı, bu aşırı isteklerini doyurmak için, geçer gider. (K. 2/IV/11).

Bütün kötülüklerin önlenmesi malvarlığının eşit olmasına bağlı değildir. Doğanın iyi yarattığı insanları varsıllık ardınca koşmaktan alıkoyacak nitelikte eğitmek, kötü yaratılışların da zenginleşmesini önlemek gerekir. (K. 2, Bl. IV/12).

Eski geleneklerden kalıp da yasalarımıza girenler çok saçmadır. Sözgelimi Kumae'da öldürme suçuyla ilgili bir yasaya göre davacı kendi yakınları arasında belirli sayıda tanık bulursa sanığın suçluluğuna inanılır. Genellikle insanlar, yalnız atalarının yaptıklarını değil, iyi olanı ararlar. İlk insanlar, ister topraktan doğsun, ister bir yıkımdan kurtulan insanlar olsun, bizim aramızda bulunan sıradan akılsızlardan ayrı bir durumda değildi. Topraktan doğan devler için de böyle söylenir. Öyleyse böyle insanların düşüncelerine saplanıp kalmak saçmadır. Yasalar yazılı duruma geldiğinde bile değişmezlik taşımaz, bu gerekli değildir. Öteki işlerde olduğu gibi, devlet yasasını düzenlerken de, bütün konuların belirli ölçüler içinde yazıya geçirilmesi olanağı yoktur. Çünkü yargıların genel olmasına karşılık eylemler özeldir. Bundan da gerekli durumlarda yasaların değiştirilmesi sonucu çıkıyor (K. 2, Bl. V/12).

Devlet bir birleşimdir. Her bütün gibi o da birçok bölümlerden kuruludur. Bu bölümler (parçalar) onun bütünlüğünü kuran yurttaşlarıdır (K. 3, B1. 1/2).

Devlet de canlı varlıklar gibi değişik bölümlere, öbeklere ayrılır. Canlı bir varlığı kuran son ilkelerin tinle gövde oluşu, tinin istekle ustan oluşması, ailenin karı-kocadan, malvarlığının efendi ile köleden düzenlenişi gibi devlet de bütün bunlardan, birbirinden ayrımlı başka nesnelerden oluşur. Bu nedenle bütün yurttaşların erdemlerinin eş nitelikte olması düşünülemez (K. 3, Bl. 2/1).

... insanlar devleti yalnız yaşamak için değil, mutlu yaşamak için kurmuşlardır. Yoksa, yalnız yaşama amacı güdülseydi kölelerin, hayvanların toplanıp oluşturduğu topluluklara da devlet demek gerekirdi. Oysa o gibi topluluklara devlet denemez, onların ne mutlulukla, ne de doğal eğilimlerden bağımsız yaşama ile ilgili güçleri vardır. Devlet ne yalnız haksızlığa (eğriliğe) karşı

koruyucu, güvenlik sağlayıcı bir anlaşma, ne de değiş tokuş, alışveriş, kazanç için kurulmuş bir birliktir. Öyle olsaydı Tyrrhenia'lıların, Kartaca'lıların, ticaret anlaşmalarıyla birleşen bütün öteki toplulukların bir devletin yurttaşları sayılmaları gerekirdi. Gerçi bunlar arasında dışsatışlarla ilgili anlaşmalar, birbirlerine karşı saldırıya geçmeyeceklerini içeren sözleşmeler, yazılı uyuşmaları gösteren belgeler vardır, ancak anlaşma durumunda bulunanların üstlerine aldıkları işleri, görevleri yerine getirecek ortak bir makamları yoktur. Her birinin özel görevlileri vardır yalnız. Bir devlet, başka bir devletin yurttaşlarının nasıl davranmaları gerektiğine karışmadığı gibi anlaşmanın gerekimlerini yerine getirmekle yükümlü olan kimselerin yanlış, ya da kötü bir davranışta bulunmalarına da karışmaz, yalnız bu devletlerin birbirlerine karşı haksızlık etmemelerine bakar. Oysa iyi bir yönetim sağlamak isteyen kimselerin gerçek sorunları devlette erdemlilik, iyiliktir, onları gerçekleştirmektir. Bundan da, doğrusu aranırsa, gerçek bir devletin ilk düşünmesi istenen konunun erdem olması gerektiği anlaşılıyor açıkça (K. 3. Bl. V/12).

Organon'dan

Bilimle Sanı

Bilim ile konusu sanıdan, sanının konusundan ayrıdır, çünkü bilim bütüncüldür, gerekli önermelerden başlar, onda gerekli olan olduğundan başka türlü olamaz. Bundan dolayı doğru olan, gerçekten var olan, ancak başka türlü olabilen birtakım nesneler bulunsa bile, bilimin bunlarla uğraşmadığı açıktır. Yoksa, başka türlü olabilen nesneler başka türlü olamayacaklardır. İşte bu nesneler ne bilim ilkesi diye anladığım sezginin *(nous)* konusu olabilir, ne de doğrudan doğruya öncülün kavranmasına dayanan, saptayıcı olmayan bilimin konusu olabilir. Us *(nous)*, bilim, bir de sanı, bunların anlattıkları doğru olabilir. Artık sanının, yanlış ya da doğru olmakla gene de olduğundan başka türlü olabilen nesneye uygulanması kalıyor. Gerçekte sanı doğrudan doğruya ve gerekli olmayan bir öncülün kavranmasıdır. Bu görüş, gerçekte, gözlemlenen olgulara uyuyor, çünkü sanı da duraklama yoktur. Durum onun konusu için benimsediğimiz doğada da öyledir. Ayrıca nesnenin başka türlü olamadığı düşünüldüğünde bi-

le, bu konuda, yalnız sanıya dayanıldığı ileri sürülemez. Bunun karşıtı olan bilime dayanıldığı düşünülebilir ancak. Nesnenin ancak böyle olduğu, hiçbir şeyin onu başka türlü olmaktan alıkoyamadığı düşünülünce şöyle yüzden bir sanıya dayanıldığı çıkar ortaya. Bu da, sanının öz konusunun böyle olduğunu, bilimin ise gerekliyi konu edindiği inancından dolayıdır. Öyleyse hangi anlamda bir nesne hem sanının, hem de bilimin konusu olabilir? Bilinen her şeyin sanının konusu olabileceği ortaya konursa neden sanı bir bilim değildir? Gerçekte bilen kimseyle sanıya dayanan kimse öncüllere varıncaya değin doğrudan doğruya özden orta terimlerle, eşyolu izler. Bu durumda birincinin bilgin olduğu doğru ise, ikinci de sanıya dayanmasına karşın gene bilgin demektir. Gerçekte yalnız doğru olgu üstünde değil niçin (neden) üstüne de insanın bir sanısı olabilir. Bu niçin ise orta terimdir... Ancak sanı ile bilimin konusu kesinlikle özdeş değildir. Belli bir anlamda yanlış sanı ile doğru sanının konusu bir olduğu gibi bilimin konusu ile sanının konusu da bir olabilir.... Belli bir nesnenin bilimi ile sanısı..... eş zaman içinde, ayrı ayrı başlarda bulunabilir, ancak bir insanda eş zamanda ikisi birden olamaz (K. IV/33).

Anlık keskinliği; birdenbire orta terimi bulma yetisidir (K. IV/34).

Ortaya atılan sorular, bizim bildiğimiz nesnelerle eş sayıdadır (K. IV, Bl. 2/1).

Daha önceki Bilgilerin Gerekliliği

Usavurma yoluyla yapılan, alınan bütün öğrenmeler daha önceki bilgilerden gelir. Göz önünde tutulan öğrenme ne olursa olsun bu açıktır. Öteki sanatların her birinde olduğu gibi matematikte de böyledir (K. IV, Bl. 1/1).

***Poetika*'dan**

Şiir

Şiir sanatı genellikle varlığını, insan özünde temellenen iki ana nedene borçludur gibi görünür. Bunlardan biri *özenme içtepisi* olup insanlarda doğuştan vardır. İnsanlar, bütün öteki yara-

tıklardan, özenmedeki olağanüstü yetileriyle ayrılırlar. İlk bilgilerini de bu *özenme* yoluyla kazanırlar. İkincisi bütün bu *özenme* ürünleri karşısında duyulan *beğenme*'dir. İnsanın öz niteliğini yansıtan da budur. Sanat yaratmaları karşısındaki yaşantılarımız bunu gösterir açıkça. Çünkü gerçek yaşamda beğenmediğimiz bir konu (bir nesne), bütünlüğe ulaşmış bir resim niteliği kazanınca onu beğenir, ona sevinerek bakarız. Tiksinti uyandıran hayvanların, ölü kalıntılarının resimlerinde durum böyledir. Bunun nedeni öğrenmeden duyulan derin beğenmedir. Bu beğenme yalnız bilgelerde değil, bütün insanlarda vardır. Ancak çocuklukta geçicidir bu.

Bir resme bakan, ona bakarken, bu resmin neyi yansıttığını, gerçek yaşamdaki şu, ya da bu kimsenin resmi olduğunu anlar, bundan dolayı bu resme beğençle bakar. Ancak, resmin dile getirdiği konu (varlık) daha önceden bilinmiyorsa (görülmemişse) o zaman bir özenme olan resim bir yaratma olarak ona bakanda beğeni duygusu uyandırmaz. Buna karşılık yapılışında yetkinlik, renk, ya da başka tür bir nedenden dolayı bir beğeni duygusu uyandırabilir.

İmdi *özenme içtepisi* insanlarda doğuştan vardır, şiirde bir türlü ölçü olan ritm (düzen) ile uyum (harmoni)un uyandırdığı duygular da böyledir. Öyleyse bunlar için yetenekli olan, bu yeteneği yavaş yavaş geliştiren insanlar uzun boylu düşünceye dalmadan *denemelere* dayanarak şiir sanatını yaratmışlardır.

Şiir sanatı, ozanların özyapısına (ırasına) uygun olarak iki doğrultuda gider. Ağırbaşlı, soylu bir özü olan ozanlar aktöre bakımından iyi, soylu olan kişilerin iyi, soylu özyapısına özenirler. Hoppa yaratılışlı ozanlar da bayağı yaratılışlı insanların davranışlarına özenirler. Birinciler bunu önce *hymnoslar*la, övgü şiirleriyle, ikinciler ise alaylı (yerici) şiirlerle yapmışlardır. *Homeros* öncesi çağlarda böyle alaylı şiirler yazan bir ozan adı bilemiyoruz. Böyle olmakla, gene de, o çağlarda böyle birçok ozanın yaşadığını düşünebiliriz. Ancak *Homeros*'tan bu yana bu türden yapıtlar biliyoruz. İşte *Homeros*'un *Margites*'i, ona benzer türden şiirler bunun açık örneğidir.

Jambik ölçü, işte bu şiir türünde, sonradan, bulunmuş, o türe uygun bir dize ölçüsüdür. Bu ölçünün bugün yaşayan adı bile

kökünün *iambizon* olduğunu gösterir, bu söz de karşılıklı alaya alma anlamına gelir. Eski ozanların kimi *iambik,* kimi de *epik* ozanlardı.

Homeros, aktöre bakımından *iyi* olanı işlemede (ağırbaşlı şiir türünde) gerçek bir ozandır. Çünkü o yalnız güzel şiirler yazmakla yetinmemiş, dramatik davranışları da anlatmıştır. Ayrıca *Homeros* insanı küçük düşürücü nitelik taşıyan alaya değil de gülünç olana dramatik bir nitelik kazandırmakla komedyanın da ana ilkelerini gösteren ilk ozandır. Onun *İlyada* ile *Odyyseia*'sı *tragedya*'ya, *Margites*'i de *komedya*'ya birer örnektir.

Tragedya ile komedya türleri geliştikten sonra ozanlar, kendi eğilimlerine göre, ya bu türe, ya da öteki türe bağlı kalarak *iambik* şiir yerine komedya, *epos* yerine de tragedya yazdılar. Çünkü bu yeni şiir biçimleri eskilerinden daha önemli, daha üstün tutuluyordu (Bl. IV.1-2).

..... Ozanın ödevi, gerçek olanı değil, ancak olabilir olanı, daha doğrusu olasılık, ya da gereklilik yasalarına göre olma yeteneği taşıyanı işlemektir.

Biri düzyazı, öteki nazım yazıyor diye tarih yazarı ile ozan birbirinden ayrılamaz. Çünkü *Herodotos*'un yapıtı dizelerle düzenlense bile gene bir tarihtir. *Herodotos* bunu düzyazı ile de yazsa, şiir biçimine de soksa gene tarihtir. Aradaki ayrılık tarihçinin gerçek bir olayı, ozanın ise *olabilir olanı* işlemesindedir.

Bundan dolayı şiir tarihe göre daha çok felsefe niteliği taşıdığından değerli sayılır, çünkü şiir daha çok genel olanı, tarih ise tek olanı dile getirir (Bl. IX/1-3).

Öykülerin kimi yalın, kimi karışıktır. Öyküler, özü gereği, yalın ya da karmaşık olan olayların özentisidir. (Bl. X.1).

Öykünün gerek düzene konmasında, gerekse dil yönünden işlenmesinde ozan olayları elden geldiğince göz önünde tutulmalıdır. Olayları, gerçekten oluşurken onları görmüş gibi apaçık düşünürse ancak o zaman uygun olanı bulabilir, böylece pek az çelişmeye düşer (Bl. XVII. 1).

Özniteliklere gelince, onların, ozanların göz önünde bulundurmaları gereken, dört özelliği vardır. En önemli olan birinci özellik aktöre bakımından *iyi* olandır.... ikinci özellik *uygunluk,.......* üçüncü özellik *benzeyiş,......* dördüncü özellik ise bir

karakterin *tutarlılığı*'dır. Anlatılmak istenen karakter tutarlı olmayan bir karakterse, bunun anlatımı da gerekliyse, onun tutarsızlığını işlemeli (XV. 1-4).

Prote Philosophia (Metafizik)dan

İnsanda doğuştan öğrenme (tanıma) tutkusu vardır. Bu eğilimin bütün insanlarda bulunduğunu duyu algılarından duyulan sevinçten anlıyoruz. Biz, bu algıları bütün özel çıkarlardan sıyrılarak, yalnız algı oldukları için severiz. Gözle edinilen algıları da bütün öteki duyu algılarından üstün tutarız. Oysa tek başına oluşan görme duyusunun öteki duyulardan üstün sayılması onun etkisinden dolayı da değildir pek, denebilir. Görme duyusu bize doğrudan doğruya bir izlenim kazandırmadığı zaman bile gene ötekilerden yeğ tutuluyor. Bunun nedeni de algı konusunda bize en çok bilgi vermesi, aradaki ayrımları en çok ortaya koyabilecek nitelikte olmasıdır. Bunu bütün duyularımız içinde en iyi başaran görme duyusudur.

Doğanın hayvanlara duyu yeteneği verdiği biliniyor, ancak bunların kiminde duyumlar ansımayı doğurur, kiminde doğurmaz (birtakım canlılarda algıdan sonra anımsama var, birtakımında yoktur). İşte algıdan sonra anımsama yeteneği olan canlıları, ötekilerden ayıran başlıca neden bu bellektir. Bundan dolayı belleği olan canlılar eğitime elverişlidir.

Anlayışlı olmalarına karşılık bilgi edinemeyen (öğrenme yeteneği olmayan) canlılar, genellikle algı için gereken yetenekten doğanın yoksun bıraktığı arı ile onun gibi öğrenme yetisinden yoksun olanlar bu türdendir. Buna karşılık belleğe işitme duyusunu ekleyebilecek nitelikte olan canlılar eğitime elverişli durumdadır.

İnsan dışında kalan bütün canlılar, bu yüzden, yalnız duyulara dayanan izlenimlerle yaşar, bunların deney verilerinden yararlanması pek azdır. Ancak insan soyu yaşam boyunca gidişini, yaşayışını düzene koyabilmek için sanat, derin düşünceye dalma gibi iki güçle donatılmıştır. İnsan tininde deney algılarını sağlayan bellektir. Bütün anılar bu bellekte yer eder. Onları bellek çoğaltır, algıyı (deneyi) bütün gücüyle kurar. Deney (algı ile sağlanan güç) bilimle sanatın sağlanmasında çok elverişli bir yetenek-

tedir. Çünkü insanlarda bilimle sanatı yaratan bu deneydir (algı gücü)....

Genellikle bir konunun gerçek olarak bilindiğini onun başka birine öğretilmesi gösterir. İşte bundan da deneyden çok sanatın bilimsel bir nitelik taşıdığı sonucu çıkıyor. Çünkü ancak sanatla uğraşanlar öğrenmeyi gerçekleştirebilecek bir durumdadır. Oysa yalnız deneye bağlananlar buna elverişli değildir. Bu yüzden biz bilimle duyu verilerini birbirine karıştırmıyoruz. Buna karşılık duyarlılık (duyu verilerini alma yeteneği) tek tek konular için en kesin, en yeterli bilgileri verir. Ancak bu tür bilgiler bize nesnelerin (eşyanın) oluş nedenini (özünü) öğretemez. Sözgelimi duyu bize ateşin yalnız yaktığını bildirir de neden sıcak olduğunu öğretmez.

..... felsefe birtakım kesin ilkeleri birtakım oluş nedenlerini konu edinen bilimdir. Bunu apaçık bir mantık sonucu olarak söyleyebiliriz (Bl. 1.).

Şunu açıkça söyleyebiliriz ki, bilim edinmenin en kesin yolu ilk nedenlerin bilgisine ulaşmaktır. Hangi konu üzerinde durulursa durulsun, bir varlığın (oluşun) başlangıç nedenini bilmekle o nesnenin özü bilinemez. Neden sözünün dört ayrı anlamı vardır. İlkin, bir anlamda neden varlığın özünü, onu olduğu gibi oluşturanı (ortaya koyanı) gösterir. İkinci neden varlığın özdeğinde gerçekleşmesini (biçimlenmesini) sağlayandır. Üçüncüsü devindirici nedendir. Sonuncusu olan dördüncü neden de oluşun ereğini gösteren (ereksel) nedendir. *İyi* olma evrende bulunan bütün varlıkların, gelişen nesnelerin son ereğidir, bunun böyle anlaşılması gerekir, bu *ereksel neden* varlıkların *iyi* olması, ona ulaşmasıdır. (Bl. 3)[1]

Burada apaçık bir konu vardır, o da şudur: bütün evrende öz-

1. Aristoteles'in anlayışına göre *varlık* kavramı altında toplanan bütün nesnelerin oluşu dört ana nedene dayanır. Bunlara da *özdeksel neden, biçimlendirici neden, devindirici neden, ereksel neden* denir. Felsefe tarihinde, özellikle ortaçağda, bu kavramların daha çok Latinceleri olan *causa materialis* (varlığın yapısını kuran, özünü oluşturan neden), *causa formalis* (varlığa biçim kazandıran neden), *causa efficiens* (devindiren, ilk devinmeyi sağlayan neden), *causa finalis* (oluşun ereğini gösteren neden, nereye varacağını belirleyen neden).

Aristoteles *oluş* olayını bu dört nedenle açıklar, bütün varlık türlerinin özünde bunların bulunması gereğini ileri sürer...

deksel olan bir tek ilkenin bulunduğu benimsenirse, bir tek özün varlığı ileri sürülürse birçok yanılmalara yolaçılır. Böyle davranıp nesnelerin ilkelerine bağlı kalmak, evrende nesnel olmayan varlıkların bulunmasına karşılık onların ilkelerini ortadan kaldırmak (yok saymak) olur (Bl. 7).

Ethika Nikhomakheia (Nikomaos Etiği)dan

Her sanat, her öğreti, her davranış, her düşünce atılımı bir *iyi*'ye ulaşmaya çalışır. Bundan dolayı *iyi*'nin bütün varlıkların ulaşmak istediği bir erek olduğu denebilir dosdoğru. Yalnız erekler arasında bir ayrılık vardır açıkça. Bunların bir bölümü uğraşlardır, öteki bölümü de erekleri dışta kalan yapıtlardır. Ereklerin uğraşların dışında kaldığı yerde yapıtların uğraşlardan daha iyi bir nitelik kazanma amacıyla ortaya konmak istendiği görülür.

Birçok ereğe yönelmiş işlemler, sanatlar, bilimler vardır. Sözgelimi hekimliğin ereği sağlık, gemi yapımının ereği gemi, ekonominin ereği malvarlığıdır (zenginliktir)... Bir uğraşın bir ereği varsa, onun en iyi, en yararlı olduğu açıktır...

Ön dizide bulunan *mutluluk* da bu türdendir. Ereği kendi içindedir (öteki uğraşlar gibi dışında değil), biz onu kendi özü gereği ister, ona ulaşmaya çalışırız. Başka bir varlık nedeniyle ona yönelmeyiz. Buna karşılık san, haz, sevinç, us gibi erdemleri bir olur kendi özleri gereği, bir olur *mutluluk* sağlamaya yaradıkları için isteriz. Oysa *mutluluk* bunlardan bir tekini bile gerekli kılmaz özü gereği...

Mutluluk en yüksek *iyi*'dir, bu konuda ona kimsenin birşey ekleyeceği yoktur artık. Onun ne olduğunu yeterince öğrenmişiz.

Mutluluk, bir tin eylemi olarak, en yetkin erdeme uygundur...

Davranışların en övülmeye değer olanlarına, biz, *erdem* diyoruz. (K.1.).

Erdem aktörece (etik), usa uygun olmak üzere iki türlüdür. Usa uygun gelen *erdem* çokluk eğitimle elde edilir, bu yüzden çalışmayı (öğrenimi), zamanı gerekli kılar. Aktörece olan *erdem* ise alışkanlıklara dayanır çokluk...

Aktörece olan *erdem* bir orta yoldur açıkça. (K.2).

Mutlu Yaşama Üstüne

Mutlu bir yaşamın erdemli bir yaşam olduğu sürülür ileri. Er-

demli bir yaşam ise çalışmayı gerektiren bir yaşamdır, yalnız eğlencelere dalmak değildir. Mutluluk erdemli etkinliklerle gerçekleşir.

Mutluluk erdeme uygun gelen bir etkinlik olduğuna göre, onun en yüksek erdeme uygun olması gereği vardır. En yüksek erdem de bizde bulunan *iyi*'dir. (K. 10/6-7).

Usa Uyma

Usunu geliştiren, onu kullanmayı bilenlerin hem iyi bir tin durumunda oldukları, hem de tanrılarca çok sevildikleri anlaşılıyor. Tanrılar insan sorunlarına karşı ilgi duyarlarsa, sanıldığı gibi, bu onların hem kendi özlerine en uygun olan varlıktan, daha doğrusu usdan, sevinç duymaları, hem de kendilerinin sevdikleri nesneye önem vermeleri gereğidir. Tanrılar doğru, usa uygun davrandıkları için, böyle bir tutumu benimsemeyenleri de ödüllendiririrler. Bu usa daha uygun geliyor. Bu durumun, bu görevlerin, en çok bilgelere uygulanabileceği de apaçıktır. Bundan dolayı onlar tanrıların en çok sevdikleri kimselerdir. İşte en mutlu yaşayan kişiler de böyle olan kimselerdir. Bilgenin herkesten çok mutlu olmasının nedeni budur. (K. 10/8)

Doğru Yasalara Uyma

Doğru yasalara uyarak kendini yetiştiremeyen bir kimsenin gençliğinden başlayan bir erdeme göre eğitilmesi çok güçtür. Çünkü birçok kimseye, özellikle gençlere kendine egemen olarak, kendini dizginleyerek yaşamak güç gelir. Bu nedenle gençlerin yetiştirilmesi, tuttukları işler doğru yasalarla belirlenmelidir. Böyle yasalara alıştırılırlarsa bir daha onları yadırgamazlar. Ancak onların gençken gerekli bakımı, gerekli ilgiyi görmeleri de yeterli değildir. Büyüdükleri zaman da bunlara uymaları, onları uygulamaları gerekir. İşte yasaların gerekeni bundan dolayıdır. Daha genel bir deyimle diyebiliriz ki yaşamın bütününü kapsayabilecek yasaların bulunması gereği vardır. (K. 10/9)

Değişik Yazılarından Seçmeler

Mutluluk kölelerde olmaz, onlar için böyle bir durum düşünülemez. Mutluluk onların yaşamı ile bağdaşmaz. Çünkü mutlu-

luk bu gibi eğlencelerden uzaktır. Yukarda da açıkladığımız gibi, mutluluk, yalnız erdeme uygun eylemlerde bulunur.

Mutluluk erdeme uygun bir eylemdir. Onun en yüce erdemle bağdaşması gereklidir. Bu da bizde en *iyinin* erdemidir. (N.E.K./10)

Eğitimin yasalarla düzenlenmesi, bir devlet işi olduğu, yadsınamaz. Ancak bu devlet eğitiminin ne nitelikte olacağı, gençlerin nasıl yetiştirileceği incelenecek bir konudur. Çünkü şimdiye değin erdemli, yetkin bir yaşam sürmek için nelerin öğrenilmesi gerektiği konusundaanlaşmaya varılamamıştır. Bunun gibi eğitim anlak ile mi, yoksa aktöreyle mi ilgilenmesi gerektiği de aydınlanmamıştır.

Bugünkü eğitim düzeni karmakarışık bir durumdadır. Hangi ilkeye dayanılacağını kimse bilmiyor. (*Politika,* K.8/2).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Eskiye Dönüş
Kavram Aktarmaları
Yorumun Yorumu
Soyutun Yükselişi

HELLEN-ROMA ÇAĞI DÜŞÜNCESİ

Yeni kuşkuculuk
Sokratesçi çığırlar
İstenç kavramı
Mutluluk
Sevinç
Görev
Mutlu yaşam düşüncesi
Stoa düşüncesi
İstenç özgürlüğü
Evren-Tanrı-insan bağlantısı
Tin
Gövde
Ölüm
Ölümsüzlük
Erdem
Bilgi
Doğru düşünme bilgisi (mantık)
Bilgelik

V

HELLEN-ROMA ÇAĞI DÜŞÜNCESİ

Bu dönemde, felsefe alanında ilk dönemlerde, bulunan yeni bir atılım, yeni bir yaratıcılık pek görülmez. Önceki çağlarda ele alınan felsefe sorunları değişik açılardan yorumlanır. Özellikle *insan* sorunu üzerinde durulur, daha çok bilgiye, insan düşüncesinin ilkelerine, us ölçülerine yönelinir. Deneye, dış evrene pek önem verilmez. Bütün gözler insanın iç dünyasına dönüktür. Bu dönemin anlayışına göre insan bir istenç, bir us, bir kuşku varlığıdır. İnsanda, ona insanlık niteliği kazandıran, belli belirli yetenekler, yetiler vardır. İnsan ancak onlarla insandır.

Sokrates, Platon, Aristoteles, insanı bir us varlığı olarak düşünmüşlerdi. Onların incelediği insan aramızda yaşayan, eylemde bulunan insan değil, yalnız düşünce varlığı olan insandı, düşüncede yaşayan insandı. Bu üç bilge, insan denince, çevrelerinde yığınlaşan topluluğu değil kendi düşünce dünyalarında yaşayan soyut insanı anlıyorlardı. Daha önceki dönemde ise düşüncenin konusu doğaydı, evrenin özü, oluşu, bütünüydü. *Sokrates* bu konuyu, evreni, varlık bütününü bir yana iterek, işe düşüncesinde yaşayan insanla başladı. İnsan bilgisini işlemesi doğrudan doğruya insana yönelmesi anlamına gelmez. Onun anladığı bilgi de doğayla ilgili, kaynağı doğa, duyulur dünya olan bilgi değildi. Daha çok *soyut bilgi* üzerinde duruyordu.

Bu dönemi etkileyen akımlardan biri de *Sokrates* çağında, onun düşüncelerine karşı çıkıp, gelişen *kuşkucu* görüştür. *Sofist*

adı verilen kimselerin geliştirdiği bu düşünce çığırı *Sokratesçi* anlayışa oranla yaşama uygulanır bir nitelik taşıyordu. Bu düşünce akımının ereği insanı toplum düzenine göre yetiştirmek, yönetime katılacak kimseleri, yurttaşları belli, ancak sığ bir anlayış ölçüsüne göre eğitmekti. İlk *sofistler* insan bilgisinin genel geçerliğine, böyle bir nitelik, böyle bir güç taşıdığına karşı çıkıyor, inanmıyorlardı. Onlara göre bilgi kişiden kişiye, durumdan duruma değişen, öznel bir yapıdaydı, onda bütün insanlarca benimsenebilecek bir genel geçerlik olamazdı. Bilgide genel geçerliği olan değişmez ilkeler, kurallar aramak ancak bir *soyutlama* olabilir. *Soyutlama* ise insan bilgisini gerçek kaynakları dışında düşünmedir. Gerçek kaynaklar duyulardır, bütün bilgiler bu duyulardan gelir, duyuların durumuna göre değişir. İşte bu düşünce akımını benimseyen, geliştiren çığıra sonradan *kuşkuculuk* adı verildi. Yukarda da belirtildiği gibi bu dönem kuşkucularının önderleri *Sokrates* çağında yaşayan *sofistler*dir. Onların açtıkları yolda yürümüş, onların ortaya attıkları görüşleri daha ileri götürmüş, düzenlemişlerdir. Bu dönemde de *kuşku* sorunu *bilgi* ile ilgili olarak ortaya atılır. Bilgi kesin değildir, insan kesinlikle bilgi edinemez, edinse de bunu bir başkasına olduğu gibi aktaramaz, öğretemez.

Bilgi konusunda ortaya çıkan bu türden karşıt düşüncelerin ikinci bir kaynağı da eski Hind, İran inançlarıdır. İ.Ö. IV. yüzyıl bitimlerinde Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin sıklaştığı görülür. Özellikle *İskender*'in Asya savaşından sonra bu yakınlığın, bu Doğu etkisinin çoğaldığı bilinir. Ancak, Doğu inançlarının Batı düşüncesini etkilemesi, birtakım felsefe tarihçilerinin ileri sürdükleri gibi *İskender*'in Asya'yı elegeçermesiyle, Hindistan'a varmasıyla başlamaz. *İstender* olayı bu etkiyi hızlandırmış, ona daha belirgin nitelikler, kesin çizgiler kazandırmıştır. Gerçek etki İ.Ö. VI. yüzyıllara değin varır, birbakıma daha eski çağlara IX. yüzyıllara gider. Ancak bu çağlarda bilgi sorunu, insan sorunu felsefe konusu olmaktan uzak sayılır (bir anlayışa göre).

Gerçekte IV. yüzyılda batı düşüncesinin en çok etkilendiği Hind inançlarıdır. Özellikle *Buda*'nın geliştirdiği Hind inançları evrendeki yaşamın geçici, genel geçerlik kurallarından yoksun,

kuşkulu bir yaşam olduğunu, insanın ancak *yoklukta varlığa* ulaşabildiğini, insanın bu *yokluk* dışında kesin bilgisi olamayacağını, bütün bilinenlerin değişir nitelikte olduğunu savunur. İnsan için *bilmek* ancak *yoklukla varlık*'a giden yolu bulmaktır. Önemli olan insanın bilmesi değil düşünceye dalma yoluyla *arınmasıdır*. İnsan, derin bir düşünceye dalarsa, bildiğini sandığı nesnelerden, kuruntulardan, geçici olanlardan *arınır*.

Arınma insanı *mutluluk*'a götürür. İnsan mutluluğunu sağlayan, onu bütün kuşkulu oluşmalardan, etkilerden kurtaran *arınma* dışa değil içedönüşle, derin düşünceye dalmakla, *varlıkla yokluk*'un tadına varmakla gerçekleşir. *Arınma* dışevrenden bir bütünlük içinde *sıyrılma* anlamını içerir.

İçinde bulunduğumuz dünyayı *yokluk* denen sonsuzluğa, mutluluk ülkesine varmak için bir *arınma* ortamı sayan bu *Budacı* Hind düşüncesi Anadolu'da çiçeklenen, sonradan Adalara, Yunanistan'a, Roma'ya yayılan felsefe çığırlarını etkiledi. İşte adına *Kuşkuculuk* denen felsefe akımı bu eski Hind görüşünün etkisi altında gelişmiştir. Kuşkuculuğun içerdiği anadüşünceye göre insan içinde yaşadığı evrende ister us ilkelerine, ister duyu verilerine dayansın kesin bilgi edinemez, insan için genel geçerliği olan tek kural kuşkudur.

Kuşkuculuk yalnız insan bilgisine karşı duyulan bir güvensizlik değildir. Onun özünde yaşama karşı biçimlenen derin kuşku vardır. Birtakım felsefe tarihçileri bu akımı, o çağda, Atina'da, Grek egemenliği altında bulunan genel sarsıntıya, toplum düzeninin bozukluğuna; dağınıklığına, insanlar arasında başlayan hızlı *çözülmeye* bağlarlar. Bu olumlu bir tutum, verimli bir çözüm yolu değlidir. Bunun arkasında *bütün oluşmaları* Yunan dünyasına, Yunan insanına bağlama eğilimi vardır. Öyle ya, bütün düşünce akımlarını, uygarlık gelişimlerini bir çırpıda Greklerle başlatma düşüncesi buna da yatkın gelir. Özellikle Batının felsefe tarihçileri, öteki bilimlerde olduğu gibi, bu konularda da Yunan dünyasının dışına çıkamamış, Doğu uygarlıklarının, eski Anadolu uluslarının emeği geçen yaratmaların etkisini görmezlikten, bilmezlikten gelmişlerdir. *Kuşkuculuk* hangi açıdan bakılırsa bakılsın bir *Grek buluşu* değildir oldum olası. Grek dünya-

sında, içinde yaşadığımız evrenin geçersizliğini, bir *görüntü,* bir *yansıma* ortamı olduğunu derli toplu bir düşünce düzeni içinde ortaya atan ilk bilge *Platon*'dur. Oysa Hind ülkesinde evrenin geçiciliği, bir düş ülkesi olmaktan öteye geçemediği görüşü çok eskidir. Özellikle Sumerlerde, Akadlarda, Hititlerde böyle görüşlerin bulunduğunu, Mısır'da bu gibi inançların varlığını mezarlardan çıkan buluntulardan öğreniyoruz açıkça. Doğu insanı yaşama boyuna kuşku ile bakmıştır. Onun için *kesinlik* yoktur önce de görüldüğü gibi. Eski İran düşüncesi de böyledir aşağı yukarı. Ona göre de evren kuşkularla, güvensizliklerle doludur. İnsan denen düşünen varlık iki ayrı gücün, *iyi* ile *kötü*'nün çatışma, savaşma alanıdır. Bu iki güç arasında güven sağlayıcı bir denge yoktur. İnsan evren düzeni içinde bir *güvensizlik,* bir *düzensizlik varlığı* olarak kalır. Yaşamın belli bir düzeni yoktur. Bir gün güneş, bir gün yağmur, başka bir gün kar, fırtına, suların kabarması, yıldırımlar, şimşekler, boranlar tanrılar arasında çıkan anlaşmazlıkların insanların başını sıkıntıya sokan sonuçlardır boyuna.

Doğuda, özellikle felsefe öncesi çağlarda, gelişen bu görüş sonraları İ.Ö. IV. yüzyıllarda yeniden, biraz değişik bir biçimde ortaya çıktı. Bir felsefe düzeni, felsefe görüşü niteliğine büründü. Konular, görüşler pek değişmedi, yalnız yorumlara çağın anlayışına uygun biçimler verildi. Felsefe tarihinde *Kuşkuculuk* adı altında gelişen, kökleri, bir felsefe akımı olarak, İ.Ö. VI.-V. yüzyıllara varan düşünce çığırının özü budur işte. Bunun, yeni bir Batı (o çağa göre) düşüncesi, düşünce yaratması olarak ele alınması yerinde, inandırıcı bir tutum olmaktan uzaktır.

Sofist denen düşünürler, genellikle insan bilgisi, insan eğitimi üzerinde duruyordu. Onlardan, belli sınırlar içinde de olsa, esinlenen *kuşkucular* ise daha çok *varlık bütünü* üzerinde durdular. Ancak bu *varlık bütününe* insan özünden, çokluk bilgi açısından baktılar. Bu yüzden onların düşünceleri de evrene açılıcı, evren bütününü içerdiği sorunlara yönelici bir nitelik taşımıyordu. Evrenle ilgili görüşler, daha çok, insan sorunu içinde yeralıyordu.

Evrene insandan bakmak doğu düşüncesinin bir özelliğidir. Doğu düşüncesinde, ne denli din kokulu olursa olsun, insanın geleceği üstüne görüşler ileri sürmek bir değişmez gelenektir. Bu

gelenek insanın içinde bulunduğumuz evren dışındaki durumu ile ilgilidir. Onda insan bir din, bir inanç varlığı olarak yorumlanır. İnsan bir *bütün* olarak inanç süzgecinden geçirilir. Bu tür bir bakış insanı da, onun geleceğini de derin kuşkularla karşılar, kuşkudan, korkudan, güvensizlikten kurtaramaz kendini. Ne yana dönse, neye baksa bir ürperti dolar yüreğine.

Sofist denen düşünürlerin ortaya atktıkları görüşler daha çok bilgi sorununa dayanıyordu. Onlar için önemli olan insanın yaşam için gerekli olan ilkeleri, kuralları bir bilgi niteliğinde öğrenmek, uygulamaktı. Onların izinden yürüyen sonraki çağ kuşkucuları da bu konuyu işlediler. Yalnız, daha çok, insanın yaşarken *mutlu olması* gereğini savundular. Onlara göre önemli olan insanın yaşam mutluluğudur, ona götüren yolları aramak, yaşamı onlara göre düzenlemek gerekir. Bilgi bu ereğe ulaşmak için olsa olsa bir araç olabilir. Mutluluğa götüren yolu bilmeyi, bulmayı sağladığı için.

Kuşkuculuğun içerdiği üç ana sorun vardır. 1- İnsan bilgisinin kaynağı, sınırları. 2- İnsan bilgisinin insanı mutlu kılıp kılmayacağı. Bu konuda ondan ne oranda yararlanma olanağının bulunduğu. 3- İnsanın bilen, düşünen bir varlık olarak evren karşısındaki durumu. Bu üç konu da bilgi açısından ele alınıyordu. Ancak kuşkuculuk bilgide kesin çizgiler aramıyor, ondan yararlanma olanakları üzerinde duruyordu. Erek *mutluluk,* mutlu yaşamaktı.

Sonradan kuşkunun yönü de, niteliği de değişiverdi. Bilginin kesinliğe ulaşması, kesin bilgi ilkelerine varılması için kuşku bir *ölçü* olarak düşünüldü. Önce bütün bilgilerden kuşkulanacaksın. Bu kuşkuyu kesin, sağlam, kuşkusuz bilgiyi edininceye değin sürdüreceksin. Anlayış gücünün durduğu yerde, karşıtı, çelişiği bulunmadığına inandığın, daha doğrusu inanma gereğinde kaldığın bilgi önünde, eğileceksin. Sonra buna dönüp *kesin bilgi* diyeceksin. Başka deyimle kuşkuyu bir *yöntem* olarak kullanacaksın, işte buna sonraki dönemlerde (gene ilkçağda) *akademia kuşkuculuğu* deniyor.

Kuşkucular bu *yöntem*'i bulunca kimbilir ne denli sevinmişlerdir. Oysa, anlayış gücünün önünü göremediği, ayağı çekmediği için gidemediği yerde kesin bilgiyi buldum sanmak da koyu,

yoğun bir kuşkudur. İnsan düşüncesi gücü yetmediği, olanağı olmadığı için orada çakılıveriyor. Gücü yetse, elinden gelse kuşkuyu olabildiğine uzatır gider. Bu tutum da eski Hind düşüncesinde vardı. Önce var olduğundan kuşkulanacaksın, kendini bir *varlık* değil *yokluk* olduğuna alıştıracaksın. Yokluğun özünde varlığa ulaştığını iyice içine, yüreğine yerleştireceksin. Böylece kesinliğe, inanç kesinliğine ulaşacaksın, bütün kuşku türleri ortadan kalkacak, sen de iç çalkantısından kurtulacaksın. *Akademia kuşkuculuğu* ile bu eski inanç türü arasında dişe dokunur bir ayrılık yoktur. Tek ayrım birinde inanç, din, ötekinde insan bilgisi, düzenli düşünce varlığının bulunuşudur besbelli artık.

Felsefe tarihinde, daha yaygın bir deyimle, *Hellen çağı felsefesi* diye anılan bu dönem felsefesi bir karışımdır. Doğu ile Batı düşüncesinin karışımı, o karışımdan doğan bir *yorum*.

Pyrrhon

Kuşkucu felsefenin belli bir düzene kavuşmasında, işe bilgi sorunundan başlanmasında önemli bir etkisi olan *Pyrrhon* (İ.Ö. 365-275) *Elis*'tendir. *Aristoteles*'in yaşadığı çağda düşüncelerini yaymaya başlamış, *Sokrates, Platon, Aristoteles* üçlüsünün işledikleri bilgi sorununa karşı çıkmıştır. Yazıları bir *bütün* olarak günümüze kalmamıştır; ancak çağdaşlarının kendisinden aktardıkları düşüncelerle biliniyor.

Pyrrhon'un görüşüne göre, ilk yapılacak iş, insan bilgisinin kaynağını, genel sınır çizgilerini, insanın bilme yetisini, kavrayış yeteneğini anlamaktır. Bilgi nereden geliyor, hangi ölçüler içinde, neyi, ne denli bilebiliyoruz sorusu onun çıkış yeridir. *Pyrrhon*'un bilgi sorunu dolayısıyla üzerinde durduğu konulardan biri de insan *mutluluğu*'dur. İnsan hangi ölçüler içinde *mutlu olabilir* sorusu onun ana konusudur. Mutluluğu bir *yaşama sevinci* diye niteler. Ona göre yaşamda mutluluk ancak bir *iç açıklığı, gönül sevinci*'dir; buna kendi diliyle *eutimia* diyor. Felsefenin görevi insana yaşama'nın yollarını göstermek, bu *eutimia*'ya giden gerçek yolu bulmaktır. Bunun dışında felsefenin, bilgeliğin önemli bir görevi yoktur. Bilge kişi *mutlu yaşamayı* bilen, bildiren kişidir. *Mutlu yaşama* yollarını göstermeyen, gösterme-

de işe yaramayan bütün bilgi türleri gereksizdir. Bilginin, yaşam için, yaşama yararlı olması gereği vardır. Bilgi bir *yarar kaynağı*'dır, insan için bir *süs* değildir.

Pyrrhon'un olduğu söylenen, ondan aktarıldığı ileri sürülen birtakım sözler:

Duyular da, us da bize nesneleri oldukları gibi değil, ancak göründükleri gibi gösterirler.

Bütün yargılardan (yargı vermeden) kaçınmalı.

Bilginin amacı mutluluğu sağlamaktır.

Felsefe yaşamı mutlu kılmak için düzenlemeyi görev edinmeli.

Timon

Pyrrhon'un öğrencisi olduğu söylenen, onun dşüncelerini daha kesin çizgilerle belirleyen *Timon* (İ.Ö. 327?-235?) Pelopones'in Philonte ilçesindendir. Yaşamı üstüne yeterli, kesin bilgi yoktur. Felsefe tarihinde hocasının görüşlerini yaymakla, geliştirmekle ün yapmıştır. *Timon* düşünce bakımından yeni değildir. Ancak kuşkucuların en güçlülerinden sayılır.

Timon, söylenenlere göre, belli konular üzerinde durmuş, bunları birer soru olarak belirlemiştir. Onun öne sürdüğü sorular genellikle üçe ayrılır. 1- Varlık türleri karşısında düşünen bir insanın tutumu ne olmalıdır? 2- İnsan varlık türleri karşısındaki durumunu doğru olarak takınırsa eline ne geçer? 3- Varlık türlerinin gerçek özü (yapısı) nedir?

Daha önceki çağlarda (değişik niteliklerle) ortaya atılan bu sorunların karşılığı yoktur. Kuşkucuların bunlara elatmaları kendi yöntemleri gereğincedir. *Timon* bu ana sorunları çok kısa birer kavramla açıklama yoluna gitmiştir:

Akatalepsia: varlık türlerinin özü, yasası insan düşünce yeteneğince *kavranamaz.*

Epokhè: nesneler karşısında en iyi durum her türlü yargıdan kaçınmaktır.

Ataraxia: varlık türleri karşısında doğru bir tutum takınma; sarsılmazlıktır.

Bu düşünceler *Timon*'un üç kavramla dilegetirdiği söylenen felsefe görüşleridir. Bu üç kavramın özünde de insanın varlık türleri karşısındaki kuşkusu seziliyor. *Timon*'un istediği yaşama bağlı, yaşam boyunca süren bir mutluluktur.

Epikuros

Sonraki dönemlerde kendi adıyla anılan felsefe çığırının kurucusu sayılan *Epikuros* (İ.Ö. 341-270) Atina'da İ.Ö. 306 yılında açtığı okulda öğretisini yaymaya, düşüncelerini açıklamaya başladı. Sisam adasında doğan *Epikuros* mutlu yaşamayı, ya da yaşamada mutluluğun yolunu bulmayı konu edinmiş, bütün düşüncelerini bu konu çevresinde yoğunlaştırmıştır. Ondan günümüze, iki uzun mektupla özdeyişleri kalmıştır. Ancak öğrencilerinin, açtığı çığırı sürdürenlerin, aktardıkları bu özdeyişleri biliniyor.

Epikuros yaşama sevincini ilke edinen, yaşamda insanın elden geldiğince mutlu olmasını isteyen, acıdan, üzüntüden kaçan, sevinç sağlayabilecek nitelikte olanlarla yetinen bir görüşü savunur. Ona göre insanın *mutlu* olması, yaşamını elden geldiğince *iyi*, tedirginlikten uzak geçirmesi kendi elindedir. Bu nitelikleri yüzünden düşünceleri, kısa süre içinde, oldukça geniş bir alana yayılmış, kendinden sonra gelenleri de, çağdaşlarının çoğunu da etkilemiştir. *Epikuros*'un dilinde *mutluluk* kavramı *eudaimonia* olarak geçer. Bu anlayışa göre önemli olan *bireyin mutluluğu*dur.

Epikuros aktöre sorunlarını işleyen, onlara belirli bir nitelik kazandıran, yaşama bağlanmayı öngören bir bilgedir. *Epikuros* varlığın sayısız *atomlardan* kurulduğunu, bunların birbirini etkileme yoluyla devindiğini (devinmenin devinimsel bir gerekim sonucu olduğunu) ileri sürer. Ona göre evren cansızdır. Bütün varlık türleri *atomlardan* kuruludur. İnsanda oluşagelen bütün devinimlerin duyu verilerinin, algının özü, nedeni *atomlar arasındaki karşılıklı devinim*dir.

Gerçekte varolan yalnız bu *atomlar* ile *boşluk*'tur. Atomlar

kendi içlerinden gelen, karşılıklı etkilerle sağlanan sürekli bir devinim içindedir. Atomlar bu *boşlukta* devinir. Onları kendi varlıkları dışında etkileyen bir güç, bir dış etken yoktur.

Felsefenin ereği insan mutluluğunu sağlayan, insanı mutluluğa ulaştıran yolu, yöntemi bulmaktır. Bizim *tanrı* dediğimiz varlıkların dünyamız üzerinde herhangi bir etkileri, işlemleri yoktur. Onlar insanların eylemlerine, düşünmelerine karışmaz, katılmazlar.

Tinle ilgili eğitimin, öğretimin ereği insanı ölüm korkusundan uzak tutmak, daha doğrusu, kurtarmak olmalıdır. Ölüm korkusu insanların bilincine, yüreğine yerleşen birtakım yersiz, köksüz inançların sonucu ortaya çıkmıştır. Gerçekte tinin kendisi de özdektir. Özdek olmasa tin etkin, edilgin bir nitelikte olamazdı. Tinin yapısını kuran dört ilke, dört öz vardır. Bunlar, *toprak, ateş, soluk, su* türünden birer nesneyle, sınırları, nitelikleri kesinlikle açıklanamayan *başka bir nesnedir.* İlk üç nesne tinin bütün gövdeye yayılan, ustan yoksun, bölümüdür. Tinin dördüncü bölümü ise korkuyu, ürpertiyi doğurur, göğüste bulunur. İnsanın tinsel yaşam gücünü taşıyan bu ilkedir. Ölüm tini yapan bu dört ilkenin çözülmesi olayıdır. Bunların birleşimi diriliği, çözülüşü ölümü doğurur. Tin dağılıcı, çözülücü bir nitelikte olduğundan ölümlülük, ölümsüzlük kavramları yersizdir, onların adı anılmaya değmez bile.

Alınyazısı yoktur. İnsan kendi istencinin yönetimi altındadır. İnsan bir istenç varlığıdır açıkça. Bu yüzden insan, sürekli olarak, dış nedenlerin etkisi, baskısı altında değildir. İnsanı, dış nedenlerin tutsağı gibi görmek onun varlık bütünlüğüne aykırıdır. İnsan, kendi istencinin yönetimiyle, bağımsızdır.

İnsanların bir toplum içinde yaşamalarını doğuran başlıca neden yaşam için yararlılıktır. Toplum düzeninin kökünde *yararlılık* ilkesi vardır, birlikte yaşama yarar sağladığı için insanlar toplum içinde yaşarlar.

Toplum yaşamında mutlu, doğru olmanın araçlarına *erdem* deniyor. Erdemlerin önemi, geçerliliği bu nitelikleri yüzündendir, onların başlıbaşına ayrı bir anlamı yoktur.

Doğum

Bir kerecik doğarız, ikinci bir doğuşumuz olacak iş değildir Bunun sonucu olarak da sonsuzca varolmak olamaz, yoktur. Buna karşılık geleceğine egemen olamadığına bakmadan sen de kalkar sevinci boyuna yarına bırakırsın. Beklemekle geçer gider yaşayışın. Çoğumuz ise yaşadığı sürece sevincin tadını çıkaramadan göçüp gideriz.

Ölüm

... yıkımların en korkuncu sayılan ölümün pek önemi yoktur bizim için. Biz varken o yoktur, o varken de biz yokuz artık. Bundan dolayı ne dirileri, ne de ölüleri ilgilendirir ölüm. Birincilerin olduğu yerde o, onun olduğu yerde de birinciler yoktur. İkincilerin de kendileri yok demektir.

.... ne yaşamdan kaçınır, ne ölümden korkar bilge kişi. Tiksinmez yaşamdan, bir yıkım gelmez ona var olmak. Nasıl yemeğin çok oluşuna değil de iyi pişirilmişine bakarsa yaşamanın da öyle uzun sürmesine değil, vereceği ürünlerin tadına bakar. (*Menoikeus' a Mektup*'tan).

Sevinç

... diyeceğim şudur benim: sevinçtir mutlu bir yaşamın başı da sonu da. Başta gelen, doğuştan bizim olan, bir *iyilik*'tir o. Neyi seçmemiz, neden kaçınmamız gerektiğini odur bize gösteren. Bütün iyiliklerin değerini tartabilmemiz için duyumlarımıza dayandığımızda onu kullanırız *ölçek* olarak, onunla varırız sonuca. Mutluluk bizim en yüce iyimizdir, doğadan gelmedir, bundan dolayı öyle gelip geçici sevinçlere kapılmamalıyız boyuna. Sonunda yıkım olan, sıkıntı çekilen sevinçlerden kaçınmamız gerekir elden geldikçe. Uzun süre katlandığımız bir acıdan daha büyük bir sevinç duyarsak, ancak o gün, birçok acıyı sevinçten üstün tutabiliriz. Her sevinç kendi yapısı gereği bir *iyi*''dir. Buna karşılık, gene de, ulaşılmaya değmez bütün sevinçler....

Sevincin, yaşamın en üstün ereği olduğunu söylerken, öyle önüne gelenin tadını çıkarmaya kalkan, eğlence düşkünlerinin sevinçlerini, özdekten duyulan sevincini anlatmak istemiyorum.

Böyle bir sözü, ancak, bizim öğretimizi anlamayan bilgisiz kimseler, ya da kötülük olsun diye, anlamaz görünenler söyleyebilir. Bizim için *sevinç* gövde alanında acı çekmemek, tin ortamında da tedirginlik duymamaktır.

Mutlu bir yaşamı doğuran ne sürekli içkili toplantılar, ne güzel gençlerin, kadınların verecekleri sevinç, ne de varlıklı bir sofrada kurulan bol, tatlı yemekler, balıklardır. Bunu, ancak, istenmesi, kaçınılması gerekenlerin nedenlerini derinliğine araştıran, inceleyen, tini sarsan boş görüntüleri kuruntuları kovmayı bilen *aydınlık us* (uyanık us) başarabilir. (*Menoikeus'a Mektup;*'tan).

Ölümsüz Kişi

Ölümsüz iyiliklerle donanmış bir kişi ölümlü bir yaratığa benzemez artık. (*Meno. Mek./.*

Duyarlık

... duyarlığın tek nedeni tindir. Ancak, gövde denen *atom yığını* ile bağlantılı olmasaydı bu güçten yoksun kalırdı. Gövde tine *duyarlı olma* olanağı sağlarken, bu duyarlığa, kendi de katılır. Ancak tinin duyma gücü *bütün* gövdede yoktur. Bundan dolayı tinin ayrılışı sonucu gövde duyarlılıktan yoksun kalır. Gövde, bu duyarlılık yetisini, kendi yapısı gereği, kazanmamıştır. Onu bu gücüyle, kendisiyle birlikte doğan, tin sağlamıştır. Tin, uyarılma yoluyla, gücünü geliştirerek duyarlık kazanır. Gövde ile sağlanan birliği, uygunluğu sonucu bu *duyarlılık* oluşur.

Tin gövdede bulunduğu sürece, gövdenin bir bölümü kopsa bile, duyarlılığı yokolmaz... buna karşılık gövdenin *atom yığını* büsbütün dağılır, erir giderse eski yetenekleri de kalmaz, uyarmalardan etkilenmez, bunun sonucu olarak duyarlılıktan yoksun kalır. Can kendi başına, bu birleşik *bütün* dışında, kendini kuşatan gövdeden ayrı olarak kalsa bile, gövdede bulunduğu süre içinde olduğu gibi uyarmalardan etkilenemez. (*Herodotos'a Mektup*'tan).

Boşluk

Boşluk olmadan, salt gövdesiz bir nesne düşünme olanağı da yoktur. Ne *boşluk* kendi başına bir iş görebilir, ne onu başkası et-

kileyebilir. Nesneler boşlukta devinebilir ancak. Buna göre *tin gövdesizdir* diyenler delilik etmişlerdir. Tin öyle olsaydı, ne onun elinden bir iş gelebilir, ne de etkili olma olanağı bulunurdu. (*Heredotos' a Mek.*)

Bilgi Edinme

... kişi özünü bilgi edinmeye, değişik oluşları *öğrenmeye* iten doğrudan doğruya nesnelerin kendileri ile *gereklilik*tir. *Us,* sonradan, doğanın verdikerini inceler, onlara yeni yeni.buluşlar katar ancak. (*Herodotos' a Mek.*)

Ölçülülük

.... bütün varlıkların başı, en büyük zenginliğimiz olan, *ölçülülük*'tür. Bundan dolayı o felsefeden de *iyi*'dir. Bütün öteki erdemlerin kaynağı *ölçülülük*'tür. Uslu, namuslu, doğru, mutlu olmayış, mutlu olmadıkça da uslu, doğru, namuslu yaşama olanağının bulunmadığını, bize gösteren odur... gerçekten erdemler mutlu bir yaşayışla sıkı bir bağlantı içindedir. (*Meno. Mek.*)

Kavramların Kökleri

Sevgili *Herodotos*'um, ilkin kullandığımız sözlerin köklerinin ne olduğunu iyice bilelim ki bunlarla tasarlanan, düşünülen, üzerinde anlaşmaya varılamayan, kuşkuya yolaçan konuları açıklayabilelim, denetleyebilelim. Yoksa olumsuz yorumlarla konuları birbirine karıştırır, içinden çıkılmaz duruma sokarız, boş sözler söyleriz. Öyleyse kavramları kuran sözlerin kaynağını, kökünü iyice tanıyalım, belleyelim. Böylece tasarıların, üzerinde durulan konuların, düşüncelerin aydınlığa kavuşmasını sağlarız, birliğe, anlaşmaya ulaşırız. Bundan başka, kuşkuya yolaçan, açıklığa kavuşmamış duyumları belli bir ölçüye vuralım, bütün kavramları, duyguları ince eleyip sık dokuyalım, aydınlığa çıkaralım. (*Heredot. Mek.*)

Yokluktan Varlık Doğmaz

... böyle olmasaydı tohuma gereklilik kalmadan *her şeyden her şey doğar*'dı. Yitip gidenler yok olsaydı, içerisinde eriyip gidecekleri bir nesne olmadığından, şimdiye değin bütün *gerçek*

varlıklar yokolurdu. Evren oldum olası bugün olduğu gibiydi, böyle de kalacaktır sonsuza. Evrenin değişerek biçimine bürünebileceği başka bir varlık yoktur. Evrenin dışında, evreni kuşatabilecek, içine alabilecek, değişmeyi sağlayabilecek bir *varlık* yoktur. *(Herodot. Mek.)*

Evrenin Kuruluşu

Evren *gövde* ile *topos* (yer)dan kurulmuştur. Gövdenin varlığına duyularımız tanıktır boyuna... Bunlara dayanarak görünmeyen varlıklarla ilgili birtakım tasarlamalar yapabiliriz. Bizim *kenon* (boşluk), *khoran* (uzay), ya da dokunma duyusuyla algılanamayan doğa, şu *anaphe physin,* olmasaydı, nesnelerin duracakları, devinecekleri yer de olmazdı. Oysa bunun gerçekleştiği görülüyor. Bunların dışında, nesnenin, boşluğun bir niteliği durumunda olmayan, kendi başına var sayılabilecek, aklın alabileceği, aldıklarıyla karşılaştırabileceği bir varlık yoktur *(Herodot. Mek.)*

Nesneler

Nesnelerin kimi birleşiktir, kimi de bu *birleşikleri* yapan varlıklardır. Bu varlıklar *bölünemez, değişmez* türdendir. Yoksa bir nesne *varolmaz*'dı. Bunlar birleşiklerin dağılıp çözülmesinden sonra kalır. Bunlar somdur, bütündür. Çözülmezler, bozulmazlar. Öyleyse nesneleri kuran özler *atomlardır* (bölünemeyenlerdir). *(Herodot Mek.)*

Evren Sonsuzdur

Sonsuzdur evren. Sonlu olanın bir *en dışı* vardır, bu *en dış* da ancak kendinin *dışında olan* başka bir nesneye *göre*'dir. *En dışı* olmayanın sınırı da yoktur. Bundan dolayı evrenin en dışı olmadığına göre bir sınırı da yoktur Sınırı olmadığına göre, evren, *sonlu* değil, *sonsuzdur.* Evren nesnelerin niteliği bakımından da, boşluğun büyüklüğü bakımından da sonsuzdur. Yok, boşluk sonsuz, nesnelerin sayısı sonlu olsaydı, nesneler bir yerde duramayacak, sonsuz boşluğa dağılarak uçup gideceklerdi. Bir dayanakları bulunmayacaktı, çarpacak bir yerleri olmayacaktı. Öte yandan *boşluk* sınırlı olsaydı sonsuz sayıda olan nesneleri kuşatamazdı. *(Herodot. Mek.)*

Atomlar

Sürekli bir devinim içindedir atomlar, önü sonu yoktur bu devinmenin. Kimi atomlar çarpışma yüzünden birbirinden ayrılır gider. Kimi atomlar ise birbiriyle örülür, bağlaşır, böylece sürekli bir titreşim doğar. Boşluğun yapısında atomları birbirinden *ayırma* olanağı vardır. Boşluk onlar için bir *dayanak* olamaz. Ayrılmaz bir nitelik taşıyan bu atomlar *katı*'dır, çarpıştıklarında kurdukları nesnelerin yüzeyinden çıkar, gene eski yerine fırlayıp döner. Bu olayın bir başlangıcı yoktur. Atomlar da, boşluk da önü-sonu olmayan varlıklardır. *(Herodot Mek.)*

Dünyalar Sonsuzdur

Kosmoi (dünyalar) ister bizim dünyamıza benzesin, ister benzemesin sonsuzdur. Bu atomların sayıca sonsuz oluşundan dolayıdır. Dünyaları kuran bu sayısız atomlar en uzaklara değin gider. Bir dünyayı kuran atomlar sayısızdır. Onlar ne bir tek dünyayı kurmakla tükenir, ne birbirine benzeyen dünyaları kurmakla biter, ne de birbirinden başka dünyaları oluşturmakla. Bundan dolayı sonsuz sayıda dünyaların varlığı gerçektir *(Herodot Mek.)*

Görüntüler (Örnekler)

Duyulur nesnelerle özdeş biçimde görüntüler vardır. Bunlar algılanır nesneler. Çok incedir bunlar. Nesnelerin gerçek *örnekleri* (typoi) denir onlara. Nesnelerin yüzeylerinden çıkar bu ince görüntüler (örnekler) gelir duyularımıza. Bunlar çevremizi kuşatan havada yayılır. Bu *örnekler*(typoi) incedir, oyuktur kimi. Bunlar nesnelerden çıkıp yayılırken nesneler eksilmez, nesneleri kuran atomlar azalmaz, düzenleri de bozulmaz hani. Bu *örnekler*'e biz *özdeşler (eidola)* diyoruz. Bunlar boşlukta, atomların çarpışmasından doğan bir engelle karşılaşmazsa, çok uzaklara değin giderler. *Hızlılık, yavaşlık* bunların engellerle karşılaşması sonucu doğar. Ancak uçan bir nesne bir süre içinde birçok yere varamaz birden... bu uçuşmalar da atomların çarpışması yüzündendir. *(Herodot. Mek.)*

Algı Olayı

Dıştan gelen nesnelerin içimize işlemesiyle görebiliriz, düşünebiliriz *biçimler*'i. Dış nesneler ne kendileriyle aramızda bulu-

nan havanın, ne bizden onlara giden ışınların, ne de başka yayılan görüntülerin aracılığı ile biçimlerini, boylarını bize olduğu gibi verebilir, bize özdeşlerini veren örnekleri gönderebilir. Onları algılamamız ancak onlardan çıkıp bize gelen, görme duyumuza... çarpıp algı gücümüze ulaşan görüntülerle *(typoi)* gerçekleşebilir. Bu görüntüler çok hızlı devindiklerinden bir bütünlük içinde, düzgün *görüntüler* oluştururlar. Katı nesnelerin özünü kuran atomların titreşimi sonucu doğan *düzenli basınç* onlarla doğal bir bağlantı sağlar. İster düşgücümüzle *(tasarlama yeteneği)*, ister duyumlarımızla olsun, alınan biçimler, belirli özellikler nesnelerden çıkan *görüntüler*'in, ya da onların anılarının oluşturduğu varlıklardır. *(Herodot Mek.)*

Yanılma

Yanılma, yanlış yargı ancak bu -*görüntülere*- sanıların yaptığı katkılar yüzündendir... Görülenle bağlantılı, ancak onunla öz kuruluş bakımından ilişkisi olmayan bir devinme -*o görüntüyle*- eş sürede duyularımıza gelmese yanılma da olmazdı. *(Herodot. Mek.)*

İşitme Olayı

İşitme de bir ses, bir çınlama, bir gürültü çıkaran, ya da başka bir yoldan işitme duyumunu etkileyen bir nesneden gelen, akım yüzünden gerçekleşir. Bu akım birbirine benzeyen atomlarla yayılır. Bu atomlar yüzeyinden çıktıkları nesneye değin varan bir bağlantı, özel bir bütünlük kurar (aralarında). Kendilerinin karşılığı olan duygu böyle doğar.. nesnelerle bağlantı kurulmadan -işitme duyumu- olamaz... İşin doğrusu şudur: bir ses çıkardığımızda bizde doğan *vuruşun* birden kimi nesnecikleri itmesi sonucu soluğumuz türünden bir *akım* oluşur. İşte işitme duyumunu doğuran budur. *(Herodot. Mek.)*

Evreni Tanıma

Evrenin yapısını iyice öğrenmeyen, yalnız tanrılık masallarla yetinen bir kimse, en önemli olaylar karşısında korkudan kendini alamaz. Bundan dolayı doğayı bilmeden, anlamadan tutarlı bir sevince varma olanağı da yoktur. *(Maksimler'*den)

Mutlu Yaşama

Ne uslu, doğru, ölçülü olmadan mutlu yaşanabilir, ne de mutlu olmadan uslu, doğru, ölçülü olunabilir. Bunlardan, sözgelişi usluluk, eksik olursa kişinin doğru, ölçülü olması da elden gelmez. *(Maks.)*

Tutkular

Kolayca sağlanır doğanın verdiği bolluk, belirlidir o. Oysa tutkuların ne sayısı bellidir, ne de sınırı. *(Maks.)*

Duyumlar

Bütün duyumlara boşversen bile, gene, bir dayanak bulman gerekir onların dışında, onu da bulamazsın ya. *(Maks.)*

Doğaya Uyma

Hangi nedenle olursa olsun, doğaya uyman gerekir, yaptığın işte. Usun yolunu bulamazsın onun dışına çıktığın gün. Onu izlemelisin. *(Maks.)*

Doğruluk (Tüze)

Kendiliğinden varolmamıştır doğruluk. Gerçek doğruluk nerede olursa olsun, toplum içinde de dışında da, kötülüklerden kaçınmaya, kötülük görmemek için yapılan anlaşmalara bağlıdır. *(Maks.)*

Haksızlık

Kendiliğinden kötü denmez haksızlığa. Gerçek kötülük, suçluları cezalandırmakla görevli kimselerin haksızlığından kurtulmak için korkuya kapılmaktadır. *(Maks.)*

Bilgelik en yüksek iyi *(megiston agaton)*dir. İnsan için temel erdem bilge olmaktır.

İnsan doğru yaşamak için çaba göstermelidir.

Yaşamın amacı gövdenin bütün acılardan sıyrılmasıdır.

Bütün canlıların en doğal eğilimi sevinci elde etmek, sevinç içinde yaşamaktır.

Sevinç acıdan kurtulmalıdır.

Açlık çekmemeli, susuzluk duymamalı, soğuğa karşı direnip üşümemeli, insan gövdesinin özlem duyduğu, istediği durumlar bunlardır işte. Bu durumda bulunan, gelecekte böyle bir duruma varabileceğini düşünen kimse mutluluk konusunda tanrıların en yücesi sayılan *Zeus* ile yarışabilir.

Tanırların evrenle ilgili bir etkileri yoktur.

Bütün bilgelerin dayanağı apaçıklıktır. Kesin bilginin ölçüsü odur.

Doğrunun yaşamdaki genel ölçüleri *sevinç* ile *acı*dır.

Gerçek varolan yalnız *boşluk* ile onun içinde devinen *atomlar*'dır.

Acıdan kurtulmalı, sevince dalmalı, insan ancak bunları gerçekleştirmekle mutluluk yoluna girer.

Tininde barış duygusu olan bir kimse, ne kendini, ne de başkalarını tedirgin eder.

Yiyeceklerin bol oduğu bir sofrada, altın bir iskemleye oturup tedirgin olmaktansa, bir hasırın üstünde gönül sevinciyle oturmak yeğdir.

"Bu kadar yeter"in az geldiği bir kimseye hiçbir şey yetmez artık.

Bilgenin gözünde rastlantının etkisi önemsizdir. Bilge yaşamını usla düzenler.

İnsan yolda iken gelecek güne geçmiş dündan daha iyi bir biçim vermeye çalışmalıdır. Bir de ereğe ulaştı mı artık her günümüz sevinç konusunda birbirine eşit olmalıdır.

Komşun görünce utanacağın bir işi yaşamın boyunca yapma.

Başına gelen bir iyiliği anımsamayan kimse özünden kocalmıştır artık.

Mutlu bir yaşama yararlı olanların en büyüğü, en iyisi, en zengini dostluktur.

Bir insan dostlarının acısına katıldığını yardımla, bakımla göstermeli, onunla bir olup sızlanarak değil.

Ölümün bizi ilgilendirmediği düşüncesine alışmaya bak. Her iyilik, her kötülük duyuya dayanır. Ölüm ise duyunun bitişi demektir. Bundan dolayı ölümün bizi ilgilendirmediğini gösteren bilgi yaşam için sonsuz süreli bir varlık, bir ölümsüzlük özlemini giderir, bize ölümlü yaşamın doyasıya tadını çıkarmayı öğretir. Ölümde korkulacak bir durumun olmadığını kavrayan bir kimse için yaşamda korkulur bir yan da yok demektir.

Tanrılar insanların yakarışlarına, dileklerine kulak assalardı insanların başına büyük yıkımlar, kötülükler gelirdi. İnsanlar birbirleri için durmaksızın öyle çok kötülükler dilerlerki.

Gizlilikte yaşamaya bak.

Gerçekten bütün sevinçler iyidir, ancak onları doğuran nedenlerin kimi sevinçten çok kötülük getirir insanın başına (*Maks*).

Daha yeni doğdum, der, ölürken kişi.

Ne saçmadır elinden geleni tanrıdan istemek.

Özgürlüktür en güzel yemiş kendi kendine yetişin.

Korkutan korkar boyuna.

Tin gövdede kaldığı sürece duyarlılığını korur.

Gövdenin atom yığını çözülünce tin de dağılır artık, kalmaz eski yetenekleri. Uyarılamaz, bu yüzden de gider duyarlılığı.

Gövdesizlik *(asomaton)* sözünü salt varlık anlamında söylerim.

Bir hiçtir ölüm bizim için, ne dağılan bir nesnede duyarlık olur, ne de duyarlığı olmayan bizi kaygılandırır.

Bütün kişiler için eşittir *doğruluk* genellikle, karşılıklı anlaşmaya dayanan bir toplum için yararlıdır.

Toplum için yaratmıştır bizi doğa.

Gelecek günden beklediği çok az olandır onu en güzel bir tutumla karşılayan.

Bana sevinç vermeyen güzelden geçerim seve seve, yererim öyle birine tapan delileri de.

Özü kötü olanların işleri yolunda giderse burunları büyür, bozulursa yıkılırlar birden.

Çok kimseler varlık içinde yüzmüşler de sıkıntılarını giderememişler bir türlü, daha büyük işler açılmış başlarına üstelik.

Şu azla yetinme korkusu var ya, sıradan kimseleri gerçek korkularını arttıracak işlere sürükler durur.

Tartışmada yenilenin kazancı çok büyüktür, bilmediklerini öğrenmiştir de ondan.

Felsefe ile uğraşır gibi görünmek iş değil, bunu gerçekten yapmalı kişi. Bize gereken görünüşte sağlam olmak değil, gerçek sağlığa kavuşmaktır.

İyiye karşı değil, kötüye karşı güçsüzüz ancak. Sevinç bizi güçlendirir, acı güçsüz bırakır da ondan.

Erdem kişiyşi doğru yaşamaya götüren bir yol niteliğindedir, bir doğru olma aracıdır.

Ancak bilgili kişi erdemlidir. Bilgenin düşünceleri ile yaşayışı arasında bağlantı bulunur.

Yaşamanın ereği mutluluktur. Mutluluk ise yaşama süresince tin sarsılmazlığına, *ataraxia*'ya varmaktır.

Kimsecikler anlamasın isterse, ben kalabalığın boş düşüncelerine kapılarak alkış toplamaktansa, kendi doğa görüşüme uyarak bütün kişiler için yararlı gördüklerimi açıkça söylemeyi daha üstün tutarım.

Dünyayı dolaşıyor dostluk boyuna, mutlu bir gelecek için uyarmaya çalışıyor bizi.

Gerekli olanlardan kimi mutluluğumuz için, kimi sağlığımızı korumak için, kimi de yaşayabilmemiz içindir. Yanılmadan incelersek istekleri gövdenin, tinin sessizliği ne yapmak, neden kaçınmak gerektiğini öğreniriz. Mutlu bir yaşayışı bunların ikisi birden doğurur ancak.

Gösterişsiz, az giderlerle yaşamaya alışmak iyi bir sağlığın en üstün güvencesidir. Bu kişiye, yaşamanın kaçınılmaz gerektirimlerini yenme kolaylığı sağlar.[1]

1. *Epikuros*'la ilgili çalışmada şu kaynaklardan da yararlandım:

Epikür'ün Yaşama Sevinci Felsefesi, Heinrich Schmidt'ten çeviren: *Y. K. Köni*, İstanbul 1946.

Epikür, Mektuplar ve Maksimler, Johannes Mewaldt'ten çeviren: *H. Örs*, İstanbul 1962. Diogenes Laertius.

Dördüncü Bölüm
Stoa Düşüncesi

STOA DÜŞÜNCESİ

Bilginin kaynağı
Bilginin kesinliği
Duyulardan kuşkulanma
İstenç özgürlüğü
Mutluluk
Yaşama sevinci

STOA DÜŞÜNCESİ

İ.Ö. IV. yüzyıllarda ortaya çıkan düşünce çığırları arasında en ilginci *Stoa düşünce çığırı*dır. Öğretimin içi süslü, duvarlı resimli, kemerli bir yapıda yapılması nedeniyle bu adı alan düşünce akımı, daha çok, bir aktöre, bir istenç felsefesidir. İlkin *Kıbrıslı Zenon* eliyle kurulan bu çığır İ.Ö. 306 yılında Atina'da öğretime başlamış, kısa bir süre içinde geniş bir alana yayılmıştır. Stoa düşüncesinin ereği insanın mutluluğu, erdemli olması, sevinç içinde yaşaması, acılardan, kaygılardan sıyrılmasıdır.

Stoa düşüncesi ile daha önceki dönemlerde ortaya çıkan, *Sokrates*'in düşüncelerini benimseyen, *Kynik* öğretisi arasında benzerlik, yakınlık vardır. Önceleri *kynik* çığırın etkisi altında kalan *Stoa düşüncesi* sonradan ondan ayrılmış, kendi kişiliğini, özelliğini ortaya koyan biçimi kazanmıştır.

Stoa düşüncesi bilgi sorunu üzerinde durur. Ancak bu bilgi insan mutluluğunu, düzenli yaşamını sağlayan bilgidir, bilgeliğin bilgisidir, erdemin bilgisidir. Bu çığırın anlayışına göre evren kendi kendine yeter, tanrılarla bir ilgisi yoktur. Tanrılar evrene, dışardan, karışmaz, onun yönetiminde etkili olmazlar.

İnsan için önemli olan, gerçek bir değer niteliği taşıyan onun bağımsız, istenç bakımından özgür olmasıdır. Bu iki durum gerçek bir yaşam tutumudur, bir değerdir.

Bütün varlıklar usa uygun bir ereğe göre düzenlenmiş, kurulmuş olduğundan devinmeleri de bu niteliktedir. Evrende olup biten bütün oluşmalar gerekimlidir. Bunların olduklarından başka türlü olma olanağı yoktur, düşünülemez de. Evrende egemen

olan bu *gerekimliliktir*, evrende, *rastlantı* yoktur. Ancak bu *gerekim* devinsel değildir, içten gelir, dirimle bağlantılıdır. Bütün insanların elinden kurtulamayacakları *gerekimli* bir *yazgıları* vardır. Bu *yazgı* köklüdür, temeldir. Gerçek olan kesinlikle *özdeksel* olandır. Varlıkta *yazgı* dıştan gelen bir itim sonucu değildir. Dinlerin anladığı, yorumladığı anlamda bir tanrı yoktur. Tanrı ancak evren bütününün özü niteliğindedir.

Ölüm gövdenin, tinin evren tinine, evren bütününe bir dönüşüdür ancak. Evren tini bütün varlık türlerini kuşatmış, onların özünde yerleşmiştir. Bu niteliği yönünden alınırsa insanın ölümden korkması anlamsızdır. Ölüm bir yokoluş değil, bir kaynağa dönüş olayıdır. Ölümle insan varlığını kuran tin, gövde gibi iki ayrı öz, ayrışır, gerçek kaynaklarına döner. Bu kaynak da evrendir, bütün varlık türlerini kapsayan sonsuz, sınırsır *bütündür*.

İnsan için en uygun yaşama biçimi doğaya uymak, onun ilkelerine göre devranmaktır. İnsan gerek gövdesiyle, gerekse tini ile evren bütününün bir bölümüdür. Bu niteliği yüzünden yaşamını evren düzenine göre kurması gereği vardır, bunu yapmak için kendini baskıya alması da gerekmez. Doğanın akışına uymak, olayların çalkantısı içinde yerini bulmak yeter. Bu da *istenç* ile, kendini iyi tanımakla, kavramakla olur ancak. İnsan evrenin bir bölümü olduğu için onu tanımada, kavramada büyük güçlüklerle karşılaşmaz, yeter ki kendini bir istenç bütünlüğü içinde bu işe verebilsin. Stoanın bu görüşüne varlık birliği denir. Bu görüş sonraki çağlarda daha geniş, daha derin yorumlara uğrayarak dinlerin özüne işlemiştir. İnsan yaşamının düzenindeki yerini almasına, kendini bulmasına bağlıdır. İnsan kendini tanıdığı oranda evreni, evreni anladığı ölçüde kendini kavrar. Başka bir deyimle insanın kendini bilmesi, evreni bilmesi evreni bilmesi kendini bilmesidir.

Evrende olup biten bütün işleri, olayları yöneten gene evren tinidir.

Zenon

Sonraki dönemlerde *Stoa* (kemer) diye adlandırılan felsefe çığırının kurucusu *Zenon* (İ.Ö. 336-264) Kıbrıslıdır. Genellikle

Kıbrıslı Zenon diye anılır. Bir kemerli yapıda öğretim yaptığı için bu düşünce çığırına *Stoa* denmesi bir gelenek niteliği kazanmıştır.

Zenon, gerek düşünceleri, gerek davranışları bakımından katıksız bir *hellenistik çağ* bilgesidir. Görüşleri, düşünceleri bakımından *Kynik* felsefe okulunun etkisi altında kaldığı bilinen *Stoa* çığırı zamanla yeni bir yol tutmuş, yavaş yavaş *kynik* felsefe görüşünün dışına çıkmıştır. *Zenon* bu konuda ayrı bir özellik taşır. Ondan kalan özdeyişlere bakılırsa *Zenon* felsefeye mantık açısından, *bilgi* sorunundan girer. Ona göre bütün bilgilerin kaynağı duyulardır. Duyulardan alınan izlenimler insan tininde yerleşir, mantık kurallarına göre düzenlenir. Bilginin doğruluğu konusuna olan uygunluğuna bağlıdır. Duyularla alınan, tinde düzenlenen bilgi konusuna uyduğu ölçüde gerçektir. O buna *katalepsis* diyor. *Katalepsis* konuyu kavrayan, olduğu gibi yansıtan, izlenimle nesne arasındaki *özdeşlik* sağlayan bir varsayımdır. Bu kavram doğru bilginin, doğrunun ölçüsü durumundadır ona göre.

Gerçek olan varlık *özdektir*. Özdeğin dışında kalan her şey bir kavram, bir *varsayım*'dır. Evrenin özü, onu kuran ilke özdektir. *Zenon* evrenin özünü kuran özdeğin (ilkenin) *ateş* olduğunu ileri sürmekle *Herakleitos*'un izinden yürüdüğünü gösterir. Onun dilinde *özdek, ateş, doğa, tanrı* özdeş bir varlıktır. Kimi yerde tanrı, kimi yerde doğa, kimi yerde *ateş* der varlığın ilkesine. Evrenin tek bir özden kurulduğunu, bunun yaratılmadığını söylediğine göre tekcil bir varlık anlayışını benimsediği ortaya çıkar.

İnsanın erdemli, bilge olması evrenin yapısı, varlığın özü üstüne kesin bilgi edinmesine bağlıdır. Aktörenin gerektirdiği erdem ancak kesin, açık seçik bilgiyle oluşur. Erdemli olmanın tek ilkesi doğru bilgidir. Bilge kişi erdemli kişidir. Bir bilgenin erdemi us kurallarına dayanan bilgisine, istenç gücüne bağlıdır. İnsan usu doğa düzenine uyduğu ölçüde doğru yolda gidiyor demektir.

Tin sıcak bir soluktur, gövdeye egemendir. Gövdenin bütünlüğünü kaplamıştır. İnsan tini sekiz bölümdür. Biri us, beş duyu, konuşma yetisi, bir de üreme gücü. Bu sekiz bölüm de tinin gövdede birliği sağlayan yönetimi altındadır.

Kötülük tinin gövdede sağladığı birliğe, ölçülülüğe aykırı bir davranıştır.

Zenon'dan Özetlemeler

Bütün bilgilerin kaynağı tinde izlenimler bırakan duyu verileridir.

Doğruyu yanlıştan ayıran tek ölçü *katalepsis*'tir (kavrama, anlama yeteneği).

Episteme (kesin bilgi) yalnız bilgelerde bulunur.

Evrenin özünü kuran ilke (arkhé) özdektir, *ateş*'tir.

Gövdeyi devindiren, onu bir bütün olarak yöneten tin sıcak bir soluktur. gövdenin bütününe yayılmıştır.

İnsan usunu ölçülü olmaya götüren tek yol onun doğaya uymasıdır. Doğanın sarsılmayan, doğrunun ölçüsü olacak nitelikteki bir düzeni vardır.

Erdem, insan usunun *doğru* olmasıdır. Doğru olmayan bir durumun, bir tutumun erdemle ilgisi yoktur. Erdem doğruluktur.

Bilge kişi aktöre bakımından yetkin, olgunluğa ulaşmış olandır.

Bilge kişinin bilgisi ile eylemi özdeş olmalıdır. Bilgi ile eylem birlik içinde olma gereğindedir.

Doğanın yasalarına uymak (boyun eğmek) kaçınılmaz bir gerekimdir.

Erdem kişiyi mutlu kılar, kötülük mutsuzluğun kaynağıdır boyuna.

Gerçek bilge kendi kendine yeter.

Kleanthes

Stoa öğretisinin ikinci öncüsü olan *Kleanthes* (İ.Ö. 331-233) Assos'ludur. Öğretmeni *Zenon*'un ölümünden sonra okulun yö-

netimini eline aldı. Öğretmeni *Zenon* gibi kendi kendini öldüren *Kleanthes* bu öğretiye *Platon*'un etkisi altında kalarak bir din niteliği kazandırmıştır, denir.

Aristoteles'in görüşlerine yakın bir evren anlayışı, bir varlık görüşü vardır. *Kleanthes*'in. Evren aşağıdan yukarı doğru gittikçe yükselen, olgunlaşan bir basamaklar dizisidir. Bu gittikçe olgunlaşma, bu yükselen yetkinleşme belli bir yerde sınırlanır. Bu sınırın bitiminde olgunların olgunu, yetkinlerin yetkini durumunda olan *tanrı* vardır. Güneş: özdeş olan bu tanrı evrenin birliğini, düzenini sağlayan yüce bir varlıktır. Varlıklar aşamasında ondan yetkini, ondan yücesi yoktur. Yetkin, olgun olan tanrı kötülüklerin kaynağı diye düşünülemez. Tanrıdan kendi olgunluğuna, yetkinliğine uygun eylemler çıkar. Kötülüklerin nedeni değildir o.

Tin denen dirilik verici, devindirici güç bir usla öteki ustan yoksun olmak üzere ikiyi ayrılır. Tinin bu durumu nedeniyle insan için tanrının yardımı gereklidir.

Tanrı varlıkların en yücesidir, en üst aşamada bulunur, o güneşle özdeştir.

Tinin bir bölümü akıllı, bir bölümü akıldan yoksundur.

Tanrı evreni düzenler, birlik sağlar. O, böyle nitelikleri olan bir ilkedir, bir hegemonikon'dur.[1]

Arkesilaos

Kuşkucu çığıra bağlı olan, başlangıçta *Aristoteles*'in görüşlerini benimseyen *Arkesilaos* (İ.Ö. 316-241) Aeolia'nın Pitane (Çandarlı) kasabasındandır. *Pyrhon*'un izinden giderek, onun düşüncelerini yeni bir yorumdan geçirmiş, yeniden düzenlemiştir.

Arkesilaos'a göre *Stoa* öğretisinin öne sürdüğü gerçek anlayışı, bilgi kuramı yanlıştır. *Stoa* anlayışına göre bütün bilgilerin ilk

1. *Kleanthes*, burada, varlık türlerinin belli bir sıraya göre düzenlendiğini, dorukta tanrının bulunduğunu söylerken yeni bir görüş getirmiyor. Tanrının güneşle özdeş olması, onun yaşadığı çağdan en az 1500 yıl önce Mezopotamya'da vardı. *Şamaş* bir güneş tanrısıydı, bütün *varlık* düzeninin doruğunda bulunuyordu.

kaynağı duyulardı. *Arkesilaos* ise duyuların insanı sürekli olarak yanılttığını, duyularla edinilen bilgilerin kesin, doğru, geçerli olmadığı görüşünü savunur. Stoacıların ileri sürdükleri *katalepsis* (tasarım) bir gerçek değildir. Duyulara dayandığı için yanıltıcıdır. İnsan düşte de, delirdiğinde de birtakım tasarımlara kapılır. Bundan dolayı, insanda bilgi yönünden, duyu verileri olan bu tasarımları ölçüye vuracak gerçek, doğru bir ölçek yoktur. Bu ölçeğin bulunmayışı bilginin, özellikle duyu verilerine dayanan bilginin kesin olmadığını koyuyor ortaya.

İnsan davranışta, eylemde bulunmalı. Bunun ölçüsü de usluluk anlamına gelen *phronesis* olmalı.

Bütün savlar eşit ölçüler içinde benimsenebilir, çürütülebilir.

Bir düşünceyi savunmaya yarayan ölçüleri, düşünceyi çürütmek, ona karşı çıkmak için de kullanabiliriz.

Eylemin, davranışın dayanağı *enlogia* (iyice temellendirme) ile *phronesis* (usluluk) olmalıdır.

İnsan için kesin, genel geçerliği olan bilgi yoktur. Duyular insanı boyuna yanıltır.

Khrysippos

Stoa öğretisi'nin kurucularından biri, bir kanıya göre ikincisi olan *Khrysippos* (İ.Ö. 281-208) Mersin yakınlarındaki *Soloi* (Taşköprü)dendir. Düşüncelerinden, savunduğu görüşlerden *Zenon ile Kleanthes*'in izinden yürüdüğü, onların öğretisini benimseyip geliştirmeye çalıştığı anlaşılıyor açıkça.

Khrysippos'un düşüncesine göre felsefenin ereği insanı bilgeliğe ulaştırmak, bu konuda geliştirmek, olgunlaştırmaktır. Felsefenin ikinci bir görevi de insan varlığı ile tanrı üstüne bilgi vermektir. Tanrı varlığını içeren bilgiler en güç, çözümü en yorucu bilgilerdir. Bu bakımdan bu konu uzun boylu çalışmayı, derin derin düşünmeyi, bilgi alanında yetkinliği, olgunluğu gerektirir.

Khrysippos, felsefe tarihinde, Stoa düşüncesini belli bir düzene kavuşturmakla, onun anaçizgilerini kesinliğe ulaştırmakla, sınırlarını belirlemekle tanınır. Ortaya attığı düşünceler, kendinden

önce gelenlerin görüşlerinin, yeni bir yorumu olmaktan öteye geçemez.

Özetlemeler

Felsefenin amacı bilgeliktir, insanı bilgeliğe, yetkinliğe ulaştırmaktır.

Tanrı varlığını içeren bilgi bilgilerin en çetini, en derinidir.

Felsefe insan varlığı ile tanrı varlığı üstüne kesin bilgi vermeye çalışır.

Doğruluğun ölçüsünü bulmalı.

Karneades

Kuşkuculuğun en güçlü savunucularından biri olan, *Arkesilaos*'tan sonra Akademia'nın en etkili yöneticisi sayılan *Karneades* (İ.Ö. 214-126) Kyrenelidir. Düşünce yönünden Stoa anlayışına karşıdır. Ona göre, insan bilgisinin doğruluğunu, genel geçerliliğini gösterecek kesin bir ölçü yoktur. Bu bakımdan insan bilgisi duyulara dayandığı oranda gerçeklikten, doğruluktan yoksundur. Duyulardan gelen bütün algılarımız insandan insana, durumdan duruma göre değişir, onlar görelidir. Durum us ilkeleri için de böyledir. Us ilkeleri soyut birer kavramdır, yalnız mantık düzeyinde kalır, gerçek olaylara uygulanamaz. Bu nitelikleri yönünden onlar da gerçek bilginin, doğru denen bilginin genel ölçüsü olamaz.

Karneades'e göre evrenin belli bir tini, bütün varlık türlerine dirilik veren, onları yöneten bir gücü yoktur. Nitekim tanrı denen nesnenin varlığı da kesin değildir, o kişilere göre değişen bir varsayım olmaktan öteye geçemez. Tanrı da boş bir kavramdır. Gök varlıkları *canlı* değildir. Onların bütün devinimleri doğal nedenler dolayısıyladır. Evren usa uygun kurallara göre düzenlenmiş bir bütün değildir. Bunun böyle olmadığını yaşadığımız dünyadaki düzensizliklerden, iyilerin yanında birçok kötünün bulunmasından anlıyoruz kolayca.

Kardeades bu tutumu ile Stoa'nın karşısına çıkıyor, bütün düşüncelerini stoacı görüşü çürütme konusunda yoğunlaştırıyor.

Özetlemeler

Bütün nesneler birleşiktir, gelip geçicidir, kalıcı değildir. Varlık bütününde değişmezliği, olduğu gibi kalıcılığı olan bir ilke yoktur.

Bütün ilkeler (varlığı kuran özler) sürekli olarak birbirine dönüşür, başkalaşır.

Varlığın ilkesi olduğu söylenen ateş de gelip geçicidir, değişim içindedir. Üstelik ateş de canlı (diri) olamaz.

Bütün canlı varlıklarda duyum yeteneği vardır, ancak bu yetenek de sürekli, sonsuz değildir, geçicidir.

Duyu algıları kişiden kişiye göre değişir, kesin olamaz.

Ne duyu algıları, ne us ilkeleri bilgi için genel geçerliği olan ölçü olabilir.

Evrende bulunan bozukluklar, iyilerin yanında kötüler bize tanrının olmadığını, dünya işlerini düzenleyen bir dış etkenin bulunmadığını gösteriyor boyuna.

Panaitios

Bir yandan Stoa, bir yandan da kuşkucu düşünce akımının etkisi altında kalan *Panaitios* (İ.Ö. 180-110) kuşkucu çığırın en güçlü bilgelerinden sayılan *Karneades*'in izinden yürüdü. Onun düşünceleriyle *Stoa* anlayışı arasında bir türlü *uzlaşma* sağlamaya çalıştı. Kuşkucular katı görüşlerini yumuşatmak, atılımlarını dizginlemek yolunu tuttu. Roma'da bulunduğu sürece *Orta Stoa* denen felsefe okulunun kurulmasını, gelişmesini sağladı.

Panaitios birbakıma us ilkelerine bağlı kalmak, Stoa görüşünü us ilkelerine göre yorumlamak eğilimindedir. Bu yüzden gerek düşüncelerini açıklamada, gerekse eleştirilerinde yumuşak davranmayı, orta yolu tutmayı başardı.

Panaitios'a göre tin için ölümsüzdür denemez, tin ölümlüdür. Evren ilksiz, sonsuzdur.

Panaitios'un önemli düşüncelerinden çok, felsefe çığırları

üstüne yazdığı *Peri Aireseon* (Kanılar Üstüne) adlı yapıtından dolayıdır.

Philon

Kuşkucu okulun görüşlerini benimser görünmesine karşılık *Stoa* düşüncesine de yaklaşan *Larrissa*'lı *Philon* (İ.Ö. 160-79) *sanı*'nın da bir *bilgi* olabileceği görüşünü savunur. Ona göre *katalepsis*'de bir *aldanma,* bir *yanılma* sözkonusu olabilir. Ancak, o da, bilgi konusunda *kesin* bir yargıda bulunmuyor, daha çok *olasılık* olanağı üzerinde duruyor.

Felsefe insana, bilgi alanında, kolaylık sağlayan bir yöntem, bir ölçü bulma gereğindedir. *Philon* felsefe alanına yeni bir görüşle değil öğrencisi olduğu, izini sürdüğü bilgelerin düşüncelerini yorumlamakla, yaymakla, daha doğrusu yeniden elealmakla girdi. Felsefe sorunları içinde, daha çok aktöre konuları üzerinde düşünmekle yetindi.

Antiokhos

Philon'un öğrencisi *Antikhos* (İ.Ö.? öl. 68) *kuşkucu* akımı izleyenlerdendir. Ancak onun kuşkuculuğu da Stoa görüşüne bağlılığı da pek belli değildir. Ona göre duyu gücü sağlam, eksiklikten arınmış insanın doğru bilgileri olabilir. Bütün bilgilerden kuşkulanmaya kalkınca ortada bilgi denecek bir nesne kalmaz. *Antiokhos* bunları söylerken kesin bir çözüm yolu, doğru bilgiye aydınlık getirecek bir tanım da ileri sürmez, daha çok birtakım savlar, başkalarının görüşlerine karşı çıkmayı içerir nitelikte düşünceler ortaya atar.

Posidonios

Penaitıos'un öğrencisi *Poseidonios* (İ.Ö. 135-51) Suriyelidir. *Stoa öğretisi* ile *kuşkuculuk* arasında yalpalar. Düşüncelerinde *deney* verilerine önem verdiği, onlara dayandığı görülür.

"Organizma bir kavram olmaktan çok, doğrudan doğruya kavranmış olan güçlerin canlı bir birliğidir. Evren büyük bir organismadır. Bir yaşam gücü bu organismanın bütün bölümlerini basa-

mak basamak yükselen bir aşamalar dizisi olarak yaratır. Bütün nesneleri birbirine birlikte duyuş bağlarıyla bağlı olan bir bütünde birleştirir... Poseidonios, tinin bölümlerini aynı bir tözün ayrı yetileri diye anlar. İnsan anlayışı da buradan çıkar. İnsanın.... bir tanrısal.... bir de hayvani yönü vardır... Bunların arasında büyük bir gerginlik egemen olur. Tinin uslu olmayan yönü gövdeye bağlıdır. Gövde yalnız beslenmek içindir... bu yüzden de değersizdir... tin için bir zindandır (Platon'da olduğu gibi)."[1]

Açıklama

Gerek *Stoa*, gerekse *Kuşkuculuk* akımları felsefe bakımından yepyeni sayılabilecek birer çığır niteliği taşımaz. Yeni sanılan bütün atılımlar düşüncelerin açıkça söylenmesinde, karşı çıkışların kesinliğindedir. Bu iki çığır da, daha önce belirtildiği gibi VI., V. yüzyılların felsefe görüşlerine dayanır. Bu iki çığıra bağlı bilgelerin yaptıkları, eski sorunların yeniden elealınması, yeni bir yorumdan geçirilmesi olmaktan öteye geçemiyor.

Felsefe tarihi boyunca elealınan sorunlar, ileri sürülen çözüm yolları birer karşı çıkış, birer ayrı sav durumundadır. Sorunlar bellidir, sınırlıdır. Bilgelerin uğraşları bu sorunları çağın, çevrenin anlayışına, bilgi ortamının durumuna göre değerlendirmektir. Bu durum bu dönemdeki bilgelerin Stoa ile Kuşkuculuk arasında bocalayışlarından anlaşılıyor.

Thales'ten başlayarak ilkçağın sonuna değin sürüp giden felsefe çatışmaları, çığır tartışmaları evrenin yapısı, varlığın özü, bilginin kaynağı, aktöre ölçüleri, gerçeklik, insandaki kavrayış gücünün sınırları, ruhun kuruluşu, ölüm, ölümsüzlük gibi değişik konuları içerir. Ancak bu konular üzerinde yapılan tartışmalar çığırların anlayışına, yorumuna göre değiştiği için sorunlara genel geçerlik taşıyabilecek nitelikte bir çözüm getirmez. İşte *İkinci Dönem* adı verilen başlık altında incelenen akımların genel durumu budur.

1. Bu bölümü yazarken hocam Prof. Dr. Macit Gökberk'in (*Felsefe Tarihi*, 1967) adlı yapıtından birtakım kavramları değiştirerek aldım.

ROMA DÜŞÜNCESİ
Toplum düzeninde yasanın etkinliği
İstencin egemenliği
Doğa felsefesine dönüş
Varlığın yapısı
Bilginin kaynağı

ROMA DÜŞÜNCESİ

İstenç özgürlüğü
Hukuk kurumları
Yönetim gücü
Tin-gövde bağlantısı
Tanrı-evren ilişkileri
Görev gerekliliği
Mutluluk
Dostluk
Toplumdan uzak kalma *(otio)*
Devlete karşı bireyin sorumluluğu
Us *(ratio)ı*
Tin-can-anlık-anlak (Dirilik-yaşama-anlama gücü-kavrayış gücü)
Yeni Atomculuk öğretisi (dört ilke, varlığın yapısı, devinme, düşünme, yokluk, varlık, boşluk)
Bilgi
Algı gücü (duyular)
Ölüm
Ölümsüzlük
Zaman
Uzam (yer kaplama-boşluk-doluluk bağlantısı)
Gereklilik-rastlantı
İçe kapanış (mutluluğu toplumdan uzakta kalıp derin bir düşünceye dalarak bulma anlayışı)
Erdem-yiğitlik-iyilik-olgunluk-*ben bilinci* gibi sorunlar arasındaki bağlantı

ROMA DÜŞÜNCESİ

Roma Felsefesi yeni bir görüş, yeni bir anlayış düzeni, ya da yeni sorunlara yeni çözüm yollarının getirildiği bir dönemin yaratması değildir. Eski sorunların, çağın anlayışına, yeni yönetim düzenlerinin doğuşuna göre yapılan yorumların ortaya atıldığı görülür. Bu yorumlarda ana konu gene insan, evren, insanın evren düzeni içindeki yeri, özgürlüğü (istenç yönünden), bağımsızlığı (toplumsal açıdan), tüze, tanrı, bilgi, erdem, aktöre gibi konuların yeniden işlenmesi, tartışılması ön dizide yer alır.

Roma felsefesi, daha çok, insan istencini temel sorun olarak elealır. Bu alanda da, Yunan düşüncesinin önderliği, Anadolu felsefesinin izleri göze çarpar. Daha önceki dönemlerde gelişen felsefe çığırları, özellikle İ.Ö. IV. yüzyıldan, 11. yüzyıla değin gelen çığırlar, yeni görüşler ortaya atmaktan çok aracı, uzlaştırıcı bir yol tutmuşlar, öğretiler arasında bir düşünce birliğine, görüş anlaşmasına doğru gider gibi olmuşlardı. Bu çığırların üzerinde durduğu ortak konu bilgi ile doğruluk sorunu idi. Bu sorunlara bir yandan Kuşkucular, bir yandan Stoacılar değişik açılardan yorumlar getiriyor, kuşkucu görüş zaman geçtikçe eski katılığını yumuşatıyor, daha yatkın, daha uysal bir tutumu benimser görünüyordu. Bu görüşün, bu uzlaştırıcı tutum Hellenistik çağının başlıca özelliğiydi.

Felsefe sorunlarını Roma'ya getiren, orada felsefe görüşlerinin yayılmasını, tutunmasını sağlayan gene Grek bilgeleri olmuştur. Zamanla gelişen, Yunanistan'ı boyunduruğu altına almaya yönelen Roma egemenliği yönetim düzeninde kendi buluşla-

rına, kendi yasalarına dayanıyor, felsefe alanında Grek düşüncesinin etkisi altında kalıyordu.

Yunan felsefesi evrene açık, insanı içeren, insanın bütün yönlerini (belli bir açıdan da olsa) elealan, onu çözümlemeye çalışan bir nitelik, bir erek taşıyordu. Roma felsefesi ise insanı daha çok bir istenç varlığı olarak niteleyen, öyle yorumlayan bir felsefedir. Bu eğilim Roma düşüncesinin bir devlet, bir yönetim anlayışına bağlı kalmasından ileri geliyordu. Roma ulusu için önemli olan egemenlikti, yasalara dayanan sağlam bir yönetim düzeniydi. Bir Roma aydını için başlıca sorun yönetim, Roma insanının gücünü, değişmeyen niteliğini ortaya koymak, doğa kurallarına benzer nitelikte bir devlet düzeni kurmaktı. Romalı yurttaş kendinin bir istenç insanı olduğuna inanıyor, duygulara, Yunan felsefesinde olduğu gibi geniş yer vermiyordu. Yunan düşünesinde gözler tinler evrenine, bu evrenin ötesinde varlığı düşünülen başka bir varlık ortamına da çevriliydi. Roma düşüncesinde bu yok gibidir. Gerçek olan içinde bulunduğumuz evrendir. Evren insanla başlayan, insanla sürüp giden sınırsız bir bütündür. Evrenin yasaları, düzenleri, varlık koşulları insan için de geçerlidir. Yunan düşüncesinde bilge kişi felsefe yapan, bilgiyle dolan, erdemle yüklü kişidir. Roma görüşüne göre bilge kişi istençli kişidir. Erdeme giden bütün yollar sarsılmayan, evren olayları karşısında gücü eksilmeyen insan istencinin özünden geçer. Erdemli olmak, bir bakıma sağlam, sarsılmayan bir istencin taşıyıcısı olmaktır.

Romalı aydınlar, bilgeler felsefe denince biraz da Yunan düşünce ürünlerini aktarmayı, kendi dillerine çevirmeyi, o konuları yeniden işlemeyi, daha doğrusu kendi anlayışlarına, dünya görüşlerine göre yorumlamayı anladılar. Roma aydını felsefeye yenilik değil *yineleme* getirdi. Devlet egemenliğinin yaygın olduğu bölgelerde konuşulmaya başlanan Latince bütün felsefe görüşlerini karşılayabilecek bir güçte değildi. Bunu gören Roma aydınları, özellikle *Cicero,* Yunanca felsefe kavramlarının Latince karşılıklarını bulma işine koyuldu. Latince köklerden birçok kavram türetti, böylece Latin dilini geliştirdi, yalnız bir yönetim, devlet dili olma durumundan kurtardı, onu bir felsefe dili biçimine soktu.

Roma düşüncesinin Yunan felsefesinde bir yorum olarak eklediği tek konu *hukuk*'tur. Bu *hukuk* eski Roma inançlarının, ge-

leneklerinin, toplum düzeninin izlerini taşır. Daha önceleri de vardı. Roma toplumunda egemendi. Roma aydınları, yöneticileri bu eski hukuku Yunan felsefesine göre, belli sınırlar içinde, yeniden düzene koydular, içine Yunan toplum görüşünü yansıtan düşünceler, yorumlar kattılar.

Roma düşüncesi, gide gide, bir devlet felsefesi, bir yönetim kuramı niteliğine büründü. Bu onun toplumsal yapısı gereğidir. Roma insanı, belli bir anlamda, *dünya insanı*'dır, onun düşüncelerinin, görüşlerinin kaynağı içinde bulunduğumuz evrendir. Gerçekötesi evren Roma aydınını çok mu çok az ilgilendirir. Roma felsefesinde pek geçerli sayılan *naturam sequi* (doğayı izleme, doğaya uyma) deyimi Roma aydınının temel görüşünü dile getirir. Doğanın kesin yasaları, değişmez kuralları Roma aydınının düşüncesinde *devlet* denen varlığın anailkeleri durumundadır. Devlet de doğa oranında sağlam bir yapı kazanmalıdır. Roma görüşüne göre insanın bütün çabaları Roma egemenlik anlayışını pekiştirecek bir nitelikte olmalıdır. Bu yönetim de bir istenç düzenine, istençle bağdaşan, sınırlanan *erdem* (virtus)e dayanma gereğindedir.

Roma felsefesi, belli bir anlamda, yeniden yorumlanan, *yinelenen* bir *Stoa* felsefesidir. Bu yüzden orada gelişen düşünceye *Stoa* demek, onu böyle nitelemek bir gelenek kılığına bürünmüştür.

Roma'da gelişen düşünce çığırına göre de, insan için, önemli olan *mutluluk*'tur. Bu mutluluk bir *istenç mutluluğu* niteliğindedir. Bu yüzden biraz da insanın elindedir. Roma istenci bütün güçlükler, çetinlikler karşısında sarsılmayan, dayanan bir istençtir. En ağır acılar bile bu istenci sarsamaz. Bu istenç bir *yargıda bulunma* niteliği taşır. Öyleki bir Romalı istencinin sağlamlığını göstermek için elinin parmaklarını göz kırpmadan ocağa sokabilir, sokması da gereklidir bir bakıma.

Roma felsefesinde doğa bilimlerinin, insanın içvarlığının yer aldığı görülür. Bu konuda özellikle *Seneca* ayrı bir önem taşır. Ancak gerek doğa, gerek insan evrenin bütününe yöneltilen soru yüzünden girer felsefeye. Öyleki gizli bilimlere, doğada birtakım gizli güçlere inanıldığı da olur. (*Seneca*'da olduğu gibi). Yalnız, bu eğilim, Roma düşüncesini doğal konuları işlemekten alakoymaz.

Cicero

Roma'da Yunan felsefesini, yeni bir anlayışa göre yorumlayan, onun sorunlarını yeniden ele alan *Marcus Tullius Cicero* (İ.Ö. 106-43) bir yandan *Kuşkuculuğa* bir yandan da *Stoa öğretisi*'ne bağlıdır. Atina'da Grek bilgelerinin derslerini dinlediği, onların yazılarını okuduğu biliniyor. *Cicero* Yunan düşüncesinin anakavramlarına Latince karşılıklar bulma denemelerine girişen, Latince köklerden yeni kavramlar türeten bir bilgedir.

Cicero felsefeye yeni bir görüş, yeni bir sorun getirmemiştir. Bütün çalışmaları eski Yunan felsefesinin bir takım konularını Latin anlayışına göre *yorumlamak,* onlara kendi düşünce ölçüleri içinde çözümler bulmaktır. Başka bir deyimle *Cicero* düşünce alanında *aracı, aktarıcı* bir kimsedir.

Cicero'nun anlayışına göre felsefenin görevi, konusu insanı mutluluğa götürmektir. Mutluluk bir felsefe sorunu olarak ele alınmalıdır. İnsan yaşarken mutlu olmalıdır. Yaşamın dışında bir mutluluk düşünülemez. Mutluluk bir tin durgunluğu, bir iç sevincidir. Onun biricik dayanağı *erdem*'dir. Mutluluk insanın bütün dünya varlıklarından el çekip içine kapanması, derin derin düşüncelere dalması anlamını içermez. Varsıllık, iyilik, dostluk, sağlık, sevinç (hedone) gibi insanı kendine çeken durumlar da gereklidir. Ancak bunlar yandurumlardır, mutluluğun temeli değildir. İnsanın mutlu, erdemli olabilmesi için bir *tin olgunluğu*'na ulaştırması gerekir. Bu *olgunluk* da ancak bilgelikle sağlanır.

Erdem insanın kendi özüyle doğa arasında *uygunluk sağlama,* kendi *ben*'inin bilincine varmadır. *Ben*'in bilincine varma ise insanın kendini bir *bütünlük* içinde bilmesi, özünün anlamını kavramasıdır. Bu *bilinç (ben bilinci)* insan mutluluğunu sağlayan ilk aydınlık, ilk yoldur. İnsanın özü ile doğa arasında bir bağlantı olduğundan doğayı bilmekle insanın kendini bilmesi eş doğrultuda gider. İnsan doğayı bilmekle biraz kendini, kendini bilmekle biraz doğayı bilir, kavrar. Doğa tanrısal bir us'un en yetkin örneğini verir. O, düzen, uyum bakımından en güzel, en derli toplu bir us varlığıdır. Doğanın özünde evrensel bir us düzeni vardır. İnsanın onu kavraması, anlaması gerekir. İşte bilge kişinin yapması gereken budur, bu bilmedir. Bilmekle yetinmek geçerli bir

davranış değildir, insanın ona (bilgiye) dayanarak *eyleme geçmesi gerekir.* Bilgi insan için *iyi eylemde bulunma* aracıdır. Bu bakımdan felsefe eylemle, eyleme geçmekle ilgilidir. Özellikle devlet kuruluşlarında görev alacak kimselerin erdemli olmaları, kendilerini bilmeleri, bir tin olgunluğuna ulaşmaları gerekir.

Cicero bir aktöreci, bir eğitimci gibi düşünür. Bu yüzden de felsefeyi insanların olgunlaşmaları, yetkinleşmeleri için bir araç diye anlar. Ancak bu araç günlük dilde geçenden ayrı bir anlam taşır. Daha doğrusu onun *araç* dediği bir *yöntem* niteliğindedir. İnsan ki ayrı özden kurulu bir *bütün*'dür. Bu *bütün*'ü kuran özlerin birine *gövde*, birine de *tin* denir. İnsanın *iyi* olması (aktöre yönünden) bu iki öz arasındaki birliğe, uyuma bağlıdır. Bu iki öz yetkin, olgun olduğu ölçü de insan da *iyi* olur. *Cicero*'nun değişik konuları içeren, gerçekte, Yunan felsefesinin üzerinde durduğu sorunlara bir Latin aydını gözüyle bakan epey yapıtı vardır. Bu yapıtlar *Aristoteles*'in ele aldığı konulara çok benzer sorunları içerir.

De Re Publica (Devlet Üstüne), *De Legibus* (Yasalar Üstüne), *De Divinatione* (Bilicilik Üstüne), *Consolatia* (Avunma), *De Natura Deorum* (Tanrıların Özü Üstüne), *Questione Academicae* (Akademiacıların İşlediği Sorunlar Üstüne), *Disputationes Tusculanae* (Tusculum Tartışmaları), *De Finibus Bonorum et Malorum* (En İyi ile En Kötünün Sınırları Üstüne), *De Amicitia* (Dostluk üstüne), *De Senectate* (Yaşlılık Üstüne).

Cicero'dan Seçmeler

Dostluk, insanların, insan ve tanrılarla ilgili bütün konularda birbirini sevme, birbirine bağlanma duygularıyla anlaşmasıdır. Bilgeliği bir yana bırakırsak, bence ölümsüz tanrıların insana en iyi bağışı budur. Kimi zenginliği sever, kimi sağlığı, kimi başkalarına egemen olmayı, kimi yönetim işlerinde yükselmeyi, birçokları da gönlünün uyarınca sevinç içinde yaşamayı. Hayvanlara yaraşır bu sonuncusu, ötekilerse gelip geçici, kuşku uyandırıcıdır, bizim kararlarımızdan çok yazgının elindedir. Katıksız iyiliğin erdemde bulunduğuna inananlar haklıdır bu konuda. Çünkü dostluğu yaratan da, sürdüren de erdemdir. Erdem olmadan dostluk olmaz. Şimdi gelelim günlük dilde erdem sözüne verilen an-

lamın açıklanmasına: Birçok bilginin yaptığı gibi onu öyle parlak sözlerle ölçmeye kalkmayalım... İyi günlerinde seninle eş durumda sevinecek biri olmasaydı tadı çıkar mıydı dostluğun? Öte yandan kötü günlerinde senden çok üzülecek bir dostun olmasaydı o günlere katlanmak ne güç olurdu... Dostluk birçok iyiliği birleştirir, gözlerini ne yana çevirsen onu orada hazır bulursun, onun yabancısı olduğu bir yer, can sıkıcı olduğu bir zaman yoktur. *Ateş ve sudan çok dost gereklidir* demeleri bundandır. Ben burada sıradan insanlar arasındaki dostluktan değil... gerçek, yetkin dostluktan söz ediyorum. Mutlu günleri daha aydınlatır, yıkım günlerinin ağırlığını azaltır dostluk.

Dostluğun çok büyük yararları varsa da biri çok üstündür ötekilerden: dostluk gelecek için pırıl pırıl bir ümit ışığıdır, tinin yıpranmasını, kişinin kendinden geçmesini önler. Gerçek dosta bakan onda kendi örneğini bulur gibidir. Bundandır uzaklardaki dostların yanımızda oluşu. Yoksul varlıklı olur, cılız güçlü, söylemesi güç bile olsa, ölüler yaşamlarını sürdürür gider. Dostlara karşı duyulan saygı insanın içinde yaşayan anıları, onlara karşı çekilen özlem yüzündendir. Bundandır onların ölümlerinin mutlu, ötekilerin yaşamının övülmeye değer oluşu. Bir kalkmaya görsün doğadan sevgi, saygı; ne ev kalır ne ocak, ne de tarım yapılır doğrusu. Bunlar yetmese bile düşünce ayrılıklarından, anlaşmazlıklardan çıkarılabilir dostluğun gücü. Hangi güçlü aile, hangi sapasağlam devlet vardır bozgunculuğun temelinden yıkamadığı? Bundan anlayabilirsin dostluğun ne büyük iyilikler içerdiğini... Dostlukta ne yalan bulunur, ne de yapmacık, onda ne varsa gerçektir, içten gelir. Bundan dolayıdır sanırım, dostluğun gereksinmeden değil de doğadan geldiği. Dostluğun özünde ondan ne gibi bir çıkar sağlanacağı düşüncesinden çok tinlerin sevgiyle birbirine bağlanması vardır (*De Amicitia,* VI, VII, VIII).

.... dostluğu güçlendiren çıkarlar olsa, çıkarların değişmesi sonucu, dostlukların da bitmesi gerekirdi. Oysa insanın özü değişmediğindendir dostlukların da sonsuz oluşu. (*De Amicitia,* IX)

Dostluğu yaşamdan kaldırmak isteyenler, güneşi dünyadan ayırmaya kalkanlara benzerler. Ölümsüz tanrıların insanlara en

iyi, en tatlı bağışı dostluktur... Dostluğu doğuran insan tininde beliren erdem ışığıdır. Böyle tine, ona benzeyen, başka bir tin yaklaşır, bağlanır. Bu birleşme sonunda gerekli olur dostluğun doğuşu. (*De Amicitia,* XIII, XIV.)

.... dostluğun güzel yanı, sağlanan çıkardan çok, dost sevgisidir. Dostlarla gelen ne varsa sevgiyle birlikte olursa sevinç doğurur... çıkar dostluk doğurmaz... Bence dostluğun sınırlarını şöyle belirlemeli: dostların ahlakı pırıl pırıl olmalı, bütün konularda, düşüncelerinde, isteklerinde, eksiksiz bir anlaşma olmalı... politikaya atılanlar arasında gerçek dostlar çok azdır... İnsanın iyi gününde de, kötü gününde de gerçekten bağlı, değişmeyen, sürekli dostluk gösteren kimseler pek azdır, bunların tanrısal bir soydan geldiğine inanmalıyız birbakıma. Dostlukta aradığımız bu sürekliliğin, kesintili olmayışın dayanağı candan bağlılıktır. O olmadan süreklilik de olmaz... Bir insana her şeyi vermek elden gelse bile, onun bunlardan ne kadarını kaldırabileceğini göz önünde bulundurmalı. Genellikle insan, yaşı ilerledikten, kişiliği belirlendikten sonra dostluk üstüne söz söyleyebilecek duruma gelir... Çokluk dostlardan ayrılmayı gerekli kılan büyük olaylar çıkabilir. Dostunun yokluğuna katlanmanın güçlüğünü düşünerek bu olayları önlemeye çalışan insan güçsüzdür. (*De A.* XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX)

Sevgi

... ne çok kolay (ivediden) sevmeli, ne de sevilmeye değmez olanı sevmeli. Ancak sevilecek bir yanı bulunan kimseler dost olmaya değer. (*De A.* XXI.)

Yargı

... önce yargını ver sonra sev, sevdikten sonra yargı verme sakın... erdem hem dostluklar kurar, hem de sürdürür. Çünkü her türlü uyum, karar, süreklilik ondadır. (*De A.* XXI-XXVII)

Erdem

Erdemi bir yaratma yeteneği olarak saklamak yetmez, onun yaşama uygulanması gerekir. İnsan bir yaratma yeteneğini yaşama uygulamasa bile kuramsal bir güç (yaratıcı güç) olarak sakla-

yabilir. Oysa erdemin dayanağı bütünüyle yaşama uygulanmasındadır. Erdemin devlet yönetimine, yaşama uygulanması gereği vardır. Yoksa o, birçoklarının yaptığı gibi toplantı söylevlerinde yüksek sesle dinleyicilere seslenmek, tartışmak, kuramsal bir öğreti olarak saklanmak, sınırlandırılmak için değildir. Bunlarla erdemin ilgisi yoktur.

Bilgeler bu konuda gerçek sorunları, aktöreye dayanan temel konuları anlatırlar, ancak bir çözüm yolu ortaya koymazlar. Bu sorunların kaynağını, kesin bir davranış biçimini göstermezler. Öyleki bunların ileri sürdükleri temel yasalar, devlet düzenleri bile birer tasarı olmaktan öteye geçmez. Peki bu aktöre sorumluluğunun kökleri nerede? Bu içtenlikle dine bağlılık nereden geliyor? Bütün haklar için ortak bir nitelik taşıyan bu hak, devletle sınırlanan bu toplumsal yasa düzeni nereden çıkıyor? Doğruluk, bağlılık, inanç, soydaşlarımız karşısında beliren tüzeye saygı düşüncelerinin kaynağı nedir? Yücelik duygusu, öze egemen olma, aktöreye aykırı bir davranış karşısında utanma, ün kazanma çabası içten gelen namusluluk duygusu nereden doğuyor? Korkulur durumlarda yiğitçe direnmeler hangi kaynaktan fışkırıyor? Bunların nereden geldiği açık, bu kavramları birer özdeyiş (öğreti) niteliğine bürüyerek gerektiğinde bir aktöre kuralı, gerektiğinde bir yasa kılığında genel geçerlik kazanmalarını sağlayan kimselerden (devlet yöneticilerinden). (*De Re.* 1/2)

Görev-Toplum

Ayrıca şu da var: Birtakımlarının canları çektiğince yaşayabilmek amacıyla kamu işlerinde herhangi bir görev almamak için ileri sürdükleri şu pek bilinen kaçamaklıkları da dinlememeli. Onların ileri sürdüğü bu kaçamaklı sözler genellikle şunlardır: siyasal yaşam daha çok başarısız, beceriksiz, değersiz kimseleri kendine çeker, ilgilendirir. Bunlarla uğraşmak, halkı kışkırtıp ayaklandırdıkları zaman onlarla çarpışmak, onlarla karşı karşıya gelmek gerçekten yüz kızartıcı, iğrenç, oldukça korkulu bir iştir.

Bundan dolayı bilge bir kişinin böyle bir işe girişmesi, gene kafasız, bilgisiz halk sürülerinin kaçkınlıklarını dizginlemek, önlemek için yönetimi elealması olacak iş değildir. Özgür bir adam

kötü yürekli, boş kafalı kimselerle uğraşmaz, çekişmez, kendini küçük düşürücü bir boyunduruk altına girmez. Gerçekten bilge kişi böyle aşağılatıcı işlere katlanmaz. (*De Re.* 1/5)

Laelius.... ben devlet işlerinde görev almayı bilgeliğin en görkemli bir bağışı, ya da erdemin en önemli kanıtı, en yüce bir ödevi sayıyorum. (*De Re.* 1/20)

Scipio: Öyleyse bütün toplumun yönetime katılması (kamu yönetimi) halkın yapacağı bir iştir. Halk ise öyle düşünüldüğü gibi insanların birleşmesinden doğmuş, bir araya gelmiş gelişigüzel bir sürü değildir. Karşılıklı tüze anlayışına, yarar birliğine dayanan büyük bir insan topluluğundan oluşan bir birliktir. Böyle bir birleşmenin gerçekleşmesini sağlayan da güçsüzlük duygusunu değil, insanların bir toplum düzeni içinde yaşamasını gerektiren doğal içgüdü, topluluk güdüsüdür. Çünkü böyle bir insan soyunda kişi tek başına kalamaz, tek başına dolaşan bir birey olarak yaşayamaz. İnsanın kendi evindeki yaşamından daha da açıkça anlaşılıyor ki ne denli bolluk, varlık içinde olsa bile gene tekbaşına kalmak istemiyor, yaratılışı gereği çevresini kuşatan topluluğa katılmak, onunla birlikte olmak istiyor. (*De Re.* 1/257

Laelius: Usun bütün insanlar için geçerli olan, doğaya uygun, sapasağlam, sürekli gücü bulunan dosdoğru bir yasası vardır. İşte bu yasa buyrukla insanı göreve çağırır, yasakla yanılmayı önler. Bu yasanın çalışmasını önlemek, onu birtakım gereksiz buyruklarla, yasaklarla engellemek, baskıyla aktöreye aykırı bir duruma sokmaya kalkışmak doğru değildir. Bu yasayı kendi alanında sınırlandırmaya kalkmak düpedüz tanrısal tüzeye karşı çıkmaktır. Böyle bir şey de olamaz. Bu yasanın bir bölümünü ortadan kaldırmak, ya da bütününü yoketmek de olacak iş değildir. Bizim bu yasaya uymamıza ne Senato, ne de halk engel olabilir, ... bütün zaman boyunca bütün halkları bu yasaya bağlanma gereğinde bırakan, bu yasaya sonsuz bir değişmezlik, bir genel geçerlik kazandıran herkesin öğreticisi, yönetici olan yalnız tanrıdır. Bu yasanın yaratıcısı, yazarı, uyuşma yargıcı yalnız odur. Bu yasaya uymayan bir insan kendi benliğinden kaçmakta, insan doğasına karşı çıkmaktadır. Böyle bir kimse bütün cezalardan

kurtulsa bile kendi özünde acıların en ağırını çekecektir er geç. (*De Re*. 3/22)

Özel bir işte aracı bulunmamalı. (*De Legibus*. 3/9)

M. İmdi, en yetkili kişiler yasadan işe başlar boyuna. Bu yasa onların tanımladıkları gibi doğanın özünde bulunan, yapılması gerekeni buyuran, yapılmaması gerekeni yasaklayan en yüksek us ise onların buna uymaları yerindedir. Bu us, insan özünde güçlendiği, olgunlaştığı zaman, yasadır. Gene onların anlayışına göre bu yasa, gücü, doğru olanı yapmayı buyuran, olmayanı yasaklayan anlayış yeteneğidir (anlak). Onlar bu gücün, Yunanca "herkese kendine düşeni vermek" anlamına gelen bir sözden türediğine inanırlar, ben de yasa'nın dilimizde "seçmek"ten doğduğu kanısındayım.[1] Onların yasa sözüne *eşitlik* anlamını vermelerine karşılık, ben de bu sözü *seçme* anlamında alıyorum. Gene ikisi de yasanın kapsadığı düşünceyi içeriyor. Benim de genellikle katıldığım bu görüş doğruysa tüzenin kaynağını yasada arama gereği vardır. Bundan, yasanın insan varlığının özünde bulunan bir güç olduğu, bilgenin usu, kavrayış yeteneği niteliğini taşıdığı sonucu çıkıyor. Doğrulukla doğru olmayışın ölçeğidir. (*De Le*. 1/18-19)

İnsan-Us

... bizim insan dediğimiz şu önceden görme yeteneği olan, becerikli, çokyanlı, keskin anlayışlı, anımsayıcı, akıllı, tasarlayıcı canlıya yüce tanrı apayrı bir ayrıcalık vermiş, ona özel bir yer ayırmıştır. Bütün öteki yaratıklar, türler arasında us, düşünme gücü yalnız onda vardır. Ancak, yalnız insanda değil, demek istediğim gerek gökte, gerek yeryüzünde ustan daha tanrısal ne vardır? İyice gelişip olgunlaştıktan sonra usa bilgelik denmesi bu yüzden çok yerindedir. Öyleyse ustan daha yüce bir varlık olmadığına, yalnız insanla tanrıda us bulunduğuna göre, ikisi (insanla tanrı) arasındaki tek ortak güç ustur. Usta ortak olanlar, ke-

1. *Cicero*, burada yasa kavramının kökeni üzerinde duruyor. Latin dilinde *yasa* anlamına gelen *lex* sözünün gene Latince *seçmek* denen *legere*'den türediğini, Grekçe yasa anlamını içeren *nomos* sözünün de Yunan dilinde *üleşmek* (bölüşmek) demek olan *nemein* kökünden türediğini ileri sürüyor.

sin geçerli yargıda bulunan usta da ortaktırlar. Kesin, geçerli yargıda bulunan us bir yasa olduğuna göre bu yasada da insanlarla tanrılar ortaktır, buna inanmak gerekir. Yasaya ortak olanlar tüzede de ortaktır. Bütün bu ortaklıklara katılanlar bir devletin üyeleri demektir. Bu ortaklıklar eş gerekimlere, görev yetkilerine uyuyorsa bundan daha doğrusu olmaz artık. Bütün bunlar bu tanrısal düzene, bu tanrısal usa, bu yüce tanrı gücüne uymaktadırlar. Bundan dolayı bu evren bütününü tanrılarla insanlardan oluşan bir kamu devleti niteliğinde görmek gerekir. (*De Le.* 1/22)

.... özolgunluğu insanda da, tanrıda da eşniteliktedir, öteki canlılarda (türlerde) böyle değildir. Gerçekte bu özolgunluğu geliştirilmiş, yetiştirilmiş, olgunlaştırılmış doğa'dan ayrı bir nesne değildir. İşte insanla tanrı arasında bulunan köklü benzerlik de bu yüzdendir. Durum böyle olduktan sonra bu iki varlık arasında bundan daha sıkı, daha belirli bir yakınlık düşünülemez artık... Doğanın yüce öğretmeninin yardımıyla insanlar pek çok başarı sağlamışlardır. İnsan usu doğanın içinden yürüyüp ona özenerek yaşam için gereken ne varsa sağlama olanağı bulabilmiştir. Doğa insana, yalnız anlayış hızlılığı vermekle yetinmemiş, ona yardımcı, bildirici olarak duyum yetenekleri, bilmenin temelleri sayılan ancak kolayca bilinemeyen, tasarlanamayan konuları bilme kolaylığı, insandaki anlayış gücüne uygun gelen, elverişli bir gövde vermiştir. (*De Le.* I/25-26)

Lucretius Carus

Demokritos, Epikuros gibi bilgelerin açtıkları yolda giden, onların düşüncelerini şiir ölçüleri içinde veren *Lucretius Carus* (İ.Ö. 95-55) bir bilge ozandır. *Epikuros*'un düşüncelerini bir bütünlük içinde şiirleştirdi. Felsefe tarihçilerince yeni, yaratıcı bir bilge sayılmamasına karşılık, ilkçağın belli bir kesimini, özellikle *Demokritos*'tan esinlenerek felsefesini biçimlendiren *Epikuros*'u vermesi bakımından önemlidir. Yazıları günümüze değin gelen bu Latin ozanı, atomcu bir bilgedir. Batı dünyası gerek *Epikuros*'u, gerekse atomcu düşünce çığırını onun *De Rerum Natura* (Varlığın Yapısı) adlı yapıtı ile tanımıştır.

Latin dilini işlemesi, en güç felsefe kavramlarını şiir diliyle yumuşatması, bir bütünlük içinde görüşlerini yansıtması bakımından felsefe tarihince de, yazın tarihince de önemlidir.

Lucretius, işlediği sorunlar dolayısıyla, *Epikuros* felsefesinin Roma'da yayılmasını, tutunmasını, bunlardan daha önemli olarak gelecek çağlarda bilinmesini sağlamıştır. Bugün *Epikuros*'un, ondan önce yaşayan *Demokritos*'un görüşlerini bir bütünlük içinde yalnız *Lucretius*'un yapıtında buluyoruz. *Lucretius* kimi felsefe tarihçilerinin ileri sürdükleri gibi yalnız bir aktarıcı değildir. Şiirinde felsefe sorunlarını, nedenlerini açıklamak yoluyla, belli bir diziye göre sıralamıştır. Onda, daha sonraki bilgelerde görülen, bir düzen (dizge) bütünlüğü vardır. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa *atom*'la açıklayışı, en karmaşık sorunlara atomcu bir görüşle çözüm bulmaya çalışması, düşüncelerini belli belirli bir akış içinde sürdürmesi felsefe konularını yalnız bildiğini değil, onlar üzerinde derinlemesine düşündüğünü gösteriyor. Bu düşünceler büsbütün yeni değildir, ancak onlara belli bir açıdan getirmeye çalıştığı çözüm düzeni yenidir. *Lucretius,* bu bilgece tutumu ile, bir yandan atomcu görüşü düzene kavuşturmuş, bir yandan da yazıları günümüze kalmayan atomcu düşünürleri tanımamızı sağlamıştır, birbakıma *Aristoteles*'in yaptığını yapmıştır.

Lucretius'ta *varlık* başlıbaşına bir sorun olarak işlenen biricik konudur. Ancak bu konu yazın sanatlarının renkli iplikleriyle dokunmuş, sanat oyasına bürünmüş, değişik durumlarda bir felsefe sorunu olmaktan çok şiir niteliğinde ortaya konmuştur. *Leukippos*'tan başlayarak *Demokritos, Epikuros* üçlüsünü izleyen varlık görüşü *Lucretius*'ta yapısını değil, yalnız anlatımını değiştirmiştir. Onda da varlık denen nesne önceki atomcu bilgilerde olduğu gibi *özdektir,* duyu dünyasının olanaklarıyla sınırlanmıştır.

Varlığın, daha doğrusu, burda ya da şurda var olanın özünü, ilkesini (arkhé) kuran atom (*principium*)dur. Bu *principium* da *Demokritos*'un anladığı biçimde elealınmış, varlığın ilksiz sonsuz ilkesi olarak benimsenmiştir. Bu var olanın, yapısı bakımından, tek yönü değil, *boşluk, doluluk* gibi birbirine karşıt iki ilkeyi içermesi *Lucretius*'u büsbütün *Demokritos*'a yaklaştırır.

Biz, varlık denince bütün nesneleri, varlık kavramı altında

toplananların bütününü, tini, canı, taşı, tanrıyı, cini, yer kaplayan, kaplamayan ne varsa topluca olanı anlarız. *Lucretius* ise *varlık*'tan yalnız özünü *primordia* dediği *corpus*'ların kurduğu *özdek*'i anlar. Varolanların özü bakımından ayrılığı yoktur. Bu var olanların karşısında, onların karşıtı olan, yokluk düşünülür. *Yokluk* ise bir *boşluk*'tur, herhangi bir niteliği yoktur. Varlık, varedilmemizi sağlayan boyuna olduğu, bulunduğu gibi kalmıştır. İşte bu *varlık*'ın özünü *primordia* kurar. *Primordia*'nın karşısında, ona oranla her türlü nicelikten, nitelikten yoksun *vacuum* düşünülür. *Vacuum* bir yokluktur, boşluktur, *yok*'un dile getirilmesidir. *"Var"* ise *varlık*'ın anlatımıdır, *yokluk* ile çelişme içindedir. *Primordia* nesneleri kuran ilk *ilke*'dir. Bütün nesneler *(res)*in özüdür, ne yaratılmıştır, ne de yokolur. *Primordia* ancak boş yerde (boş uzamda), *vacuum*'da içten gelen itimle (devinsel *gerekimli)* bir yasaya göre devinir. Bu devinim *res*'in (nesnelerin) öğeleri *primordia*'sı arasındaki karşılıklı çarpmalar sonucu gerçekleşir. Ancak bu *çarpma* da *primordia*'nın dışında, bağımsız bir varlığın etkisiyle, olmaz. Bu *çarpma* ile ondan doğan *primordia* devinimi kendiliğinden *(sponte sua)*dır. *Res* (nesneler, eşya) bu iki ilkeden *primordia* ile *vacuum*'dan oluşur.

Ne denli düşerse düşsün yer kaplayan nesneler
Boşluklar vardır onlarda özlerince gene de.
Bu yüzdendir daha yeğnik göründüğü büyük olanın
Daha büyük boşlukları bulunmasından apaçık.
Daha ağır gelir içinde
Daha küçük boşluklar bulunan nesneler.
Budur anlatmak istediğimiz kolayca
Bundandır nesnelerde boşluk var dememiz
(K. 1. 363-367)

Lucretius'un *vacuum*'a bir yerde *yok olan* (non esse) bir yerde de *res*'in ilk kurucu özlerinden biri demesi bir çelişmeyi içerir gibidir.

İki kaynağı vardır bütün varlığın
Biri boşluk, biri öğe, nesnelerde,
Bunların içinde gelişir, devinir varlık.

Ancak *primordia*'nın içinde devindiği bir *boşluk* olarak onu adlandırması, bunu daha çok bir devinmeyi açıklamak için söylediğini gösteriyor.

Primordia ilk yerkaplayıcı özler, var olan *res*'in ilk kurucu öğeleri, ilk gövdecikler *(corpora prima)*dir. *Primordia*'nın bir nesneler Latince deyimle *corpora* oluşu onların birer özdek olmaları yüzündendir. *Principium* adının da verildiğini gördüğümüz *primordia*'nın *vacuum*'da çarpma nedeniyle doğan devinimleri *res*'in bizce en belli başlı varlık gücüdür. *Res*'in ilkesi (arkhe), *(corpora caeca)*dır. Burada *caeca* sözünün biri *kör,* biri de *görünmeyen* gibi iki ayrı anlamını da göz önünde tutacak olursak yeni bir kavramla karşılaşırız: *raslantı.*

Caeca ilk anlamında alınınca *res* (nesneler)in küçüklüğünü, ikinci anlamında kullanılırsa devinimlerdeki *raslantı*'yı, devinselliği gösterir.

Lucretius'un düşüncelerinde bu devinimi, bu varolmayı birbirinden ayrı olarak düşünemiyoruz. Ona göre devinim primordianın res'i doğurması, bütünlemesi için gereken ilk kural, ilk koşul, Latince deyimle *causa prima* (ilk neden)dır. *Lucretius*'da kesin bir devinselcilik aramak doğru değildir. Bunun böyle olamayacağını *caeca*'nın iki ayrı anlam taşımasından çıkarma gereğindeyiz. Onda görülen *corpora caeca* nesnelerin özü, (primordia rerum)nün genel niteliğini dile getiriyor. Ancak bunun bir de ilk yeri olsa gerek. *Lucretius* bunun (bu yerin) toprak olduğunu, ilk birleştirici öğelerin toprakta bulunduğunu söylüyor. *Nesneleri kuran özlerin toprakta bulunması gerekir,* diyor. Ancak bu sözler nesneleri kuran ilk özlerin toprak olduğu anlamına gelmez. Onda ilk öğe tek bir varlık türünden kurulu değildir. Primordia rerum'un sayısı yoktur, sonsuzdur.

Varlık türlerinin değişik oluşu iki türlü açıklanabilir. A- Primordia bir nesne olması bakımından türlü türlüdür. B- Primordia'nın sağladığı birleşimler de gene onların birleşmesi sırasında "res" içinde *(in rebus)*ki duruş *(positio)* türlülüğünden ileri gelmektedir. *Corpora caeca* niteliğini taşıyan bu ilk kurucu öğeler yel türünden bütün varlıkların da öğesi, kurucu ilk özüdür. *Yeller bile görünmez nesneciklerdir.*

İlk özlerin toprakta bulunması bütün yaratıcılığın kaynağının toprak olduğunu gösteriyor. Ancak buradaki yaratma yoktan varetmek değil, bir birleşimdir. Yoksa yoktan gene yok olur *(ex nihilo nihil)*.

Res'in ilk öğelerini görmek, onlara dokunmak elde değildir. *Primordia* ya da *exordia* denen varlık ilkeleri yapı bakımından *corpora,* nitelik, nicelik bakımından ise *caeca*'dır.

Lucretius'a göre nesnelerin ilk ilkesi olan bu *exordia,* ya da *primordia* bir de *boşluk* içerir: *Bütün varlıklar boşluk içerir. Corpora caeca*'daki devinim ancak bu nesnelerdeki boşlukta *(inrebus inane)* olabilir. Bunun dışında devinim yoktur. Devinim bir *corpus*'un yerini başka bir *corpus*'a bırakmasıyla gerçekleşebilir. Devinim bir yer değiştirmedir. Bundan da *Lucretius*'ta varlığın koşulu *corpus* ile *devinim* iki etkene dayanıyor. *Corpus,* öğelerin biçimini, yapısını gösterir. Devinim de boşlukta (*vacuum*'da) nesnelerin türlenmesini, durumdan duruma *(positio)* geçişini sağlar. Bu iki durum *corpus*'un yapısını değil varlık düzenindeki durumunu, yeteneğini gösterir. Varlık niteliği taşıyan *res*'in evrendeki *(universum)* düzeni ancak bu boş uzamda sağlanır. *Res* denen varlığın bu iki ilke dışında üçüncü bir ilkesi yoktur. Bu *boşluk* bir uzamdır, ancak boş olan, yok olan *uzam*'dır. Bütün olaylar, oluşumlar bu iki ilkeden doğmaktadır. *Zaman* diye de bir nesne yoktur. *Zaman* kavramı olayların sıralanışından doğar.

Evrende ilk özlerin (*corpora prima*)nın dışında başka bir varlık bulunmadığı için, bu özlere kendi dışlarında etki edici bir nesne de yoktur. Bunlar ancak kendiliklerinden (sponte sua) devinirler. Devinmenin bir dış etkeni, bir başlangıcı da yoktur. Devinme bir çarpışma, bir de ayrılmadan oluşur. *Corpora* ancak bu devinimle vardır. Devinme boşlukta olduğuna göre bu ilk özler herhangi bir engelle karşılaşmaz. Devinme, onu doğuran özlerin yapısına göre hızlı, yavaş olmak üzere iki türlüdür. Ağır özlerin devinimi yavaş, yeğnik özlerin devinimi ise hızlıdır. Devinmenin belli bir ereği de yoktur. Her yana doğru yayılma gücündedir. Bütün varlıklar, bu *corpora prima*'dan oluştukları için sürekli bir devinim içindedir. Varlık olan, bu varlık düzeninde, devinme gereğindedir, devinme gerekimlidir. Bu *gerekimlilik* varlığın

özündeki *devinsellikten* dolayıdır. Daha doğrusu *Lucretius*'a göre varolmak biraz da devinmektir.

İlk özler yapılarını kuran özdek gereğince türlü türlüdür. *Çengelli, yuvarlak, köşeli, düz, pürüzlü* olurlar. Bu türlülük, evren düzeninde değişik varlıkların doğmasını sağlar. Sözgelişi ateşin atomları suyunkilerden küçüktür. Bu ilközler, başka bir deyimle, *atomlar* büyüklü küçüklüdür de.

Bu ilközlerin sıcaklık, soğukluk, renk, koku gibi nitelikleri yoktur. Nitelikler bu ilközlerin değişik devinimlerinden doğar. Gene bu ilközlerde duyu, can da yoktur.

Varlığın türlü türlü oluşu, onu kuran ilközlerin değişik biçimlerde birleşmelerine bağlıdır. Evrende gördüğümüz bütün varlıklar bu ilközlerin *(primordia)* devinsel-gerekimli devinimleri sonucu oluşan birleşimlerle ortaya çıkar, gerçekleşir. Görünen nesnelerin türlülüğü işte bu değişik biçimlerde olan ilközlerin gene değişik ölçüler içinde birleşmeleri yüzündendir. Duyu yeteneği, canlılık gene bu ilközlerin değişik oranda birleşmeleri sonucudur. Varlık bütünü öz bakımından birdir. İlközlerin yalnız biçimleri ayrıdır, yapıları değil.

Tanrılar da bu ilközlerden (atomlardan) kurulmuştur. Ancak onları kuran atomlar çok incedir *tenuis). Tenius enim natura deum* (incecik atomlardan kurulur tanrıların özü.) Tanrılar *nesne*'dir, ancak yaratıcı güçleri yoktur. Tanrılar da öteki nesneler gibi *caeca ratione* (kör düzene) bağlıdırlar. Onlar da bu evren boşluğunda başıboş dolaşır dururlar.

Tin, can, anlık birer ince nesnedir, özlerini kuran atomlardır. Bizim sandığımız gibi ayrı özde varlıklar değildir. Tin ölümsüz değildir. Ölüm ilközlerin *(atomların)* dağılması olayıdır. Gövde gibi tin de ölümle kendini kuran atomlara ayrılır. Tinin, canın gövdede özel bir yeri yoktur. Gövde bütün olarak canlıdır. Tin *(animus)* gövdeyle genel bir *uyum* içindedir, işte *canlılık* dediğimiz bu *uyum* sonucudur. Gövdede görülen duyu da bu *genel uyum* (tinle gövde bağlaşımı) sonucu gerçekleşir. Bu uyumu sağlayan da gene atomların birleşimindeki ölçülü düzendir. Bizim *soluk* dediğimiz de atomlardan kuruludur. Soluk alıp vermek bile bir atom alışverişidir.

Bilgiye varlık sorunundan girilir. *Lucretius*'a göre bilgi atom-

lardan kurulu gövdeyle dışevren (gövde dışındaki varlık alanı) arasındaki ilişkiden oluşur. Bilgi ancak duyu *(sensus)* yoluyla kazanılır. Duyular ise yapı bakımından atomlardan kuruludur. Bu nedenle bilginin oluşunu sağlayan nesneler de özdektir. İnsan duyularına verilmeyen bir nesnenin bilgisi de yoktur. *Zaman*'ın bir varlık olmayışı bundan dolayıdır. Zaman duyulara verilmiyor. Zaman diye bir bilgi kaynağı yoktur, biz, bütün nesnelerin varlığını ancak dokunma yoluyla anlayabiliriz. Dokunma dışında bize bilgi ileten, nesneleri tanıtan bir aracı, bir kaynak yoktur. *Lucretius*'a göre nesnelerden, onların bütünlüğünü yansıtan, benzerleri *(simulacra)* çıkar Bunlar *res* denen varlıkların birbakıma gömleği *(membrana)* durumundadır. Bunlar havada *(per auras)* başıboş dolaşır (uçuşur) öteye beriye. Bu başıboş devinim sırasında gelir duyularımıza çarparlar *(ad sensus nostros)*. Onun *figures* (figürler) de dediği bu *gömlekler* bize nesnelerin örneğini verir (duyu yoluyla). İşte bilgiyi kuran, bize nesneleri tanıtan bunlardır. Bunlar kendiliğinden *(sponte sua)* devinir. Bunlar *res* (nesneler)in bir türlü örnekleridir. *Lucretius* bu örneklere *(imago)* diyor. Bu *imago*'lar gözle görülmeyecek ölçüde küçüktür, tek tek *(singillatim)* görülemez, ancak birleşince *(comminibus)* kavranabilir. Bu gömlekler *(simulacra)*, benzerler geldikleri yere dönemez. İşte bilginin kaynağı nesnelerin yüzeylerinden çıkan, duyularımıza gelen bu *örnekler* (gömlekler)dir. Algı bunlarla sağlanır. Bu *simulacra* çok mu çok hızlı devinir. Nesnelerden çıkıp göze, öteki duyulara çarpan bu *imago*'lar gene atomlardan kurulu beyne *(mens'e)* giderek algıyı oluşturur, sağlar. Bunlarda görülen hız türlülüğü atomların yapısına bağlıdır. Renk, koku, biçim, katılık, yumuşaklık, incelik, kalınlık, soğukluk gibi değişik algılar nesnelerden çıkan bu *örnekler*'i kuran atomların biçimi (değişik biçimde olmaları) yüzündendir. Sözün kısası bütün bilgilerin kaynağı duyulara dayanan algılardır.

İnsan gövdesine duyularla dıştan birçok atom gelir, gövdeden birçok atom çıkar. Konuşma bir atom alışverişidir.

İstenç, *animus* (tin)daki *simulacra* devinimlerine bağlıdır. Dıştan gelen bu *simulacra* (gömlekler) devinimleriyle tini uyarır. Bu uyarım birden bütün gövdeye yayılır (atomların aracılığı ile),

böylece bizim *istenç* dediğimiz eylem oluşuyor. Bundan da *istencin* gövdeye gelen atomlar sonucu doğan bir *uyarı* olduğu anlaşılıyor.

Tanrıları kuran atomlar görülemeyecek ölçüde incedir. Bu nitelikleri yüzünden onları duyularla göremiyor, yalnız düşünebiliyoruz. Tanrılardan, öteki nesnelerde olduğu gibi, *simulacra* (örnekler, benzerler, gömlekler) çıkmıyor.

Yanılmaların kaynağı duyuların sağlam, gerektiği ölçüde sağlıklı olmayışıdır. Bu yüzden bir *karışım* (gelen atomların karışımı: Duyu bozukluğu yüzünden) oluyor. Bu da yanılmaya yolaçıyor. Duyular ayrı ayrı birleşimler sonucu oluştuğu için birbirinin ölçüsü *(kriterium)* olamıyor, birbirini denetleyemiyor.

Uykuda da duyularımıza birçok *simulacra* (benzerler) gelir. İşte gördüğümüz düşler bunların sonucudur. İnsan gövdesine gelen, gövdeden çıkan atomlar için durma, kesilme, devinmeme gibi bir durum yoktur. Düşlerin değişik olması da bu *imago*'ların ayrı ayrı biçimde olması yüzündendir. Düşte görülen gerçekdışı varlıklar ise bu *imago*'ların birbirine karışmasından dolayıdır.

Lucretius'tan Seçmeler

Konunun Yeniliği

Bir yolda gidiyorum musalar ülkesinde
Benden önce kimsenin ayak basmadığı bir yolda
Sevinç veriyor bana yeni yeni kaynaklar bulmak
Onlardan içmek kana kana, bir de yeşim yeşim
Çiçekler dermek bir alımlı çelenk örmek başıma
Benden öncekilere musaların düşlerinde
Göstermediği bir çelenk. Benim türkümdür
İçeren en mutlusunu konuların, benim
Uğraşan dinlerin bağlarından tinleri
Kurtarmaya. Ancak benim türkülerimdir
Aydınlatacak bu karanlığını yörenin,
Musaların bütün büyülerini içerdiğinden bu.
Kimseciklerin görmediği büyülerini.
Varmışım tadına en güzel düşüncelerle
En güzel dizeleri seçmenin. (K. IV/5-7)

Özdeşler Öğretisi[1]

Görünüşten anlaşıldığına göre
Birçok benzeşikler gönderir nesneler,
Dağılır nesneler bölüm bölüm, yayılır uzayda
Odundan çıkan duman, ateşten doğan, yayılan
Sıcaklık gibi. Katılaşır kimi örgülenir
Birbiriyle, ağustos böceğinin yaz aylarında
Kozasından çıkışı, doğumdan sonra buzağının
Eşten[2] sıyrılışı, ya da dikenlik
Çalılıklarda görülen bir yılanın
Gömleğinden soyunuşu gibi.
Böyle görürüz çokluk bir örgü içinde
Yılanlardan fışkıran parıltıları
Işıldayan bir "utku tacı"nda.
Kolaydır bunu belirtmek, çok incecik bir özdeş
Böyle çıkar nesnelerin üst yüzünden yayılır.

....
Ancak dış yüzlerinde bulunur nesnelerin
İlk düzende olduğu gibi kalan öğeler, bunlar
Saklayabilir ancak biçimlerini, düzenlerini
Değişmeden..............................

....
Göremeyiz bunları birer birer
Birden çözülüp dağılışları yüzünden. (K. IV/54-88)

Kavra bir yol, başöğelerin bizim
duyularımıza değin geldiğini, ancak küçük
Oluşları yüzünden onları göremediğimizi (*K*. IV/110-111)

Görüntüler (aynada)

Artık aynada, suda ortaya çıkan bütün
Özdeş yansımaların, ya da parlayan
Nesneler yüzeyinde gözümüze çarpanların

1. *Özdeş*, Latince *Simulacra* denen, nesnelerin yüzünden yayılan, nesneleri olduğu gibi yansıtan gömleklerdir.

2. *Eş*, yeni doğan buzağıyı kuşatan ince örtü. Buzağı doğunca bu örtü yırtılır, yavru dışarı çıkar. Halk dilinde buna *eş* denir.

Gerekir özden uyması görünen gerçek nesnelere.
Ancak nesnelerden akanlardır özdeşleri doğuranlar.
Gerçekten birer özbiçim vardır yüzünde nesnelerin,
Bunlar uygundur nesnelere, görünmezler tek tek.
Yansıtır onları nesnenin aynalaşan yüzeyi.
Başka türlü özüne benzemez dosdoğru özdeş.

(K. IV/98-108)

Algı Üstüne

Söylemek gerekir artık durmaksızın
Yayıldığını öğelerin. Gözlerimize gelerek
Görme duyusunu uyardığını. Nesnelerden
Bitmez tükenmez kokuların çıktığını.
Irmaklardan serinliğin, güneşten sıcaklığın,
Deniz dalgalarından çatırdamaların doğduğunu,
Kıyılardaki yıkıntıları suların aşındırdığını.
Ardı arkası kesilmez türlü gürültülerin havaları
Yarıp geçtiğini, varıldığında deniz kıyısına
Birden ağzımıza, acı bir nesnenin erimesinden
Doğan acımsı karışım gibi tuzlu bir ıslaklığın
Gelişini. Bütün nesnelerden akar böylece durmadan
Bir yandan bir yana özdeşler, bölünür süreklice,
Ayrılır birbirinden, dağılır dörtbir yana,
Dur dinlen olmaz bir kez bile bu akımlara.
Bunlardır sessiz sessiz uyaran duyularımızı.
Görebiliriz, sezebiliriz, duyar, koklayabiliriz.

(*K.* IV/216-230)

Görme Olayı

Dahası var: karanlıkta bile duyarız elle
Dokununca bir nesnenin biçimini, başka değil
Gün ışığında gördüklerimizden bu. Birdir
Öz bakımından görmenin de, dokunmanın da
Dayandığı nedenler. Budur gerekli olan da.
Başka olabilir mi biçimi geceleyin elle
Dokunup kavradığımız bir dikdörtgenin özdeşinden?
İşte bundan anlaşılıyor görmenin özdeşlere

Dayandığı, evrende özdeşsiz nesnenin görünmediği.
(*K*. IV/230-238)

....

Akar adı geçen nesnelerin özdeşleri dörtbir yana,
Döner ayrı ayrı yönlere, yayılır.
Yalnız gözle görülebilir bize bu biçimler.
Nesnelerden çıkar bütün biçim, renk. Sonra
Yönelir gelir gözlerimize. Özdeşler gösterir bize
Olabildiğine uzaklığı, onlarla belirleriz ancak
Uzaklığı biz. Özdeşin nesnesinden uzaklık
Ayırır ancak bizi. Sürüklenir öteye beriye
Nesneden çıkan özdeş. Bölünür havada, çözülür,
Gelir dikilir önüne gözümüzün bu arada.
İşte böyle girer gözümüzün içine, böyle
Gelir çarpar gözbebeğine, oradan gider içeri
Sonuna değin. Bu yolla biliriz uzaklığını
Bütün özdeşlerin ancak....
(*K*. IV/238-251)

Evrenin Oluşu

Açıklamak isterim bir diziye göre sıkışan,
Birleşen özdeğin ne yolla düzenlendiğini
Bu yerin, göğü, denizin dibini, bir de
Ay'ın, Güneş'in çevresini. Kuşkudan uzak bir
Kesinliği var bütün öğelerin, sezen, belli
Bir yerde toplanmayı sağlayan, aralarındaki
Devinmeyi düzenleyen, birleştiren bir duyarlığı
Yokken. Oysa çok eskiden beri bütün öğeler,
Değişik yolla, dış çarpmalarla, kımıldaşırlar
Kendi ağırlıklarıyla, gene türlü yollarla
Yaparlar ne olsa, birleşmek, kendi aralarında
Sürekli bir bağlantı kurabilmek için boyuna.
Böyle olur bu, olabildiğine yayılırlar
Sonsuzlukta elden gelen bağlantıyı,
Devinmeyi yaparlar, sonra başlar birden
Bir çözülme birleşen bölümlerde, başlangıçta

Çokluk yer, deniz, gök, bir de yaşayan varlıklar
Gibi büyük kuruluşları sağlayan nesnelerde.

(*K*. V/416-432)

Düş Üstüne

Hangi işe verirse kendini, içten atılır,
Eskiden beri neyle uğraşırsa kişi, ya da
Hangi iş üzerine yöneltirse düşünce gücünü
Görürüz uykuda bile onunla uğraştığını.
....
Böyle görünür düşte bütün öteki çalışmalar,
Sanatlar çokluk kişinin anlayış gücünü bağlar
Bir yere allak bullak eder.

(*K*. IV/961-973)

Dört Öğenin Yapısı

... sıkıdır, kaskatıdır ana özün öğeleri
Toprak, su, od, yel yumuşak yapıdadır.
Boşlukta karışmıştır bütün bunlar.
Oysa ana öğeler yumuşak değildir.
Yoksa nereden çıkardı demir, kaskatı çakıllar,
Nereden gelmiş bunlar, nerede kalmıştı bu güç
Bunları yaratmak için? Bilinmez bu.
Öğeler olmasa, bütün ana varlık yoksun
Kalırdı ana kaynağından, gerçekten.
Sağlamdır, dayanıklıdır, ilkeldir temel öğeler,
Kendiliklerinden devinerek birleştiklerinde
Çok büyük güçler çıkar onlardan, ortaya.

(*K*. 1/565/576)

Öğelerin Birleşimi

Bir nesne yoktur bu öğelerden kurulmayan,
Gittikçe güçlenmeyen, etkiler kazanmayan.
Baş öğelerden oluşan türler yığınının
Birleşimi büyüklüğü oranında değişik olur
Biçim kazanmada. Böyledir işte toprak,
Gizler koynunda buz gibi kaynaklarda

Toplanan ilkeleri, işte bunlardan sonradan
Yuvarlana yuvarlana denizleri besleyen.
Topraktan çıkar ateşin öğeleri de.
Yanar tutuşur yeryüzünün birçok yerinde,
Bunların en korkuncudur Aetna'nın
Buram buram yalımları. Özler vardır
Bunlardan çıkar ışıl ışıl yemişler,
Kişi soyunu şenlendiren, gönül açan ağaçlar.
Gene olardan oluşur su, orman, bir de
Dağların üstünde yayılan yabanları besleyen yem...
(*K*. 2/585-596)

Duyarlık Üstüne

Bir düşün şimdi duyarlık yetisi olduğunu
Gördüğümüz bütün nesnelerin, duyarlıktan
Yoksun özlerden oluştuğunu. Gerçeğe yüz çevirmeden,
Karşı çıkmadan biliniyor bu açıkça. Elimizden
Tutup bildiriyor bize deney, olduğu gibi.
Dirilerin duyusuz özlerden doğduğunu. Görürüz
Sırasız yağan yağmurlar yüzünden bol bol ıslanan
Toprakta diri böceklerin çamurdan çıkışını,
Bütün varlıkların birbirine dönüştüğünü,
Irmakların, yaprakların, besleyici yemlerin
Dağ hayvanlarına dönüştüğünü, sonra bu dağcıl
Hayvanların bizim gövdemize karıştığını,
Sık sık bizim gövdemizden de yırtıcıların,
Güçlü kanatlı kuşların beslenerek geliştiğini.
İşte böyle çeviriyor doğa besini diri diri varlığa.
Bundan yaratır duyarlığını bütün varlıkların,
Gene böyledir kuru odunun yalım yalım yanışı,
Bütün yongaların ocakta dönüşümü.
(*K*. 2/865-880)

Ölüm Korkusu

Ölümden sonra *Tartarus* ülkesinde kötü mü kötü,
Korkulu, çekilmez bir yaşamın süreceğine, bir de
Tinin kandan, ya da yelden geldiğine inananlar,

Bunu ileri sürenler, tadına varamaz öğretimizin.
Anlayacaksın bütün bunları, göreceksin ilerde
Ne görklü bir varlık, ne gerçek bir yaşama
Değeri olduğunu. Yurdundan kovulanlar,
Toplumdan atılanlar, pek kötü suçlananlar,
Acının binbir türlüsünü çekenler bile yaşar,
Keserler acılar içinde çırpındıkları yerde
Adak diye tanrılara kara koyunları,
Kutlamalık gönderirler mutlu ölülere.
İşte böyle döndürürler acımaksızın tini
Bir yıkım içinde dinlerin yoluna.
Bundandır insanın korkulu durumlarda,
İçinden çıkılmaz işlerde denenmesi. İşte
O gün duyulur yüreklerin derinden gelen,
Boğum boğum gerçek sesleri. Gerçek kalır
Düşer yüzden örtüler. Sürükler törelerin
Sınırlarını aşmaya ün kazanmanın, zengin
Olmanın aşırı, önünü görmez isteği zavallıları,
Böyle olur bunlar aşırı bir suçun ortağı,
Yardımcısı, yönetme gücünün doruğuna varayım
Diye, gece gündüz uğraşmakla, didinmekle.
Bunlardır ölüm korkusuyla beslenen,
Gitgide büyüyen dirim yaraları.
....
Bundandır insanların uydurma bir korkuya
Kapılmaları, sakınmaları, kaçışmaları, bundan.
Bundandır zenginliği çoğaltmak için para
Yığmalar üstüste, toplumun kan dökmesi,
Can üstüne can alması. Ölüm döşeğinde bile
Kardeşin kıvranmasından kardeşin sevinmesi,
Kankardeşinin sofrasına korkuyla, kötü gözle
Bakması. İşte bu korku boyuna görülen, acı veren
kıskançlığın kaynağı gibidir...

(*K*.3/40-75)

Can da Tin de Özdektir

Canın da, tinin de yer kaplayıcı yapıda
Birer varlık olduğunu görmüşüz açıkça.

Onlar oynatıyor eli ayağı, gene onlar,
Gövdeyi uykudan uyandırırlar.
Onlar değiştirir yüzdeki anlam gösteren
Devinişleri. Besbelli bütün insanları onların
Yönettiği, kımıldattığı. Biliyoruz artık
Bunların dokunma olmadan, dokunmanın da
Gövde olmadan bir iş göremeyeceğini.
Gerekmez mi şimdi canın da, tinin de
Birer özdek olduğunu söylemek? Görüyorsun
Tinle gövdenin ortaklaşa etkide bulunduğunu,
Gövdede birlikte sezinlediğini.

(*K.* 3/161/170)

Seneca

Felsefe ile sanatı bağdaştıran, görüşlerini sanatla felsefe havası içinde veren *L. Annaeus Seneca* (İ.Ö. 3-65) İspanya'nın *Cordoba* (Kurtuba) ilindendir. Devlet yönetiminde görev almış, *Neron*'a öğretmenlik etmiş, uzun bir süre onun yanında, çevresinde kalmıştır.

Neron'un aşırı tutarsızlıkları, baskıları *Seneca*'ya insanları daha yakından tanıma olanağı sağlamış, insanın dışdünyası ile içdünyasının hangi ölçüler içinde bağdaştığını anlama kolaylığını bulmuştur. *Seneca,* eski *Stoa* öğretisiyle Roma düşüncesi arasında gidip gelen bir anlayışın, bir felsefe görüşünün öncüsüdür. Sürdüğü yaşam, tanık olduğu olaylarla tanıdığı çevre ona insan varlığının soyut bir aktöre öğretisine dayanamayacağını, çevrenin insanı ne denli etkileyeceğini açıkça göstermiş, öğretmiştir.

Seneca, Roma'nın bir geçiş dönemi yaşadığı, devlet yönetimini, yöneticileri, soylu, varlıklı çevreleri yakından tanıdığı, bildiği için somut bir aktöre öğretisinin gereğine inanmış, toplumun hangi yolla düzelmesi gerektiğini araştırma yoluna koyulmuştur. Daha doğrusu yaşamdan aldığı izlenimlerle, etkilerle düşünmenin aydınlatıcı olduğu kanısına varmıştır. İçinde bulunduğu çevrenin yozlaşması, özellikle *Neron*'un aşırı davranışları, ölçüsüz yönetimi yüzünden derin bir üzüntüye kapılarak kendi eliyle canına kıymıştır.

Seneca için, insan, yaşamanın tadına vardığı, artık yaşama doydum dediği yerde kendini öldürmelidir. Ölümü doğal bir olay olarak beklemek gereği yoktur. İnsan yaşadığınca yetinmelidir. Yaşamak da, ölmek de insanın elindedir. Onun ileri sürdüğü, sonunda kendine uyguladığı görüş çevrenin etkisi, baskısı sonucu varılan *bıkkınlık*, yaşamaktan *usanma*'dır.

Ona göre insan bir *istenç varlığı*'dır. Yaşamın bu istencin yönetimi, denetimi altında bulunması, insanın bütün davranışlarında bu istence uyması gerekir. İnsanın bütün davranışları yalnız istençle sınırlanır. İstenç bütün duygulanımlara egemen olmalıdır. Duygulanmaların istenci baskı altına aldığı yerde, davranışlarda insan kendi özünden uzaklaşır, anlamını yitirir.

Seneca'nın ortaya attığı bu düşünceler *Stoa*'nın yeni bir uyarısı, yeni bir çağrısı niteliğindedir. Üzerinde durduğu konular, ne denli felsefe sorunu sayılırsa sayılsın, daha çok aktöre öğretisi olarak anlam taşır. O, bir aktöre bilgesidir gerçek anlamda. Düşüncelerini yaşamına uygulamayı ilke edinen aktöre bilgesi.

Seneca daha çok birleştirici, uzlaştırıcı bir felsefe görüşünü savunur. Yazılarında geniş yer tutan sanatı bile belli bir yerde felsefeye dönüşür. Bu bakımdan tutumu, derin olmamakla birlikte, *Platon*'u andırır. Ancak *Platon*'un derinliği, enginliği, düşünce varsıllığı *Seneca*'da yoktur. Felsefe sorunlarını sanat açısından değerlendirme eğilimi Yunan, Roma düşüncesinde eskiden beri vardır.

Seneca için insan bir erdem varlığıdır. Erdemli olmak, erdemli yaşamak düşüncelerle davranışlar arasında bağlantı kurmayı gerektirir. İnsan bütün davranışlarında aşırılıklardan, eğlenceye düşkünlükten, tutkulu olmaktan kaçınmalıdır. İnsan kendini "bağımsız bir istenç varlığı" olarak değerlendirme gereğindedir. İstenç, tutkuların baskısı altında kaldığı, insan görünüşte kalan sığ eğlencelere daldığı sürece *bağımsız* sayılmaz, dışta değil de kendi içinde saklı bir gücün tutsağı demektir. İstenç, insanı insan yapan, başlıca yetenektir. Bütün aktöre kuralları, iyinin, kötünün ölçüsü, ölçeği istençtir. İnsan istence bağlı kaldığı, onun gösterdiği doğrultuda gittiği sürece *özgür* demektir. Özgürlük bir dışa vuran davranış olmaktan çok, bir iç bağımsızlığı, kendi kendinin tutsağı olmamaktır.

Seneca'nın dilegetirdiği bu özgürlük, bu bağımsızlık anlayışı bir Stoa görüşüdür açıkça. Ancak, *Seneca* bu görüşü daha da katılaştırır, yaşamı baştan aşağı istencin yönetimi altına alır, duygulara, sınırlı da olsa tutkulara değer vermez, onların bütün yönleriyle dizginlenmesini ister.

Seneca'nın böyle katı bir aktöre görüşüne bağlanmasının başlıca nedeni içinde bulunduğu toplumun geçirdiği sarsıntılar, çöküş çalkantılarıdır. Özellikle *Neron* çağında Roma'nın durumu, bir bilge için pek de parlak değildi. Toplumun bir kesimi olabildiğince eğlenceye dalmış, bir kesimi sürünüyor. Ölçü yok, denge yok toplumda. İstence bağlı bir dünya görüşünü benimseyen bir felsefenin izini sürdürenler için bu durum sarsıcıdır, yıkıcıdır. İşte *Seneca*'yı aşırı istençciliğe, katı aktöreciliğe iten nedenler bunlardır.

Seneca'ya göre felsefe fizik, aktöre, mantık gibi üç ana bölüme ayrılmalıdır. Ancak bunların içinde başta geleni aktöredir. Bu aktöre uygulamalı bir aktöredir, kuramsal değil. Mantık usçu bir felsefedir. Bilge kişi birtakım eytişimsel çekişmelere, oyunlara dalmamalı. Gerçek bilge yoksullarla, tutsaklarla, düşkünlerle, toplumun yıkılmakta olan düzeniyle, çökmekte olan aktöresiyle uğraşmalı, insanları doğru yola getirecek kurallar, koşullar aramalı.

Seneca bütün yazılarında, mektuplarında bu konuları işler. İnsanın tin durgunluğuna, iç sevincine varabilmesi için yollar arar, yöntemler gösterir. Bu bakımdan daha çok tinle, insanın içevreniyle ilgilenir. Nitekim yazılarından da açıkça anlaşılır bu. *Seneca* insan varlığını, insanın yeryüzündeki durumunu, ölümü çok olası bir olay diye anlar. Ona göre insan ölümden yılmamalı, ölüm de yaşam gibi doğal bir olaydır. İnsan ergeç geldiği yere, öteki evrene göçecektir. Ölüm bir korkulur olay değildir. Ancak onun bu görüşünden insanın sonradan dirileceği, başka bir evrende yaşamını sürdüreceği sonucu çıkmaz. Bir yazısında şöyle diyor: "Siz, tin için değil de gövde için son olacak nitelikteki kesin süreye bakıverin, korkmayın. Sizin, günlerinizin sonu saydığınız bu gün sonsuzluğa doğuş gününüz olur ancak. İnsanlarla tanrıların bir karışımı olan bu yaşamın sonu geldiğinde, ayrılık günü çattığında tanrılara bırakıp gideceğim bu gövdeyi. Ben bunu onlarda bulmuştum, gene onlara döneceğim artık." Bu sözler-

den *Seneca*'nın anladığı şudur: ölüm insanı büsbütün ortadan kaldırmaz, ancak yaşamın süresine ara verir. Bu düşünce insanın ölümle evren bütününe kavuşması, gençlikten kurtulması, evren bütününde sonsuzluğa, evrenle yaşamı sürdürmeye yöneldiği anlamını içerir.

Seneca'ya göre felsefe boş zamanları değerlendirmek, gün geçirmek için değildir, insanı kurtuluşa, ölümsüzlüğe götüren bir yolun yöntemlerini öğreten bilgidir.

Yapıtları: *De Brevitate Vitae* (Yaşamın Kısalığı Üstüne), *De İra* (Öfke Üstüne), *De Constantia Sapientis* (Bilgenin Duyuşu Üstüne), *De Vita Beata* (Mutlu Yaşam Üstüne), *De Otio Sapientis* (Bilgenin İçine Kapanışı Üstüne), *De Clementia* (Gönül Durgunluğu Üstüne), *De Tranquilitate Animi* (Tin Durgunluğu Üstüne), *De Beneficiis* (İyi Davranışlar Üstüne), *De Providentia* (Önceden Görüş Üstüne) bunların dışında *Consolatio* (Avunma) adlı üç mektubu ile yaşamının son yıllarını konu edinen bir yazısı vardır.

Seneca'dan Seçmeler

Öz Değişmez

İnsanın özünü değiştirmek olacak iş değil öyle. İnsan özünde doğumla gelen temel niteliklerin bir karışıp kaynaşması var ki değiştirilemez. Bunun ne denli önemli olduğunu anlamak için şarabın özünde bulunan sıcaklandırıcı gücü yoketmeye kalkışmak yeter.

(*De İra, K.* 2/20)

Öç Alma

Öç almaya kalkan sonunda öcün kurbanı olur. (*De İra*. 1/1)

.... öfkeli kimselerin pek dengeli davranmadıklarını dış görünüşlerinden açıkça anlayabilirsin. Ürkünç, korkunç bir tutum, insanı ürpertici bir alın, oldukça öfkeli bir yüz, hızlı hızlı gidip gelmeler, sürekli el devinimleri, deride bir renkten renge girme, insanın bütün gövdesini sarsan hızlı bir soluma, işte bunlar çılgınlığın katlanılmaz belirtileridir.

Öfkelenen bir kimsenin belirtileri de şunlardır: gözler yalımlanır, şimşeklenir, yüreğin derinliğinden yukarı fışkıran kan nedeni ile yüz kıpkırmızı kesilir, dudaklar tir tir titrer, dişler gıcırdar, saçlar diken diken dikilir, soluma daralır ıslıklaşır: duyarsın

oynak yerlerinin çıtırdadığını, nasıl kendiliğinden oynadığını, inimltiler, gürlemeler, karışık nitelikte sesler, anlaşılmaz sözler işitirsin, eller birbirine geçer, bağlanır, ayaklar tepinir yerde, bütün gövde sarsılır, devinir. İnsan kendini koyverir, öfkeden çatlamak isterse işte böyle tiksindirici, ürkütücü bir korku görünümü çıkar ortaya. (*De İra* 1/1)

Öfke bir isteğin yerine getirilmesinde, bir cezanın uygulanmasında, kendini gösterir. İnsanın yeterliliğinin bununla ilgisi yoktur. İnsanlar, arada bir de olsa, ulaşamayacakları nesneleri de isterler... İnsan dışında kalan canlıların (hayvanların), öteki dirilerin öfkeye kapılmadıkları sık sık saptanır. Çünkü öfke akla karşıdır, bu yüzden akıl alanında ortaya çıkar. Hayvanlarda içgüdü kaynaşmaları, kudurganlık yırtıcılık gibi saldırganlığı gerektiren durumlar vardır. Hayvanlar döllenmede kesin olarak insanlardan daha bağımsız, dizginsiz oldukları için aşırı bir çiftleşme tutkusu gösterirler, onların öfkesi bu türdendir işte. (*De İra.* 1/2)

Hayvanlar

Dilsiz yaratık (hayvan) da insan tutkusu yoktur, onda ancak bu tutkuyla benzerlik gösteren sağlam bir içgüdü vardır. Hayvanlarda böyle sevgi, dostluk, savaş tutkusu olsaydı, bunun karşıtı olan kıskançlık, düşmanlık, anlaşma duygusu da olurdu. Bunun gibi insan yüreğinde bulunan iyilik, kötülük düşüncesi de bulunurdu onlarda. Akla uygun olarak davranma, gelecek üstüne düşünceler ileri sürme, ölçülü, düşünerek çalışma yalnız insanda vardır. Hayvanlar, insanca olan bu üstün niteliklerden yoksundur... Onlar gerek iç, gerek dış yapı (gövde yapısı) bakımından insandan apayrı bir niteliktedir (*De İra.* 1/3)

... Hayvan, yaratılıştan dolayı bütün çevresini gözle tanır, kendi içgüdüsünü etkileyen bütün nesne türlerini gözle seçer, onda varlık türlerini birbirinden ayırt edecek başka bir yetenek yoktur. (*De İra.* 1/3)

Felsefenin Değeri

Biliyorum, *Lucilius*, az da olsa insan yaşamına tat vermeyen bir mutluluk yoktur, bu sence de apaçıktır. Mutluluk olmadan felsefe de yapılmaz pek. Felsefeyi gerekli kılan yalnız gelişmiş,

olgunlaşmış bir yetenektir. Bu yetenekte görülen bir gelişme insan yaşamına tat verir. İnsan, bu apaçık görüşü sürekli, sağlam düşüncelerle derinleştirmelidir. Daha doğrusu felsefeye dalıp derin düşünmek, görüşleri canlı kılmak, daha soylu ereklere yöneltmek demektir. Bu konuda düşünmeyi sürdürmek için insanın vargücüyle çalışması, yorgunluklara katlanması, bu yolla yeteneklerini geliştirmesi gerekir. Bunu, bugüne değin iyi istenç, denen tin varsıllığına varıncaya dek yapmalı. Bu konuda benimle uzun boylu konuşmanın gereği yok, ant olsun ki sen iyi yoldasın, bunu görüyorum artık. Niçin yazdığını biliyorum: ikiyüzlülüğün, göz boyamanın gereği yok bunda. Sana göstermek istediğim, başka türlü davranmanı istediğim bir yol var, bence en güvenilir olanı da budur: Kendi kendine öyle kolay, öyle çabuk inanma sakın. Şöyle bir özünü araştır, kendi içinin kıyısını bucağını aydınlat. Her şeyden önce kuramda, ya da nesnel yaşamda ilerleyip ilerlemediğini anla. Felsefe insan topluluklarını yönetmek için bir uzmanlık olmadığı gibi, söylevle de ilgisi yoktur, felsefe eylemde bulunmaktır. Ayrıca felsefe güzel günler geçirmek, can sıkıntısını gidermek için de değildir. Felsefe tini geliştirmek, aydınlatmak, yaşama düzen vermek, yapıp edeceklerini belli bir ölçüye vurmaktır, çıktığımız korkulu bir deniz yolculuğunda geminin dümenidir. Korkunçtur, karmakarışıktır onsuz bir yaşam. Bir olur insanın karşısına açıklanması gereken binlerce sorun çıkar, yalnız felsefe bulur onların karşılığını.

Buna karşılık biri çıkıp da şöyle diyebilir: bütün işleri alınyazısı yönettikten sonra felsefe neye yarar? Bütün işler bir tanrının yönetiminde oldukça, ya da rastlantıya kaldıkça felsefe yapmaktan ne çıkar? Yapısı, düzeni bozulamayan bir nesne değiştirilemez, bilinmeyen bir varlığa karşı yapılmak istenen ne varsa boşunadır. Tanrı bütün olacakları benden önce belirlemiş benim yapacağım işleri düzenlemiştir, ya da benim bağımsız istencimin yolunu alınyazısı kapamıştır.

Evet, *Lucilius*, bütün bu söylenenler doğru olabilir. Gene de felsefeden geçemeyiz. Alınyazısı bizi ağır yasalarla bağlayabilir, tanrı bütün evrenin yöneticisi olarak her şeyi önceden düzenlemiş olabilir, raslantı biz insanlara bir oyun oynayabilir. İşte felsefe bizi bunlara karşı korumak içindir. Felsefe bize tanrıya karşı direnmeden uymanın; ancak alınyazısına karşı ise savaşarak bo-

yun eğmenin gereğini bildirir, gene felsefe bize tanrı izinden yürümeyi, raslantının ortaya çıkardığı olaya katlanmayı öğretir. Buna karşılık biz soru sormaktan da çekinmeyeceğiz. Gücümüzün ne olduğunu, onu alınyazısı yönetse bile, sorup soruşturacağız. Engellerin zincirlerine vurulsak, birdenbire ortaya çıkan olaylarla yolumuz kesilse bile gene araştırmaktan geri kalmayacağız. Hayır ben gene eski konuya dönüyorum, senin bunu öğrenmen gerek artık. Tininin yapacağı atılımı önlemeye çalışma, içinin yalımını söndürmeye kalkma. Onu koru, onu söndürmemeye bak, şimdi istencin alanında bulunan şu sağlam, sürekli tingücünü sana sağlayacak olan odur.[1]

Tanrılar herhangi bir kimseye felsefe bilgisi vermemiş, bütün insanlara feylesofça düşünme (felsefe yapma) yeteneği bağışlamamışlar, ancak.

... Felsefenin görevi gerek tanrısal, gerek insancıl varlıklarda olsun gerçekliği araştırmak, izlemektir. Felsefe dine bağlılık, doğruluk, iyilik-bilirlik, sözün kısası onu bir çelenk gibi kuşatan, ona bağlı öteki erdemlerden ayrı düşünülemez. Felsefe tanrıları saymayı, insanları sevmeyi.... öğretir bize.

İlk insanlarla onların ardından gelen torunları doğrudan doğruya ölümsüz doğayı izleyerek onda nasıl davranmak gerektiğini, yasayı gördüler, böylece en iyi varlığı inceleme, onun bilgisini edinme yoluna koyuldular. Doğa belli bir yolda gider boyuna, o en önemsiz sayılanı bile en iyi biçimde düzenlemiştir.

Doğa kendi gerekimlerini yerine getirmek, başarmak için elinden geleni ortaya koyuyor. Bütün bolluk doğadan gelmiştir, doğa her gün atılım içindedir, zamanla gelişiyor, yaratıcı özüyle kendini sürdürüyor, yeniliyor boyuna. (*M. B.* s. 24)

Felsefe eylemde bulunarak öğretir, söylev çekerek değil. Felsefenin istediği temel kuralların uygunluğu, yaşamla öğretimin çatışmamasıdır özle söz bir uyum içinde olmalıdır. Felsefenin anagörevlerinden biri, değişmeyen temel kuralı insanın her zaman, her yerde olduğu gibi, özdeş kalmasıdır. (*M.B.* s. 43)

Erdem Üstüne

Biricik iyi erdemdir, erdemsiz iyi olmaz hiçbir zaman, bu er-

1. Bu bölümleri *Seneca*'nın (*Moralische Brife, van H. M. Enres,* Münih 1960 Goldmann Verlag) Almanca çeviriden aktardım.

demin yeri de varlığımızın en iyi bölümü olan usumuzun alanı içindedir. Peki bu erdem nedir öyleyse? Gerçek, değişmeyen bir yargıdır. Bütün istenç olayları ondan doğar, istenci son sözü söylemeye, son açıklamayı yapmaya iten her yargıya vardırıcı (belirleyici) eğilim ondan gelir.

İyi, yerinde düşünmeyi başaran bir anlayış gücünden doğan her nesnenin bu yargıya uyması, aralarında karşılıklı bir uyumun, denkliğin bulunması gerekir. (*M.B.* s. 41)

Us

Us, doğal olarak, kesin bir yargı verme yeteneğidir (gücüdür), yaşam, erdem, aktöre, iyi, kötü üstüne bütün yargıları veren yalnız odur (*M. B.* s. 128)

Yaşam Üstüne

Yıllar boyunca tanıdıklar arasında karşılıklı armağan gönderişmeleri olur, bunun için birçok alışveriş yorgunluğuna katlanılır, içtenlikle özenle davranılır bu işte de, kimsenla yapılan karşılıksız cömertçe alışverişin insandan neler alıp götürdüğünü düşünmez bile. (*De. B. V.* 8)

... Yaşamda en ağır engel beklemektir, insanı yarına bağlar, bugünün boşuna geçip gitmesine yolaçar (*D. B. V.* 9)

Toplumdan uzak, kendi içine kapanıp, yaşayan kimseler kendilerini bilgeliğe adayanlardır. Gerçekten yaşayanlar onlardır. Onlar yalnız kendi özel yaşam sürelerini düşünmekle kalmaz, bütün zaman dönemlerini kendi yaşam süreleriyle bağlantılı kılmayı da bilirler. Onlar bir yıl içinde geçip giden ne varsa kendi yaşamlarına katar, arada bağlantı kurarlar. Bizim haksızlık etmeden gerçeği söylememiz gerekirse bütün din kurucuları bizim içindir, yaşam yolunu bize açan onlardır. Biz en büyük başarılara, şu karanlıktan sıyrılıp aydınlığa çıkan her şeye, başkalarının emekleriyle ulaşabiliriz ancak, çağların bizden saklayamadığı, bize açık kimselerdir onlar. Bizim özümüz, anlamımız onlardır, şu insan güçsüzlüğünün sınırları üzerinden aşıp gelen büyük başlar, işte dev gibi bir zaman kesimi içinden geçip geldiğimiz dönemi böyle ekleriz ötekine. Bundan dolayı biz bugün *Sokra-*

tes'le tartışacak durumdayız. *Karneades*'le kuşkuya kapılırız, *Epikuros*'la sessiz bir yaşam sürmeye kalkarız, *Stoalılarla* el ele verip insan doğasını yenmeye çalışırız. *Kyniklerle* her şeye boşverir geçeriz, doğayı örnek alarak bütün çağlarla iyi bir arkadaş gibi geçiniriz (*De B. V.* 14)

Mutluluk

Mutlu yaşamın yıkımı da kendi içindedir. (*De. B. V.* 4)

Herkes yaşamın hızla geçip gittiğinden yakınır, herkes gelecek tutkusuyla kendi kendini yer tüketir, herkes şimdiki yaşamından bıkmış usanmış olduğunu söyler. Oysa yaşadığı günden yararlanmayı bilen, her gününü yaşamının son günü diye değerlendirmeyi bilerek yarının özlemini çekmeyenin bunlardan korkusu olmaz artık. (*De B. V.* 7)

Kırlaşmış saç, yüz kırışıklıkları senin için uzun yaşamanın belirtileri olamaz, böyle bir uzun süre yaşamamış, ancak varolmuştur. (*De B. V.* 8)

Devlet

İki türlü devlet gelir gözlerimizin önüne. Biri büyük, gerçekten kamunun olan, tanrıları da insanları da kapsayan, şu ya da bu sınırını gördüğümüz devlet değil, çevresini güneşin kuşattığı, ülkemizi onun sınırlandırdığı devlet. Öteki ise bütün insanları değil de, onların belli bir topluluğunu içine alan, doğuşumuz dolayısıyla uyruğu olduğumuz devlet. Kimi bu iki devlete, küçüğüne de, büyüğüne de ilgi duyar, kimi yalnız küçüğünü düşünür, kimi ise yalnız büyüğünü. Daha iyi çalışabiliriz bu büyük devlet için kamu görevlerinden uzaklaştıkça. Böyle araştırabiliriz erdemin ne olduğunu, tek mi çok mu bulunduğunu, kişiyi kendi özünün mü, yoksa sanatının mı iyi yaptığını. Denizlerle karaların, bu denizlerle karalarda bulunan varlıkların bir bütünden mi oluştuğunu, yoksa tanrının şuraya buraya bu türden birçok nesneler serip serpmediğini daha kolay inceler, düşünürüz... Doğaya göre yaşamanın en yüksek iyi olduğunu söylüyoruz boyuna. Oysa doğa bizi hem evren bütününü gözlemlemek, hem de eylemde bulunmak için yarattı... Bütün gücümle kendimi doğayı tanımaya vermişsem, ona karşı aşırı bir beğenç duygusu içindeysem, ona ta-

pıyorsam, doğaya uyarak yaşıyorum demektir. Doğa, benden onu incelememi, eyleme geçmemi bu iş için zaman ayırmamı istemiş. Ben de bunların ikisini birden yapıyorum. Doğayı incelemek, onu gözlemlemek eylemsiz olmaz. ... devletleri bir bir incelesem, bilgeye uyan, ya da bilgenin uyabileceği bir devlet bulamam. (*De B. V.* 2)

Doğa

Doğa kendini dostça ortaya koymuş, yararlanmasını bilene göre yaşamın yeterince uzun olduğunu göstermiştir (*De B. V.* 2)

Bilge

Bilgelerin yaşamı böyle geniş bir alanı kucaklar işte, adı geçen koşullar öteki insanlarda olduğu gibi onu sınırlamaz. O tek başına insanlık yasasının dışında kalır, bütün çağlar bir tanrıymış gibi onun buyruğundadırlar. O geçen bir zamanı bile belleğinde geri getirir, şimdiki zaman yapar, ondan yararlanır tadını çıkarır. Bundan dolayı bilgenin yaşamı uzundur, o bütün zamanları birleştirir, biraraya getirir. (*De B. V.* 15)

Yönetim

.... Stoacıların ilkelerinden uzaklaşmadığımı kanıtlayacağım şimdi. Onlar da o ilkelerden uzaklaşmadılar. Onların ilkelerini değil de, gösterdikleri örnekleri izlesem bile güzelce bağışlanırdım gene. Düşüncelerimi açıklamam için sözümü iki ayrı bölümde söyleyeceğim. İlkin, kim olursa olsun, bütün varlığıyla gerçeğin ne olduğunu görmeye, öğrenmeye çalışabilir. Kendine göre bir yaşama kuralı arayabilir, bu kuralı toplumdan el etek çekerek uygulamaya çalışabilir. Daha sonra askerlik görevini yapan, yaşı ilerleyen bir kimse bile bu işi başarabilir.

Zenon'un ya da *Khrysippos*'un görüşlerine karşı hiçbir şey yapmamayı kendime kural edindiğimden dolayı değil de, bu sorun onların düşüncelerine doğrudan doğruya katılmamı sağladığı için, bu görüşün Stoalıların olduğunu göstermeye çalışacağım: her zaman bir kişinin görüşünü izlemek senatoda değil, ancak partide olur. Ne olurdu her şey insanların elinde olsaydı, bir bütün olarak aydınlığa çıkan gerçek herkesçe bilinseydi de karamamelerimizin şurasını burasını değiştirmeseydik. Oysa şimdi, gerçeği onu öğre-

tenlerle birlikte arıyoruz. Birçok konularda olduğu gibi, bu konuda da Epikurosçulukla Stoa görüşleri arasında bir ayrılık vardır. Bu ayrılığa karşılık ikisi de kişinin kamu görevlerinden uzak kalmasını önerir. *Epikuros* şöyle diyor: *"Olağanüstü bir durum olmadıkça bilge devlet yönetiminde görev almamalı." Zenon* ise: *"Bilge, ancak bir engel olmazsa devlet işlerine karışmalı."* Biri ilkesi gereği kamu görevlerinden uzak kalmayı, öteki ise bir neden olarak istiyor. Ancak bu nedenin alanı biraz daha geniştir. Devlet içinden çıkılmayacak nitelikte bozulmuş, işler alt üst olmuşsa, kötülükler ortalığı karartmış, kaplamışsa, bilgenin boş yere görev alması gerekmez. Öyle yararlı olmadığı bir devlet işine karışmayacak... İnsandan, insanlara yararlı olması beklenir. İnsan yararlı olabiliyorsa birçoğuna olmalı, olamıyorsa birkaç kişiye olmalı, onlara da olamıyorsa yakınlarına, yakınlarına da olamıyorsa en azından kendine yararlı olsun artık. Başkalarına yararlı olan insan kamuya da yararlı işler görüyor demektir... bundan dolayı kendine yararlı olan, kendi yararına çalışan kimse, kendini yararlı olmaya ittiği için, başkalarına da yararlıdır (*De Otto* II, III. çev. Güngör Varınlıoğlu)

Epiktetos

Stoa çığırı'nın yeniden ortaya çıkışında önemli katkıları olan *Epiktetos* (İ.S. 50-130) Denizli iline bağlı Pamukkale (eski Hieropolis) ilçesindendir. Azatlı bir köle olduğu söylenir. Oldukça yoksul bir yaşam sürmüş. Bir süre Roma'da öğretmenlik görevinde bulunmuş. İmparator *Domitianus*'un bütün bilgeleri Roma'dan kovması üzerine Yunanistan'a, Epiros'a gitmiş. Orada açtığı yeni okulda öğretisini yapmaya başlamış.

Epiktetos, eski *Stoa* görüşünün bütün özelliklerini yansıtan bir bilgedir. Daha çok aktöre konuları üzerinde durur, felsefe görüşlerini bu alandaki sorunlar üzerine yoğunlaştırır. Yaşamı eski Stoanın davranış kurallarına göre düzenleme gereğine inanır. Ona göre bilge kişi yaşamını, bütün tutkulardan sıyrılarak, erdem ilkelerine uygun bir nitelikte düzenleyen insandır. Bütün insan davranışlarının *iyiye, erdeme* yönelmesi gerekir. Erdem insan için bir yaşama kuralıdır. İnsan istenci ile bütün tutkulardan, gösterişten, aşırı davranışlardan sıyrılabilir.

Epiktetos'un düşüncesinde bir *istenç varlığı* olarak nitelenen insan dinine, tanrısına bağlı olmalıdır. Tanrı evreni düzenleyen bir yüce varlıktır. İnsanda tanrısal özler vardır. Onun *"Tanrı babandır, senin içindedir"* demesi tanrı ile insan arasında özbirliğinin dilegelişidir.

İnsanda iki eğilim vardır. Biri iyiye, biri kötüye dönüktür. Bütün kötü eylemler insanın istencini iyi kullanmamasından doğar. Erdemli olmak bu kötü eğilimleri önlemek, iyi eğilimleri yaşama egemen kılmaktır. İnsan yalnız başkaları yanında değil, kendine karşı bile saygılı, alçakgönüllü olmalıdır. Varsıllığa, gösterişe, aşırı sevince karşı tutkular insanı kötülüğe, erdemsizliğe, daha doğrusu tin çöküşüne, yıkıma götürür.

Epiktetos'un görüşlerinde dünyadan eletek çeken, kendini tanrıya adayan bir Hıristiyan ermişinin düşünceleri sezilir gibidir. Ancak onun bir Hıristiyan olduğu da söylenemez. Stoa (eski Stoa) öğretisine olan aşırı bağlılığı, insanı bir usvarlığı sayması, tapınmaya, aşırı din törenlerine ilgi duymaması, Roma'nın çoktanrıcı inançlarına saygılı olması bunu gösteriyor.

Aktöre ilkelerine olan aşırı bağlılığı yüzünden *Epiktetos*'un Hıristiyan Ortaçağını *hazırlayan düşünürlerden biri* olarak nitelenmesine yol açmıştır. Kimi felsefe tarihçileri bu savı açıkça savunur, onu bir töresel eğitici diye anlar.

Epiktetos Orta Stoa'nın bütün görüşlerine, düşüncelerine karşı çıkar. Bu çığırın Eski Stoa'nın ortaya attığı düşünce ilkelerine, yaşama felsefesine aykırı davrandığını öne sürer.

Yaşamda acılara katlanmayı, onlardan üzüntü duymamayı bir tin sessizliği, gönül durgunluğu içinde yaşamayı öneren *Epiktetos*'a göre insanın mutluluğu kendi elindedir. İnsan istenci insanı mutlu kılmaya yeter, yeterki mutlulukla bağdaşmayan atılımlardan, eylemlerden sıyrılmayı bilsin.[1] *Epiktetos*'un düşünceleri ya-

1. Burada, bugüne değin, felsefe tarihinde değinilmeyen bir konuya dokunma gereği var. Ortaçağ, (ister Hıristiyan, ister İslam ortaçağı olsun) insanı bir inanç varlığı olarak düşünür. İnanç insanın içevrenini aydınlatan bir ışıktır, ustan üstündür, usa kılavuzluk edecek niteliktedir. İnsan, derin bir inancın yönetimi altında dışevrenle olan ilgilerini kesip atabilir, kendi içine kapanabilir. Bunu yapıp, dışdünya ile olan bağlantılarını kesip, tutkularını engellerse mutluluğa, gerçeğe varan yolu bulur. Bu görüş ortaçağındır, dine dönüktür. İşte bu görüşü bir felsefe düşüncesi, bilgelik sorunu olarak ortaya atan da *Epiketos*'tur Bu yüzden onu bir ortaçağ bilgesi. bir ermişlik yoluna düşmüş aydın saymak kolaydır.

zılı olarak günümüze kalmış, bir kitapta toplanmıştır. *Egxeridion Diatribai* (Düşünceler, Söyleşiler)

Epiktets'tan Seçmeler

İsteklerinin amacı dilediklerini elegeçirmektir, bunu unutma. Korkularının ereği ise korktuklarını önlemektir. İstediğini elde edemeyen mutsuzdur. Korktuğu çukura düşen de düşkündür. Gerçek çıkarına uygun gelmeyen bir nesneden kaçınır, tiksinti duyarsan korktuğun başına gelmez. Oysa ölümden, sayrılıktan, yoksulluktan korkarsan yıkıldığın gündür. Korkularının yerini değiştiriver öyleyse. Elimizde olmayanı elimizden gelene döndür. İsteklerini yok et. Elinde olmayan bir nesneyidiler, ardınca koşarsan çöküntüye uğrarsın. Elimizde olan nesnelere gelince, bunlardan hangilerinin istenmeye değer olduğunu bilecek durumda değilsin. Bu duruma gelebilmek için uzaklaşman gerekenlerden uzaklaş, araman gerekenleri ara, bunu yapmakla yetin. Ancak bu davranışlarında ölçüyü elden bırakma, pek de ivediye kapılma sakın *(Düşünceler,* VII)

Sana sevinç veren, gereksinimlerini gideren, kısacası sevdiğin nesneler karşısında kendi kendine onun olduğunu sormayı unutma. En küçüklerden başla ilkin. Sevdiğin bir çömlekse topraktan yapıldığını bil. Kırılırsa üzülmezsin. Çocuğunu, ya da karını seviyorsan, kendi kendine ölümlü bir varlığı seviyorum deviyer. Ölünce acıya kapılmazsın. (*D*. VIII)

İnsanları üzüntüye boğan olaylarla nesneler değil, onlarla ilgili düşüncelerdir. Sözgelimi bir yıkım değildir ölüm. Yoksa Sokrates'e de öyle görünürdü açıkça. Gerçek yıkım ölümün bir yıkım olduğu konusundaki inançtır, kanıdır. Bundan dolayı mutsuz, üzüntülü, acılı olduğumuz günler suçu düşüncelerimizle kanılarımızdan başkasına yüklemeyelim. (*D*. X)

Bilgiç geçinmekten kaçın. Sana değer verenlerin yanında kendinden kuşkulan. Bir yandan doğaya, bir yandan da dıştaki nesnelere istenci uydurmak kolay bir iş değildir. Gene de bunlardan birine bağlanıp ötekini önemsememen gerekir (*D*. XX)

Küçük düşeceğim, yeryüzünde bir hiç olarak kalacağım gibi, düşüncelere aldırma, üzülme, boşver. (*D*. XXXIII.)

Yapamayacağın bir işi üzerine alırsan yapabileceğin işten de olursun. (*D*. LXIII)

Kişi sınırı aşmayagörsün, onun için sınır kalmaz artık. (D. LXV)

Sakın kendine bilge deme. Bilgisizlerin yanında güzel özdeyişler söylemekten kaçın. En doğrusu bu özdeyişlerin gerektirdiğini yapmandır. (*D*. LXXII).

Felsefenin en önemli bölümü kuralların uygulanmasını gösteren bölümdür. Sözgelimi: Ne olursa olsun yalan söylememeli. İkinci bölüm ise bu saptamaların kanıtlarını gösterir. Bir saptamanın neyi içerdiğini, onun gerçekliğini (doğruluğunu), kesinliğini bildirir. Kanıt, sonuç, çelişme, karşıtlık, çıkmaz gibi değişik kavramları açıklar, tanımlar, Üçüncü bölüm ikincisi, ikinci bölüm birincisi için gereklidir. Ancak bütün bunlar için gereken birinci bölümdür, orada durmak, direnmek gerekir. (*D*. LXXX)

İnsanlar kendilerine çok yüksek, ya da çok ucuz değer biçerler. İnsan kendine ne değer biçerse ederi odur. Artık sen kendine ister özgür insan diye, ister tutsak diye değer ver, bu senin elinde olan bir iş. (*K*. 1/XI)

En açık gerçekleri bile benimsemeyenlerle tartışmanın ne gereği var? Bunlara insan değil, taş denir. (*K*. 1/XIX)

.... özgürlükle delilik birlikte olamaz. Özgürlük yalnız güzel değil, usa uygundur da. (*K*. 1/XXXV)

Tinin büyüklüğü enginliğiyle değil de kanılardaki kesinlikle, doğrulukla ölçülür ancak. (*K*. 1/XXXVIII)

Bütün davranışları düzenleyecek olan us sapıtırsa onu kim yola getirecek? (*K*. 1/XLVIII)

Bütün insanların onaylayıp benimsedikleri birtakım ortak kavramlar vardır. Kavgalar, arabozuculuklar, savaşlar nereden çıkıyor? Bu ortak kavramların özel olgulara uygulanmasından.

Doğruluk, gönül arılığı çok üstündür, bunda kuşku yok. Oysa falan nesne doğru mu, arı duru mudur? İşte insanların birbirini boğazlamak için yaptıkları boğuşmaların, savaşların nedeni budur. (*K*. 1/XLII)

İnsanın gerçek değeri onu hayvanlardan ayıran yanıdır. Bu yanın çok mu çok güçlendirilmiş olması, erdemlere karşı olan tutumların altedilmesi için uyanık bulunması gerekir. İnsanın mutlu olması, hiçbir şeyden korkmaması için bu yeterlidir. (*K*. 1/LXXIII)

Davranışlarımız kanılarımızın ölçüsü, kuralıdır. (*K*. 1/LXX)

İnsanların yıkımı güvenliklerini, sakıntılarını (ihtiyat) kötüye kullanmaları yüzündendir. (*K*. 1/11/111)

Tanrı özü nedir? Anlayış gücü, bilim, düzen, bir de us. Onda gerçek iyinin ne olduğunu böyle öğrenebilirsin ancak. (*K*. 11/XVII)

Tanrı babandır, senin içindedir. (*K*. 11/XVIII)

İnsan özünün gerektirdiğini yapmak öyle kolay bir iş değildir. İnsan, usu olan ölümlü bir canlıdır. Ancak bu usu ile hayvanlardan ayrılır, ustan uzaklaştıkça, us dışı davrandıkça insan yokolur, hayvan çıkar ortaya. (*K*. 11/XXIII)

Yapılması gereken görevleri gerçekleştirmen için birtakım yeteneklerin var. Sen bir insansın, bir dünya yurttaşısın, tanrının oğlusun, bütün insanların kardeşisin. (*K*. 11/XXV)

Varsıllığının bir bölümü elinden çıktı. Bunun için avunamıyor, kendini yıpratıyorsun. Oysa doğruluk, iç arılığı, alçakgönüllülük, bağlılık elinden çıktığında aldırmıyorsun. Nesnel varsıllığı elimizden çıkaran istencimizin dışında olan bir güçtür. Mal elde etmek, maldan yoksun kalmak utanılacak bir durum değildir. İç varsıllığımıza gelince, işte onu ancak kendi yaşamımız yüzünden yitiririz. Ondan yoksun olmak utanç verici, acı bir durumdur. Onu yitirmek ise acının acısı, utancın utancıdır üstelik. (*K*. 11/XVI)

İyi de, kötü de senin istencine bağlıdır. (*K*. 11/XXVIII)

Felsefe gerekimli, gerekli görevler karşısında güçsüzlüğümüzü, bilgisizliğimizi anlamakla başlar. (*K*. *11/XXIX)*

Bilgeliği gerçekten seviyorsak istencimizi olaylara göre öyle bir düzene koyalım ki olanlarla olması gerekirken olmayan olaylar karşısında mutlu kalabilelim. Bundan büyük bir yarar sağlarız. İstediğimizden yoksun kalmaz, korktuğumuza uğramayız. Soydaşlarımızla sıkıntısız, kuşkusuz, kaygısız yaşar gideriz. İster doğal, ister sonradan doğsun, bütün bağlarımızı koruruz. Sözün kısası baba, oğul, kardeş, yurttaş, koca, komşu, ortak, yönetici, uyruk olarak bütün görevlerimizin en güzel, en iyi biçimde yerine getiririz. (*K*. 11/XXXII)

Böylesine yüce, böylesine olağanüstü bir makine (evren) nasıl olur da bir rastlantı sonucu ortaya çıkar, sürüp gider? (*K*. 11/XXXVI)

Deliler yola gelmez. Atasözünün dediği gibi, bir deliyi uslandırmaktansa didik didik etmek daha kolaydır. (*K*. 11/XXXIX)

"İnsanlar arasında doğal bir toplum yoktur. Tanrı insanlarla ilgili olaylara karışmaz. Sevinçten, sevişmeden başka bir iyilik, bir mutluluk yok yeryüzünde." İşte *Epikorus*'un bize öğrettikleri; Hey mutsuz; bu güzel kitapları yazmak için birçok geceler uykusuz kalmağa değer miydi? Sıcacık yatağında yatmak, solucan yaşamını sürdürmek daha iyi değil miydi?[1] (*K*. 11/L.)

Dostluğun ne olduğunu ancak bilge, derin görüşlü kişi anlayabilir. İyi ile kötünün ne olduğunu ayırdedemeyen kimse nasıl sevebilir ki. (*K*. 11/LIV)

Ben ile *benim*'in bulunduğu yerde hayvan ortaya çıkar. (*K*. 11/LVII)

Bir güzel söz söyleme sanatı varsa, bir de güzel anlama, güzel dinleme sanatı vardır. (*K*. 11/LXII)

1. Burada *Epiktetos*'un görüşleriyle *Epikuros*'unkiler arasında görülen köklü karşıtlık çıkıyor ortaya. *Mutluluk, yaşama, evrenin düzeni* konusunda bu iki bilgenin görüşleri birbiriyle bağdaşmaz.

İyi de, kötü de bizim istencimize bağlıdır. (*K*. IV/XLVI)

Dileğin yerine gelir gelmez mutlu olacağını sanıyorsun. Aldanıyorsun oysa. Bir elde etmeye gör o mutluluğu, başlar ona benzer kaygılar ardarda. Sıkıntılar, tiksintiler, korkular, istekler başgösterir birden. Mutluluk elde etmekte, sevinç duymakta değil, istememektedir. Çünkü mutluluk özgür olmaktır. (*K*. IV/VI)

Yaşamını değiştirmek için bir engel değildir dostlarının eleştirileri, seninle eğlenmeleri. Alçalıp onlara yaranmak mı, yoksa erdemli olup onların gözünden düşmek mi daha iyi? (*K*. IV/VIII)

Bize yabancı gelen ne varsa, değer verdiğimizde bizi tutsaklığa götürebilir açıkça. (*K*. IV/XI)

Gerçek mutluluğun özü sürekli olmak, herhangi bir engelle karşılaşmamaktır. Bu iki nitelikten yoksun mutluluk gerçek bir mutluluk değildir. (*K*. IV/XII)

İnsanların ne dediklerini, ne yaptıklarını, eleştirmek, ya da küçümsemek için değil de kendi kendime uygulayabilmek için şöyle diyorum boyuna: Bu türden bir suç işliyor muyum? Bunları ne zaman bırakacağım? Ne zaman kendimi düzene koyacağım? Kısa bir süre önce ben de onlar gibi davranıyordum. Ne mutlu bana, onlar gibi suç işlemiyorum artık. (*K*. IV/XIII)

Bütün gecelerini okumakla, incelemeler yapmakla, çalışmakla geçirirsen sana çalışkan der miyim sanırsın? Aldanma demem. Önce bu çalışmaların, incelemelerin ne içindir öğrenmek isterim. Bütün gece oynaşını görmek için uyanık duran insana çalışkan diyemem, aşık derim ancak. Ün kazanmak için uykusunu kaçırana da tutkulu derim. Bir de para için uykunun canına okumuşsan sana hasis derim ben, ancak özünü geliştirmek, olgunlaşmak, doğaya uymak, görevlerini yapmak için uykusuz kalırsan o zaman sana çalışkan derim. Bence insana yaraşan tek çaba gösterme de budur işte. (*K*. IV/XVII)

Bir zorbayı zorba yapan nedir? Onun çavuşları, kılıçla, mızrakla donanmış adamları. Oysa bir çocuk korkmaz bunlara sokulmaktan. Nereden geliyor bu? Çocuk korkunun ne olduğunu

bilmez. Sen ise korkunun ne olduğunu bilmeli, onu küçümsemelisin. (*K*. IV/XXVI)

Kalabalığa incir, fındık atarlar. Birbirine girer çocuklar onları kapışmak için. Aldırış etmez buna yaşlılar. Valilikler dağıtılır isteyenlere. Çocukça işler bunlar. Mahkeme başkanlıkları, konsüllükler bile çocukların işidir. Benim için incirden, fındıktan başka birşey değil bunlar. Düşerse rasgele önüme yerim. Bu kadardır bunların değeri işte. Oysa onları yerden almak için ne eğilirim, ne de kimseyi iterim. (*K*. IV/XXVIII)

Dostum, uzun uzun diren azgın isteklerine karşı. İnceden inceye düşün, gözden geçir bütün davranışlarını, bir ara, bunların bir sayrının gereksiz dilekleri, ya da azgın bir kadının çırpınmaları olup olmadığını anla. Gizle kendini uzun bir süre, içine kapan. Felsefeye ver kendini, böyle olgunlaşır yemiş. Uzun süre gömülür, gizli kalır toprakta tohum. Yavaş yavaş büyür olgunluğa erişmek için. İyice gelişmeden gövdesi bitki verirse olgun denmez ona, *Adonis* bağının bir bitkisi olur ancak öylesi. Boş bir ünün, bir sanın ardından koşup çıkıverdin ortaya birden, öldürmüş seni soğuk, ya da sıcak. Şimdilik birkaç çiçek açmışsın diye yaşar gibisin, görünüşün öyle. Oysa ölmüşsün sen gerçekten, kökün kurumuş. (*K*. IV/XXXIV)

Sana içini açan namuslu bir insan kılığına bürünür çokluk. Oysa bir güven değildir bu. Boşboğazlıktır düpedüz. Önüne gelene söyler senin kulağına söylediğini öylesi. Dibi delik bir fıçı gibidir o. Ne kendi sırrını saklayabilir, ne de seninkini. (*K*. IV/L)[1]

Marcus Aurelius

Roma Stoasının üçüncü direği sayılan *Marcus Aurelius Antoninus* (İ.S. 121-180) imparator bilge, devlet adamı gibi nitelikler taşır. *Marcus Aurelius* Stoa görüşü gereğince kendi içine dönük, devlet yönetiminde bulunmasına karşılık düşünmeyi seven, insan varlığının içevrenini kavramaya, açıklamaya çalışan bir ay-

1. *Düşünceler ve Sohbetler*, Epiktetos, çev. BurhanToprak, Ankara 1942. Bu çeviriden seçilen bölümlerin dili bugünkü Türkçeye uygulanmıştır.

dındır. *Marcus Aurelius* da felsefeye aktöre açısından bakar. Ona göre felsefenin yaşama uygulanan, günlük yaşama düzen veren, düşüncede değil de çevremizde yaşayan gerçek insanı anlamaya yönelen, insanı bir *bütün* olarak kavramayı görev edinen bir niteliği olmalıdır. İnsan, düşünen, bir aktöre varlığıdır. İnsan aktöresinin özünü kuran istençtir. İnsan yalnız bir duygu varlığı değildir. İzlenmesi gereken yol doğanın yoludur. İnsan bir doğa varlığı olduğu için, doğanın bütün yasaları onun için de geçerlidir. İnsan bir görevli gibi doğanın yasalarına uymalı, onun buyruklarını yerine getirmelidir. İnsana düzen düşüncesini, genel geçerliği olan yöntem anlayışı veren doğadır. Bu bakımdan bilgelik doğaya uymaktır *(naturam sequi),* doğa bütün yanılmaları önler, insanı doğru, gidilmesi gereken yola getirir.

İnsan düşünen bir varlık olarak önce kendini denetlemeli, doğaya aykırı gelen davranışlardan, tutumlardan sıyrılmalı. Alçakgönüllü, yumuşak davranışlı olmalı, kendini beğenmişlikten, büyükgönüllülükten kaçınmalı. İnsanı yanıltan, kötülüğe, olumsuzluğa yönelten ölçüsüz olması, ölçüsüz davranmasıdır boyuna. İnsan hangi görevde bulunursa bulunsun, alçakgönüllülüğü, ölçülülüğü, kendini bilme eğilimini elden bırakmamalı.

Marcus Aurelius da *Seneca* gibi insan tininin ölümsüz olduğu kanısındadır. Ölümsüz olan tin kendini sürdürür. Onun kendini sürdürmesi insanın elinde olan, insan dileğine bağlı değildir. Tinin ölümsüz oluşu doğa gereğincedir. Tini ölümsüz kılan doğadır. Gövdeden ayrılan tin (ölümle) geldiği yere, doğaya döner, onun bütünlüğü içinde ölümsüzlüğe ulaşır. Bu onun yapısı, özü gereğincedir.

İnsanın mutluluğu biraz da kendi elindedir. Mutluluğa giden yol ölçülü olmaktan, alçakgönüllülükten, doğaya bağlı kalmaktan geçer. İnsan kendini doğaya vermeli, istencini o doğrultuda çalıştırmalı. En büyük öğretmen, en güçlü eğitimci doğadır. İnsan doğaya açıldıkça kendini, kendini tanıdıkça doğayı daha iyi, daha yakından kavrar. Öğrenir. İnsanın olgunlaşması doğayı izlemesine bağlıdır. İnsan, yaşamını elinden geldiğince üzüntüsüz, sıkıntısız sürdürmeyi, duyulara dayanan, onlardan doğan geçici, köksüz kaygılardan sıyrılmayı, uzak kalmayı bilmeli.

Marcus Aurelius'u böyle düşünmeye iten içinde bulunduğu

toplumun geçirdiği köklü sarsıntılardır. Gerçekte Roma düşüncesinin ana niteliklerinden biri de budur. Roma felsefesi yalnız Eski Stoanın bir sürüp gidişi değildir. Düşüncenin özü, kaynağı gene Eski Stoadır, ancak Roma aydını bu düşüncelerle yaşam arasında bir bağlantının gereğine inanmıştır. Grek felsefesi insanın özünü kavramlar dünyasında elealmayı bir sorun biçimine soktu, insanı düşünce dünyasıyla bir felsefe konusu yapmayı başardı. Bu düşünce çığırında insan genel geçerlik taşıyan *us ölçülerinin taşıyıcısı* bir varlıktır. İnsan bir *us varlığı* durumundadır. Bu düşünce biraz da *soyut*'tur. Roma düşüncesinde insan bir *istenç* varlığıdır. Bu istenç yaşamla sıkı bir bağlantı içindedir, demiştik. İşte *Marcus Aurelius*'un dilinde anlatım alanına çıkan doğaya bağlılık doğayı izleme görüşü bu eski *soyut düşünce*'nin *somut* bir nitelik kazanmasıdır. *M. Aurelius* "tin ölümsüzlüğü" derken evrenin bütününü düşünür. Ona göre evren bütünü ile tin bağlantılıdır. Tin evrenin dışında, ona egemen bir varlık değildir. Evren ölmediği için tin ölümsüzdür. Tinin ölümsüzlüğü evrenin bütününde yeri olduğundan dolayıdır açıkça. *Marcus Aurelius* felsefesini yansıtan düşüncelerini *Ta Eis Auton* (İçe Bakış) adı altında toplamıştır.

Marcus Aurelius'tan Seçmeler

Utan, ey tin, utan artık. Kendini yüceltecek zamanın kalmamış daha. Bizim yaşamımız geçicidir, seninki de çoktan varmış varacağı yere. Bir kez bile dönüp bakmadan kendine, boyuna başkalarının gönlünde aradın mutluluğu. *(Ta eis auton.* Kitap 2/6).

Neden tüketirsin kendini, kendi dışında, olup biten işlerle? Biraz da iyi şeyler öğrenmeye bak, bırak şu bir çevrintiye düşmüş gibi boyuna dönüp durmayı. Yeni bir yanılgıya düşmekten kolla kendini, budalalıktır düpedüz birtakım başıboş, gereksiz davranışlarla yaşamın tadını kaçırmak, onu güçleştirmek. Bütün isteklerimizin, düşüncelerimizin belli bir ereği olmalı. *(T.* 2/7)

Bugüne değin, başkasının tininde olup bitenlerle ilgilenen bulunmadığı için, bu yüzden mutsuz olan da yoktur. Oysa kendi özünde oluşanlar üzerine eğilmeyenler kendi kendilerini mutsuz kılmışlar ister istemez. (*T.. K.* 2/8)

Sözcüklerin değişim anlamlarını bilmeli insan: çalmak, ekin ekmek, satın almak, sessiz yaşamak. Bunlara gövde gözüyle bakmamalı, insan başka bir açıdan görmeli bunları. (*T.* 3/15)

Ölüm de doğum gibi doğanın bir gizemidir, burada birleşir, orada çözülür anaözler, bunun dışında birşey yok.. (*T. K.* 4/5)

Usun var mı? -Evet- Peki neden usunu kullanmıyorsun? Sen, onu, kendi başına bıraktıktan sonra daha ne istiyorsun bakalım? (*T. K.* 4/13)

Ne çok günlük vardır bir sunakta yanacak. Kimi erken yanar, kimi daha sonra atılır ateşe. Oysa değişen bir durum yok. (*T. K.* 4/15)

Bin yıl da yaşasan bir şey yapamazsın gene. Ölüm dolanır durur başucunda. Yaşadığın sürece, elinden bir iş geldiği sürece doğru, yaratıcı olmaya çalış. (*T. K.* 4/17)

Bırak şu sağda solda dolaşmayı, yaptığını, doğruyu düşün bir yol, her işinde. Gene ne düşünürsen düşün de açık seçik olmaya, anlaşılmaya bak. (*T. K.* 4/22)

Seni ilgilendiren ne varsa beni de ilgilendirir ey evren. Senin için tam zamanında olan ne geç gelir bana ne erken. Ey doğa, senin zamanlarının getirdiği ne güzel bir yemiştir benim için. Senden gelen bana gelir, sonra döner ne varsa sana. (*T. K.* 4/23)

İçikaralar vardır, kadınsılar vardır, bir de inatçılar, hayvan yaratılışlılar, davar gibiler, çocuksular, ikiyüzlüler, burnu büyükler, güvensizler, zorbalar vardır. (*T. K.* 4/28)

Öğren biraz insanların içini, bak, nelerden kaçınıyor, nelere ulaşmak istiyor bilgeler. (*T. K.* 4/38)

Her şeyi sürükleyip götüren azgın bir ırmaktır zaman. Her varlık bir görünür, bir sürüklenir gider, bir başkası çıkar ortaya, sonra o da göze görünmez olur birden. (*T. K.* 4/43)

"Gövdeyi yüklenmiş ufacık bir tinsin" diyor Epiktetos (*T*/41)

Oluşagelen ne varsa bahardaki gül, ürün çağındaki yemiş gibidir, böyle bilinegelmiş. İşte böyledir sayrılık da, ölüm de, yıkım da, yapım da, şu budalaları sevindiren, üzen şeyler de. (*T. K.* 4/44)

En kısa yoldan gitmeye bak, en kısa yoldur doğaya uygun gelen, bütün söylevlerde, davranışlarda (eylemlerde) sağlam usa uymadır bu. Sevinç verir sana varacağın sonuç, kurtarır seni binlerce sıkıntıdan, didinip çekişmelerden, her türlü yanılmadan, kötülükten. (*T.* 4/51)

Sabahleyin yatağından gönülsüz kalkmışsan, bir düşün kendi kendine, de ki: bir insan olarak çalışmak için uyanıyorum. Neden böyle isteksizim, neden yaratılmışım, neden dünyaya gönderilmişim? Sıcacık yatakta yatmak için mi doğmuşum? -"oysa bu daha hoş."- Sen eğlenmek için doğdun, çalışmak, uğraşmak için değil öyle mi? Görmüyor musun bitkiler, serçeler, karıncalar, örümcekler, arılar nasıl işlerine koyulmuş, kendi yetenekleri oranında evren düzenine katkıda bulunuyorlar? Oysa sen bir insan olarak görevini yapmak istemiyorsun, kendi özünün gereğine uymuyorsun öyle mi? "İnsanın dinlenmesi gerekmez mi?" Gerekir, dinlenmeli insan. Bunun için de bir sınır koymuş doğa. Yemek, içmek bunun içindir. Oysa sen bu sınırları aşıyorsun, gerekenin ötesine geçiyorsun. Kendi görevine boşvermek olmaz, gücünün yettiğini yap bakalım. Sen kendini sevmiyorsun, yoksa özünü, özünün yapmanı istediğini de severim. Kimileri de vardır ki işlerini sever, yıkanmayı, yemeyi içmeyi unutuverir. Peki sen kendi özünü bir dökmecinin döktüğü kalıpları, bir oyuncunun sıçrayışlarını, bir pintinin parasını, bir ün düşkününün birazcık ünü sevmesinden daha az mı seviyor, sayıyorsun? (*T. K.* 5/1)

Usa uygun olarak yaşamak için us, sanat (yaratma gücü) kendi kendilerine de, onlarla ortaya konan yapıtlara da yeten güçlerdir. Onlar özleri gereği belli bir ilkeden kalkar, ereklerinin gerekli kıldığı yolda giderler. Bunlar özleri gereği doğru yolda olduğundan ölçülü eylemlerine de doğru denir. (*T. K.* 5/14)

Ufacık bir parçası olduğun doğayı incele, sana çok kısa, çok küçük bir kesimi ayrılan zamana bak, gene sana bir kırıntısı kalan yazgıyı düşün. (*T.. K.* 5/24)

Bütün varlıkları yöneten us bulunduğu yeri (evren düzeninde) hangi varlığı, nasıl yönettiğini çok iyi bilir. (*T. K.* 6/5)

En iyi yol (davranış) kötüye kötülükle karşı koymadan öcünü almaktır. *(T. K.* 6/6)

İnsandaki yönetici us kendi kendini uyaran, kendi kendini yöneten, özünün gerektirdiğini yapan, dileğini yerine getiren bir varlıktır. O, karşılaştığı her olayı kendi gözüyle değerlendirmeyi bilir üstelik. (*T. K.* 6/8)

Sana zor gelenin insan gücünü aştığını düşünme sakın. Çokluk insan gücünün yettiği, insan özüne uygun gelen senin için erişilebilir olandır. (*T. K.* 6/19)

Ben görevimi yapıyorum, ötesi beni ilgilendirmez. Beni ilgilendirmeyen ya cansızdır (özsüzdür), ya usla ilişkisi yoktur, ya insanı yanıltıcıdır, ya da doğru bir yol değildir. (*T. K.* 6/22)

Gövdeyi yormadan insan tinini yoran şey ne kötüdür. (*T. K.* 6/29)

Uyan, uyan da kendine gel bir daha. Uyandığında gördüklerinin, şu seni tedirgin edenlerin, birer düş olduğunu anlarsın. Böyle görünür işte uyanık duran nesnelerdeki düşlerden daha çok beğenilmezlikler olduğu. (*T. K.* 6/31)

Tinle gövdeden kuruluyum ben. Gövde için birdir her şey, ayrımları görebilecek, seçecek nitelikte değildir gövde. Benim tinim için de kendi özünden gelmeyen ne varsa birdir. Tinimin özel etkileri kendi özünden gelir ancak. Şimdi kısa bir süre içinde olup bitenlerin şimdiki zamanla bağlantılı olduğu kendiliğinden anlaşılır açıkça. Tinin gelecekle, geçmişle ilgili işlemleri onun için birdir. (*T. K.* 6/32)

Önünde duran varlığı gören, şimdi olanı da, bütün sonsuzlukta olanı da şöyle kuşbakışı görür. Hepsinin özü de, biçimi de birdir. (*T. K.* 6/37)

Evrende, bütün nesnelerin birbirine bağlandığını, aralarındaki ilişkiyi bir getir gözünün önüne. İçiçe geçmiş, birbirine kenetlenmiştir ne varsa, birbirine bağlıdırlar üstelik. Biri ötekinin ardısıra gelir, birbirini etkiler, birbiriyle uyuşur, duyu evreninin birliğini sağlarlar böylece, toplu olarak. (*T. K.* 6/38)

Kendi özünün (doğanın) yasalarına uyarak yaşamaya bak, kimseyle çatışmazsın, toplumun özünde yasalarına karşı çıkacak bir nesne yoktur. (*T. K.* 5/58)

Bayağılık dediğin nedir? Şu gördüklerinin dışında birşey değil pek. (*T.. K.* 7/1)

Usa uygun bir yaratma, doğaya uygun gelen bir davranış biçimidir, boyuna us ölçülerine uyar üstelik. (*T. K.* 7/11)

İnsanın doğrultulmadan önce doğrulması gerekir. (*T. K.* 712)

Gelecekten kaygılanma! Nasıl olsa günün birinde ona ulaşacaksın. Şimdinin işlerini yoluna koyan usla düzenlenmiştir o da. (*T. K.* 7/8)

Birden unutup gideceksin her şeyi, sen de bu unutulmuşluk içinde unutulup gideceksin sonunda. (*T. K.* 7/21)

Bütün gördüklerin bu her şeyi yöneten doğaya dönüşecek birden, bu özden (doğadan) başka varlıklar oluşacak, onların özünden de başkaları yaratılacak, böylece yenileyip duracak kendini evren boyuna. (*T. K.* 7/25)

Kendine dönüver biraz. Doğa doğru bir davranışta sevinç, kendi kendine mutluluk bulsun diye yönetici bir us vermiş bize. (*T. K.* 7/28)

Bitsin bu düşkurmaların artık. Tutkuların akışını durdur. Kendi özünde sürdür varlığını, çevreni tanı. Seninle, ya da bir başkasıyla ilgili olanı kavra, onunla içli dışlı ol. Her nesneyi kılı kırk yararcasına incele, özüne gir. Son saatı düşünüver. Başkalarının yanılmalarını, o yanılmaların ortaya çıktığı yeri bırak, boşver onlara. (*T. K.* 7/29)

Ölüm üstüne. Ölüm bir atomlara bölünme, bir çözülme, bir yokluk bile olsa, bir bitiş, ya da bir göçüştür. (*T. K.* 7/32)

Kendi derinliğine inmeye çalış. İyinin kaynağı oradadır, kurutulamayan bir kaynaktır o, kaz kazabildiğince. (*T. K.* 7/59)

Gövdenin öylesine sağlam bir durumu olmalı ki, devinimde de, dururken de bu sağlamlık bozulmamalı. İçin yüzünün çizgilerinde okunduğu gibi derin düşüncen, ağırbaşlılığın da öyle belli olur. İşte bütün gövdeden istenen uyum budur. Ancak incelemenin yeni bir biçimde olması gerekir. (*T. K.* 7/60)

İnsanlıktan yoksun olanlar karşısında kendini sakın, insanların insanlara karşı nasıl davranması gerektiğini düşün. (*T. K.* 7/65)

Yararını aramaktan yorgun düşen olmamıştır. Yarar bize doğaya uygun bir çalışma sağlar. Senin yararına çalışan da yorulmayacak, bu arada sen de başkasına yarar sağlayacaksın. (*T. K.* 7/74)

Zorlamadan al, acımadan ver. (*T. K.* 8/33)

Üzme canını bütün olaylar karşısında, her şey doğanın yapısına uygun olur gider. (*T. K.* 8/5)

Ölen dünyadan çıkmaz. Burada olan gene burada dönüşür, kendini kuran özlere ayrılıverir. Bu özler evrenin yapısında da, senin yapında da ortaklaşadır. Bu özler de değişiyor, dönüşüyor ama yakınmıyor, mırıldanmıyor. (*T. K.* 8/24)

Lucilla görmüş ölürken *Verus*'u, sonra kendi de öldü; *Secunda* da ölümünü gördüğü *Maximus*'un ardından öldü. *Epitynchaus* ise *Diotimos*'un ölüşünü gördükten sonra göçtü; *Faustina* öldü *Antoninus*'tan önce; onun ardından *Antoninus* gitti; *Hadrianus* da *Celer*'den önce öldü; *Celer* de yumdu gözlerini yaşama sonra. Böyledir her şey işte. Nerde o keskin görüşlüler, o geleceği görenler, o kendini beğenmiş şişikler neredeler şimdi? Nerde o keskin görüşlü erkişiler, o *Charax*, o Platoncu *Demetrius*, *Eudameon* bunlar gibi olan daha niceleri nerde? O, ünü, saman alevi gibi parlayıp sönenler çoktan göçüp gitmiş artık. Hiçbirinden küçük bir anı, bir iz bile kalmamış kısa bir süre içinde. Oysa ötekiler (o bilge kişiler) birer masal gibidir şimdi, yalancı ünlüler ise silinip gitmiş artık. Bir düşün şimdi, senin gövdenin dokuları da çözülecek, sönecek tinin, ya dolaşıp duracak boyuna, ya da herhangi bir yerde dağılıp gidecek ergeç. (*T. K.* 8/25)

Gerçek bir insan gibi davranmak insana sevinç verir. Gerçek insan gibi davranmaksa soydaşlarına karşı iyiliksever olmak, kötü düşünceli olmaktan, eli sıkılıktan tiksinmek (öyleleri küçümsemek), gerçeği gerçek olmayandan ayırmak, evren bütününü, onun yaratmalarını inceleyip kavramaktır. (*T. K.* 8/26)

İnsanı kuşatan üç ayrı durum vardır: birincisi çevresini saran özdeksel varlık, ikincisi tanrının kaynağı, şu bütün varlıkların fışkırdığı öz, üçüncüsü de onun çağdaşları. (*T. K.* 8/27)

Keskin bir anlayış gücüyle donatılan kimse, bu yeteneğini bilgece yargılarında gösterir. (*T. K.* 8/38)

Doğruluğa karşı çıkan bir uslu yaratıkta erdem bulunacağına inanmıyorum. Buna karşılık sevinç tutkusuna karşı direnen, kendi içine kapanık kimsede erdem vardır. (*T. K.* 8/39)

Ölümden korkan kimse ya duyu yeteneğinin sönüp gideceğinden, ya da duyarlığın değişeceğinden korkuyor demektir. Yoksa insan hiçbir şey duymayagörsün, ne kötülüğü sezer, ne tiksinmeyi. Bambaşka bir sezgi kazanırız, başka bir öze döneriz, yaşamla ilgili birşey duymayız artık. (*T. K.* 8/58)

Her insanın özüne girmeye (özünü kavramaya) çalış, ancak başkalarının da senin içini anlamalarına da kolaylık göster. (*T. K.* 8/61)

Suç işleyen, kendi özüne karşı suç işler, yapılan bir haksızlık döner dolaşır ilk nedenine (yapanın başına) gelir. İşte bundan dolayı eden kendine eder. (*T. K* 9/4)

Her verilen yargı açık seçik, her çalışma kamu yararına olursa, her zaman insan doğal nedenler sonucu ortaya çıkan oluşumlardan sevinç duyarsa bu yeter de artar bile. (*T. K.* 9/6)

İnsan tininin özüne bir giriver göreceksin nasıl yargıçlar karşısında titrediğini, yargıçlardan da kendileri üstüne ne düşündüklerini. (*T. K.* 9/18)

Aydın, doğru bir insan her şeyi veren, sonra alan doğaya şöyle der ancak: ne istersen ver, ne istersen al. Yalnız bunları kendini beğenmişçesine değil doğaya uyarak, alçakgönüllülükle söyler. (*T. K.* 10/14)

Pek küçük bir kalıntıdır yaşamında kalan senin. Öyleyse bir dağ doruğundaymış gibi yaşa. İnsan evrende anayurdunda yaşadığı gibi yaşadıktan sonra ha burda olmuşsun, ha orda birşey çıkmaz ondan. Herkes senden ancak doğaya uygun yaşayan bir insanın ne olduğunu öğrenir. Çekemezler seni, öldürmeye kalkarlar. Onlar gibi yaşamaktansa ölmek yeğdir. (*T. K.* 10/15)

Doğa her şeye, herkese yararlı olanı yapar, bundan da doğanın ancak yararlı olanı yaptığı anlaşılır açıkça. (*T. K.* 10/20)

Ben kamu yararına bir iş yaptım mı? Bundan benim de bir kazancım olmuştur demek. Bu düşünceleri göz önünde bulundurmalı, böyle davranmak için bunları elden bırakmamalı. (*T. K.* 11/4)

Her şeyin kaynağını, neden olduğunu, nasıl bir biçime büründüğünü, kendi dönüşümüne göre oluştuğunu, bu değişmeden bir sakınca duymadığını düşün. (*T. K.* 11/17)

Şimdi ham olan üzümler, biraz sonra olgunlaşacak, daha sonra kuruyacak-açıkçası dönüşecek, ancak yokolmayacak, başka bir varlık kılığına girecek. (*T. K.* 11/35)

Sen bir kölesin ancak, bir şey söylemeye hakkın yok. (*T.. K.* 11/30)

Gönlüm için için gülüyordu bana. (*T. K.* 11/31)

Evrendeki varlıkların yapısını incele, onları kuran özleri, etkileyen gücü, bir de bundaki ereği kavra. (*T. K.* 12/10)

Kendi yaşamında geçen olaylar karşısında şaşkınlık duymaya kalkan bir kimse ne gülünç, evrene ne yabancıdır. (. *K.* 12/13)

Görevine uygun gelmeyeni yapma, doğru olmayanı söyleme, istenç doğruluğu bağımsızdır, sana bağlı değildir. (*T.. K.* 12/17)[1]

1. *Marcus Aurelius*'tan yapılan seçmelerde Latince özgünü yanında (*Selbstbeitrachtungen, des Kaisers Marcus Aurelius Antoninus*, Albert Wittstock, Stuttgart 1966)'dan da yararlanılmıştır.

Beşinci Bölüm
Son Dönem Kuşkuculuğu

SON DÖNEM KUŞKUCULUĞU

Bilginin kaynağı
Bilginin sınırları
Görecelik (bilginin-gerçeğin insandan insana-durumdan duruma göre değişmesi)
Gerçeklik
Duyuların nitelikleri
Kesin yargıdan kaçınma
Değişimin sürekliliği
Zaman
Uzam

SON DÖNEM KUŞKUCULUĞU

Felsefe tarihlerinde daha çok *Yeni Kuşkuculuk* adıyla geçen bu dönem *Pyrrhon*'un temellendirdiği ilk kuşkuculuğa dönüş niteliği taşır. Ancak, çağın gelişmesi, felsefe sorunlarının daha renkli, daha değişik olması yüzünden, bu kuşuculuk da ilk dönem kuşkuculuğundan belli konularda ayrılır. İlk dönem kuşkuculuğunun dayanağı *bilgi sorunu* idi. İnsan bilgisinin kesin, genel geçerlik gibi nitelikleri olamayacağını ortaya atıyor, duyuların da, usun da insanı boyuna yanılttığını, onlara güvenmenin doğru olamayacağını ileri sürüyordu.

Son dönem kuşkuculuğu ise yalnız bilgi sorunundan kalkmaz. Özellikle Roma düşüncesinin işlediği istenç, mutluluk, tin dinginliği sorunlarına değinir, onlara da karşı çıkar. İ. S. 11. yüzyıl yörelerinde yaşayan bu yeni kuşkucular da felsefeye bilginin kaynağı sorunundan girerler. Duyu verilerinden, duyularla sağlanan bilgiden, gene duygularla sağlanan bilgiye dayanan genel kavramlardan sözederler. Genel yargıda bulunmanın yerinde bir tutum olmadığı görüşünü savunurlar. Kısa süre içinde bir çığır, bir felsefe akımı niteliği kazanan bu görüşün yayıcıları *Ainesidemos*'un izini sürdüren *Agrippa, Menedotos, Sektos Empirikos* gibi bilgelerdir. Bunların geliştirdikleri Yeni Kuşkuculuk bir eleştiri niteliği taşır. Elealınan felsefe sorunlarına bir çözüm getirmez. Elde bulunan sorunların geçerli, geçersiz yanlarını eleştirmekle yetinir. Bu adı geçen bilgeler için felsefe bir düşünme, sorunların kaynağının yetersizliğini, güvenden, kesinlikten yoksun olduğunu göstermek, açıklamaktır.

Bu dönem kuşkuculuğunun temelinde de çağın tutumu, bilgi

bakımından ulaştığı düzey, toplumsal sarsıntıların, çalkantıların derin etkileri vardır. İlk dönem kuşkuculuğunun ortaya çıktıkları çağlar toplumların büyük sarsıntılar, çalkantılar geçirdiği, toplum düzenlerinde çözülmelerin yaygınlaştığı dönemlerdir. Savaşlar, düzen bozuklukları, saldırılar, insanların birbirlerine karşı güvensizlikleri, çöküntüler ister istemez bilgeleri, aydınları etki altında bırakıyordu. Nitekim *Sofistler*'in çıkışlarında da bu toplumsal çalkantıların derin izleri vardı.

İşte yeni dönem kuşkuculuğunun doğuşunda da toplumsal etkiler vardır. Bu yeni akım İ.Ö. 1. yüzyıldan başlamış, özellikle Doğu düşünce dünyasında kolayca yayılma olanağı bulmuştur. Bunun kurucusu *Ainesidemos*'tur. Bu çığır, çağının bütün felsefe sorunlarına karşı çıkarken, daha önceki çağlarda, özellikle İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış Anadolulu bilgelerin düşüncelerinden de yararlanmayı bilir. Kuşkuculuğu bir kavram olarak değil deneye dayanan bir görüş olarak ileri sürer. Bu görüşün böyle olmasında iki ayrı etki kaynağı vardır. Bunların ilki, önemlisi Doğu ile Batı düşüncelerinin karışımıdır. Artık eski dönem Anadolu-Grek felsefesi zamanla özelliğini, önemini yitirmeye, yeni sorunlar karşısında yoruma dayanan görüşler ortaya atmaktan başka çözüm yolu bulamamaya başlamıştır. Bu dönemde *Sokrates, Platon, Aristoteles* gibi bilgelerin eski düşünce dokunulmazlıklarının yavaş yavaş geriye itildiği görülür. Us güvenilir kesin ölçü olmaktan uzaktır. Duyu verilerine dayanan bilginin us ölçülerine uyması ona genel geçerlik kazandırmaz.

Duyuların deney sırasında değişik durumlarda olması, dış etkiler bilginin algılanmasında önemli değişiklikler yapar. Duyuların böyle bir gözle incelenmesi onların eleştirisi demektir. Yeni dönem kuşkucularının getirdiği yeniliklerden biri de budur. Us ölçülerine, duyu verilerine dayanarak usu da, duyuları da eleştirmek. İki bilgi kaynağı sayılan bu olayları gene birbirlerine basamak yaparak eleştirme. Bu önemli bir adımdır kuşkuculukta. Eski kuşkuculuk, yukarda da söylendiği gibi, bir kavram kuşkuculuğu idi. Yeni Kuşkuculuk az da olsa, sınırlı da olsa, deneye dayanan bir kuşkuculuktur.

Bu tür bir kuşkuculuk, gerek bilginin oluşumu, gerekse geçerliği üstüne, ileri atılan bütün görüşleri gene deney verilerine

dayanarak değerlendiriyor. Onun böyle bir düşünceyi, böyle bir yöntemi benimsemesi Batıya geçen, orada hızla yayılmaya başlayan Doğu inançlarının insanı birdenbire kavramlar evrenine çıkaran soyut niteliği yüzünden olsa gerek. Kuşkuculuğun belli bir yerde bu gibi inançlara karşı çıktığı da görülüyor açıkça.

Ainesidemos

Son dönem kuşkuculuğunun kurucusu sayılan *Ainesidemos* (İ.Ö. 1. yüzyıl çevreleri) Giritlidir. Yaşamını kesinlikle bilemiyoruz. Ancak düşüncelerinden, kendinden sonra gelenlerin üzerindeki etkisinden, daha doğrusu izini sürdürenlerden İ.Ö. 1. yüzyılda yaşadığı sonucuna varılıyor. Doğu inançlarının Anadolu-Grek felsefe düşüncelerine karışmaya başladığı bir dönemde yaşayan *Ainesidemos* kuşkuculuğu deneye, deney verilerine dayatır. Ona yeni bir nitelik kazandırır, onu kavram kuşkuculuğundan kurtarır. *Ainesidemos*'un görüşlerinde *Pyrrhon*'un etkileri açıkça belirir, onun izinden yürüdüğü anlaşılır. Ancak o, bu konuda, alışılagelen artçılardan değildir. *Pyrrhon*'un ileri sürdüğü düşüncelere yeni bir nitelik, ayrı bir özellik kazandırmıştır.

Ainesidemos'a göre ister usa, ister deneye dayansın bütün bilgilerimiz genel geçerlikten, genel bir kesinlikten yoksundur. Duyular da, us da insanı yanıltır. Zamana, duruma göre değişen duyular, onların verdiği algıları düzenleyen us kesin birer bilgi kaynağı olamaz. Us değişmeyen, kesin ilkeleri olan bir yeti değildir. İnsan bütün davranışlarında, yargılarında usa dayanarak davranmıyor, davranamaz da, dayanamaz da. Us da insanın davranışlarına, dış etkilerin durumuna, niteliğine göre değişebiliyor. Bir yargıyı, başka bir zaman ortadan kaldırabiliyor. Duyular ise dış oluşumların, dış durumların sürekli etkisi altındadır. Havanın değişimi, bulunduğumuz yer, sağlıklı, ya da sağlıksız oluşumuz duyuların niteliğini değiştirebiliyor. Bundan dolayı onlar da kesin bilgi veremez, insanı yanıltır, aldatır. İnsan da yargılar da, algılar da durmadan değişmektedir. Durum böyle olunca onlarda kaynağını bulan bütün düşünce verileri de değişiyor demektir.

Ainesidemos için bilgi kişiden kişiye, durumdan duruma göre değişen, ancak çok kısa bir zaman süresi içinde oluşan izlenimi

bildiren bir algıdır. Bu algı zamanla, oluştuğu yerle, insana verildiği durumla ilgilidir. Gerçekliği, geçerliği ise insanın o algı süresi içindeki durumuna bağlıdır. Böyle bir bilginin insana verildiği süre, yer, durum dışında kalan birine aktarılamaz, kendi oluş olanakları dışında geçerliği olamaz.

Ainesidemos'tan Özetlemeler

İnsanın algıları da, yargıları da sürekli bir değişim içindedir. Bundan dolayı kesin yargıdan kaçınmalı.

Bütün insanlar birbirlerinden ayrı yapıdadır. Duyuları, algıları birbirine benzemediği gibi durumları da benzemez. Ayrı yapıda olan insanların algıları, duyumları da ayrıdır, insanların yapılarına göredir.

İnsanın yapısı gibi durumları da değişiktir. Sağlıklı bir insanın algısı ile sağlıksız bir insanın algısı, duyumu ayrıdır. Bir insan sağlıklı iken başka, sağlıksız iken başka bir nitelik taşır. Algılar, duyu verileri de böyle değişiktir.

Yaşlı bir insanın duyuları ile genç bir insanın duyuları özdeş değildir.

Duyular, onlara dayanan algılar dış etkilere göre değişik niteliktedir.

İnsan duyularının (göz, kulak, dokunma, koku gibi) nitelikleri ayrı olduğu için, onlarla sağlanan duyu verileri de ayrıdır. Bunlar arasında özdeşlik, benzerlik yoktur, öyleyse belli bir konuda birlik de yoktur.

Duyular dışında kalan varlık türleri (nesneler) de bulundukları yere göre birbirinin özdeşi değildir. Bir nesne suyun içindeyken başka, havadayken başka türlü algılanır.

Bir nesne sıcakken başka, soğukken başka türlü gelir duyularımıza. Nesnenin insana verilişi (algılanışı) kendi ortamına göre değiştiği gibi insanın durumuna göre de değişir. Bu yüzden bir nesne insana birkaç türlü verilebilir (algılanabilir).

İşte bu değişik durumlar, değişik nitelikler dolayısıyla gerek

duyularda, gerekse duyularla sağlanan algılarda kesin bir birlik, sağlam bir uyum yoktur. Bu nedenle insan kesin, genel geçerliği olan, kuşkudan, yanlıştan uzak bir bilgi edinemez.

Kaynağı duyu verileri olan usa dayandığı söylenen bilgi de kesin, inandırıcı, gerçek değildir. İnsanda *kesin bilgi* yoktur.

Agrippa

Daha önce kuşkuculuğu geliştiren, ona yeni bir içerik kazandıran *Ainesidemos*'un izini süren *Agrippa* (İ.S. II. yüzyıl çevreleri) öncülünün görüşlerini beş ana ilkeye indirmiş, onlara daha açık, daha kesin bir biçim vermiştir. *Agrippa* da felsefeye bilgiden girer. Bilginin kaynağı, geçerliği, nitelikleri üzerinde durur. *Agrippa* daha çok eski kuşkuculuğu *Pyrrhon*'un geliştirdiği görüşe yönelik bir tutumu benimsemiştir. O da bütün duyuların insanı yanılttığını, duyulara dayanan bilginin de, us ilkelerinin de kesin geçerlik taşıyamayacağını ileri sürer. İ.S. I. yüzyıl sonları ile II. yüzyıl başlarında yaşayan *Agrippa* için bilgi kişiden kişiye, durumdan duruma göre değişir. Onun kesin bir niteliği, bütün insanlarca benimsenecek bir değişmezliği, gerçekliği yoktur. Bilgi ancak bir algıdır, insanın, duyuların durumuna bağlıdır.

Özetlemeler

Bilginin kaynağı duyulardır. Duyular çevrenin, gövdenin durumuna göre boyuna değiştiği için, onlara dayanan bilgide de kesinlik, genel geçerlik olamaz.

İnsan birşeyi kesin olarak bilemez. Çünkü bilgiyi sağlayan olanaklar kesin, gerçek değildir.

Gerek tanıtlamalarda, gerek tanımlamalarda geriye doğru gidildikçe bilgiye olan güvensizlik artar. Bir tanıtın öncüllerini ne denli çok geriye götürürsek o oranda kuşkuya düşeriz. Bütün bunlar görelidir, kesin değildir.

Bizi yanıltan duyulardan edinilen bilgiler soyutlama yoluyla kavramlaştırılıyor, sonra bu kavramlara dayanılarak yargılar, tanımlar yapılıyor. Oysa kavramın kaynağı kesin değildir. Ondan

doğan, ona dayanan yargı da, tanıtlama da kesin, gerçek, geçerli olamaz.

İnsan usunda biriken, düzenlenen bilgiler birer kavram olmaktan öteye geçemez. Kavramlar da duyu verilerinden türetildiği için gerçek değildir.

Menodotos

İskenderiyeli olduğu söylenen *Menodotos* (İ.S. II. yüzyıl çevreleri) *Agrippa*'dan daha koyu bir kuşkucudur. *Ainesidemos, Agrippa* gibi öncüllerin izinden yürür, onların görüşlerini daha kesin tanımlarla açıklamaya, sınırlandırmaya çalışır. O da öncülleri gibi felsefeye bilgi sorunundan girer. Bilginin kaynağı, insana veriliş biçimi üzerinde durur.

Menodotos, bilgi konusunda şöyle bir görüş ileri sürer: Bilgi ya araçsız olarak, doğrudan doğruya oluşan bir varlıktır, ya da araçlı, belli bir nesnenin yardımıyla ortaya çıkan bir varlıktır. Bunların ikisi de olanaksızdır. Ne araçlı, ne de araçsız bilgi olur. Bunu derinleştirip genişlettikçe birtakım güçlüklerle karşılaşıyoruz. Belli bir konu üzerinde anlaşmaya, karşılıklı uyuma varamıyoruz. İki durumda da olabildiğine geriye gitmek, kaynağı bulmak gerekir, bu da olacak iş değildir. Öyleyse insana güven verecek kesinlikte salt bilgi yoktur. Bu tutum düpedüz bilginin yadsınmasıdır.

Menodotos, bilgi konusunda böyle düşünürken, öteki felsefe sorunlarında daha olumlu, daha tutarlı davranır. Felsefenin insanı kuşatan oluşumlarla ilgilenmesi, onların üzerinde durması gereğini savunur. Bu da azçok deneyci bir tutum biçimidir.

Özetlemeler

İnsan bilgisi ya araçlıdır, ya da araçsızdır.

Araçsız bilgi doğrudan doğruya olan bilgidir. Böyle bir bilgi olamaz. Bütün bilgi sorunlarında açık bir uyuşmazlığın varlığı görülüyor.

Araçlı bilgi de olamaz. Araçlı olduğu söylenen bir bilginin anakaynağını, özünü bulmalıyız. Bu konuda insan ne denli deri-

ne inerse insin kesin, güvenilir bir dayanak bulamaz, güçlüklerle karşılaşır.

Kesin, genel geçerliği olan bir bilgiden söz edilemez.

Felsefe kavramlarla değil olaylarla, oluşumlarla ilgilenmeli, onları konu edinmelidir.

Sextos Empeirikos

Kuşkucu okulun en güçlü bilgelerinden biri sayılan *Sextos Empeirikos* (İ.S. 200-250?) İskenderiyelidir, sonradan Atina'ya gelmiş, orada öğretisini yaymaya başlamıştır. *Sextos Empeirikos* için kuşku insan çevresini kuşatan olaylar, gerçek oluşumlarla ilgili değildir. Onlardan kuşkulanılmaz. Kuşku bir yöntemdir. İnsanı birtakım kesinliklere vardırmak içindir. İnsan usa dayanan, sağlam görüşlerle birtakım ölçülere varır. Bunlar yanlıştan, elden geldiğince, kurtulmayı sağlar. Bir hekim olduğundan felsefe sorunlarına deneyci bir açıdan baktığı, üzerinde durduğu konulara gene deneyci bir yöntemle çözümler aradığı biliniyor.

S. Empeirikos için usun deneye dayanmayan, deneyden gelmeyen bilgisi önemli değildir, daha doğrusu gerçek değildir. Felsefe üç bölümdür: mantık, fizik, aktöre.

S. Empeirikos bu üç bölümün içerdiği sorunları da gene deneye dayandırır. Daha önceki dönem kuşkuculuğunun benimsediği ilkeleri olduğu gibi benimser. Ona göre de insanın kesin bilgi edinmesine engel olan nedenler şunlardır: duyular her zaman bir değildir. İnsanın durumuna, sağlıklı, sağlıksız oluşuna göre değişir. İnsanın bulunduğu yerin durumu, dış etkiler duyuları değiştirir. Sıcak yerde alınan duyumla, soğuk yerde alınan duyum birbirinin özdeşi değildir. Bundan başka nesneler de bize bulundukları yerin durumuna göre verilir. Onlar da soğukta başka, sıcakta başka, suda, havada başkadır. Dış etkenler nesnelerin bize veriliş biçimlerini sürekli olarak değiştirir. Bir nesneden içkili insanın aldığı duyumla içkisiz insanın aldığı duyum bir, özdeş değildir. Nesne değişmese bile duyum değişir.

S. Empeirikos'un kuşkusu bir eleştiri niteliği taşır. O, özellikle usa, istence dayanan *Stoa öğretisi*'ni alaylı bir dille eleştirir,

birtakım şaşırtmacalı çıkmazlara, çelişkilere düştüğünü örnekler vererek saptamaya çalışır.

S. Empeirikos'un felsefe tarihinde önemi bir de kendinden önce gelen kuşkucuların görüşlerini, kanıtlarını biraraya toplayan, özetleyen *Pyrrhoneioi Hypotyposeis* (Pyrrhonculuğun Anaçizgileri) adlı yapıtı yüzündendir. Kendinden önce gelen kuşkucu bilgelerin düşüncelerini toplu olarak bu yapıttan öğrenebiliyoruz.

Sextos Empeirikos'a göre kesin bir sav ileri sürmek kişiyi yanılgıya sürükler, ortada tartışmasız-kuşkusuz uzlaşmayı gerektirecek kesin, genel geçerliği olan bir ölçü, bir kanıt yoktur. Duyuların varlığı yadsınamaz, ancak onlara kesinlikle de güvenilemez. Tatma duyusu balın tatlılığını anlamaya yarar, ancak bu tatlılığın balın özünden geldiğini ileri sürecek ölçüde bir genel kanıya varamaz. Birine tatlı gelenin başkasına acı gelmesi de bu konuda duyuların kesin ölçek olmadığını gösterir. Bu nedenle kuşkucu bilge duyu verilerine dayanmadan, onlara kesin ölçü niteliği tanımadan, bireysel izlenimlerine göre yargıda bulunabilir, bu tür yargı da bireysel olur, genel geçerlik taşımaz. *Sextos Empeirikos*'a göre Kuşkuculuk'un dört temel öğesi vardır. A- Kişiyi duygulu, anlıklı kılan doğa yasaları. B- Tutkuların, eğilimlerin biçimlenmesinde etkili olan doğal olaylar. C- Alışkanlıklar, kurumlar. Ç- Sanatlara değgin uygulamalı bilgiler. Bu dört öğe, kişide duygu-anlık dışında kalan yetilerin oluşmasında da etkindir.

Sextos Empeirikos'un kuşkuculuğunda yerleşik on kural (tropos) vardır. 1- Hayvanlar değişik yaratılıştadır, birine yarayan ötekini öldürebilir. Sözgelişi yılan için koruyucu olan ağu başka bir diriyi öldürür. 2- İnsanlar da ayrı ayrı yaratılıştadır; birinin davranışı-tutumu ötekine benzemez, bu da belli bir konuda kesin anlaşmaya varmayı önler. 3- Duygulu yaratıkların duyuları da birbirine benzemez. 4- Durumlar, koşullar değişiktir. 5- Durumlar gibi yerler, aralıklar da başka başkadır. 6- Nesneler karışıktır, kişiye yalın değil topluca, karışmış biçimde gelir. Sözgelişi renk ancak bir nesneyle algılanır, odla yakıcılığını ayrı ayrı algılanamaz. 7- Nicelikler açık seçik değildir. Nicelikler toplu olduğunda başka, tek tek durumda başka etki yapar. 8- İlişkiler de tek biçimli değildir. 9- Seyreklik, sıklık durumu da etkileyici bir nite-

liktedir. 10- Kurumlar, alışkanlıklar, töreler özdeş olmayan etkilenmelerin kaynağıdır.

Bu on durum (tropos) kuşkuya kapılmanın nedenleridir. *Sextos Empeirikos* bunlara karşıtlık, sonsuz ilerleme, varsayım, görelilik, kısırdöngü gibi beş ilke daha ekler. Sextos Empeirikos, kendi düşüncelerini, kendinden önce gelen düşünürlerin görüşlerini, onlara yöneltilen eleştirileri, daha sonra da kendi eleştirilerini içeren yapıtlarıyla ilkçağ felsefesinin tanınmasına yardımcı olmuştur. Ortaçağda yaşamasına karşın, ilkçağ felsefesinin bir aydını olarak, felsefe tarihinde yeralmıştır. Onun *Adversus mathematics* (Matematikçilere Karşı), *Hypotiposeis Pyrrhonneioi* (Pyrrhonculuk'un Ana-Çizgileri) adlı yapıtları 1718'de yayımlanmıştır. *W. Heinz* ise onu konu edinen *Studium zu S. Empeirikos,* 1932 adlı yapıtında incelemiştir.

Empeirikos'tan Seçmeler

Gerçeğin Bilinmesi Üzerine

Gerçeğin araştırılmasında üç olayla karşılaşırız. A- Gerçeğin bulunup ortaya çıkarıldığına inanırız. B- Gerçeği bulma olanağının olmadığını ileri süreriz. C- Bu konuda onaylama ya da yadsıma yollarına sapmadan araştırmalar sürdürülür. *Aristoteles, Epikuros* ile *Stoacılar*'ın tuttuğu yol birinci yoldur. İkinci yöntemi benimseyenler *Karneades*'le onun izinden yürüyenlerdir. Üçüncü yolu tutanlar ise kuşkuculardır.

Kuşkuculuk Üstüne

Kuşkucu bilgeler duyulara dayanan algılarla tinin yarattığı düşünceler arasında görülen bütün çelişmeleri karşılaştırırlar. Bunu, ortaya çıkan uyuşmazlık, sarsıntı dolayısıyla özünü bilemediğimiz varlıklarla ilgili yargılardan sıyrılarak tin dinginliğine varmak, kesin bir dengeye ulaşmak için yaparlar... Kuşkucunun belli bir çığırı (bağlı olduğu bir felsefe akımı) yoktur... Her çığır iyi bilinmeyen bir konuyu onaylar. Kuşkucu böyle bir onaydan kesinlikle uzaktır... Ancak felsefe çığırı dendiğinde duyu verilerine dayanan görünür varlıklara yönelen, onları incelemeye koyulan, bir ülkenin geleneklerini, yasaları, bireycil duyu almalara uyan bir yaşama biçimini öğreten bir düşünce düzeni diye anlaşı-

lırsa, bu düşünce düzeni de bütün varlıklarla ilgili kesin yargılardan kaçınırsa kuşkuculuk da bir felsefe çığırı diye anlaşılabilir... Bizim kuşkuculuğumuz olayları ortadan kaldırmak, onları yok saymak anlamına gelmez, bize bunları yakıştıran bizim görüşlerimizi anlamıyor demektir. Oysa biz insan duyularını, anlayış gücünü etkileyen.... oluşumları, varlıkları benimseriz, bunun dışında kalan konularla ilgilenmeyiz. Bizi etkileyen nesneye ancak bizi etkilediği sürece inanırız. Bizi etkileyenin de bize göründüğü gibi olup olmadığını sorup araştırırız.

Ölçü Üstüne

İki türlü ölçü (criterium) vardır. Bunlardan biri bir varlığın var oluşu, ya da var olmayışına dayanır. Öteki ise birtakım işleri yapmaya, birtakımlarını yapmamaya değgin olan uygulama ile ilgilidir... Bizim ölçümüz *olay*'dır. Duyularımız, anlayış gücümüzü etkileyen oluştur... Kuşkucu yaşamı görünüşe göre yöneten kimsedir... Bu görünüşlerin türü dörttür. A- Bizi duyarlı, anlayış gücünün taşıyıcısı yapan doğa yasaları. B- Tutkuların değişik biçimleri, yemek, içmek gibi doğal istekler. Bunlar zorunludur. C- Gelenekler, görenekler, onlarla ilgili kuruluşlar. Ç- Sanatlarla ilgili uygulamalı bilgiler.

Anlama Üstüne

Bir konuyu, bir varlığı anlamak onun özünü, nesne midir, değil midir gibi durumunu, biçimini, niteliklerinin ne olduğunu, bulunduğu yeri kavramak demektir.

Tanrı Üstüne

Tanrının varlığını onaylama yetisi olduğunu söyleyen kimsede bu varlığı saptama gücü de olmalı. Bu da olacak iş değildir. Tanrının varlığını saptamaya kalkınca ya apaçık bir kanıt ileri sürülecek, ya da tutarsız, karanlık bir sav. Ortada tanrı varlığını gösteren apaçık bir kanıt varsa, tanrının varlığı kendiliğinden apaçık demektir ki bunun için saptama gereği yoktur... Tanrı varlığının onayı karanlık savlara dayanırsa bunlar ardarda birbirine eklenen bir savlar zincirine dönerki bu da içinden çıkılır iş değildir.

Zaman Üstüne

Onlara göre[1] devinim ortadan kaldırılınca zaman da kalmaz. Biz, devinimin olamayacağını gösterdik, bundan dolayı zamanın varlığı da düşünülemez. Ayrıca zaman ya sonludur, ya sonsuzdur. Sonlu ise bir başlangıcı vardır, sonu da olacaktır. Bundan zamanı olmayan bir zaman, ya da zamansız zaman olacak. Bu bir çelişmedir. Yok, zaman sonsuz ise geçmiş, gelecek, şimdiki zaman gibi zaman kesimlerinin olup olmadığını sormak gerek. Bunlar varsa ya bölünebilir, ya da bölünemezler. Bölünemez denemez, bölünemeyen bir zaman için de değişme olmaz. Bölünebilir de değildir. Şimdiki zamanın bölümleri gene şimdiki zaman olamaz. Bu bölümlerin kimi geçmiş, kimi gelecek olurki bu da çelişiktir... Zaman ya doğurulmuştur, bozulabilir bir niteliktedir, ya da doğurulmamıştır bozulamaz bir yapıdadır. Zamanın birtakım bölümleri şimdilik olmadığına göre bu ikinci görüş saçmadır. Ayrıca zamanın birtakım kesimleri de şimdilik zaman niteliği kazanmıştır. İlk görüşe göre ise doğan bir nesne bir nesneden doğan bozulan bir nesne de gene bir nesneden dolayı bozulur. Öyleyse ne gelecek, ne de geçmiş vardır... Her yapılmış olan gene bir zaman içinde yapılmıştır, zaman da yapılmış (yaratılmış, doğurulmuş) ise o da bir zaman içinde olmuştur. Bundan zamanın kendi kendisi içinde yapıldığı sonucu çıkıyor, bu da saçmadır... Zaman ne doğurulmuştur, ne doğurulmamıştır, ne bozulabilir, ne bozulamazdır... zaman hiçbir şey değildir.

1. Usçu, dogmacı bilgeler.

Altıncı Bölüm
Stoacı Görüşü Sürdürme Çabaları

STOACI GÖRÜŞÜ SÜRDÜRME ÇABALARI

İstenç (bir sorun olarak yeniden yorumlanması)
Görev-Sorumluluk
Önceki dönem sorunlarının yeniden ele alınışı, yeni yorumlar, geleneği yaşatma eğilimi

STOACI GÖRÜŞLERİ SÜRDÜRME ÇABALARI

Roma'da, özellikle İ.S. I. ile II. yüzyıllarda Stoa görüşlerinin yeniden ortaya atıldığı, Roma Stoasının sürdürülmek istendiği eğilimi belirir. Bu görüşler bir yandan Kuşkuculuğa karşı çıkar, bir yandan da eski Grek felsefesiyle yeni gelişmeye başlayan din kokuşlu görüşleri uzlaştırmaya, bağdaştırmaya çalışır. Genellikle konu insandır. Ancak evrene açılan değil, kendine, içine kapanan insandır. İnsan bir istenç varlığıdır. Onun bütün davranışları, eğilimleri, atılımları bu istencin yönetimi altında olmalıdır. Duygular geriye itilmelidir.

Önemli olan insanın kendini bilmesi, tanımasıdır. Bu da ancak çevreden sıyrılıp içekapanışla olur. İçe kapanış insanın kendi varlık bütününü tanıması, kavraması için en güvenli yoldur, en sağlam yöntemdir. Bu yöntemde *Sokrates*'in, *Platon*'un etkileri açıktır. İnsanın felsefeye kendini tanımakla başlaması gereğini içeren görüş *Sokrates*'indir. İşte İ.S. birinci, ikinci yüzyıllarda Roma'da yeniden ortaya çıkan insana yönelik düşünce akımının kaynağı bu eski Grek bilgesidir.

Eskiden felsefenin konusu gene insandı (Sokrates ile onun izini sürdürenlerce), ancak bu insan dolaylı yoldan, bilgi sorunu yönünden elealınıyordu. İnsan bir bilgi varlığı olduğundan dolayı düşüncenin, felsefenin konusu oluyordu. Bu dönemde ise insan dolaylı bir yoldan değil, doğrudan doğruya bir düşünce sorunu olarak elealınmıştır. İnsan yalnız bir istenç, bir bilgi varlığı, bir evren yurttaşı değildir. İçevreni olan, dışından ayrı, tutkulardan uzak varlık alanları bulunan bir canlıdır. İnsan başlı başına bir evrendir bu evren bütünü içinde. Gene evrenle bağlantılıdır,

evrenden kopmuş, onun dışına kaymış değildir. Ancak kendi içevreni olan, kendine yeten (içevreniyle) bir bütündür.

İnsana böyle bir açıdan bakılması, onu kendi bütünlüğü içinde düşünce konusu yapma eğilimi yeni doğan dinsel inançlarla ilgilidir düpedüz. Bu da özellikle İbrani, Mezopotamya inançlarının öğrenilmesi sonucu ortaya çıkmıştır denebilir. Gene bu dönemde insanın karşısına başka bir evrenin çıktığını görüyoruz. Bu insanüstü varlıkların, tinlerin yaşadıkları sonsuz, önsüz bir evrendir. Buna İ.S. III. yüzyıl ortalarına doğru *ahret* denecektir. Bu dönem düşüncesinde görülen *içekapanış* eğilimi bu gelecek dönemin basamağıdır.

Bu adı geçen eğilim, bu *içekapanış dönemi*'nin genel niteliklerini aydınlığa çıkaran akım değişik düşüncelerin, görüşlerin kaynaştığı bir ortamdır da. Bu ortamda *Stoa, Kuşkuculuk, Deneycilik, Platonculuk, Pythagorasçılık, Atomculuk* sürekli bir karışıp kaynaşma, özümlenme içindedir.

Bu düşünce karışıp kaynaşmaları ile Doğu ile Batı arasındaki yakınlaşmaların, inançlar alanına girmesi, sonucudur. Roma egemenliği altına giren Doğu uluslarının zamanla düşünceleri görüşleri de Batı uluslarını etkilemiştir. İçten içe, yavaş yavaş oluşan bu etkiler birden felsefe alanında çiçeklenmeye başlamış. Buna bir de yeni din inançları (Hıristiyanlık) eklenince karışım büsbütün hızlanmıştır. Oysa bu olaylar, felsefe tarihçilerince pek önemsenmemiş, üzerlerinde yeterince durulmamıştır. Roma Stoasının eski Grek felsefesinin bir gelişimi olarak nitelenmesi, öteki inanç akımlarının gözönünde tutulmaması bundandır. Roma Stoası Yunan felsefesinin etkisi altında gelişen bir düşünce akımıdır, ancak bu akımın içinde Doğudan gelen, zamanla boyası değişen düşünce öğeleri, inanç kalıntıları da vardır.

İ.S. I. ile II. yüzyıllarda ortaya çıkan, Stoayı sürdürme çabaları gösteren düşünce akımının özünde bu kalıntıları açıkça buluyoruz. Bu düşünce kalıntılarında eski Mısır inançlarının izlerini de görmekteyiz. Önceleri insanı içinde bulunduğumuz evrenle, gerçekötesi evrenin ortak yurttaşı sayan insanlar zamanla felsefe düşünceleriyle karışa kaynaşa, insanın bir istenç varlığı olarak nitelenmesine yardımcı olmuştur. Bu istenç Roma düşüncesinde değişik boyalara bürünmüştür. İşte bu değişik etkiler, etkenler

göz önünde tutulmadan ne eski Roma düşüncesini, ne de İ.S. II. yüzyıl Roma felsefesini anlama yoluna gidilebilir, gidilse bile bunu anlama pek başarılı olmaz.

Sextus Quintius

Son dönem Roma bilgelerinden olan *Sextus Quintius* (İ.Ö. I-İ.S. I. yüzyıllarda yaşamıştır) stoacı görüşle *Pythagoras*'ın düşüncelerini uzlaştırmak isteyen bir yol tutmuştur. Ona göre felsefe kuramsal değil yaşama yön veren uygulamalı bir görüşü konu edinmeli, yaşama yararlı, yardımcı olmalıdır. Bilgelik insanı mutluluğa, erdemli olmaya götüren bir düşünce düzenidir. İnsanın bütün aşırılıklardan, bencil davranışlardan kaçınması gerekir. Yaşamaya uymayan, yaşamda insana erdem yolunu göstermeyen, insanı bu konuda aydınlatmayan bir felsefenin gereği yoktur.

S. Quintius insanı bir istenç varlığı olarak alır. Bütün insan eylemlerinin, davranışlarının istencin yönetimi altına alınması gereğini savunur. Ona göre insan önce kendini bilmeli. Bu bilme ise istencin içedönük bir düşünceyi benimsemesi, yönetmesiyle olabilir. İnsan bütün duygusal, istence karşı olan davranışlardan sıyrılmaya çalışmalı, kendi kendisiyle çatışmaya, çelişmeye düşmemeli. İnsan için en tutarlı, en uygun yol doğayı izlemek, onun yasalarına uygun bir yaşama yöntemi bulmaktır. En güvenilir yol gösterici, en yetkili önder, öğretmen doğadır İnsan kendini tanıdığı ölçüde doğayı, doğayı anladığı oranda kendini tanır, anlar. İnsanla doğa belli bir yerde eşdoğrultudadır.

S. Quintius daha çok içekapalı, insanın kendi içevrenini tanımayı erek edinen bir görüşü savunur. İnsan soydaşlarını ancak kendini tanımakla, anlamakla tanıyabilir, anlayabilir.

S. Quintius'un benimsediği bu düşüncelerle zamanın toplumsal çalkantıları arasında bir bağlantının bulunduğu açıktır. Onun yaşadığı dönem Hıristiyan dininin doğuş yıllarıdır. Roma devleti sarsıntılar geçiriyor, inanç çalkantıları içinde yuvarlanıyordu. İnsanlar için yeni bir mutluluk yolu aranıyordu. Romalı bilgeler ne denli eski stoacı görüşleri sürdürseler bile toplumun etkisinden büsbütün uzak kalamıyorlardı. Roma düşüncesinin İ.S. dönemle-

rinde görülen bu yaygın *içekapanış* anlayışında yeni doğan, insanın içini, içevrenini tanımayı erek edinen inançların etkisi vardır. *S. Quintius*, işte bu tür düşüncelerin yayıcılarından biri sayılır. Nitekim kendinden sonra gelen Roma bilgelerinde böyle bir eğilim açıkça görülür.

S. Quintius kendi çağında yaygın olan, bütün Roma düşünce çığırlarını etkileyen Kuşkuculuğun dışında kalmıştır, onun bu tutumu da yeni doğan din anlayışının etkisinden olsa gerek.

S. Quintius'tan günümüze yazılı bir yapıt kalmamıştır. Onun olduğu söylenen, sonradan (gene o çağlarda) Hıristiyanlığı benimseyen bilgelerin ona yükledikleri birtakım yazıların onun olmadığı anlaşılmıştır.

Yedinci Bölüm
İlkçağın Bitiminde Felsefe

İLKÇAĞIN BİTİMİNDE FELSEFE

İlkçağ felsefesinin gelişim çizgisi üzerinde yürüyerek, nereden kalkıp nereye geldiğini, dayandığı kaynakları gördük örnekleriyle. İlkçağ felsefesi İ.Ö. VI. yüzyılda kesin biçimini Anadolu'da kazanırken, yolunu bulurken işlediği sorunlar yüzünden çok daha eskilere gittiği gerçeği çıktı ortaya. Bu felsefe, bir bütün olarak, bağımsız değildir. Kendi kendini yaratan, büsbütün yeni de değildir. Bir düşünce doğrultusunda gelişen sorunların daha tutarlı, usa dayanan ölçülere göre olumlu, bir yorumudur bu ilkçağ felsefesi. Kaynağı İ.Ö. 3000 yıllarına değin giden inançlardır. Bundan dolayı ilkçağ felsefesi, insan düşüncesinin, inançların egemenliğinden kurtuluşu ile başladı denebilir. İlkçağ felsefesi doğaya yönelen inançlardan, doğa dinlerinden doğdu. Onun kaynağına doğru gidildikçe, elealdığı konuların başlangıçta, felsefe ile bağlantılı olmadığı görülür.

İlkçağ felsefesi inanca dayanan insan düşüncesinin belli bir dönemde inanç verilerini yeniden, değişik bir açıdan gözden geçirmesiyle doğmuştur. Bu özel bir *yorum*'dur. İnanç verileri üzerinde düşünen insan bu konunun nereden gelip nereye gittiğini, neden böyle de başka türlü olmadığını sormaya, araştırmaya, sorularına kendince yorumlar yapmaya başlamıştır. Soru soran, daha doğrusu soru sormayı bilen insan, bir yerde duramaz. Soru sorma insanı bırakmaz artık, alıp götürür uzaklara, çevreden çevreye, ortamdan ortama sürükler düşünen başı. Soru soran için belli bir yerde takılıp kalma, sorunları olduğu gibi bırakma yoktur. Soru insanın içini kemiren, kemirdikçe birtakım ışıklar getiren bambaşka bir böcektir. Onun yolu aydınlığa gider boyuna.

Soru sormanın, bulunanla, verilenle yetinmenin başladığı yerde insan düşüncesi bozulmaya, katılaşmaya yüztutmuş demektir. Düşünen bir baş için bir yerde sormadan durma, bulunanın karşısında boyun eğme *ölüm* demektir açıkça.

İşte, ilkçağ düşüncesi, bu soru sormanın doğduğu yerde başlamıştır. Verilenle yetinmenin insanı geliştirmediği, geçen çağların insan karşısına türlü türlü sorunlar çıkardığı, bunların çözümlenmesi gerektiği görülmüş, sezilmiştir. Bundan dolayı ilkçağ felsefesi bir *seziş* olayıdır. Çağın yoğunlaştırdığı sorunları *seziş olayı.*

İlkçağ felsefesinin karşılaştığı sorunların iki büyük bölüme ayrıldığı görülüyor. A- Doğa ile ilgili sorunlar, B- Toplumla, dolayısıyla insanla, ilgili sorunlar. Doğa ile ilgili sorunlar insanı *varlık* ile, toplumla ilgili sorunlar ise *aktöre* ile karşı karşıya getirmiştir. Doğaya yönelen düşünce gücü varlığın özünü, niteliklerini, başlangıcını, geleceğini, kuruluşunu, yapısını öğrenme, açıklama yoluna girdi. Toplumla ilgili sorunların üzerine eğilen aydın da insanla toplum arasında oluşa giden karşılıklı ilişkilerin, bağlantıların, insan davranışlarının köklerini, ereklerini kavrama tutkusuna kapıldı.

Doğa felsefesi Anadolu'da başladı, sonra Yunanistan'a, daha sonra Roma'ya geçti. Bu görüş doğanın özünü kuran *ilke*'yi araştırmakla işe koyulmuştu. Bu ilkenin önce *su* olduğu ileri sürüldü, sonra *yel, od, toprak* gibi dört ilkeye çıkarıldı. Evreni yöneten ana ilkeye, *yasa*'ya ilkin *logos* dendi, sonra onun karşısına *nous* kondu. Varlık türlerinde birleşmeyi, ayrılmayı sağlayan *sevgi, tiksinme* (uzlaşma-ayrışma) gibi iki gücün bulunduğu görüşü ortaya atıldı. Felsefe biraz daha geliştikten sonra *varlık bütünü*'nü kuran özlerin *bölünemez nitelikte* olduğu söylendi, bunlara *atomas* dendi.

Bu doğacı görüşün karşısında evrende bütün varlık türlerini kuşatan bir *tinin* bulunduğu düşüncesi gelişti. İnsan tininin ölümsüz olduğu düşüncesi yayıldı, benimsendi. Daha sonra *bilgi*'nin niteliği, yapısı, kaynağı araştırıldı.

Bunların yanısıra toplumu inceleyen, insanı konu edinen akımın ürünleri serpildi. İnsanın toplum içinde nasıl davranması gerektiği görüşü oluştu. İnsan davranışlarının ereği *iyi, güzel, yet-*

kin olan'dır görüşünün tutunması felsefede *aktöre* sorununu biçimlendirdi. İnsan bir *davranış varlık*'ı olarak yorumlandı.

İşte ilkçağın bitiminde felsefe ortamında böyle sorunlar vardı. İnsan iki yanlı bir varlık olarak düşünülüyordu. Bir yanı *tin,* bir yanı *özdek*. İnsanın gerçek değeri *tin* yanında bulunuyordu bir akıma göre. Bunun karşısına çıkan düşünce insanı bir *özdek* (canlı gövde) olarak anılıyordu. *Tin* diye gövdeden bağımsız bir varlığa inanmıyordu. Çağına göre *atomcu, özdekçi* gibi adlarla anılan bu görüşe göre *tin* diye bağımsız bir varlık yoktur. Bütün *canlılık* gövdeyi kuran *atomların* sağladığı *uyum*'dan doğuyor. *Tin* bile çok ince *atomlardan kurulu* olduğundan *özdektir. Ölüm* gövdeyi kuran öğelerin bir çözülüşü, dağılışı olmaktan öteye geçemez. Gövdeye *canlılık* veren *devinme*'dir. *Devinme* atomlar arasında gerekli bir yasaya göre olur. Atomlar gerekli olarak *devinirler*. Bu devinmenin de kimi bilgeler *gerekimli,* kimi bilgeler *raslantı sonucu* olduğunu söylerler.

Bu dönemde, bir felsefe sorunu olarak, ele alınan başka bir konu da *ölüm*'dür. Kimine göre ölüm tinin gövdeden ayrılıp yeni bir yaşama ortamına göçmesidir. Tin gövdeden ayrılır, görünmez, sonsuz, ölümsüz ülkede, bir evren-üstü ortamda kendini sürdürür. Bundan dolayı *ölüm* bir *göçüş*'tür ancak. Bu göçüşün karşısına çıkanlar ise *ölüm* bir *yok olmadır* derler. Onlara göre bu evrenin dışında başka bir yaşama ortamı yoktur. Canlı denen varlık *doğum* ile gelir, *ölüm* ile göçer gider. Ancak doğada olan ne varsa gene doğada kalır. *Ölüm* insan gövdesini kuran öğelerin dağılmaya başlaması sonucu gerçekleşince, bu öğler gene doğada kalır, başka başka oranlarda birleşerek yeni varlıkların *oluşumunu* sağlar.

Gene bu dönemde *doğayı kuran özlerle canlı varlık*'ı kuran *özler birdir* (yapı, kuruluş bakımından) görüşü yürürlükteydi. Bu nedenle *ölüm* gövde için bir çözülme sonucu doğaya *dönüş* sayılıyordu. Bütün felsefe akımlarının (bu dönemlerde) konu edindiği bir sorun daha vardı. O da *doğruluk, güzellik* gibi değerlerin genel ölçüsü, kesin ölçeği ne olabilir, biçiminde konuyordu. Ortaya. *Doğru düşünme, yanlıştan sakınma, güzel* olana varma hangi yolla, nasıl olabilir? Bu durumda felsefe bir *mantık*, öteki *estetik* olmak üzere iki ayrı dalı besliyordu. Biri doğru düşünme-

nin yollarını gösteriyor, araştırıyor, öteki *güzel*'in bilgisini işliyordu.

İyilik, güzellik, doğruluk, bilgelik gibi kavramların arkasında bir felsefe sorunu olarak *mutluluk* çıkıyor ortaya, *insan mutluluğu*. İnsan, bu evrende, nasıl *mutlu olabilir? Mutluluk nedir?* İnsan bu yeryüzünde gerçekten mutlu olabilir mi? Mutluluk günlük yaşamla mı, yoksa doğa-üstü bir *yardım* ile mi gerçekleşebilir? Ayrıca mutluluğun kendi nedir? Mutluluk *tin* evreninde mi, yaşadığımız günlük davranışlar ortamında mı oluşur?

Bütün bu sorunlar daha önceki çağlarda da, birer inanç niteliği içinde olmak üzere, vardı. İlkçağ bu sorunlara yenilerini katmadı, yalnız onları felsefe düzeni içinde *gerekli yere* koydu, onların alanlarını sınırlandırdı. Bütün sorunlara belli bir açıdan bakmanın insan için taşıdığı önemi, gerekliliği belirledi. Felsefe bu sorunları ölçülü, çözümleyici düşüncenin ışığında, usun aydınlığında incelemenin çıkar yol olduğu görüşünü ortaya koydu. Sorunlara bir *karmaşa* değil de, ayrı ayrı oluş ortamında baktı. Her felsefe sorununun belli bir kimliği, belli bir *yeri* olduğu açıklandı. Daha kısası felsefe bütün sorunları bir *sıraya* koydu.

Böylece *mutluluk* sorunu *bilgi* sorunundan ayrı tutuldu, *doğruluk* sorunu *tin, ölümsüzlük* sorunlarının içinde değil de dışında, bağımsız birer sorun olarak elealındı.

İlkçağın bitiminde, özellikle İ.Ö. IV. III. II. yüzyıllar boyunca kaynağını *mutluluk* anlayışında bulan bir sorun daha çıktı ordaya. Daha doğrusu *mutluluk*'un başka açıdan bir yorumu. Buna *sevinç* adı verilir. Grekçe *hedonia* (sevinç) sözünden türeyen bir yorum insanın *sevinç içinde yaşama*'sının gerektiğini ortaya attı. Bu *sevinç* kimine göre *tin durgunluğu,* tinin bütün tedirginliklerden, acılardan, sıkıntılardan uzak kalışı diye yorumlandı, kimine göre insanın yaşadığı sürece *sevinç* içinde olmasını sağlayacak bütün eylemlere girişmesi, sevinçli sonuçlar doğuracak davranışlarda bulunması diye anlaşıldı. Bunlardan biri *içe dönük,* biri *dışadönük* bir yaşama anlayışını dile getiriyor.

İnsan, belli bir toplumda, bir *devlet* içinde, yasalar, buyruklar, kurallar, koşullar altında yaşayan, yaşaması gereken bir *canlı* olarak anlaşılır. İnsan bulunduğu toplumun gerekimlerine uymalıdır, onların dışına çıkamaz, insan tek başına yaşayamaz, o bir

toplum varlığıdır. Bu görüşün özünden ilkçağın *devlet anlayışı* yeşeriverdi. Böylece ilkçağın bitimine yakın yıllarda bir *devlet felsefesi* doğdu. İnsanla devlet karşı karşıya kondu. Aradaki karşılıklı ilişkiler, hangisinin daha gerekli olduğu, hangisinin hangisi için olduğu sorunu araştırılmaya başlandı. Daha önceki çağlarda böyle bir sorun yoktu. Toplumun başında bulunan yönetici bütün yetkileri elinde tutuyordu. Yasa onun buyruklarıydı yalnız. Oysa İ.Ö. IV. yüzyılda bu *devlet felsefesi* bilgelerin üzerinde uzun uzun durdukları önemli bir sorun niteliği kazandı. Bu sorun ilkçağın son döneminde, Roma düşüncesinin, anakonularından biri oldu. Devlet insandan, insan devletten ayrı bir varlık diye düşünülemez oldu nerdeyse. Devletle insanın karşılıklı ilişkiler içinde düşünülmesi sonucu, insanın devlet karşısındaki tutumu söz konusu oldu. Bu tutum *görev* sorununu ortaya çıkardı. *Görev*, insanın bir *uyruk*'u olduğu devlete karşı yüklendiği *sorumluluk* olarak anlaşılırdı.

İnsanla devlet arasındaki genel ilişkileri düzenleyen, belli kurallara bağlayan, insanın devlete, devletin insana karşı tutumunu belli ölçüler içinde sınırlayan *yasalar* doğdu. Bunları devletin yöneticileri düzenledi. Felsefenin konuları arasına böylece *türe* (hukuk), *yasa* gibi sorunlar sokuldu. *Yasa*, insanla devlet arasında, bir köprüdür. İki yan da birbirine onunla bağlıdır. İnsanın da, devletin de *sınırı* bu yasalardır. İlkçağın en ilginç yasaları *Hammurabi Yasaları* (İ.Ö. 1800 yıllarında. Gerçekte bu yasalar çok daha önce *Urukagina* adlı bir yönetici eliyle düzenlenmiş. Ancak *Hammurabi* bunları uygulamış, taşlara, tuğlalara yazarak ulusa yaymış. Bu nedenle bunlara *Hammurabi Yasaları* denmiştir.) *Oniki Levha Yasaları, Solon Yasası.* Bunlar devlet insan arasındaki bağlaşımları belirleyen, genel geçerlik taşıyan, kurallardır. İlkçağın bitiminde felsefe, daha önceleri kendi konuları dışında kalan, bu yasalarla, bu hukuk düzeni ile karşı karşıya geldi.

İnsan içinde yaşadığı topluma karşı *sorumluluk* taşır, onun belli görevleri vardır. Bu görevleri başarabilmesi için, görev almadan önce, gençken yetiştirilmesi, eğitilmesi gerekir. Bundan da *eğitim* sorunu doğdu. İnsan, belli bir çağda, nasıl eğitilmelidir, neler öğrenmelidir ki kendi geleceğini güven altına alabil-

sin? İnsana yetişmesi, eğitilmesi için hangi yöntem uygulanmalıdır? Devletin denetimi altında eğitim yapılan kurumlarda insana *iyi* olan öğretilmeli, insan *iyi bir yurttaş* olarak yetiştirilmelidir. Ancak bu *iyi* nedir, bu *iyi'*ye giden yol nereden geçer? Bu sorun yalnız yöneticileri değil, o çağda, bütün bilgeleri de uzun uzun düşündürmüş, uğraştırmıştır. Gerek Atina'da, gerekse Roma'da bu konu devletin belli başlı sorunu olmuş, gençlerin yetiştirilmesinde ayrı ayrı yollar tutulmuştur. Kimi *eğitimi* yalnız yönetime, göreve *hazırlanma,* kimi insanın *iyi yetişmesi, erdemli olması* diye anlamış açıklamıştır.

Böylece, felsefe doğrudan doğruya *insana yönelme* gereğinde kaldı. Önce insanın kaynağını, bilgisini, tini, canı, belli değerlerini kendine konu edinen felsefe şimdi *insan davranışlarını* elealdı. İnsanı toplum içindeki bütünlüğü ile inceleme yoluna koyuldu. Daha önceki dönemlerde insanın belli bir toplumun varlığı olarak düşünce konusu yapıldığı söylenemez. Elde bulunan yazılı belgelerden insanın eski çağlarda yalnız *tin* ile *gövde'*den kurulu bir varlık olduğunun üzerinde durulduğunu öğreniyoruz açıkça. Devletin başında bulunan yöneticilerin tanrısal bir nitelik taşıdığı inancı yaygın olduğundan, insan, bağımsız bir varlık olarak, toplumda ayrı bir değer taşımıyordu. İnsana devlet içinde bir sorun kimliği kazandıran görüş, İ.Ö. V. yüzyılda kesinleşmiş, Roma düşüncesinde bütünlük, açıklık kazanmıştır. Çin ayrı bir konu.

İlkçağın bitiminde oluşan bu insan-devlet ilişkisi iki ayrı konu üzerinde yoğunlaşmıştı. Biri insanın, içinde yaşadığı toplumda, bir *görev varlık*'ı olması, ikincisi insanın *mutluluk*'a ulaşmasını ancak devletin sağlayacak güçte olduğu inancının biçimlenmesi. Burada yalnız insana değil, devlete de kimi görevler düşüyordu. Bu görevlerin *insanın yaşama güvenliği, özgürlüğü, yasalar karşısında eşitliği, eğitimi, kamu işlerinde görev alma yetkisi* gibi felsefe alanına giren sorunları içerdiği biliniyor. Bunlar insanın, toplum içinde bir *birey* olarak, devletten beklediklerididir (*hakları*'dır).

Bir de devletin insandan bekledikleri vardı. İnsanın devlet kuruluşlarında devletin güvenliği yararına çalışması, devleti dış, iç saldırılardan koruması, kamu işlerine yardımcı olması... db.

Bütün bu açıklamalardan, ilkçağın bitiminde, felsefenin bir

sorunlar konağı olduğu sonucu çıkar. Artık felsefenin ayakları yere değmiştir, boşlukta değildir. Üzerinde düşünülen insan yalnız düşüncede yaşayan insan değildir, yeryüzünde, toplumda yaşayan *gerçek insan*'dır. Seven, sevilen, kızan, saldıran, suç işleyen, iyilik eden, yardıma koşan, yiyen-içen, gülen, ağlayan, çalışan, yatan, savaşan uyuyan insan. Bir bütünlük içinde yaşamayı sürdüren insan.

İnsan, bu dönemde, yalnız dış görünüşü ile değil, içevreni ile de sözkonusu edildi. İnsan davranışları içten dışa taşan nedenlerin ışığı altında araştırılmaya başlandı. Sözgelişi çocuk *suçsuz* sayıldı, delilere *suçlu* (işledikleri eylemlerden dolayı) diye bakılmadı. Tanrılara insan kurban edilmesi yasaklandı, bırakıldı. Doğa olaylarının oluş nedenleri araştırılmaya başlandı azçok.

Daha önceden, insanla evren arasında bir öz birliğinin bulunduğu konusu üzerinde duruldu. Evreni kuran özlerle, insanı kuran özlerin birbirinin özdeşi olduğu ileri sürüldü. *Toprak, od, yel, su* gibi dört ilke öğretisinde görüldüğü üzere. İlkçağın bu son döneminde gene evren-insan bağlantısı üzerinde duruluyordu, ancak, insan evrenin karşısında bağımsız bir sorun olarak ele alınıyor, yalnız gövdesi değil, gövdenin dışında tin ya da bağımsız bir varlık diye yorumlanıyordu. Böylece felsefede *evren-insan-tin* üçüzlü sorunu ortaya çıkıyordu. Bunun yanında *tin-gövde* ayrı bir sorun niteliğine büründü. Öte yandan *evren-devlet-insan* üçüzlüsü yeni bir sorun diye alındı. Tin konusunda da *insan tini-evren tini* diye ayrı bir sorun belirdi. Felsefe çığırları bu konuları kendi anlayışlarına göre değişik açılardan yorumladılar. Daha doğrusu bu değişik açılardan yapılan yorumlar sonucu felsefe çığırları doğdu.

Yalnız insana yönelen akımlarda bir de *istenç* sorunu gelişti. Bu sorun insanı bir *istenç varlığı* olarak aldı. İnsanın kaynağını, özünü bu *istenç*'te de gördü. Bu görüş özellikle Roma felsefesinde geniş bir yer tutar. Roma düşüncesi, daha önce de açıklandığı gibi, bir *istenç düşüncesi* olarak nitelenir. Bu *istenç* anlayışı insan davranışlarına yönelen, onları bir insan eylemi olarak açıklayan görüşe dayanır. Ne yandan bakılırsa bakılsın, ilkçağın bitiminde felsefenin genellikle insan konusu üzerinde yoğunlaştığı görülür.

İlkçağ düşüncesinin sorunları, daha önceki çağlarda, dağınık olarak vardı. Yukarda da belirtildiği gibi ilkçağ bu sorunları yeniden elealırken onlara yeni bir yön verdi birbakıma. Sorunları belli görüşler içinde düzenledi, derleyip toparladı. Sorunların sınırları, kuşattıkları alanlar belli oldu açıkça.

İlkçağın eski çağlardan aldığı sorunlar Anadolu-Yunanistan-Roma çizgisi üzerinde toplandı. Felsefenin belli bir yurdu, *yeri* oldu. Çin'den İspanya'ya, Karadeniz'in kuzeyinden Nil'in kaynağına değin yayılan büyük alanda yaşayan ulusların çağlar boyu süren ilişkileri sonucu bir *inançlar karışımı* çıktı ortaya. Doğudan Batıya olan sürekli göçler, Batıdan Hindistan içerlerine değin giden savaşlar (özellikle İskender ile ondan sonra), Çin ile yapılan alışverişler, bu *karışıp kaynaşmada* çok etkili oldu. Bundan dolayı değişik düşünceler, inançlar birbiri içinde eridi. Bu erime yeri, bu ulusların ilişkilerine *köprülük* eden Anadolu oldu. Doğudan, Batıdan, Kuzeyden, Güneyden gelen bütün uluslar, göçler, akınlar Anadolu'da yoğruluyor, karışıp kaynaşıyordu boyuna. Anadolu'nun felsefenin yurdu olması, değişik düşünce çığırlarının, görüşlerin Anadolu'da filizlenmesi bu yüzdendir. Anadolu'da felsefe bir *varlık sorunu* niteliğine bürünmüştü. İlk düşünürler bu sınırsız *evrenin yapısını* öğrenmeye koyuldular. Bunları daha önce gördük. Yalnız ilkçağ bununla kalmadı. Anadolu'ya dıştan gelenlerin getirdikleri inanç çokluğu, felsefe de, değişik görüşlerin doğmasına yol açtı. İ.Ö. V. yüzyılda *Platon*'un geliştirdiği tin sorunu yeni olmadığı gibi onun buluşu da değildi. O bu tin sorununu bir inanç olmaktan çıkarıp felsefenin alanına soktu, yorumları daha da genişletti. Durum öteki konular için de böyledir.

Bu durum ilkçağın bitiminde de görülüyor. Yunanistan'da, Roma'da birçok felsefe çığırı yaşıyor. Bunların kökü bir yandan Anadolu'ya bir yandan Mısır'a, bir yandan Fenike'ye varıyor, Sümerlere, Hindistan'a, İran'a gidiyor için için. Özellikle Roma'da gelişen *istenç felsefesi*'nin köklerini eski Hind-İran düşüncesinde, daha sonra Anadolu-Mezopotamya görüşlerinde buluyoruz. Sorunlar eski çağlardan ilkçağa doğru toplumların bilinçlerinden süzüle süzüle geliyor. Her toplum kendi bilinç süzgecine göre sorunu süzüyor, anlayış ölçülerine göre ona biçim veriyor. İlkçağın bitiminde görülen düşünce biçimleri bu süzülmenin, ayrı ayrı toplum anlayışlarına göre ölçüye vurulmanın sonucudur.

Felsefe adı geçen sorunları çözmeye çalışırken günlük olayların etkisinden büsbütün uzak kalamıyordu besbelli. Yeni buluşlar, yeni araçlar, yeni savaşlar bu konuda ağırlığını sezdiriyordu. Sözgelişi Roma düşüncesinde oluşan *devlet* görüşünün temelinde *güçlü olma* anlayışı vardı. Devlet bir güç birikimi, bir güç birliği olarak anlaşılır, yorumlanırdı. Bunda Roma'nın komşularıyla, özellikle *Kartaca* ile yaptığı savaşların, *Atina*'nın, Anadolu uluslarının büyük etkisi vardı. Roma'da *eğitim*'im ereği devlete *güçlü insan* (başarılı yönetici) yetiştirmekti. İnsan bütün gücünü toplayıp baskıdan, yenilgiden, savaş sıkıntısından *yılmamalıydı.* İnsan tini daha çok bu yeryüzü yaşayışı yolunda direnç gösterecek bir aşamaya varmalıydı.

Asya dinlerinin etkisi sonucu, Roma düşüncesinde, tin kavramı *ölümsüz* bir varlık olarak yorumlandı. Ancak bu ilkçağın bitim yıllarında, daha çok İ.S. I. ile II. yüzyıllarda görülür.

İlkçağ felsefesi sorunları düzenlerken, toplumun inançlarına, geleneklerine de uyardı azçok. Sözgelişi dine, geleneklere çok bağlı toplumlarda gelişen felsefenin çokluk tin sorunlarını ön dizide tuttuğu görülür. Bunun en belirgin örneğini Atina'da *Platon'*da buluruz. Roma'da insanın güçlü olması istenir. Bu da devlet anlayışından, yukarda söylenen savaş nedenlerinden, *üstünlük* tutkusundan ileri gelir. Bu dönemde Roma düşüncesinin kökünde bütün yeryüzüne egemen olma eğilimi çok ağır basar. Felsefeyi böyle bir doğrultuya yöneltir.

İlkçağ felsefeyi bir bütün olarak, eski çağlardan beri süregelen düşüncelerin, inançların bir sonucudur. Bu felsefe ile ilgilenen insan sorunlarının çağdan çağa nasıl, ne yolla geçtiğini, ne gibi etkilerle değişikliğe uğradığını kolayca anlar. İlkçağ felsefesi geçmişten aldığı sorunları, belli görüş açılarından kalkarak işlerken, Mezopotamya, daha doğrusu Doğu Akdeniz kıyılarında oluşan dinlerin etkisinden kendini kurtaramamış, özellikle İ.S. gelen ikiyüz yıllık dönemde bu din inançlarına çözüm bulmaya bile kalkışmıştır. Bu nedenle ilkçağ felsefesi inanç ortamında gelişen ilkçağ düşüncelerine yeni bir yön verirken, felsefeye yaraşır bir çözüm yolu ararken İ.S. I. yüzyılda doğan dini de sınırlı olarak alanı içine almış, kendinden sonraki döneme gene azçok dinle, inançlarla karışmış bir felsefe bırakmıştır.

PENCERE YAYINLARI

TOPLUMSAL - SİYASAL SORUNLAR DİZİSİ

ARAŞTIRMA - İNCELEME

Engin Erkiner ALT EMPERYALİZM VE TÜRKİYE
Victor Serge BİR DEVRİMİN KADERİ
Leo A. Müller GLADİO/SOĞUK SAVAŞIN MİRASI (2. Baskı)
A. Elif (Derleyen) 20. YÜZYILIN BİR BİLANÇOSU
Der: Necati Toprak ABD VE FRANSA'DA İŞÇİ SINIFI SENDİKALAR VE IV. ENTERNASYONAL
Der: Leyla Derin LATİN AMERİKA'DAN TÜRKİYE'YE MİLLİYETÇİ DEVRİMCİLERİN DÜNÜ-BUGÜNÜ
Der: Sinan Adalı SÖMÜRGECİ. KÜRESEL. KAPİTALİZM ÖLDÜRÜR
Çetin Ağaşe CEM ERSEVER VE JİTEM GERÇEĞİ
Çetin Ağaşe KOD ADI: YEŞİL
Nikolai Bukharin DÖNÜŞÜM DÖNEMİNİN EKONOMİSİ
Gabriele Yonan ASUR SOYKIRIMI/UNUTULAN BİR HOLOCAUST
Celal Yıldız BARIŞA GİDEN YOL
İsmet Zeki Eyuboğlu ANADOLU GERÇEĞİ (ARKEOLOJİ)
Yay. Haz. Yücel Feyzioğlu TARİH BOYUNCA DÜNYAYI SARSAN DOĞAL FELAKETLER
Paul Wittek OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU

DENEMELER - ANILAR

Lev. N. Tolstoy SAVAŞA KARŞI YAZILAR
Etienne Fajon (Derleyen) HAYATI SEVİYORLARDI/ FRANSIZ DİRENİŞÇİLERİNİN SON MEKTUPLARI
Panait Istrati SOVYETLER 1929
Jaques Attali UFUKTAKİ GÖRÜNTÜLER
Mehmet Şekeroğlu ALMAN DEMOKRATLARA MEKTUPLAR
İsmet Zeki Eyuboğlu GÜLEN ANADOLU
İsmet Zeki Eyuboğlu ANADOLU AYDINLIĞI (Çıkacak)
Öner Yağcı SIVAS'I UNUTMAK (Genişletilmiş 2. Baskı) (Çıkıyor)
Öner Yağcı DİL KALEMİNİN ENSTİTÜSÜ
Julia Voznesenskaya KAMPLARDAN SEVGİ MEKTUPLARI
Kate Millet UÇMAK
Oral Çalışlar ÖCALAN VE BURKAY'LA KÜRT SORUNU
Günay Aslan YAS TUTAN TARİH, 33 KURŞUN

YAŞAMÖYKÜSÜ

Wang Shiqing HALKA VE DEVRİME ADANMIŞ BİR YAŞAM: LU SUN

Gılbert Badıa BİR MEKTUP USTASI: ROSA LUXEMBURG
Jelena Kusmina ANNA AHMATOVA (Çıkacak)
Cathy Porter BİR BİYOGRAFİ: ALEKSANDRA KOLLONTAİ (Çıkacak)

KADIN SORUNLARI DİZİSİ

ARAŞTIRMA - İNCELEME - DENEME

Chanie Rosenberg KADINLAR VE PERESTROYKA
Diana Gittins AİLE SORGULANIYOR (2. Baskı) (Çıkıyor)
Lise Vogel MARKSİST TEORİDE KADIN (2. Baskı) (Çıkıyor)
J. Mitchel - A. Oakley KADIN VE EŞİTLİK (3. Baskı)
Tania Modleski HINÇLA SEVMEK
Miranda Davies ÜÇÜNCÜ DÜNYADA İKİNCİ CİNS
Jess Wells BATI AVRUPADA FAHİŞELİĞİN TARİHİ (2. Baskı)
Mitchéle Barret GÜNÜMÜZDE KADINA UYGULANAN BASKI
Germaine Greer İĞDİŞ EDİLMİŞ KADIN
Paule Salomon GÜNEŞ KADINI
Caroline Ramazanoğlu FEMİNİZM VE EZİLMENİN ÇELİŞKİLERİ
Shere Hite - Kate Colleran İYİ AŞIKLAR, KÖTÜ AŞIKLAR (3. Baskı)
Marina Gambarof SÖYLE BANA BENİ NE KADAR SEVİYORSUN
Soumaya Noamane - Guessou BÜTÜN UTANÇLARIN ÖTESİNDE
Rby Rohrlich - Elaine Hoffman Baruch KADIN ÜTOPYA PEŞİNDE (Çıka)
Charles Fourier GELECEĞİN AŞK DÜNYASINDAN
Fatmagül Berktay KADIN OLMAK, YAŞAMAK, YAZMAK (3. Baskı)
Elvin Süzer ÖLÜMÜNE SEVER MAÇOLAR
Elvin Süzer 3000 YILININ SIRLARI
Kansu Bele KADIN - YAZIN - SİYASA (Denemeler)

AYDINLANMA SORUNLARI DİZİSİ

FELSEFE

İsmet Zeki Eyuboğlu UYGARLIĞIN IŞILDAKLARI-1
İsmet Zeki Eyuboğlu ORTAÇAĞ FELSEFECİLERİ-2
İsmet Zeki Eyuboğlu BİLGELERİN DİLİNDEN-3
İsmet Zeki Eyuboğlu YOKSUL ÖZDEYİŞLERİ - EĞLENCE SÖZLÜĞÜ
İsmet Zeki Eyuboğlu ÇAĞIMIZIN ÇEVRİNTİLERİ
İsmet Zeki Eyuboğlu TOPLUM SARSINTILARI
İsmet Zeki Eyuboğlu DİLİN KAPISI
İsmet Zeki Eyuboğlu FELSEFE YAZILARI
İsmet Zeki Eyuboğlu FEL. AÇISIN. 12 EYLÜL, DİN, BOŞ. EGEMENLİĞİ
Emile Noel GÜNÜMÜZDE BİLİMSEL GÖRÜNTÜLERİYLE RASTLANTI
Esat Korkmaz İNSAN TANRI
Esat Korkmaz ALEVİ FELSEFESİ
Burchard - Sonja Brentjes İBNİ SİNA

Oguz Özügül. Derleyen SANATIN PSİKOLOJİSİ

ARAŞTIRMA - İNCELEME

Oral Çalışlar HZ. ALİ MUAVİYE ÇATIŞMASI (7. Baskı)
Oral Çalışlar REFAH PARTİSİ NEREDEN NEREYE (2. Baskı)
Battal Pehlivan ALEVİ BEKTAŞİ DÜŞÜNCESİNE GÖRE ALLAH
Mutay Öztemiz CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLETİN DİN POLİTİKA.
Rıza Algül ALEVİLİĞİN SOSYAL MÜCADELEDEKİ YERİ
İsmet Zeki Eyuboğlu İSLAMDA BÖLÜNMELER ÇELİŞMELER
İsmet Zeki Eyuboğlu GÜNÜMÜZDE ALEVİLİK/SORUNLARI-İLKELERİ-
İsmet Zeki Eyuboğlu İSLAMIN ÇÖKÜŞÜ
İsmet Zeki Eyuboğlu UYANIŞ (Çıkıyor)
Esat Korkmaz ALEVİLER VE AYDINLANMA
Esat Korkmaz ALEVİLERE SALDIRILAR
Erol Sever İSLAMIN KAYNAKLARI/II: MUHAMMED

SÖYLEŞİ DENEME

Cengiz Yıldırım-Aydın Öztürk AFŞAR TİMUÇİN'LE DÜŞÜNCEYE YOLCULUK
İsmet Zeki Eyuboğlu GELİN CANLAR SÖYLEŞELİM
Fikret Otyam HU DOST
Ayhan Aydın ALEVİLİK BEKTAŞİLİK SÖYLEŞİLERİ
Nejdet Buldan BİTMEYEN YOLCULUK (Kaçış Öyküleri)
Nejdet Buldan SAVAŞA MEKTUPLAR
Metin Gür KAÇIŞ ÖYKÜLERİ

EDEBİYAT DİZİSİ - *ROMAN*

Yücel Feyzioğlu ANARBAY
Murat Tuncel MAVİYDİ ADALET SARAYI
Murat Tuncel ÜÇÜNCÜ ÖLÜM
Şakir Bilgin SÜRGÜNDEKİ YABANCI
Kemal Bekir HÜCRE 1952 (1998 Orhan Kemal Roman Ödülü)
Kemal Bekir KAÇAKLAR
Tahir Abacı AYNADA BİR YÜZ
Victor Hugo 1793 DEVRİMİ
Anatole France PENGUENLER ADASI
Anatole France TAİS
Anatole France EPİKÜR'ÜN BAHÇESİ
Anatole France BALTHAZAR
Anatole France KRALİÇE PÉDAQUE KEBAPÇISI
Anatole France SAİNT KLEİR KUYUSU
Anatole France KÜÇÜK PİERRE (Çıkacak)

Anatole France DOSTUMUN KİTABI
Anatole France BAY BERGERET PARİS'TE (Çıkacak)
John Reed VİVA MEKSİKA
John Reed BALKAN SAVAŞLARI (Çıkacak)
Marcel Ollivier SPARTACUS
Aleksandra Kollontai BİR BÜYÜK AŞK (2. Baskı)
Aleksandra Kollontai İŞÇİ ARILARIN AŞKI

ÖYKÜ - ANI - ANLATI - GEZİ - DENEME

Salman Rüşdü JAGUAR GÜLÜŞÜ (NİKARAGUA GEZİ NOTLARI)
Lu Sun SİLAHLARA ÇAĞRI
İsmet Zeki Eyuboğlu ANILAR
İsmet Zeki Eyuboğlu ÖĞRENCİLER (Çıkıyor)
Evgenia Ginzburg ANAFORA DOĞRU/I
Evgenia Ginzburg ANAFORUN İÇİNDE/II
Mariam Tilali SOWETO ÖYKÜLERİ
Oğuz Özügül (Derleyen) DOSTOYEVSKİ'NİN MİRASI
İsmet Zeki Eyuboğlu DİLİN KEMİĞİ

ŞİİR

Suna Aras HAMUR ANA ÖLDÜ YAŞASIN KRAL
Gülbahar Kültür SUSTUĞUN YERDE KAL
İsmet Zeki Eyuboğlu TAŞOLUĞUN BAŞINDA
İsmet Zeki Eyuboğlu KARA ZIPKALI UŞAKLAR DESTANI
İsmet Zeki Eyuboğlu HZ. ALİ'NİN ŞİİRLERİ
Aytaç Varol BİR NEHİR AKIYOR İÇİME
İsmet Kemal Karadayı KURTKAPANI ŞİİRLERİ - MAĞMA
Aşık Sadk Kara ŞİİRLER
Kemal Yalçın SÜRGÜN GÜLLERİ (2. Baskı)
Kemal Yalçın BARIŞ SICAĞI
Burhan Gündoğan O ŞEHİRDE DÜŞLERİM KALDI

MÜZİK KİTAPLARI

Katharine Thomson MOZART'IN YAPITLARINDAKİ MASONİK ÖRGÜ
Sıdney Finkelstein BESTECİ VE ULUS (MÜZİKTE HALK MİRASI)
Solomon Volkov TANIKLIK TUTANAĞI (ŞOSTAKOVİÇ'İN ANILARI)
Helen L. Kaufmann BATI MÜZİĞİNDEN KÜÇÜK ÖYKÜLER

Hamam Sok. No: 2 Yavuz Han Kat 6 Cağaloğlu - İSTANBUL
TEL ve FAX:(0212) 522 79 24 - 511 64 98